

**Studia nad
Totalitaryzmami
i Wiekiem XX**

Totalitarian
and 20th Century
Studies

Rada naukowa / Scientific Council

prof. Grzegorz Berendt UNIWERSYTET GDAŃSKI

prof. Paweł Kaczorowski UNIWERSYTET KARDYNAŁA STEFANA WYSZYŃSKIEGO W WARSZAWIE

prof. Marek Kornat INSTYTUT HISTORII PAN

prof. Piotr Madajczyk INSTYTUT STUDIÓW POLITYCZNYCH PAN

prof. Joanna Nowakowska-Małusecka UNIWERSYTET ŚLĄSKI

prof. Tadeusz Panecki AKADEMIA PEDAGOGIKI SPECJALNEJ

prof. Alexandra Richie COLLEGIUM CIVITAS

prof. Paweł Skibiński UNIWERSYTET WARSZAWSKI

prof. Aleks Szczerbiak UNIVERSITY OF SUSSEX

Redaktor naczelny / Editor-in-Chief

dr Wojciech Kozłowski

Zastępca redaktora naczelnego / Vice-Editor-in-Chief

dr Bartłomiej Kapica

Członkowie redakcji / Members of the Editorial Board

prof. dr hab. Witold Stankowski, prof. SGH dr hab. Andrzej Zawistowski, dr John Cornell, dr Jerzy Rohoziński, dr Justyna Stepień, dr Dominika Uczkiewicz, dr Mateusz Werner, dr Krystian Wiciarz, dr Agnieszka Konik (sekretarz redakcji / Assistant to the Editorial Board), Joanna Adamczyk (redaktor prowadzący / Managing Editor)

Recenzenci / Reviewers

dr Aleksandra Arkusz, prof. UwB dr hab. Daniel Boćkowski, dr Anna Gruzlewska, dr hab. Edyta Majcher-Ociesa, prof. uJ dr hab. Janusz Mierzwa, dr Marcin Przegiętka, dr Michał Przeperski, dr hab. Marek Romaniuk, dr Bogumił Rudawski, prof. dr hab. Józef Smoliński, dr Aleksandra Sylburska, prof. uJ dr hab. Andrzej Synowiec, prof. uP dr hab. Anna Zapalec

Tłumaczenie / Translators

Aleksandra Arumińska, Julia Niedzielko, Ian Stephenson, Maciej Zakrzewski

Redakcja językowa, korekta / Editing & Proofreading

Joanna Adamczyk, Ian Stephenson, Ingeborga Jaworska-Róg, Julia Niedzielko

Projekt okładki i opracowanie graficzne / Graphic Design & Cover Design

Beata Dejnarowicz

Skład i łamanie / Typesetting and Page Makeup

Zofia Herbich

© Instytut Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego 2022

All rights reserved

ISSN 2545-241X

Wydawca / Publisher

Instytut Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego

ul. Foksal 17, 00-372 Warszawa

e-mail: redakcja@instytutpileckiego.pl

instytutpileckiego.pl

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Druk / Printed by

Sindruk

Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX

Totalitarian
and 20th Century
Studies

Spis treści

- 9** **ARTYKUŁY**
- 10** **Wstęp**
Wojciech Kozłowski, Bartłomiej Kapica
- 12** **Represjonowani obywatele polscy podczas budowy linii kolejowej
Akmolińsk–Kartały 1939–1943**
Dmitriy Panto
- 30** **Sprawiedliwość polityczna i trybunały ludowe w powojennych
Węgrzech (1945–1950) w świetle badań węgierskich historyków**
Domokos Szokolay
- 58** **Sytuacja ludności cywilnej w Kreishauptmannschaft Ostrow (Ostrów)
Mazowiecka z lat 1939–1940. Analiza w świetle źródeł z Głównej
Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce**
Igor Michał Niewiadomski
- 80** **Bankowość w służbie komunistycznej władzy (1944–1949)**
Janusz Kaliński
- 98** **Między trzema okupacjami. Bankowość okupantów na terenie
przedwojennych ziem wschodnich 1939–1946. Zarys problematyki**
Damian Karol Markowski
- 116** **Polscy Niemcy w obozie koncentracyjnym w Stutthofie. Przedwojenni
obywatele polscy niemieckiego pochodzenia z byłego województwa
pomorskiego osadzeni w KL Stutthof w latach 1942–1945 w związku
z nielojalnością wobec władz Rzeszy Niemieckiej**
Tomasz Chinciński

- 157** NOTY O AUTORACH
- 163** RECENZJE I ARTYKUŁY RECENZYJNE
- 164** **Kazachstanu bolesne rozliczenia z totalitarną przeszłością.**
Na marginesie trzech edycji źródłowych
Jerzy Rohoziński
- 171** **Philippe Sands, Szlak szczurów. Historia ucieczki nazistowskiego**
oprawcy
Witold Stankowski

Table of Contents

179	ARTICLES
180	Preface
	<i>Wojciech Kozłowski, Bartłomiej Kapica</i>
182	Repression against Polish Citizens during the Construction of the Akmolinsk–Kartaly Railway Line in 1939–1943
	<i>Dmitriy Panto</i>
200	Political Justice and People’s Courts in Post–War Hungary (1945–1950) in the Research of Hungarian Historians
	<i>Domokos Szokolay</i>
228	The Situation of Civilians in Kreishauptmannschaft Ostrow (Ostrów) Mazowiecka in the Years 1939–1940: An Analysis Based on Source Materials Gathered by the Main Commission for the Investigation of German/Hitlerite Crimes in Poland
	<i>Igor Michał Niewiadomski</i>
250	The Banking Sector in the Service of the Communist Authorities (1944–1949)
	<i>Janusz Kaliński</i>
270	Triple Occupation. Banking Systems of the Occupying Powers in the Pre–War Eastern Territories 1939–1946. An Outline
	<i>Damian Karol Markowski</i>
288	Polish Germans in the Stutthof Concentration Camp. Prewar Polish Citizens of German Origin from the Former Pomeranian Voivodeship Incarcerated in KL Stutthof in 1942–1945 due to Disloyalty to the Authorities of the German Reich
	<i>Tomasz Chinciński</i>

329

NOTES ABOUT THE AUTHORS

335

REVIEWS AND REVIEW ARTICLES

336

**Kazakhstan's Painful Coming to Terms With Its Totalitarian Past.
Observations in the Margins of Three Source Editions**

Jerzy Rohoziński

344

**Philippe Sands, Szlak szczurów. Historia ucieczki nazistowskiego
oprawcy [The Ratline. Love, Lies and Justice on the Trail of a Nazi
Fugitive]**

Witold Stankowski

Artykuły

Wstęp

Prezentowany tom 6. rocznika „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem xx” zawiera studia poświęcone zagadnieniom związanym z prowadzonymi w Instytucie Pileckiego projektami naukowymi. Wśród nich na pierwszy plan wysuwają się dzieje inteligencji polskiej w okresie II wojny światowej, historia gospodarcza Polski w okresie naznaczonym panowaniem totalitaryzmów niemieckiego nazistowskiego i sowieckiego oraz podporządkowanych Moskwie rządów komunistycznych, powojenne rozliczenia oraz poszukiwanie sprawiedliwości, a także okupacyjny system represji. Nierzadko te zagadnienia przenikają się, tworząc całościową mozaikę procesów wpływających na xx-wieczne dzieje polityczne Europy Środkowo-Wschodniej. Stąd zamiarem redakcji było ukazanie ich w szerokiej perspektywie transnarodowej, dzięki której zależność historii lokalnych oraz losów jednostek od politycznych uwarunkowań zewnętrznych byłaby wyraźnie widoczna.

W otwierającym tom tekście Dmitriy Panto opisuje, w jakich sposób Polacy wywodzący się z różnych warstw społecznych, w tym inteligencji, zostali deportowani do Kazachstanu i przymusowo wprzęgnięci do sowieckiej maszyny modernizacji gospodarczej i – jednocześnie – wyniszczenia. Domokos Szokolay natomiast, bazując na przeglądzie dotychczasowego stanu badań przeplatane z własną źródłową analizą przypadku, ukazuje różne dyskursy na temat powojennego systemu sprawiedliwości na Węgrzech i skalę problemu związanego z wypracowaniem koherentnej narracji o nim. Z kolei system represji okupanta niemieckiego opisany jest w tekstach Tomasza Chincińskiego oraz Igora Niewiadomskiego, które odnosząc się do różnych terenów oraz grup ludności, wskazują na terror jako główne narzędzie sprawowania kontroli nad poddanymi władzy okupacyjnej grupami ludności. Wreszcie Janusz Kaliński oraz Damian Markowski umieścili pod lupą system bankowości najpierw na zajętych przez obu okupantów ziemiach polskich, a potem – w okresie rządów ko-

munistycznych w Polsce. Dowodzą oni, że obydwie systemy totalitarne, a potem władze komunistycznej Polski, nie były zainteresowane zapewnieniem bezpieczeństwa finansowego poddanej ich kontroli ludności. Ich celem była bowiem jej ekonomiczna eksploatacja, uzależnienie od struktur władzy i wreszcie – finansowanie jej kosztem własnych projektów politycznych. Biorąc to pod uwagę, zarówno grabież zasobów finansowych lokalnej ludności, jak i bezprawne przejmowanie przedsiębiorstw, a także zcentralizowanie środków finansowych po wojnie, można zasadnie postrzegać nie tylko jako okres masowej pauperyzacji ludności, lecz także jako czas przynoszący tak w krótkiej, jak i długiej perspektywie znaczący regres gospodarczy.

Proponowany przez autorów artykułów publikowanych w tym tomie rekonesans stanowi cenny wkład analityczny i interpretacyjny w badania naukowe poświęcone tym tematom. Jest także argumentem na rzecz konieczności postrzegania zjawisk historycznych w szerszej panoramie – zarówno czasowej, jak i geograficznej. Ufamy, że prezentowane artykuły będą także inspiracją do dalszych badań w przedmiotowym zakresie.

Wojciech Kozłowski

Redaktor naczelny, zastępca dyrektora Instytutu Pileckiego

Bartłomiej Kapica

Zastępca redaktora naczelnego

Represjonowani obywatele polscy podczas budowy linii kolejowej Akmolińsk–Kartały 1939–1943

Dmitriy Panto

numer ORCID: 0000-0002-5467-9990
Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

Streszczenie

Artykuł przybliża represyjną politykę Związku Sowieckiego wobec obywateli polskich na budowie połączenia kolejowego Akmolińsk–Kartały. Z dokumentów archiwalnych oraz wspomnień deportowanych mieszkańców przedwojennej Polski wyłania się przerażający obraz tragedii pracowników budowy najważniejszej linii kolejowej powstającej w Kazachskiej SRS w latach II wojny światowej.

Węgiel w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku był podstawowym źródłem energii niezbędnej do napędzania stalinowskiej industrializacji. Cała logistyka i przemysł zależały od dostaw tego surowca. Budowanie szlaków zapewniających szybkie dotarcie do złóż węgla oraz połączenie ich z dużymi kombinatami metalurgicznymi stanowiły priorytetowy kierunek rozwoju transportu w ZSRS. Znacząca liczba tzw. wielkich budowli Związku Sowieckiego w latach trzydziestych–pięćdziesiątych XX wieku funkcjonowała w systemie Gułag NKWD, gdzie do osiągnięcia zamierzonego celu wykorzystywano pracę więźniów, tzw. specosiedleńców, osób deportowanych oraz zwykłych obywateli Związku Sowieckiego. Ci ostatni pracowali zazwyczaj jako kadra kierownicza.

W marcu 1939 roku decyzją XVIII Zjazdu WKP(b) zapoczątkowano budowę kolei relacji Akmolinsk–Kartały¹, która była jednym z priorytetowych projektów trzeciej pięcioletki 1938–1942 (w tym okresie zakładano, że w Kazachskiej SRS powstanie 3000 km torów kolejowych). W myśl projektu owa magistrala kolejowa miała połączyć najkrótszym szlakiem Karagandyńskie Zagłębie Węglowe z Magnitogorskim Kombinatem Metalurgicznym. Tym samym odległość od węgla z Karagandy² do Magnitogorska skróciłaby się o 470 km (*Trietij piatiletnij plan razwitija narodnogo chozajstwa...*, 1939, s. 94).

Prace przygotowawcze zaczęły się już w 1935 roku, kiedy to geodeci wyznaczyli optymalny przebieg przyszłej trasy kolei oraz przeprowadzono konieczne badania techniczne. Zaproponowano wówczas trzy kierunki: południowy (przez Siemiozierje), środkowy (przez Jesyl) oraz północny (przez Kustonaj) (Pawłow, 1997, s. 122). Zważywszy na to, że linia kolejowa miała raczej charakter tranzytowy (oraz towarowy), wybrano kierunek środkowy. Na wybór tej trasy wpłynęły również łagodne ukształtowanie terenu oraz niewielka liczba rzek. W tym samym czasie, w czerwcu 1939 roku, rozpoczęto budowę kolei w dwóch miejscach (w Akmolinsku oraz Kartałach). Całość trasy przebiegała przez rejony: akmolinski, szortandyński, nowoczerkaski, kaliniński, atbasarski, mołotowski, jesylski, ariksbajalski, rużajewski i zerendiński (Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 16). Planowano wybudować (albo adaptować) dwie główne stacje z zajezdniami w Atbasarze i Kuszmurunie oraz trzy stacje pomocnicze z obrotowymi zajezdniami w Jesylu, Tobole i Dżeltyrze (Stroitelstwo ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., s. 105). Cała budowa została podzielona na siedem odcinków, za realizację których odpowiadały odrębne brygady (Dokładnyje zapiski, informacyi politotdieła na stroitelstwie ż-doroż. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 57). W czasie budowy planowano wznieść 116 mostów, w tym siedem dużych, 10 średnich oraz 99 małych

1 Po 1940 roku często tę drogę nazywano Stalinsko-Magnitogorską (Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 1).

2 Więcej na temat budowy Karagandy oraz kopalniach węgla: Kim, 2017.

(Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 24). Kierownikiem budowy linii kolejowej Akmolinsk–Kartały był Szychman, wydziału politycznego zaś – Pawłow (Dokładnyje zapiski, informacyi politotdieła na stroitelstwie ż-doroż. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 18). Całkowity koszt projektu budowy wyniósł 5 298 700 rubli (Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 24 ob.).

Mimo zapowiedzi i nakazów członkowie III Zjazdu КР(b) Kazachstanu oddali pierwszą część magistrali w 1940 roku (chcąc wykorzystywać doświadczenie budowy Turksibu, zapowiedzieli, że kolej powstanie w ciągu siedmiu miesięcy) (Pawłow, 1997, s. 123), budowlańcy nie wywiązali się więc z obietnic. Warto podkreślić, że cała kolej została podzielona na części (fazy budowy) – patronowały im obwody, na terenie których trwały prace. Dla przykładu: obwód kustonajski (przede wszystkim powiat tarnowski) patronował drugiej fazie budowy. W celu zwiększenia tempa prac oraz uzupełnienia braków kadrowych z Ukraińskiej SRS przybyło około 20 tys. młodych ludzi. Dla porównania – można nadmienić, że Komitet Wykonawczy Obwodu Kustonajskiego w 1939 roku skierował na budowę kolei 100 komunistów, 500 komsomolców i 1000 kołchoźników, a także 200 koni i 700 bydła (Magistral Akmolinsk–Kartały sdat' w eksploatacyju, 1940). Korzystając z tych wszystkim zasobów, w 1939 roku wykonano plan tylko w 87%, koszt budowy natomiast wzrósł o około 30%. Z zaplanowanych 806 km torów zbudowano jedynie 110. Do spadku tempa budowy przyczyniły się niekorzystne warunki pogodowe (gorące lato i bardzo mroźna zima, burze piaskowe i suchowieje), ale przede wszystkim brak mechanizacji czy niedobór wykwalifikowanych kierowników zmian i specjalistów z poszczególnych dziedzin. Do dyspozycji pracowników było około 400 zgarniarek konnych, 200 grabi i jedna (sic!) koparka. Większość prac wykonywano ręcznie. O tym świadczą również wspomnienia obywateli polskich pracujących na budowie tej kolei: „Tam pracowaliśmy z końmi i ręcznie łopatą albo łomem” (Reports, 1939–1946, s. 1959).

Nowy etap budowy kolej rozpoczął się w 1940 roku. Wydarzenia pierwszych miesięcy II wojny światowej rozwijały się pomyślnie dla Związku Sowieckiego. Polityczna, gospodarcza i wojskowa współpraca III Rzeszy i ZSRS wpływała na przyspieszenie rozwoju stalinowskiej industrializacji. W celu wzmocnienia przemysłu (ciężkiego, lekkiego i drzewnego) Sowietnicy wykorzystywali niewolniczą pracę osób deportowanych z terenów Polski, Litwy, Łotwy, Estonii, Besarabii i Północnej Bukowiny, które były okupowane przez Związek Sowiecki. W ramach czterech fal deportacyjnych z terenów Polski w głąb ZSRS deportowano ponad 320 tys. obywateli. W 1940 roku przeprowadzono trzy operacje, których celem była zsyłka ludzi – odpowiednio 10 lutego, 13 kwietnia i 29 czerwca³. Przez

3 Deportacja „specjalnych przesiedleńców – uciekinierów” odbyła się 29 czerwca 1940 roku. Większą część wywiezionych stanowili Żydzi (85%), którzy zostali

okres maja i czerwca 1941 roku prowadzono ostatnią, czwartą deportację obywateli polskich.

Deportowani obywatele Polski, z tych tylko trzech fal zsyłek, trafiali do Kazachskiej SRS. Pierwszą deportację przeprowadzono wczesnym raniem 10 lutego 1940 roku i zapamiętano ją jako jedną z najbardziej okrutnych, z powodu warunków pogodowych oraz szoku, jakiego doznali polscy obywatele. Wysiedlano wtedy osadników (wojskowych i cywilnych) oraz leśników. W trakcie tej deportacji pozbawiono domu około 140 tys. osób. Warto podkreślić, że na terytorium Kazachstanu trafiło wówczas około 4% osób spośród wszystkich deportowanych, 1206 rodzin, co dawało sumę 5379 ludzi. Polscy obywatele po przybyciu do Kazachstanu byli rozlokowywani w następujący sposób: obwód akmoliński (rejon stalinowski, stiepiński i szortandyński) – 506 osób; obwód kustanajski (rejon dżetagski) – 884 osoby; obwód pawłodarski (rejon bajanaulski) – 1108 osób; obwód semipałatyński (rejon żarliński) – 1085 osób; obwód wschodniokazachstański (rejon samarski) – 325 osób (Głowacki, 1996, s. 293).

Druga deportacja rozpoczęła się 13 kwietnia 1940 roku. Wywieziono wówczas członków rodzin represjonowanych polskich oficerów, policjantów, żandarmów, strażników więziennych, urzędników państwowych, ziemian, fabrykantów i uczestników kontrrewolucyjnych organizacji powstańczych (Gurjanow, 1997a), jak również prostytutki. W odróżnieniu od pierwszej fali deportacji, podczas kwietniowej wywózki większą część osób zesłanych skierowano do Kazachstanu. Jak wynika z dokumentów, do Kazachskiej SRS przybyło ponad 61 tys. obywateli polskich (Ciesielski, 1993, s. 77). Deportowanych rozlokowano w obwodach: akmolińskim, aktiubińskim, kustanajskim, pawłodarskim, południowokazachstańskim i semipałatyńskim. Statystyczne prezentuje się to następująco⁴: obwód akmoliński – 6308 osób; obwód aktiubiński – 6816 osób; obwód kustanajski – 8103 osoby; obwód pawłodarski – 11 440 osób; obwód południowokazachstański – 20 046 osób; obwód semipałatyński – 7638 osób. Łączna liczba deportowanych wniosła 60 351 osób (Ciesielski, 1993, s. 77). Należy zaznaczyć, że między osadnikami leśnikami, których wywieziono w lutym, a osobami należącymi do kwietniowego kontyngentu istniała zasadnicza różnica – pierwszych skierowano do przygotowanych

wysłani do osiedli specjalnych, rozlokowanych w północnej części ZSRS, do wykorzystania przy wyrębie lasu i metalurgii metali kolorowych. Ogólna liczba „specjalnych przesiedleńców – uciekinierów” to około 77 tys. ludzi. Z tego względu, że większa część deportowanych nie była narodowości polskiej, i przede wszystkim dlatego, że dana deportacja nie była skierowana do Kazachstanu, nie rozpatrujemy jej w głównym tekście artykułu.

4 Dane statystyczne przytaczane w tym artykule różnią się nieco od tych, które pojawiają się w innych publikacjach, gdyż w dokumentach NKWD za ten sam okres zamieszczono liczby minimalnie różniące się od siebie. Tak samo warto podkreślić, że trudno ustalić, jak długo deportowani mieszkali w danym miejscu; czasami pozwalano im przenosić się do innego obwodu lub rejonu.

dla nich miejsc pracy, drudzy zaś mieli sami szukać zatrudnienia. Ogólna sytuacja nowo przybyłych represjonowanych była znacznie gorsza niż ich poprzedników, którzy dotarli do Kazachskiej SRS w lutym 1940 roku (objawiało się to m.in. znacznie trudniejszymi warunkami mieszkaniowymi i żywniowymi).

Ostatnią deportację obywateli polskich do Kazachstanu przeprowadzono w maju i czerwcu 1941 roku. Warto zaznaczyć, że deportacje z 1941 roku objęły nie tylko okupowane terytorium Polski, lecz także Besarabię, Północną Bukowinę i kraje nadbałtyckie. Agresja Niemiec na ZSRS z 22 czerwca 1941 roku zatrzymała ostatnią falę deportacyjną. Część eszelonów nie nadążała z docieraniem do miejsca przeznaczenia, wskutek czego pozostawiała wywożonych ludzi w połowie drogi. W maju–czerwcu 1941 roku z tzw. zachodniej Białorusi wywieziono 22 353, z tzw. zachodniej Ukrainy – 12 371, a z Litwy – 12 682 obywateli polskich. Część eszelonów kierowano do Kazachskiej SRS, z czego trzy pojechały do obwodu południowo-kazachstańskiego (Ciesielski, 1996, s. 45). W wyniku wojennych deportacji na terenie Kazachstanu znalazło się około 100 tys. obywateli polskich.

Po przywróceniu stosunków dyplomatycznych między Polską a Związkiem Sowieckim większość obywateli polskich zwolniono z Gułagu. Ponad 43 tys. z nich (według niekompletnych danych), mając możliwość opuszczenia miejsca deportowania, wyruszyło w poszukiwaniu miejsc schronienia, a także sposobności wstąpienia do Armii Polskiej organizowanej przez gen. Władysława Andersa (Polskie Siły Zbrojne w ZSRS). Ze wszystkich stron ZSRS – obwodu archangielskiego, Komi ASRS, obwodu wołogodzkiego – obywatele polscy, nie tylko więźniowie, ale również i ci Polacy, którzy uciekali z zachodu przed frontem, kierowali się do Kazachstanu i Uzbekistanu. To poważnie zmieniło wskaźniki demograficzne w Kazachskiej SRS. Według danych polskiej ambasady w ZSRS w okresie 1941–1942 przebywało tam około 125 tys. polskich obywateli. W kolejnym roku ich liczba się zwiększyła. W czerwcu 1942 roku ambasada RP w ZSRS – na podstawie danych otrzymanych od delegatów ambasady RP w Kazachstanie – podawała, że znajdowało się tam 142 800 obywateli polskich, którzy otrzymali opiekę społeczną. Część z nich wyjechała w związku z ewakuacją armii Andersa – ZSRS opuściło wtedy łącznie 120 tys. osób (119 855). W listopadzie tego roku ambasada szacowała całkowitą liczbę obywateli polskich, którzy pozostali w Kazachskiej SRS, na 89 111 osób (Ciesielski, 1993, s. 80–81).

Ze względu na rozpoczętą wojnę niemiecko-sowiecką tempo budowy kolei znacząco spadło. Braki kadrowe (większość budowlańców została skierowana na front) wypełniały osoby deportowane do Kazachstanu (zwolnione w ramach tzw. amnestii). Na przykład na początku 1942 roku⁵ na budowie kolei pracowało około 4 tys. deportowanych oby-

5 Warto podkreślić, że już od 1940 roku, a zwłaszcza wiosną 1941 roku, deportowani obywatele polscy pracowali przy budowie tej kolei (Ciesielski, 1996, s. 131).

wateli polskich⁶ (większość z nich została zaciągnięta z obwodów pawłodarskiego, kustanajskiego oraz pietropawłowskiego) (Informacja NKWD KazsRS o ogólnej liczbie polskich obywateli rozmieszczonych w Kazachskiej SRS, cyt. za: Panto, 2019, s. 190), przywiezionych z okupowanych przez ZSRS po 17 września 1939 roku wschodnich województw II RP⁷. Obywatele polscy pracowali głównie na stacjach w Atbasar oraz Jesyl, które wówczas były już dość dużymi miastami. Byli świadomi zadania, które wykonywali w szybkim tempie, z ogromnym nakładem sił:

Jesteśmy na budowie magistrali kolejowej: Akmolińsk–Kartały. Robota pilna, bo tędy mają iść transporty na Ural i na front, zamiast okrężną drogą przez Pietropawłowsk. W tej chwili trwa przebudowa mostu na rzece. Kładziemy drugi tor. Relsy i szpały⁸. Mamę przydzielili do układania torów... (Krzysztoń, 1996, s. 53–54)⁹.

Eugenia Mamak, deportowana wraz z rodziną do Kazachskiej SRS 13 kwietnia 1940 roku, tak wspomina swoją pracę na kolei:

W 1941 roku było zapotrzebowanie na pracę Polaków przy budowie kolei i NKWD wysłało nas tam, linia Akmolińsk–Kartały, kustanajska obłast, rejon siemiozierny, stacja Kuzmurun [Kusmuryń]. I tam się rozpoczęła ciężka, bardzo ciężka praca (Reports, 1939–1946, s. 2239).

Dodatkowo w 1942 roku do prac przy budowie kolei mobilizowano tzw. trudarmiejców¹⁰, w szeregach których znajdowali się Niemcy deportowani do Kazachstanu w 1941 roku oraz Polacy zesłani w 1936 roku.

-
- 6 Nie wszyscy wywiezieni obywatele polscy podlegali pod system Gułag NKWD. Deportowani z 10 lutego oraz z czerwca 1940 roku znaleźli się pod zarządem specjalnych komendantur Gułag NKWD, deportowani z 13 kwietnia 1940 roku dostali status administracyjno-wysłanych, z czerwca i maja 1941 roku zaś zsylnoprzesielenców. Ostatnie dwie kategorie również były pod nadzorem spec-komendantur, ale musiały same zarobić na życie, z tego powodu „dobrowolnie” zatrudniały się m.in. przy budowie owej kolei (Ciesielski, 2010, s. 254; Bierdinski, Bierdinski, Wieriemiejew, 2017; Ob obszczem kołliczestwie polskich grażdian razmieszczennych w Kazachskoj SSR, b.d., l. 6).
- 7 Więcej na temat deportacji obywateli polskich do Kazachstanu: Głowacki, 1996; 2009; Ciesielski, 1993; 1996; Ciesielski, Hryciuk, Srebrakowski, 1993; Zaroń, 1990; Gurjanow, 1994; 1997; Ziemschow, 2005; Gurjanow, 1997b; Polian, 2001; Bugaj, 1995.
- 8 Chodzi o tory i podkłady kolejowe.
- 9 Wspomnienia Krzysztonia zostały pierwszy raz wydane w 1978 roku.
- 10 Tymczasowe zespoły pracy (Trudarmia) z lat 1942–1956 – istniejący w ZSRS w trakcie II wojny światowej system przymusowego obowiązku pracy ludności, powoływanej w sposób zorganizowany na wzór wojskowy. Armie Pracy były włączone do systemu NKWD.

Losy prowadzące obywateli polskich na budowę linii kolejowej były różne. Niektórzy – jak Stanisława Kamieniecka, deportowana do Kazachstanu 13 kwietnia 1940 roku – przed poborem do armii Andersa sami zaangażowali się do pracy:

W maju 1941 roku był ogłoszony pobór robotników na kolei. 17 maja wyjechałam z rodziną do akmolińskiej *obłasti* sypać nasyp pod kolej. [...] W drugiej połowie sierpnia zabrano nas do ukończenia kolei pod miastem Kartały, stacja Toboń (Reports, 1939–1946, s. 1959).

Inne osoby, jak Stanisław Szczepaniak, były przymusowo wywożone na budowę kolei:

W lipcu 1941 roku zostałem wywieziony bez rodziny na budowę linii kolejowej Akmolińsk–Kartały. Wyjechało tam kilka tysięcy ludzi, ale nie całe rodziny, lecz tylko młodzi. Tam mieszkaliśmy w barakach, w których w czasie deszczu woda ciekła przez dach, albo w zapluskwionych wagonach (Reports, 1939–1946, s. 2363).

„Amnestiowani” obywatele polscy lawinowo przemieszczali się z północy na południe. Chcąc przetrwać, brali się za każdą pracę. Budowa kolei Akmolińsk–Kartały ciągle wymagała nowych nakładów ludzkich. Niestety, nie zawsze proponowana praca odbywała się w godnych warunkach i na humanitarnych zasadach. Często zwolnieni obywatele polscy, aby przetrwać, trafiali do kolejnych robót. Marianna Owczarek, żona policjanta, deportowana wraz z córkami 13 kwietnia 1940 roku do Kazachstanu, tak wspomina ten epizod swojej pracy: „Po amnestii zabrano nas na przymusowe roboty na linii kolejowej Akmolińsk–Kartały. Praca była bardzo ciężka, pracowałam z córkami – jedna lat 15, druga 16” (Reports, 1939–1946, s. 1590).

W 1943 roku na tej samej budowie było już tylko jedynie 730 deportowanych obywateli polskich. Spadek liczby osób pracujących wynikał z przywrócenia stosunków dyplomatycznych między Związkiem Sowieckim a Polską w sierpniu 1941 roku. Był także skutkiem „amnestii” wobec obywateli polskich, którzy po tym, jak opuścili obozy i „specposiołki”, wstąpili w szeregi formującej się armii gen. Władysława Andersa. Wkrótce po dołączeniu do wojska część z nich (116 543 osoby, w tym 78 631 żołnierzy) (Wawer, 2010, s. 241; Materski, 2005, s. 661) ewakuowała się ze Związku Sowieckiego¹¹.

11 W dniu 30 lipca 1941 roku podpisano umowę między Polską a ZSRS, znaną jako układ Sikorski–Majski. Dokument ten stanowił podstawę prawną do budowania nowych relacji oraz umożliwił stworzenie armii polskiej na terenie Związku Sowieckiego.

Pewna grupa deportowanych dzięki pracy przy budowie dowiedziała się zarówno o ogłoszonej „amnestii”, jak i o trwającym naborze do armii Andersa:

To lato było dla nas bardzo pracowite. Przez tę linię kolejową przejechał pierwszy pociąg wiozący Polaków do armii Andersa. Od nich dowiedzieliśmy się w przejeździe, że jest amnestia i że tworzy się Polska Armia. Ale nas za kilka dni wywieźli z powrotem do kołchozu i gonili codziennie do zbioru zboża; bo nie było komu sprzątać, gdyż ruskich mężczyzn zabrali do wojska: była wojna Związku Radzieckiego z Niemcami (Relacja Czesławy Pączek z d. Nowickiej, b.d.).

Ci, którzy dołączyli do armii, w 1942 i 1943 roku byli zastępowani przy budowie magistrali przez specprzesiedleńców z krajów bałtyckich i Mołdawii (około 2,8 tys. osób), a następnie przez deportowanych Czechenów i Inguszy w 1944 roku (1,5 tys. osób) (Alimgazinow, 2019, s. 585).

Warto podkreślić, że niektórzy po zwolnieniu z miejsc osiedlania „dobrowolnie” zatrudniali się do pracy przy budowie kolei. Powodem ich decyzji była skrajnie trudna sytuacja ekonomiczna, wynikająca z braku dostępu w okolicy do jakiegokolwiek innej pracy, która pozwoliłaby utrzymać rodzinę. Tak wspomina ten okres Halina Wyrzykowska:

Zaangażowałam się do pracy na budowie linii kolejowej Akmolińsk–Kartały jako niekwalifikowany pracownik [...]. Prace ziemne, do których nas przydzielono, były trudne. Jedynym narzędziem była łopata i „nosiłki”, a zarobek 5 rubli dziennie wystarczał zaledwie na chleb i zupę. Posiłek podgrzewaliśmy na 2 cegłach przed barakiem. Mieszkaliśmy w ogólnych barakach po 20 osób, bez podziału na płęć. Nie mogło być mowy w tych warunkach o higienie i możliwości przeżycia zimy (wspomnienia Haliny Wyrzykowskiej, cyt. za: Hersztowska, b.d.).

Warunki, w których pracowali, były niezmiernie trudne; na taką sytuację składał się nie tylko surowy klimat, ale również (albo nawet przede wszystkim) brak możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb. W miejscach zsyłki nie było pomieszczeń przeznaczonych do mycia, pannały choroby zakaźne, brakowało dostępu do sanitariów i opieki medycznej. Bywało tak, że około 30% pracowników chorowało w tym samym czasie na malarię (Nursieitow, 2013). Według kierownika części budowy, na której byli zatrudnieni deportowani obywatele polscy, zimą nie było wystarczającej ilości ubrań i obuwia, wskutek czego musieli oni pracować rozebrani, co powodowało wzrost liczby zachorowań i zgonów. Dzieci zesłanych tak wspominały ten czas:

W każdym razie zatrudniono matkę przy rozbudowie, właściwie przy układaniu, później przy rozbudowie torów. Budowali kolej Akmolińsk-Kartały. Matka wspominała, że [...] tutaj może jeszcze było ciężiej, bo 10 godzin musiały pracować, [...] wyżywienia praktycznie nie dostawały, wszystko było ograniczone, także organizmy osłabione, a praca była ciężka, dla mężczyzn. To nie było lekkie, były brygady, były normy itd. (Relacja Bogdana Doniszkowica, cyt. za: Panto, 2019, s. 218).

Na ciężkie warunki zwracała uwagę również znajdująca się w Kustonaju Delegatura Ambasady RP w Kujbyszewie, która działała w latach 1941–1942. Warto podkreślić, że mianowany na placówkę delegat kpt. Mieczysław Romański także przez jakiś okres pracował przy budowie tej kolei (we wrześniu 1941 roku), zatem doskonale wiedział, w jak trudnej sytuacji znajdowali się jego rodacy. W swoich raportach, wysyłanych do polskiej ambasady, pisał:

Warunki życia obywateli polskich są w przeważającej większości bardzo trudne. Ludność ta wyniszczona dotychczasowymi ciężkimi warunkami pracy, brakiem odzieży i obuwia, złym odżywianiem (brak tłuszczów, mleka, cukru), pozostaje w stanie wycieńczenia i podlega różnym chorobom (przeważa gruźlica). W szczególnie ciężkich warunkach znajdują się obywatele polscy na wyżej wspomnianej linii Akmolińsk-Kartały. Na niektórych punktach budowy tej linii pomieszczeni są pracujący w barakach nieprzystosowanych do okresu zimowego, w jednym wypadku tak przepełnione, że zamieszkujący baraki nie mają nawet wystarczającego miejsca, ażeby się położyć, nie posiadają stołówek, i otrzymują jako jedyne pożywienie tylko chleb (400–600 g dziennie), zależnie od tego, czy pracują czy nie. Wynagrodzenie za pracę na linii kolejowej jest bardzo niskie i kalkulowane w sposób nieuczciwy. Odnoszenie się brygadierów do pracujących nieprzychylnie, a często wręcz złośliwie.

Warunki pracy po kołchozach są nie o wiele lepsze. Warunki mieszkaniowe fatalne. Pomieszczenie przeważnie w kirgiskich ziemlankach wraz z właścicielem ziemlanki i jego rodziną, a często i z inwentarzem domowym. Brak opału. Wielka trudność w zdobyciu opału ze względu na stepowy charakter okolic.

Stan zdrowotny obywateli polskich bardzo zły. Niedostateczne pożywienie, brak mydła, właściwej pomocy lekarskiej, zupełny brak wszelkich lekarstw, brud, robactwo, wszelkiego rodzaju choroby skórne – te wszystkie

okoliczności powodują wysoką śmiertelność, zwłaszcza u dzieci i osób starszych wiekiem. Okres zimowy jest stale powtarzającym się okresem epidemii odry, po którym z reguły następuje zapalenie płuc i przeważającej ilości wypadków śmierci (Kustanajska obl. Sprawozdanie kpt. [Mieczysława] Romańskiego..., 1942, k. 9–10).

Główną pracą wykonywaną bez maszyn był ręczny przeładunek węgla, kamienia, desek, piasku, żwiru, cementu i innych materiałów budowlanych; wykonywano też prace porządkowe (sprzątano m.in. zamrożone wagony, odśnieżano zasypane śniegiem tory) (Ciesielski, 1996, s. 132). Zesłańcy pracowali minimum 8 godzin, dzień roboczy często wynosił nawet 12–14 godzin. Miesięczne zarobki (około 280 rubli) wystarczały jedynie na zakup żywności, której i tak brakowało¹² (o tym dalej) (*Zapisy terroru...*, 2022, s. 132). Dzięki relacji Marii Oskierki, deportowanej do Kazachstanu 13 kwietnia 1940 roku, wiemy, jak wyglądał przeciętny dzień na budowie kolei:

Przebieg dnia był następujący: o godzinie 7 rano wychodziliśmy na pracę i pracowaliśmy do obiadu do godziny 12, o 13 wychodziliśmy na popołudniową pracę i pracowaliśmy do godziny 19. Bardzo często mieliśmy pracę w nocy. Normy były ponad siły, tak że nikt nie wypełniał ich. Wynagrodzenie za pracę było minimalne. O wyżywienie staraliśmy się sami, ponieważ w tamtejszych sklepach nic innego dostać prócz chleba (którego też często brakowało). Inne artykuły spożywcze kupowaliśmy w pobliskich kołchozach za rzeczy osobiste. Żadnego ubrania nie dostawaliśmy. Po skończonej pracy Polacy z pobliskich baraków zbierali się w którymś i uprzyjemniali sobie czas czytaniem na głos książek i wspomnieniami dawnych czasów. Stosunek NKWD do Polaków był bardzo nieprzychylny. Propaganda komunistyczna polegała na tym, żeby wpoić w naszą młodzież i dzieci ducha komunistycznego. Informacji o Polsce mieliśmy bardzo mało. Pomoc lekarska była bardzo mała. Do szpitali zabierali tylko te osoby, które były bardzo ciężko chore. Śmiertelność na ogół nie była zbyt wielka (Reports, 1939–1946, s. 1262).

12 Maria Wojewoda wspomina: „Wynagrodzenie było okropne, trzeba było sprzedawać ostatnią koszulę, żeby móc kupić talerz zupy” (Reports, 1939–1946, s. 1612). Eugeniusz Czekał: „Później przymusowo przewieźli nas do budowy dróg kolejowych oraz urządzeń biegnących Akmolińsk–Kartały. Tysiące kobiet budowało kolej za 80 dag chleba i za małym wynagrodzeniem pieniężnym” (*Zapisy terroru...*, 2022, s. 78).

Z kolei Bohdan Doliński, deportowany 13 kwietnia 1940 roku do Kazachstanu, nie tylko potwierdza takie wspomnienia, lecz również dodaje kilka interesujących faktów:

Dzień pracy trwał dwanaście godzin, nie licząc dwa razy na tydzień pracy nocnej. Mieszkaliśmy w barakach po czterdzieści osób, łóżko przy łóżku. W czasie deszczu woda w baraku sięgała do kostek. Dni wypoczynku nie było. Płacono początkowo (zależnie od normy) około dziesięciu rubli dziennie. Jednakowoż można było kupić chleb 800 gramów po 1,50 rubla za 1 kg. W październiku zmniejszono rację chleba do 400 gramów. Inne produkty: słonina 120 rubli za 1 kg, olej 70 rubli za 1 kg, 20 kg mąki – 150 rubli. Norma dzienna dla kobiet: 8 metrów sześciennych wykopać i wyrzucić na wagon, a następnie rozładować na torze, dla mężczyzn – 12 metrów. W październiku zmniejszono płace o połowę (Reports, 1939–1946, s. 2417).

Generalnie, według wspomnień, robota na budowie kolei była dużo cięższa niż dotychczas w licznych kolchozach sowieckich. Warunki pracy i zamieszkiwania były fatalne, a zaopatrzenie znikome.

Przedstawione wspomnienia ukazują nam zupełnie inną historię, niż to, co wyczytujemy w sowieckich dokumentach archiwalnych. Dalej, dzięki analizie archiwaliów, zostanie przybliżona codzienność deportowanych oraz to, w jaki sposób funkcjonowała budowa magistrali.

Jednym z najważniejszych problemów, z którym spotykali się pracownicy budowy (o nim traktuje większość wspomnień), był brak pożywienia. W piśmie z 23 września 1940 roku, adresowanym do Raisowa (przewodniczącego obwodowego komitetu wykonawczego), czytamy o drastycznych brakach w dostawach produktów spożywczych. Planowane dostawy posiłków przedstawiały się następująco: 1000 ton ziemniaków, 230 ton kapusty, 55 ton cebuli i czosnku, 10 ton ogórków, 45 ton pomidorów i 50 ton korzeni. Władza obwodowa obligowała do dostarczenia żywności na plac budowy poszczególne rejony: akmoliński, atbasarski, nowoczerkaski, kaliniński, szczuciński, szortandyński i jesyłski. Mimo wszystkich starań poszczególne rejony nie wykonywały swoich norm, np. rejon nowoczerkaski z zaplanowanych 5500 kg cebuli dostarczył tylko 1100 kg, a z obiecanych 3000 kg buraków – jedynie 500 kg. W innych rejonach sprawa wyglądała podobnie. Zdarzało się również, że z zapowiadzianych 2500 kg ziemniaków rejony atbasarski, kaliniński, nowoczerkaski i jesyłski nie dostarczały ani jednego kilograma ziemniaków (komitet wykonawczy rejonu jesyłskiego przyznał, że nie wykona danego polecenia i ziemniaków nie przekaże; reszta rejonów „karmiła” jedynie obietnicami). Piszący to pismo kierownik budowy Szuchman zwracał się z pytaniem, co ma czynić w zaistniałej sytuacji niewywiązania się z założonych norm.

Prosił kierownictwo obwodowe o wyegzekwowanie obietnic składanych przez poszczególne rejony w planie dostarczenia zaopatrzenia, o nowe normy, żeby określone zapotrzebowanie było realne do zrealizowania, a w związku z brakiem warzyw (pomidorów i ogórków) prosił, aby zastąpić je marynowanymi grzybami (Dokładnyje zapiski, informacji politotdieła na stroitielstwie ż-doroż. linii Akmolinsk-Kartały, b.d., l. 17–18). Dekretacja na piśmie świadczy o natychmiastowym zajęciu się tą sprawą. Jednak jak było w rzeczywistości, dowiadujemy się z relacji pracujących na budowie Polaków:

Były także okresy, [...] w których przez dobrych kilka miesięcy żyliśmy tylko z 30 dekagramów chleba [...] i jednej porcji zupy ze stołówki (to była zabarwiona woda z listkami kapusty). I tym we dwójkę żyliśmy kilka miesięcy... (Śliwowska, Giżejewska, Ankudowicz, 1992, s. 121).

Do notorycznych braków w dostawach żywności dochodziły inne problemy, np. ucieczki z miejsca pracy. Po tym, jak 26 czerwca 1940 roku wprowadzono na budowie ośmiogodzinny dzień i siedmiodniowy tydzień pracy, budowniczcy kolei natychmiast gniewnie zareagowali na to zarządzenie centrali. Przejście na taki tryb pracy wynikało ze sporych opóźnień w wykonaniu założeń planu. W celu rozładowania napięcia i rozwiązania powstałej sytuacji, 14 września 1940 roku odbyła się narada wydziału politycznego budowy kolei. Z przedstawionego przez towarzyszy Kupcowa i Ampilogowa sprawozdania wynikało, że tylko na jednym wycinku budowy liczba osób, które nie stawily się do pracy w sierpniu 1940 roku, wyniosła 78. W okresie między 26 czerwca a 10 września 1940 roku zarejestrowano 447 wykroczeń dyscyplinarnych (Dokładnyje zapiski, informacji politotdieła na stroitielstwie ż-doroż. linii Akmolinsk-Kartały, b.d., l. 29) (warto podkreślić, że nierzadko brygadziści „kryli” swoich podwładnych, np. Sigaczew, kierownik czwartej działki budowlanej, chronił przed kierownictwem nieobecnych ośmiu pracowników) (l. 20, 25). Ostatecznie głównego źródła problemu najwyższe władze partyjne dopatrywały się w niedostatecznym informowaniu pracowników i deportowanych o tym, że wprowadzony siedmiodniowy tryb pracy był tymczasowym rozwiązaniem. Tym samym władze zalecały, aby zadbać o odpowiednie rozpowszechnienie tak ważnych z punktu widzenia budowy informacji w prasie i w miejscach pracy (polegało to m.in. na wygłaszaniu prelekcji czy odczytów) (l. 20–23). Deportowani obywatele polscy wzbraniali się przed pracą w niedziele, często motywując to względami religijnymi. Niektórzy Polacy stawiali opór oraz nie wychodzili na budowę w wyznaczone dni (*Zapisy terroru...*, 2022, s. 192). Eugenia Mamak tak opowiada o tym okresie:

Pracowaliśmy po 12 do 14 godzin i bez dnia odpoczynku. Więc nie zważaliśmy na ich groźby i zaczęliśmy robić sobie

samowolnie dni wolne. Wtedy zaczęły się masowe aresztowania. Zaprzestaliśmy działać samowolnie, musieliśmy być cicho i pracować (Reports, 1939-1946, s. 2239).

Zachęcając do pracy, komendanci poszczególnych działek budowy premiowali pracujących robotników dodatkowymi porcjami chleba (Ciesielski, 1996, s. 132). Także nie tylko ekwilibrystyka propagandowa i represje, lecz również pewna forma „nagród” stała się motywacją do wypracowywania niezbędnych norm narzuconych przez kierownictwo. Z regularnymi dostawami pieczywa na budowę drogi Akmolińsk-Kartały także były jednak duże problemy. W piśmie z 2 października 1940 roku czytamy, że w wyniku zaniedbania w dostawie mąki oraz z przyczyny długotrwałego (ponad miesięcznego) remontu piekarni nr 1 w Akmolińsku doszło do deficytu chleba, co niekiedy kończyło się kilkudniowymi brakami w jego dostawach (Dokładnyje zapiski, informacyi politotdieła na stroitielstwie ż-doroż. linii Akmolinsk-Kartały, b.d., l. 48-49).

Budowy kolei były miejscami niebezpiecznymi. Na ich terenach dochodziło do licznych wypadków i uchybień. Jako przykład może posłużyć sytuacja na linii Akmolińsk-Kartały. 25 sierpnia 1940 roku na 654. km przy stacji Kołuton wykołował się „Janwarec”, czyli dźwig nr 450. Przyczyną wypadku było naruszenie zasad transportowych, ponieważ ramię dźwigu nie zostało w odpowiedni sposób unieruchomione, co spowodowało wibracje i finalnie przewrócenie całej konstrukcji (Dokładnyje zapiski, informacyi politotdieła na stroitielstwie ż-doroż. linii Akmolinsk-Kartały, b.d., l. 50). Komisja, która zbadała wypadek, oskarżyła pracowników Barabasza i Nieżincewa, którzy dopuścili się złamania zasad transportowania oraz ВНР. Koszt wypadku komisja wyliczyła na 1836 rubli i 32 kopiejki.

Do drugiego zdarzenia doszło 20 września 1940 roku, kiedy to na stacji kolejowej Adyr zderzyły się dwa pociągi nr 1301 oraz nr 1302. Do wypadku doszło w wyniku zaniedbania kierownika stacji Zubkova, który naruszył zasady przechowywania kluczy do torów, jak również zasady ВНР. Winnymi byli także motorniczy Bunakow, konduktor Bairowa oraz zwrotniczy Kuśenko. Wszyscy zostali skazani i pociągnięci do odpowiedzialności karnej (Dokładnyje zapiski, informacyi politotdieła na stroitielstwie ż-doroż. linii Akmolinsk-Kartały, b.d., l. 50-51). Wykołowanie się pociągów, zderzenia z materiałami budowlanymi, zaniedbanie torów i niezachowanie ich przejezdności przydarzały się notorycznie. Każdy wypadek przy pracy kończył się przeprowadzeniem dochodzenia, a w stosunku do osób winnych zasądzano wówczas wyroki karne. Od sierpnia do października 1940 roku doszło do około 200 dużych wypadków (we wrześniu 48, w październiku 54) (l. 50-63). Warto dodać, że nie brakowało również ofiar śmiertelnych - tylko we wrześniu 1940 roku odnotowano cztery tego typu zdarzenia. Wielu pracowników zatrudnionych przy budowie kolei ginęło pod kołami pociągów (l. 61). Znacząca liczba

wypadków oraz ich charakter świadczą o braku kompetencji osób zatrudnionych na budowie. Co należy podkreślić, przedstawione dane odnoszą się jedynie do osób wolnych, czyli obywateli Związku Sowieckiego. Obywatele polscy – zarówno deportowani, jak i potem „amnestiowani” – nie pojawiali się w dokumentach archiwalnych. Prawdopodobnie do rejestracji wypadków z udziałem speckontyngentu służyła osobna ewidencja.

Duże tempo budowy obiektów osiągnęto nie tylko przez wykorzystywanie pracy osób deportowanych. Narzędziem, które miało sprzyjać szybkim postępom, były „socjalistyczne wyścigi pracy” oraz ustanowienie przodowników pracy. W maju 1940 roku – według oficjalnych danych – średnia wydajność pracy wynosiła 124,9%, w czerwcu 126,7%, w lipcu 131,2%, a w sierpniu 138% (Dokładnyje zapiski, informacji politotdieła na stroitielstwie ż-doroż. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 70). Wraz z wydajnością rosła liczba przodowników pracy (stachanowców). W maju 1940 roku było ich 3650, natomiast w październiku – już 5600. Obecnie trudno jednoznacznie stwierdzić, w jakim stopniu wiarygodne są te liczby, aczkolwiek zawrotne tempo pracy oraz duża liczba pracowników mogły realnie przełożyć się na przytoczone dane. Anna Jaxa-Małachowska wspominała: „Wszyscy powyżej 14 lat [14. roku życia] pracują w *depo* i przy budowie linii kolejowej [...]. Praca nieludzko ciężka” (Śliwowska, Giżejewska, Ankudowicz, 1992, s. 120).

Warto zwrócić uwagę, że sytuacja przy budowie kolei nie była tak dramatyczna, jak to się zdarzało w przypadku innych budów nadzorowanych przed NKWD (choćby Dalstroj, Karłag). Było to spowodowane nie tylko przez to, że Moskwie bardzo zależało na rezultacie i jak najszybszym oddaniu do użytku linii kolejowej, ale również przez okoliczność, że przy budowie pracowały wspólnie osoby deportowane (oraz zwolnieni po tzw. amnestii) i ludzie wolni (obywatele ZSRS). Maria Rossowska tak zapamiętała prace:

10 kwietnia 1941 roku. 4 bm. przyjechała po nas ciężarówka i wzięli mnie i Helę Kuspysiówą do robót przy żelaznej drodze. Linia kolejowa Akmolińsk–Kartały. Stacja Kajbohor. Rozpacz z powodu rozstania z Hanką i cicią była wielka. Tu warunki wydawały nam się lepsze, specjalnie w Kajbahorze wszystko można było dostać i ceny niewysokie, stołówka zaopatrzona dobrze, nawet kompot i sałatka śledziowa była. Nasza praca polegała na oczyszczaniu toru z gliny na głębokość łopaty, płacą nam za oczyszczenie jednej szyny 7,65 rubla dziennie. Wiadomości od rodzin nie mamy i nie będziemy mieć. Chodzą słuchy, że mają nas obozować w Iszynie, nam na wyjeździe mówiono, że na zimę wrócimy do W. Padołu. Tu czujemy się doskonale. Mieszkamy w namiotach (Reports, 1939–1946, s. 1567).

Jak widać, indywidualna percepcja i subiektywne wrażenia świadków historii mogą się diametralnie różnić. Poprzednie świadectwa ewidentnie wskazują na cięższe warunki niż w okresie pracy w specposiołkach i kołchozach. Przytoczona relacja jest odmienna: podkreśla lepsze warunki pracy i egzystencji przy budowie kolei. W takim wypadku możemy uznać po prostu, że wspomnienia każdego ze świadków z okresu budowy magistrali Akmolińsk–Kartały determinuje wcześniejsze doświadczenie (z okresu od deportacji do „amnestii”).

28 stycznia 1940 roku dwie części torów zostały złączone (warto podkreślić, że droga była oddana do tymczasowej eksploatacji z dużą liczbą niedoróbek) (Pawłow, 1997, s. 123). Świadcowie tego wydarzenia wspominają, że w ten dzień panowały srogi mróz i zamieć śnieżna (Nursieitow, 2013). Zmarznięty chleb, przygotowany jako poczęstunek dla uczestników uroczystości, trzeba było ciąć piłą. Rok 1940 na budowie spędzono pod hasłem „20-lecia Kazachskiej SRR”. Ogólny plan w tym roku został wykonany tylko w 70% (Stroitielstwo ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., s. 40).

W 1941 roku sprawy związane z budową kolei nie wyglądały najlepiej. Plany i projekty, które miały dotrzeć z Lenintrasprojektu w kwietniu tego roku, dostarczono z licznymi brakami dopiero 2 lipca (Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 10). Z opóźnieniem przybyły również projekty budowy pomieszczeń technicznych, dworców oraz zajezdni. Jednak największy problem stanowiło zaopatrzenie w wodę pracowników budowy. Żaden z planowanych terminów zakończenia prac (stacja Atbasar – do 15 lipca; Jesyl – do 15 marca; Tobol – do 15 maja itp.) nie został dotrzymany. Dochodzenie w tej sprawie wykazało, że jedną z przyczyn opóźnienia w budowie było niedoszacowanie przez Lenintrasprojekt ilości wymaganych materiałów budowlanych. Drugim powodem niezrealizowania planu było niedostarczenie na czas rysunków technicznych obiektów (Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 11). Co istotne, dodatkowe szkody budowlane spowodowała wiosenna powódź.

We wrześniu 1943 roku oddano do użytku kuzmuruńską zajezdnię i linię Akmolińsk–Kartały (oczywiście z niedokończonymi elementami). We wspomnieniach jednego z pracowników znajdujemy taką informację na ten temat:

Mamlutka, dnia 14 marca 1943 roku. Szanowna Pani! Nie miałem możliwości wysłać wcześniej wspomnianej w styczniowym liście przesyłki, ponieważ kolej nie przyjmuje bagażu na drogę Akmolińsk–Kartały, gdyż droga ta nie jest zdana pod eksploatację, a poczta nie przyjmuje przesyłek ponad 8 kg (Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały, b.d., l. 176).

Oficjalnie kolej budowano do 1943 roku, jej pełna eksploatacja była jednak możliwa dopiero w 1945 roku. Aczkolwiek, co należy zaznaczyć, już w 1942 roku zostało nią przetransportowane 1,4 mln ton węgla oraz różnego rodzaju żywności i amunicji, które były niezbędne dla walczących żołnierzy Armii Czerwonej.

Budowa magistrali Akmolińsk–Kartały była kluczowym projektem stalinowskiej industrializacji z czasów II wojny światowej. Moskwa, której bardzo zależało na tej trasie kolejowej, wykorzystywała do niej nie tylko pracę przymusową deportowanych obywateli polskich (i innych narodowości), lecz także dobrowolnych pracowników oraz komunistów i komsomolców z całego Związku Sowieckiego. Budowa kolei bez wątpienia wpłynęła na rozwój gospodarki ZSRS, a zwłaszcza północnego regionu Kazachskiej SRS. Warto jednak zaznaczyć, że nie tylko na mapie Związku Sowieckiego zostawiła ona swój ślad – tragiczna ryma związana z historią powstawania kolei pozostała na losach ludzi, którzy przy niej pracowali. Wyczerpująca praca i konieczność pozyskania robotników wpłynęły na kształt polskiej inteligencji i elit, których członkowie byli masowo deportowani do Kazachstanu. Osoby te doświadczyły całego spektrum sowieckiego terroru, a dodatkową karą dla inteligencji, poza oczywistym trudem pracy, był brak możliwości prowadzenia aktywności umysłowej we własnym języku, co dla niektórych osób było ciężarem nie do zniesienia.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- Archiwum Instytutu Hoovera (AIH)
Reports (1939–1946). AIH. Dokumenty Władysława Andersa, 800/1/0/-/48.
- Archiwum Państwowe Obwodu Akmolińskiego w Kokczetawie (Gosudarstwiennyj archiw Akmolinskoj oblasti, GAAO)
Dokładnyje informacyi, sprawki, obzory, ż.d. linii Akmolinsk–Kartały (b.d.). GAAO, f. 1, op. 1, d. 229.
Dokładnyje zapiski, informacyi politotdieła na stroitielstwie ż-doroż. linii Akmolinsk–Kartały (b.d.). GAAO, f. 1, op. 1, d. 124.
- Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstan (APRK)
Stroitielstwo ż.d. linii Akmolinsk–Kartały (b.d.). APRK, f. 708, Osobaja papka, op. 5/1, d. 921.
- Centralne Archiwum Państwowe Republiki Kazachstan (Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Riestpubliki Kazachstan, CGARK)
Ob obszczem kołliczestwie polskich grażdian razmieszczennyh w Kazachskoj SSR (b.d.). CGARK, f. 1146s, op. 1, d. 287.
- Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu (FGEZ)
Relacja Czesławy Pączek z d. Nowickiej (b.d.). FGEZ, Teczka Czesławy Nowickiej. Pobrane z: http://kpbk.umk.pl/Content/201041/Nowicka_Czeslawa_1392_wsk.pdf [dostęp: 24.08.2022].
- Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego (The Polish Institute and Sikorski Museum, PISM)
Kustanajska obl. Sprawozdanie kpt. [Mieczysława] Romańskiego złożone w Ambasadzie w dn. 31 stycznia 1942 roku (1942). PISM, Ambasada RP w ZSRR, Kujbyszew, 1941–1943. Opieka społeczna. Delegatura na obłast Kustanajska, 10.1941–11.1942, A.7. 307/14.

Publikacje:

- Alimgazinow, K. (oprac.) (2019). *Iz istoriji dieportacyj. Kazachstan. 1939–1945 gg: sbornik dokumentow*, t. III. Ałmaty: Wydawnictwo LEM.
- Bierdinski, W., Bierdinski, I., Wieriemiejew, W. (2017). *Sistiema spieczposielenij w Sowietkom Sojuzie 1930–1950-ch godow*. Moskwa: Rosspen.
- Bugaj, N. (1995). *Ł. Bieria – J. Stalinu*. „Sogłasno waszemu ukazaniu...”. Moskwa: AIRO-20.
- Ciesielski, S. (1993). Liczebność zesłańców polskich w Kazachstanie 1940–1946. *Dzieje Najnowsze*, nr 4, s. 75–89.
- Ciesielski, S. (1996). *Polacy w Kazachstanie 1940–1946. Zesłańcy lat wojny*. Wrocław: Oficyna Artystyczno-Wydawnicza „W kolorach tęczy”.
- Ciesielski, S. (2010). *Gułag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Ciesielski, S., Hryciuk, G., Srebrakowski, A. (1993). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii.
- Głowacki, A. (1996). *Deportacje obywateli polskich do Kazachstanu i ich osiedlenie w latach 1940–1941*. W: S. Ciesielski, A. Kuczyński (red.), *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność* (s. 291–308). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Głowacki, A. (2009). *Deportowani w latach 1940–1941*. W: W. Materski, T. Szarota (red.), *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji po dwiema okupacjami* (s. 238–246). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Gurjanow, A.E. (1994). Cztery deportacje 1940–41. *Karta*, nr 12, s. 114–136.
- Gurjanow, A.E. (1997). *Polskije spieczpriesielency w sssr w 1940–1941 gg*. W: A.B. Roginskij (red.), *Riepriessii protiv polakow i polskich grażdian* (s. 56–68). Moskwa: b.w.
- Gurjanow, A.E. (1997b). *Massztaby dieportacyi nasielenija w głub’ sssr w maje–ijunie 1941 g*. W: A.B. Roginskij (red.), *Riepriessii protiv polakow i polskich grażdian* (s. 74–76). Moskwa: b.w.
- Hersztowska, B. (oprac.) (b.d.). Halina Wyrzykowska – pobyt w łagrze. Pobrane z: <http://armiaandersa.pl/submission/show/3723> [dostęp 24.07.2019].
- Kim, M. (2017). *Karaganda. Żywn’ ludiej w gorodie ugla 1931–1941 gg*. Moskwa: Rosspen.
- Krzysztoń, J. (1998). *Wielbłąd na stepie*. Wrocław: Wydawnictwo „Siedmióróg”.
- Magistral Akmolinsk–Kartały sdat’ w eksploatacyju w 1940 roku. *Stalinskij Put’*, 6 kwietnia 1940 roku, s. 3.
- Materski, W. (2005). *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Wydawnictwo „Rytm”.
- Nursieitow, B. (2013). *Iz istorii stroitelstwa zheleznodorożnoj magistrali Akmolinsk–Kartały (1939–1945 gg.)*. *Qazaqstan Tarihy*. Pobrane z: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9243> [dostęp 13.02.2023].
- Panto, D. (oprac.) (2019). *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu* (tłum. materiałów źródłowych B. Żyłko). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej.
- Pawłow, W. (1997). *Istoriija zheleznodorożnogo transporta Rossii i Sowietского Sojuza*, t. 2: 1917–1945. Sankt Pietierburg–Moskwa: b.w.
- Polian, P. (2001). *Nie po swojej wole... Istoriija i gieografija prinuditielnych migracyj w sssr*. Moskwa: Wydawnictwo OGI, Memoriał.
- Śliwowska, W., Giżejewska, M., Ankudowicz, J. (oprac.) (1992). *Tryptyk kazachstański. Wspomnienia z zesłania – Marian Papiński, rodzina Małachowskich, Lesława Domańska*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk; Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Trietij piatiletnij plan razwitija narodnogo chozjajstwa sojuza sssr (1938–1942 gg.)*. (1939). Moskwa: b.w.
- Wawer, Z. (2010). *Polskie Siły Zbrojne na obczyźnie*. W: K. Persak, P. Machcewicz (red.), *Polski XX wiek*, t. 2 (s. 223–266). Warszawa: Muzeum Historii Polski w Warszawie, Wydawnictwo „Bellona”.
- Zapisy terroru*, t. 10: *Losy Polaków w Kazachstanie w świetle relacji żołnierzy Armii Andersa* (2022). Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Zaroń, P. (1990). *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ziemschow, W. (2005). *Spieczposielency 1930–1960* [praca doktorska obroniona w Instytucie Rosyjskiej Historii Rosyjskiej Akademii Nauk]. Moskwa: b.w.

Sprawiedliwość polityczna i trybunały ludowe w powojennych Węgrzech (1945–1950) w świetle badań węgierskich historyków

Domokos Szokolay

numer ORCID: 0000-0003-0804-9901

Biurow Komisji Pamięci Narodowej (Nemzeti Emlékezet Bizottság, NEBH)

Streszczenie

Trybunały ludowe to specjalne organy sądowe, które powołano na Węgrzech po II wojnie światowej. Działały od lutego 1945 roku do 1 kwietnia 1950 roku. W tym okresie na mocy ustawy nr VII z 1945 roku postawiono przed nimi ponad 59 tys. osób. Ich praca w połączeniu ze ściganiem zbrodniarzy wojennych stała się jednak kontrowersyjnym narzędziem zmiany ustroju, która miała mieć charakter demokratyczny. Z jednej strony trybunały te próbowały przekazać społeczeństwu demokratyczne wartości nowego porządku politycznego, lecz z drugiej – sprawiedliwość polityczna coraz bardziej służyła dążeniu do zdobycia władzy przez Węgierską Partię Komunistyczną. Jak dotąd nie ukazało się żadne kompleksowe opracowanie historii węgierskich trybunałów ludowych. W artykule skupiam się głównie na najnowszych pracach historyków, w tym autorów, którzy na przestrzeni lat zapoznali się ze znaczną liczbą postępowań przed tymi organami sądowymi.

Trybunały ludowe były specjalnymi organami sądowymi utworzonymi na Węgrzech po II wojnie światowej w celu osądzenia osób, które „wywołały historyczną katastrofę narodu węgierskiego lub brały w niej udział” (Dekret premiera nr 81/1945, 1945). W przepisach określono zasadniczo dwa rodzaje zbrodni: zbrodnie wojenne (*háborús bűntett*) i zbrodnie przeciw ludowi (*népellenes bűntett*). Trybunały te miały charakter tymczasowy, a ich prace toczyły się od lutego 1945 roku do 1 kwietnia 1950 roku. W postępowaniach przed trybunałami ludowymi, które wydawały wyroki polityczne, decydującą rolę w radach odgrywali niewykwalifikowani delegaci partii politycznych, a sędziowie zawodowi przewodniczyli rozprawom i służyli fachową wiedzą prawną. Węgierskie trybunały rozpoczęły działalność wcześniej niż Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymbardze i inne podobne organy w Europie. Należy jednak zauważyć, że ich praca w połączeniu ze ściganiem zbrodniarzy wojennych stała się kontrowersyjnym narzędziem zmiany ustroju, która miała mieć charakter demokratyczny. W ciągu kilku lat trybunały ludowe przekształciły się w scenę procesów pokazowych aranżowanych przez komunistyczną policję polityczną i jej sowieckich doradców, co doprowadziło do decydującego zwrotu politycznego na Węgrzech i przyczyniło się do ustanowienia komunistycznej dyktatury. Sprawa trybunałów miała swego czasu kluczowe znaczenie, ponieważ sądy stanowiły pole walki partii politycznych. Choć wciąż zwraca się uwagę na przypadki o wielkim politycznym i symbolicznym znaczeniu dla historii narodu węgierskiego, dotychczas nikt nie pokusił się o całościową ocenę tego zagadnienia. Ogromna złożoność tematu sprawia, że do dzisiaj pozostaje on drażliwy w sferze emocjonalnej oraz społecznie i politycznie.

Jak dotąd nie ukazało się żadne kompleksowe opracowanie historii węgierskich trybunałów ludowych, zwłaszcza przygotowane w okresie po zmianie ustroju na przełomie lat 1989/1990, kiedy skończyła się dominacja marksistowskiej historiografii.

Podsumowując badania tej problematyki, skupiam się głównie na najnowszych pracach historyków, w tym autorów, którzy na przestrzeni lat zapoznali się ze znaczną liczbą postępowań przed trybunałami ludowymi. Jednym z wnikliwych badaczy historii wymiaru sprawiedliwości po 1945 roku jest Tibor Zinner, który poświęcił wiele lat na zgłębianie tematu trybunałów, pracując jako archiwista i historyk w Archiwum Miejskim w Budapeszcie, a także jako doradca naukowy i pracownik Sądu Najwyższego. W swoich ostatnich pracach analizuje proces przejmowania systemu sądowiczego na Węgrzech przez partię komunistyczną. Jest również zdecydowanym zwolennikiem poglądu, że wyroki wydane na podstawie ustawy nr VII z 1945 roku (na mocy której ustanowiono trybunały ludowe) powinny zostać unieważnione (Zinner, 2021b). Wśród zasłużonych badaczy tego okresu należy wymienić też węgiersko-amerykańskiego historyka Istvána Deáka, który także zwrócił uwagę na problem powojennej sprawiedliwości politycznej (Deák, 2001). Z kolei László Karsai

zdobył równie szeroką wiedzę na ten temat podczas pracy dla Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie, kiedy wraz z zespołem historyków zmikrofilmował i przeanalizował ponad 20 tys. postępowań przed trybunałami ludowymi. Interesowały ich sprawy, w których wystąpiły słowa „żydowski” lub „cygański”, a zdecydowana większość zbadanych przypadków pochodziła z dokumentacji trybunału w Budapeszcie. Karsai opisał swoje doświadczenie badawcze i wnioski również w języku angielskim (Karsai, 2000; 2001; 2003). W badaniach skupia się głównie na historii Holokaustu, a także na Ferencu Szálasim i dziejach Partii Strzałokrzyżowców (Karsai, 2016). Zajmuje się też kwestią procesów sądowych zbrodniarzy wojennych. Kilukrotnie wypowiadał się na temat odpowiedzialności regenta Miklósa Horthyego i innych członków międzywojennej elity politycznej za Holokaust i antysemityzm na Węgrzech (Karsai, 2014).

Niedawno Ildikó Barna i Andrea Pető przeprowadziły badania na podstawie 500 przeanalizowanych przypadków spraw sądowych. Źródła pierwotne do ich pracy można znaleźć w Archiwum Miejskim w Budapeszcie, co pokazuje, że to kolejne studium poświęcone głównie stolicy kraju. Zastosowana przez nie metodologia ilościowa stanowi jednak nowość w badaniach nad tym tematem: w swojej analizie Barna i Pető przyjrzały się powojennej sprawiedliwości politycznej z perspektywy płci i tożsamości żydowskiej (Barna, Pető, 2015). Kluczowe znaczenie w badaniu związków między komunistyczną dyktaturą a sądownictwem mają również prace Zsuzsanny Mikó, która skupia się na działalności Rady Trybunału Ludowego przy Sądzie Najwyższym w latach 1957–1963. Mikó dogłębnie analizuje też okoliczności poprzedzające tę działalność, czyli okres od 1945 do 1950 roku (Mikó, 2012; 2015). Jako zastępczyni Dyrektora Generalnego Węgierskiego Archiwum Narodowego bada wspomniane kwestie zarówno z perspektywy prawnej, jak i archiwalnej. Także Ádám Gellért ma doświadczenie badawcze związane z tą tematyką, lecz swoje zdanie wyraża głównie podczas dyskusji poświęconych polityce pamięci w kontekście postępowań przed trybunałami ludowymi (Gellért, 2016). Na koniec jako przykład badań poświęconych węgierskiej prowincji warto wymienić rozprawę doktorską Róberta Rigó, który analizuje dzieje wymiany elit w Kecskemécie między 1938 a 1948 rokiem, kładąc znaczny nacisk na badanie spuścizny miejscowego trybunału ludowego (Rigó, 2011). Trzeba także wspomnieć o materiałach pokonferencyjnych, które wydano w Kecskemécie, ponieważ zawierają one zapis spotkania na temat trybunałów ludowych z 2011 roku (Gyenesei, 2011). Ukazało się jeszcze wiele innych publikacji poświęconych tej tematyce, lecz w swoim artykule ograniczam się do najnowszych i najważniejszych prac.

Wśród autorów na poważnie zajmujących się tym tematem panuje ogólna zgoda, że historia trybunałów ludowych wymaga dalszych badań. Z tego powodu w artykule staram się przedstawić podstawowe informacje o trybunałach ludowych i podsumować najnowsze prace badawcze. Tam, gdzie to możliwe, próbuję również przedstawiać własne obserwacje

i prezentować spostrzeżenia z badań nad powojennym powiatem Sopron (zachodnie Węgry)¹.

Międzynarodowy kontekst polityczny powojennej sprawiedliwości politycznej

„W imieniu ludu węgierskiego” – tak brzmiało pierwsze zdanie wyroków wydawanych przez trybunały ludowe na Węgrzech. Gdy rozpoczynały one działalność, wciąż trwały oblężenie Budapesztu i najbardziej krwawa faza wojny w tym rejonie. Na zachodzie kraju sądy nadal stosowały tradycyjną formułę z odwołaniem do Świętej Korony. Ten paralelizm można uznać za symbol okresu przejściowego, w który Węgry wkroczyły pod koniec wojny, a także za doskonałą ilustrację zakresu przemian po 1945 roku. Z jednej strony było jasne, że wkrótce zmieni się podstawa legitymacji władzy sądowniczej, a z drugiej pojawiło się polityczne zapotrzebowanie na przekształcenia w instytucjach państwowych i politycznych. Czy jednak na pewno postulat powojennej sprawiedliwości politycznej wyszedł od „węgierskiego ludu”?

Po pierwsze, potrzebę rozliczenia zbrodniarzy wojennych na Węgrzech można wyjaśniać, uwzględniając kontekst międzynarodowy. W tym zakresie Tibor Zinner skupia się głównie na negocjacjach aliantów podczas wojny, a zwłaszcza na podsumowaniu sowieckich i komunistycznych zamiarów, Tamás Hoffmann zaś kładzie większy nacisk na proces rozwoju prawa międzynarodowego po I wojnie światowej (Hoffmann, 2014; Zinner, 1985; 2021a). Pierwszy dokument, w którym jasno określono, że zbrodnie wojenne trafiają na agendę po zakończeniu konfliktu, został wydany 13 stycznia 1942 roku przez Międzysojusznicy Komitet Informacyjny w Londynie. Wyprzedził on deklarację moskiewską z 30 października 1943 roku. Jeśli chodzi o zbrodnie wojenne Węgrów, to w liście z 7 czerwca 1943 roku Władysław Mołotow pisał do brytyjskiego ambasadora w Moskwie Archibalda Clarka Kerra, że zdaniem rządu sowieckiego nie tylko rząd węgierski, lecz także naród węgierski – w mniejszym lub większym stopniu – musi wziąć na siebie odpowiedzialność za udzielenie Niemcom zbrojnego poparcia i za zbrodnie popełnione na okupowanych terenach (Juhász, 1978). Podejście oparte na idei zbiorowej winy z czasem

1 Autor prowadzi te badania jako pracownik naukowy Biura Komitetu Pamięci Narodowej. Interesuje go sowiecka okupacja powiatu Sopron i okres po 1945 roku, do momentu ustanowienia komunistycznej dyktatury. Badanie funkcjonowania komunistycznej dyktatury jest ustawowym zadaniem Komitetu, dlatego autor skupia się na tych obszarach, w których najłatwiej zaobserwować system komunistyczny w praktyce, czyli na działaniu sowieckich władz okupacyjnych, a także na powołaniu różnych specjalnych ciał ludowych, policji politycznej i trybunałów ludowych.

się zmieniło. Stanowisko Stanów Zjednoczonych wyrażono w propozycji z 26 lipca 1944 roku: jej tekst przewidywał, że w przypadku oporu Węgier wobec Niemiec ukaranie węgierskich zbrodniarzy wojennych zostanie powierzone jakiemuś komitetowi lub podobnemu organowi. Zinner widzi w tym jedno ze źródeł pomysłu ustanowienia trybunałów ludowych w celu rozpatrzenia spraw zbrodniarzy wojennych (Zinner, 2021a). Być może jednak alianci chcieli postąpić z Węgrami w bardziej wyszukany sposób ze względów taktycznych, aby zachęcić ich do oporu wobec Niemiec i stworzyć potencjalnie poważne problemy dla Adolfa Hitlera. László Borhi twierdzi, że eksperci z Departamentu Stanu pracowali nad dalszym losem Węgier już wiosną 1944 roku. Plany obejmowały „odsunięcie od władzy elementów agresywnych i wojowniczych”, zniesienie systemu opartego na dużych majątkach ziemskich i wprowadzenie demokracji politycznej (Borhi, 1997).

Na plany dalszego postępowania z Węgrami mogły wpłynąć wysiłki premiera Miklósa Kállayego, który próbował w tajemnicy przygotować rozmowy pokojowe z zachodnimi aliantami, a także decyzja regenta Miklósa Horthyego, by wysłać oficjalną delegację do Moskwy w celu uzyskania zawieszenia broni, i podjęta przez niego 15 października 1944 roku próba zerwania z Niemcami i przejścia na stronę aliantów, którą udaremnił Niemcy i zamach stanu Ferencza Szálásiego (Juhász, 1978; Szent-Iványi, 2013; Veress, 1995). Po wojnie regent nie stanął przed sądem; został jedynie przesłuchany w charakterze świadka podczas procesów norymberskich. Wiele lat później Józef Stalin wyjaśnił premierowi Ferencowi Nagyowi, że Horthy nie był ścigany sędownie, dlatego że poprosił o zawieszenie broni (Nagy, 1990). To bardzo ważna kwestia, ponieważ do dzisiaj toczą się dyskusje na temat odpowiedzialności Miklósa Horthyego za rolę odegraną przez Węgry podczas II wojny światowej i Holocaustu². Warto zatem odróżnić debatę nad odpowiedzialnością Horthyego w perspektywie historycznej od tego, czy należało go postawić przed sądem w Norymberdze, czy też nie. Trzeba przy tym zauważyć, że decyzja w tej drugiej sprawie nie zapadła na Węgrzech³.

Do wypełnienia międzynarodowych zobowiązań potrzeba było jednak prawowitego węgierskiego parlamentu i rządu. 21 grudnia 1944 roku utworzono w Debreczynie Tymczasowe Zgromadzenie Narodowe, a następnego dnia powstał Tymczasowy Rząd Narodowy. 20 stycznia 1945 roku w Moskwie przedstawiciele Węgier podpisali układ rozejmowy, który w artykule 14. zobowiązywał Węgry do pomocy w aresztowaniu,

² Choć węgierscy historycy od dawna znali te zagadnienia (Szirtes, 1996), ostatnie badania nad akcją masowej deportacji z Zakarpacia w 1941 roku i nad masakrą w Kamieńcu Podolskim ukazały historię Holocaustu na Węgrzech w nowej perspektywie (Segal, 2014).

³ O Horthym w Norymberdze zob. Gellért, Turbucz, 2012.

ekstradycji i skazaniu zbrodniarzy wojennych⁴. Do 15 września 1947 roku, czyli do wejścia w życie pokoju paryskiego, wypełnianie powinności wynikających z układu rozejmowego nadzorowała i kontrolowała Sojuszniczka Komisja Kontroli (SKK) pod przewodnictwem Sowietów. Układ obejmował szeroki zakres życia politycznego, społecznego i gospodarczego, dlatego badacze są zgodni, że SKK ograniczała suwerenność Węgier w kluczowych aspektach. Ingerowała w podejmowanie decyzji w ważnych kwestiach politycznych i gospodarczych oraz określała przebieg procesów zmian (Feitl, 2003). Znaczenie tych ingerencji widać na przykładzie reformy rolnej, która miała przynieść radykalną przebudowę struktury własnościowej, a także społecznej i politycznej Węgier. Jej krytycy, m.in. József Ö. Kovács, używają określenia „podział gruntów” lub „konfiskata ziemi” zamiast słowa „reforma”, podkreślając przy tym decydującą rolę Moskwy wpływającą na decyzję polityczną i projektowanie ustawodawstwa w tym zakresie (Ö. Kovács, 2016). Węgry musiały zatem przeprowadzić transformację polityczną i społeczną w warunkach braku suwerenności i powojennej katastrofy, z jej skutkami materialnymi i psychologicznymi.

Wewnętrzny kontekst polityczny powojennej sprawiedliwości politycznej

Naukowcy zwracają uwagę na współzależność między liczbą i kontekstem powojennych procesów a działaniami odwetowymi miejscowych ruchów oporu (likwidacją kolaborantów, wyrokami śmierci wydawanymi przez „partyzanckie sądy” itp.) – w kilku państwach kolaborację z narodowo-socjalistycznymi Niemcami można było przypłacić życiem jeszcze przed zakończeniem wojny (Barna, Pető, 2015; Zinner, 2021a). Inaczej wyglądało to na Węgrzech, dlatego badacze są zgodni, że węgierski ruch oporu nie przyczynił się znacząco do odwetu na zbrodniarzach wojennych⁵. Choć z pewnością istniała potrzeba pociągnięcia winnych do odpowiedzialności, a pogarda dla Partii Strzałokrzyżowców była powszechna, nastroje te nie znalazły ujścia w spontanicznych aktach przemocy. Deák twierdzi,

4 O legalności tego zobowiązania z punktu widzenia prawa zob. A. Papp, b.d.

5 Choć ta kwestia wykracza poza tematykę artykułu, warto zauważyć, że ocena węgierskiego ruchu oporu wciąż budzi kontrowersje. Autor uważa, że mierzenie efektywności ruchu liczbą akcji odwetowych lub akcji zbrojnych tylko wprowadzałyby w błąd. Ostatnie badania wyraźnie pokazują, że historycy znają bardzo mało przypadków ataków bombowych na członków pronazistowskiej Partii Strzałokrzyżowców lub niemieckich oficerów (Bartha, 2021). Tymczasem członkowie młodzieżowego ruchu oporu planowali porwać Andrása Csilléryego, który odpowiadał za przeniesienie uniwersytetów do Niemiec, i postawić go przed „studenckim sądem”. Co więcej, młodzieżowi działacze chcieli przeprowadzić atak bombowy na Emila Kovarczaka, ministra odpowiedzialnego za powszechną mobilizację. Obie akcje nie doszły jednak do skutku (M. Kiss, Vitányi, 1983).

że większa część ludności nie miała rewolucyjnego nastawienia, co nowi przywódcy polityczni próbowali zmienić, wykorzystując w tym celu trybunały ludowe (Deák, 2001). Ze źródeł wtórnych wynika, że przypadki działań odwetowych ludności cywilnej na zbrodniarzach wojennych nie są znane badaczom. Tylko kilkoro winnych ucierpiało nieznacznie z powodu wściekłości tłumu podczas transportu do sądu (Karsai, 2003; Zinner, 2021a). Barna i Pető stwierdzają, że unikano również publicznego szkalowania i poniżania (Barna, Pető, 2015).

W szerszym ujęciu sprawy trzeba jednak wziąć pod uwagę także prasę i inne wypowiedzi publiczne, nie zapominając przy tym, że z początku rozprawy przed trybunałami ludowymi budziły wielkie emocje i zainteresowanie. I tak np. sędzia przewodniczący Ákos Major pozwolił, by jeden z późniejszych procesów toczył się jawnie, ponieważ w ten sposób „głos ludu” mógł budować atmosferę rozprawy (Major, 1988). Poza Budapesztem planowano np. stygmatyzację i wykluczenie Węgrów niemieckiego pochodzenia, którzy należeli do VDU (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*, Ludowego Związku Niemców na Węgrzech). W Sopronie znaczna część ludności miała niemieckie korzenie, wielu było też członków wspomnianej proniemieckiej organizacji. 7 maja 1945 roku na posiedzeniu Soprońskiego Komitetu Narodowego, który był kolejnym specjalnym ciałem ludowym, jego członkowie zostali wezwani do zmiany niemiecko brzmiących nazwisk. Następnie zaproponowano oznaczenie proniemieckich obywateli i członków VDU za pomocą żółtej gwiazdy, jak to wcześniej robiono z Żydami. Zgodnie z tym pomysłem w gwiazdę miała być wpisana czarna litera „Á”, skrót od słowa *áruló*, czyli zdrajca (Protokół posiedzenia Soprońskiego Komitetu Narodowego, 7 maja 1945 roku). Plany te zarzucono na kolejnym posiedzeniu Komitetu, ponieważ w mieście powstały policja polityczna i obóz internowania. Dzięki tym środkom, jak tłumaczono, można było pociągnąć do odpowiedzialności członków VDU i Partii Strzałokrzyżowców, dlatego Komitet zdecydował, że nie ma już konieczności wprowadzania tego rodzaju dyskryminacji (Protokół posiedzenia Soprońskiego Komitetu Narodowego, 14 maja 1945 roku). Oba opisane przykłady pokazują również, że kwestia ta wymaga dalszego zbadania, by umożliwić nakreślenie pełnego obrazu sprawy.

Nie da się zaprzeczyć, że tragiczna sytuacja na Węgrzech wymagała nadzwyczajnych rozwiązań. Jednocześnie była to okazja do przeprowadzenia głębokich zmian ustrojowych, a w tym celu należało powołać specjalne organy. W tym miejscu trzeba naświetlić kontekst powstania i funkcjonowania trybunałów ludowych. W latach 1945–1947 w ramach koalicji podjęto wysiłki na rzecz politycznej reorganizacji i odbudowy, która objęła wiele dziedzin życia, od funkcji państwowych po działalność kin (Feitl, 2016; Izsák, 2010). To zadanie powierzono komitetom narodowym, które powstawały we wszystkich miejscowościach. Zwłaszcza na początku miały one przede wszystkim istotny wpływ na reorganizację administracji i życia publicznego, a także sprawowały nad nimi nadzór

polityczny. Na szczeblu lokalnym, administracyjnym i branżowym, a nawet w zakładach pracy powoływano różne komisje weryfikacyjne, które miały badać przeszłość i zachowania polityczne poszczególnych osób oraz ich „demokratyczne myślenie”. Należy przy tym zauważyć, że na Węgrzech praktycznie nie istniała powszechna tradycja demokratycznego myślenia.

Początki koalicji sięgają Frontu Węgierskiego, czyli organizacji ruchu oporu utworzonej w 1944 roku, a także Węgierskiego Narodowego Frontu Niepodległości, który powstał 2 grudnia 1944 roku w Szeged. Jego celem było zjednoczenie partii koalicji antyfaszystowskiej i przygotowanie demokratycznej zmiany ustroju. Front tworzyły następujące partie: Niezależna Partia Drobnych Rolników (Független Kisgazda- és Polgári Párt, FKGP), Obywatelska Partia Demokratyczna (Polgári Demokrata Párt, PDP), Partia Socjaldemokratyczna (Szociáldemokrata Párt, SZDP), Narodowa Partia Chłopska (Nemzeti Parasz Párt, NPP) i Węgierska Partia Komunistyczna (Magyar Kommunista Párt, MKP).

Lajos Izsák uważa, że w tamtym okresie na Węgrzech nastąpiły dwa zwroty polityczne. Pierwszy dokonał się w latach 1944–1945, które Izsák nazywa „latami koalicji”, a jego celem było ustanowienie rządów prawa i zbudowanie wielopartyjnej demokracji, podczas gdy drugi zwrot z 1949 roku doprowadził do powstania systemu jednopartyjnego (Izsák, 2010). Inni historycy podkreślają jednak, że węgierscy komuniści, przy potężnym wsparciu Związku Sowieckiego, już od samego początku dążyli do obalenia demokracji i przejęcia władzy. Oba poglądy można interpretować w kontekście początków zimnej wojny, zachowując podział na stanowisko „tradycyjne” i „rewizjonistyczne” (Ungváry, 2003). Jak podsumowują to Krisztián Ungváry i Béni L. Balogh, na podstawie cech charakterystycznych, celów strategicznych i ideologii systemu sowieckiego, badacze zajmujący stanowisko „tradycyjne” uważają za mniej lub bardziej pewne, że Stalin od początku dążył do sowietyzacji terenów okupowanych przez Armię Czerwoną podczas II wojny światowej. Historycy, których można by nazwać „rewizjonistami”, sądzą natomiast, że narzucony przez ZSRS proces sowietyzacji był rezultatem ofensywnej polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych (L. Balogh, 2015; Ungváry, 2003).

Przyjmując nieco inny punkt widzenia na czas wokół 1945 roku, można uznać, że – by użyć metafory, którą proponują Barna i Pető – oba okresy „nakładają się” na siebie jak płyty tektoniczne (Barna, Pető, 2015). Z jednej strony historycy próbują opisać i poddać ocenie strukturę społeczną i polityczną okresu międzywojennego, działania i możliwe przewiny elity politycznej, a także rolę Węgier podczas wojny i Holokaustu. Z drugiej strony epokę tę można badać pod kątem dążenia komunistów do władzy i – zwłaszcza w odniesieniu do trybunałów ludowych – występowania procesów pokazowych, pracy policji politycznej i „sprawiedliwości rewolucyjnej” (zob. m.in. Deák, 2001; Ötvös, 2018; Zinner, 2021a). Ujęcie tego zagadnienia dodatkowo komplikuje potencjalny wpływ każdej

narracji na uczucia ofiar tych dwóch następujących po sobie okresów historycznych. Gellért stwierdza, że zdaniem części uczestników debaty na temat polityki pamięci trzeba dokonać ponownej oceny przeszłości Węgier, ponieważ jej obraz został wypaczony w okresie komunizmu i socjalizmu, gdy umniejszono zasługi przedstawicieli elit politycznych międzywojnia i wyolbrzymiano ich błędy, a do tego skazano ich w bezprawnych procesach. Przeciwnieństwem jest teza, że należy zrehabilitować okres międzywojenny, nazywany epoką Horthyego, co opiera się na relatywizacji czynów i odpowiedzialności polityków skazanych za zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciw ludowi (Gellért, 2016).

Część badaczy zwraca uwagę na rolę, jaką trybunały ludowe miały odegrać w przekształceniu i uformowaniu (demokratycznych) wartości społeczeństwa (Barna, Pető, 2015; Lukács, 1979; Zombory, 2017). Prawdopodobnie jednak wadliwość tych trybunałów wynikała po części z tego, że partie koalicyjne miały różne wyobrażenia na temat demokracji i wartości demokratycznych. Tych kwestii nie udało się odpowiednio wyjaśnić, ponieważ wkrótce nastąpiła dyktatura komunistyczna. W rezultacie postępowało zawłaszczanie politycznie drażliwych pojęć przez Węgierską Partię Komunistyczną. Być może w odniesieniu do pojęcia „lud” panowała większa zgoda, lecz nie da się tego stwierdzić z całkowitą pewnością. Ogólnie określenie to odnosiło się do warstw społecznych plasujących się poniżej międzywojennej klasy średniej. Choć stanowiły one dwie trzecie społeczeństwa, uważano je za najmniej wyemancypowane i najsłabiej reprezentowane politycznie. Potrzeba włączenia „ludu” w „naród”, jak ujął to populistyczny pisarz Péter Veres, co miało początkowo oznaczać emancypację polityczną, stała się swego rodzaju zobowiązaniem, które uwypukliło różnicę w politycznej treści pojęć narodu i ludu⁶. Máté Zombory, który badał legalność stosowania przemocy politycznej w kontekście trybunałów ludowych, uważa, że definicja ludu sformułowana przez ustawodawców „odnosiła się do kategorii społecznych obejmujących ludzi dawniej podporządkowanych władzy, pozbawionych praw politycznych w poprzednim ustroju – zasadniczo chłopów i robotników, lecz także Żydów i lewicowych polityków” (Zombory, 2017, s. 160).

Współczesny komentator polityczny István Bibó, który dostrzegł poważny kryzys demokracji już w 1945 roku, uważa, że życie polityczne polaryzowało się wokół dwóch obaw: strachu przed reakcją i strachu przed dyktaturą proletariatu (Bibó, 2004). Główną siłą polityczną była Partia Drobnych Rolników, która promowała ideę pluralistycznej demokracji chłopskiej i w wyborach z listopada 1945 roku zdobyła 57% głosów. Z różnych powodów, w tym nacisku Sowietów, partia ta nie była jednak w stanie utrzymać absolutnej większości politycznej. Zachowała

6

Na temat Veresa i ruchu populistycznego zob. I. Papp, 2012.

zasadę koalicyjną, co zapewniło innym ugrupowaniom, m.in. komunistom, znacznie większe wpływy, niż to realnie wynikało z wyniku wyborów. Politycy Partii Drobnych Rolników łudzili się, że po podpisaniu pokoju paryskiego w 1947 roku Węgry odzyskają suwerenność, co umożliwi nieskrępowany demokratyczny rozwój. Tymczasem Węgierska Partia Komunistyczna próbowała organizować lewą stronę sceny politycznej, włączając partie, które wierzyły w (demokratyczny) socjalizm, do Bloku Lewicowego. Komunistyczni przywódcy, w tym sekretarz generalny Mátyás Rákosi, początkowo podsycali plotki o popularności partii, lecz wyniki wyborów przyniosły im otrzeźwienie – stało się jasne, że nie zdobędą władzy, przestrzegając demokratycznych reguł gry. W rezultacie komuniści oparli swoją strategię na eliminowaniu i łamaniu przeciwników politycznych pod pretekstem walki z reakcją. Najpierw rozprawili się z różnymi „frakcyjnymi” komunistami, następnie dzięki stosowaniu „taktyki salami”, organizacji procesów pokazowych i pomocy władz sowieckich w 1947 roku rozbili Niezależną Partię Drobnych Rolników, a w 1948 roku „przyłączyli” Partię Socjaldemokratyczną w ramach zjednoczenia partii (zob. m.in. Nagy, 1990; Ötvös, 2018).

W tym miejscu warto podkreślić, że obraz zbrodniarza wojennego i wroga ludu, ukształtowany wcześniej na kanwie antyfaszystowskich założeń nowego ustroju demokratycznego, w 1945 roku uzupełniono obrazem reakcjonistów, następnie reakcji klerykalnej, antypaństwowych spiskowców i szpiegów, a wreszcie wrogów klasowych, kułaków itp., co wynikało ze wspomnianego wcześniej braku powszechnie przyjętej definicji wartości demokratycznych. Definicje sformułowane przez komunistów odgrywały decydującą rolę w uzasadnianiu koncepcji politycznych, a tym samym klasyfikowaniu wrogów ustroju. To oznaczało również, że politycy dawnej koalicji opartej na antyfaszystowskich zasadach, którzy sprzeciwili się komunistom, musieli zaliczać się do jednej z kategorii wrogów. József Révai, główny ideolog Węgierskiej Partii Komunistycznej, który może uchodzić za orędownika walki z reakcją, latem 1945 roku zdefiniował „reakcjonistę” jako osobę „antykomunistyczną” (Révai, 1945).

Ciekawe podejście badawcze reprezentuje Barbara Bank, która równolegle ze zmianą czy też raczej uzupełnieniem obrazu wroga pokazuje coraz szersze i coraz bardziej pozbawione skrupułów działania policji politycznej (Bank, 2018). W swoich badaniach skupia się na obozach internowania, a nie na trybunałach ludowych, lecz gdyby historycy przeanalizowali powojenne środki odwetowe z tego punktu widzenia, wyłoniłby się cały system oddziaływania na losy osób oskarżonych o popełnienie zbrodni podczas wojny i po jej zakończeniu. System ten wdrażały kolejno policja polityczna i partie polityczne, a do jego elementów należały obozy internowania, trybunały ludowe i więzienia. Deák również zwraca uwagę na szerszy kontekst powojennej odpłaty. Twierdzi, że podczas czystek w jakiś sposób ukarano od 300 do 400 tys. obywateli Węgrów. Ponadto między 1945 a 1949 rokiem internowano około 40 tys. Węgrów, wypędzono

z kraju 200 tys. węgierskich Niemców i zwolniono co najmniej 62 tys. urzędników państwowych (Deák, 2001). Karsai utrzymuje, że ta ostatnia grupa liczyła aż 103 tys. ludzi, a podobnie liczna grupa straciła miejsca pracy w sektorze prywatnym (Karsai, 2001).

Problemy związane z powojenną sprawiedliwością polityczną na Węgrzech

Poniżej wymieniam część problematycznych i kontrowersyjnych aspektów powojennej sprawiedliwości politycznej, które utrudniają historykom ocenę trybunałów ludowych. Są to: 1) dyskusje dotyczące ustawy nr VII z 1945 roku, 2) zamęt przy tworzeniu trybunałów ludowych i nieprawidłowości w ich funkcjonowaniu, 3) rola policji politycznej w procesie sądowym, 4) ustawa nr VII z 1946 roku, zwana też „prawem kata”, która rzekomo miała chronić demokratyczny porządek państwa i republikę. Ustawodawstwo to było jednak wykorzystywane przez komunistów do likwidacji przeciwników za pomocą pokazowych procesów politycznych.

Zważywszy na powagę sprawy, dekret premiera nr 81/1945, na mocy którego utworzono trybunały ludowe, powstał bardzo szybko, a Attila Papp twierdzi, że jego tekst został gruntownie opracowany, dzięki czemu zawarte w nim sformułowania wykorzystywano w ustawodawstwie jeszcze wiele lat później (A. Papp, b.d.; 2011). Kálmán Kovács, sekretarz stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości i członek partii komunistycznej, otrzymał zadanie organizacji trybunałów ludowych, a jego podwładni László Réczei i Győző Balogh zajęli się kodyfikacją, w czym pomagali im młodzi prawnicy András Villányi i István Timár (Lukács, 1979; Zinner, 1985). Dekret ukazał się 5 lutego 1945 roku w „Magyar Közlöny” (dzienniku urzędowym)⁷. Na pierwszej stronie biuletynu można było znaleźć informację, że autorzy nowego prawa, László Réczei i Győző Balogh, zostali doradcami w Ministerstwie Sprawiedliwości, a András Villányi i István Timár znaleźli się w gronie pierwszych oficjalnie mianowanych oficerów policji politycznej (Dekret premiera nr 81/1945, 1945). Uważam, że należy wskazać osoby zaangażowane w tę kodyfikację, ponieważ kariery wielu z nich dobrze pokazują, jak wymiar sprawiedliwości stał się jednym z narzędzi ustanawiania, a następnie utrzymywania komunistycznej dyktatury⁸.

7 Choć Tymczasowy Rząd Narodowy uchwalił dekret 25 stycznia 1945 roku, oficjalnie wszedł on w życie dopiero po publikacji w dzienniku urzędowym.

8 Spośród wymienionych osób warto przybliżyć losy Istvána Timára, który zrobił znaczącą karierę w Wydziale Bezpieczeństwa Państwa (Államvédelmi Osztály, ÁVO, poprzedniku prawnym Urzędu Bezpieczeństwa Państwa – Államvédelmi Hatóság, ÁVH), gdzie przez pewien czas pełnił funkcję zastępcy szefa. W ÁVO Timár kierował oddziałem dochodzeniowym (vizsgálati alosztály) i prokuraturą ludową

Dekret premiera nr 81/1945 został później uzupełniony dekretami premiera nr 1440/1945, 5900/1945 i 6750/1945. Ostatecznie ich treść uchwalono w ramach ustawy nr VII z 1945 roku. Choć w artykule VI Karty Międzynarodowego Trybunału Wojskowego wyróżniono trzy rodzaje zbrodni (zbrodnie przeciw pokojowi, zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciw ludzkości), węgierskie prawo obejmowało tylko dwa rodzaje zbrodni: zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciw ludowi. Jako główne sankcje w nowym prawie przewidziano karę śmierci, karę więzienia i pracę przymusową. Wśród łagodniejszych wymieniono rozwiązanie stosunku pracy, konfiskatę mienia, grzywnę i zawieszenie praw politycznych jako karę dodatkową. Przez krótki czas w katalogu kar figurowało internowanie, lecz ostatecznie skreślono je z listy, co oznaczało, że policja mogła internować obywateli bez nakazu sądowego. Zgodnie z dekretem premiera nr 1440/1945 osoby nieletnie również mogły zostać skazane na karę śmierci, jeśli miały co najmniej 16 lat w czasie popełnienia zbrodni⁹.

Zgodnie z nowym prawem zbrodniarzem wojennym był każdy, kto swoją działalnością lub postępowaniem na kierowniczym stanowisku ułatwił rozprzestrzenienie się II wojny światowej na Węgry lub umożliwił stopniowe zaangażowanie kraju w ten konflikt. Za zbrodniarzy wojennych uznano również osoby, które nie starały się zapobiec udziałowi Węgiei w wojnie, choć miały taką możliwość ze względu na piastowany urząd publiczny lub z uwagi na odgrywaną przez siebie rolę polityczną, gospodarczą bądź publiczną. Kryteria te uzupełniono następnie o zbrodnie przeciw pokojowi i zbrodnie przeciw ludzkości, które ujęto w ustawie nr VII z 1945 roku (Ustawa nr VII z 1945 roku, 1945).

(*néptügyészeği kirendeltség*). Był oficerem śledczym w procesach głównych zbrodniarzy wojennych, w tym Ferencza Szálásiego. Prowadził także dochodzenie w sfabrykowanej sprawie tzw. spisku przeciw republice lub Węgierskiej Wspólnoty Braterskiej, która zakończyła się procesem pokazowym, co przyczyniło się do rozbitcia Partii Drobnych Rolników i wymuszonej dymisji premiera Ferencza Nagya (na temat tej sprawy zob. Szekér, 2017). W 1948 roku Timár stanął na czele Departamentu Prawa Karnego i Ścigania Przystępczości w Ministerstwie Sprawiedliwości, gdzie nadzorował również pracę Departamentu Więziennictwa. W trakcie swojej kariery Timár zajmował się kwestiami, które były ważne z punktu widzenia ÁVH. W okresie odwetu po rewolucji 1956 roku władze po raz kolejny mogły na niego liczyć: w latach 1957–1962 Timár kierował Departamentem Ustawodawczym Ministerstwa Sprawiedliwości, a w 1962 roku na krótko mianowano go Pierwszym Zastępcą Prezesa Sądu Najwyższego (zob. biogramy Timára i Récziego: *Az Igazságügyminisztérium felső vezetése, 1956–1963, NEB Tudástár*, 2016).

⁹ Przyjęcie tej zasady wiązało się ze sprawą Kálmána Franka, żołnierza Partii Strzałokrzyżowców, który wraz z towarzyszami brał udział w aktach bestialstwa i masowych egzekucjach podczas oblężenia Budapesztu w latach 1944–1945. Frank uniknął kary śmierci ze względu na młody wiek, co wywołało oburzenie opinii publicznej i prasy. Wbrew powszechnemu przekonaniu egzekucja osób, które nie osiągnęły jeszcze wieku pełnej odpowiedzialności prawnej, była na Węgrzech możliwa już w 1945 roku, nie było to więc „osiągnięcie” komunistycznej dyktatury (I. Horváth i in., 1993).

Zgodnie z nowym prawem zbrodnię przeciw ludowi popełnił każdy, kto jako przedstawiciel ministerstwa, członek parlamentu lub wyższy urzędnik państwowy inicjował ustawodawstwo poważnie naruszające interesy ludu lub świadomie uczestniczył w uchwalaniu takich ustaw. Ponadto zbrodni takiej dopuścił się każdy, kto w okresie sprawowania funkcji publicznej po 1 września 1939 roku przekraczał swoje uprawnienia i brał udział w wykonywaniu ustaw i rozporządzeń przeciw określonym warstwom społecznym, które to działania zagrażały wolności osobistej określonych osób, naruszały ich nietykalność cielesną lub przyczyniały się do pogorszenia ich stanu majątkowego. Pod te przepisy podpadali również urzędnicy państwowi, którzy konsekwentnie sprawowali swoje funkcje w duchu antyludowym i profaszystowskim (Ustawa nr VII z 1945 roku, 1945).

Docelowo główna grupa odpowiedzialnych obejmowała najwyższych przywódców, wyższych urzędników i znaczne osobistości z kół rządowych, politycznych, wojskowych, administracyjnych i gospodarczych. Ponadto tekst ustawy jasno wskazywał na przywódców Partii Strzałokrzyżowców, osoby wysługujące się i donoszące władzom niemieckim oraz członków VDU i SS jako sprawców zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludowi. Oczywiście na mocy nowych przepisów trybunały ludowe mogły też wszczynać postępowania przeciw tym, którzy nie odgrywali aż tak znaczącej roli kierowniczej. Mogły także skazywać członków partii i organizacji uznanych za faszystowskie lub takich, które w mniejszym lub większym stopniu nawoływały do kontynuowania wojny lub wyrażały wiarę w zwycięstwo Niemiec. Choć Pál Lukács uznał, że pojęcie zbrodni przeciw ludowi opierało się na podobnych podstawach, co pojęcie zbrodni przeciw ludzkości, Hoffmann – który badał tę kwestię ze zbliżonej perspektywy – zauważył, że mimo podobieństw między obiema kategoriami postrzeganie zbrodni przeciw ludowi jako zasadniczo zbieżnych ze zbrodniami przeciw ludzkości byłoby błędem (Hoffmann, 2014; Lukács, 1979). Jak stwierdza Zinner, zbrodnie przeciw ludowi naturalnie kojarzą się z formułą „wrogów ludu” stosowaną w Związku Sowieckim, której początki sięgają osławionych procesów pokazowych z lat trzydziestych XX wieku (Zinner, 2021a). Ustawodawcy wierzyli, że dali „ludowi węgierskiemu” możliwość osądzenia jego dawnych „panów” i „ciemieżców”, odwołując się jednocześnie do szerszego kontekstu politycznego. Minister sprawiedliwości István Ries uważał, że sądownictwo ludowe było głównym mechanizmem prawnym, jaki naród mógł wykorzystać przeciw swoim oprawcom, lecz z przyczyn technicznych został on rozbity na mniejsze elementy (Zinner, 2021a). Zgodnie z tym rozumowaniem „lud węgierski” miał status ofiary, lecz zarazem poprzez działalność sędziów ludowych uosabiał oskarżenie i wydawał wyroki w imieniu ludu węgierskiego. Ustawodawcy starali się więc stworzyć jak najszerze możliwości pociągnięcia winnych do odpowiedzialności. Kluczowym elementem w tym zakresie było znalezienie politycznego aspektu popełnionej zbrodni.

Zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciw ludowi obejmowały nie tylko nieludzkie i brutalne zbrodnie, lecz także czyny uznane za umotywowane politycznie, które nie służyły bezpośrednio interesom wojny ani nie naruszały zasad jej prowadzenia. Jak zauważa Lukács, choć w ustawie zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciw ludowi uznano za narzędzie polityczne, jej twórcy nie podali precyzyjnej definicji pojęcia zbrodni politycznych, pozostawiając zbadanie i rozpoznanie politycznego charakteru każdej zbrodni w rękach organów ścigania, czyli w rezultacie w rękach policji politycznej i trybunałów ludowych (Lukács, 1979). Otworzyło to furtkę do podjęcia wielu niezgodnych ze sztuką i błędnych decyzji. Wiarygodność polityczna nie mogła zastąpić fachowej wiedzy. Wystarczy pomyśleć, że funkcjonariuszy policji politycznej – która miała zastąpić zawodowe organy dochodzeniowe – rekrutowano bez żadnego poważniejszego przeszkolenia, a członkowie trybunałów ludowych spoza palestry nie mieli nawet podstawowej wiedzy prawniczej. Badacze zauważają również, że wśród sędziów przewodniczących i prokuratorów pracujących w trybunałach ludowych było wielu niedouczonej i niewykwalifikowanych prawników, ponieważ uznani sędziowie trzymali się z daleka od sądów o charakterze politycznym (Karsai, 2001; Zinner, 2021a). Nie trzeba dodawać, że największych nadużyć w ramach wymiaru sprawiedliwości dokonywały nie tyle same trybunały ludowe, ile komunistyczna policja polityczna, której funkcjonariusze nie potrzebowali nakazu sądowego, żeby pozbawić kogoś wolności. Umożliwił to nieopublikowany tajny dekret Ministerstwa Spraw Wewnętrznych nr 138.000/1945, wydany przez Ferencę Erdeia. Na mocy tego dokumentu policja polityczna mogła podejmować działania przeciw osobom, których nie można było oskarżyć o żadne przestępstwa na podstawie ówczesnie dostępnych danych lub dowodów i odpowiednich ustaw, „lecz które stanowiły zagrożenie z powodu dawnego lub obecnego faszystowskiego lub antyludowego postępowania lub ogólnie przeszkadzały w demokratycznej reorganizacji państwa, co mogło skutkować internowaniem lub nadzorem policyjnym” (Bank, 2018).

Jeden z głównych problemów z trybunałami ludowymi polega na tym, że partie polityczne chciały wykorzystać je jako narzędzie zmiany ustroju i wymiany elit (Deák, 2001). Ponadto policja polityczna miała duży wpływ na dobór spraw i dowodów, które trafiały do prokuratorów ludowych. Na przykład w Sopronie pewien prokurator ludowy nadaremnie słał skargi do ministra sprawiedliwości, informując, że akty oskarżenia sporządzone przez głównego prokuratora ludowego – który nie pełnił żadnych obowiązków śledczych ani prokuratorskich – słowo w słowo powtarzały treść raportów śledczych policji politycznej (Szokolay, 2018). Tego rodzaju brak profesjonalizmu mógł oczywiście skutkować skazaniem niewinnych osób, lecz także pomóc prawdziwym sprawcom uniknąć odpowiedzialności. Aby uzyskać pełny obraz tego zagadnienia, konieczne są jednak dalsze systematyczne badania z wykorzystaniem metod ilościowych i jakościowych.

Rigó doszedł do prostego wniosku, że rolą trybunałów ludowych w Kecskemécie była przede wszystkim demonstracja siły nowego demokratycznego ustroju i pokazanie, że dawne elity nie mogą liczyć na pobłażliwość. Choć wielu członków miejscowej elity ostatecznie uniewinniono lub znacznie złagodzono im wyroki, w rezultacie pomówień i zastraszania wycofali się oni z życia publicznego. Co więcej, położenie zwykłych ludzi wcale nie było lepsze. Z badań Rigó wynika, że podczas śledztw policja polityczna traktowała ich jeszcze bardziej surowo i brutalnie (Rigó, 2011). Potwierdzają to także Barna i Pető, które ustaliły, że wyższy status społeczny i zamożność zwiększały szansę na skuteczną obronę i otrzymanie niższego wymiaru kary, choć uznani lub sławni politycy raczej nie mogli liczyć na oddalenie sprawy (Barna, Pető, 2015).

Zombory przyjmuje inną optykę, zwracając uwagę na emancypacyjny wymiar procesów przed trybunałami ludowymi, doniosłość wytwarzania „prawdy historycznej” wbrew propagandzie poprzednich systemów, a także znaczenie gromadzenia obszernej dokumentacji przeszłości (Zombory, 2017). Badając postępowania przed trybunałami ludowymi z perspektywy płci, Barna i Pető doszły do innych, raczej pesymistycznych wniosków. Jak wykazała ich analiza, choć w tamtym okresie funkcjonowały dyskursy równościowe, to jednak niektóre stereotypy na temat kobiet znalazły odzwierciedlenie w liczbie sędziów płci żeńskiej i wyrokach w sprawach oskarżonych kobiet, co mogło także oznaczać łagodniejszy wymiar kary niż w przypadku mężczyzn (Barna, Pető, 2015). Należy również zauważyć, że dokumentacja procesów przed trybunałami ludowymi to niezbędne i podstawowe źródło dla badaczy epoki; bez niej historycy wiedzieliby mniej o najnowszych dziejach Węgier. Mimo to trzeba pamiętać o kontekście oraz o różnej jakości i wiarygodności tych źródeł, dlatego nie można wiernie odtworzyć przeszłości wyłącznie na ich podstawie.

Zakres ustawy nr VII z 1945 roku

W ustawie całkowicie pominięto zasadę *nullum crimen sine lege*, co do dzisiaj stanowi przedmiot sporu. Z jednej strony prawo to dotyczy okresu wojny, która wybuchła w 1939 roku, z drugiej jednak ustalało dzień 21 grudnia 1944 roku jako datę przedawnienia dla umotywowanych politycznie przestępstw przeciw życiu i przestępstw popełnionych za pośrednictwem prasy, których dopuszczono się po upadku Węgierskiej Republiki Rad w 1919 roku. Warto zauważyć, że oczywiście ustawa dotyczyła także zbrodniarzy ściganych po wojnie. Zinner krytykuje zignorowanie zasady, że prawo nie działa wstecz, lecz Karsai odwołuje się do tzw. formuły Radbrucha (Karsai, 2001; Zinner, 2021a). Debata na temat działania prawa wstecz wykracza jednak poza dyskurs historyczny i prawniczy, ponieważ ma także wymiar moralny, a tym samym społeczny i polityczny.

Nie ulega wątpliwości, że główni zbrodniarze wojenni, tacy jak Ferenc Szálasi, zasługiwali na karę i musieli zostać skazani. Ukaranie lub moralne potępienie złejszych, lecz równie realnych przestępstw również nie budzi kontrowersji. Jednocześnie ze względu na bezprawne działania, egzekucje z powodów politycznych i prześladowania w okresie po 1945 roku pojawiła się podczas zmiany ustroju w latach 1989–1990 i na początku lat dziewięćdziesiątych kwestia rehabilitacji ofiar i prawnego przywrócenia sprawiedliwości. W wyniku tego uchwalono kilka ustaw uchylających poprzednie przepisy, które ułatwiły stosowanie nielegalnych praktyk i wydawanie politycznych wyroków. W 1994 roku węgierski Trybunał Konstytucyjny uznał wiele zapisów ustawy nr VII z 1945 roku za niezgodne z konstytucją, lecz mimo to nie unieważniono ogłoszonych na jej podstawie wyroków ani nie podjęto żadnej uchwały o przesłaniu moralnym w związku z ich treścią (Gellért, 2016). W pojedynczych przypadkach wciąż istnieje prawna możliwość rehabilitacji, lecz wielu pokrzywdzonych nie jest już w stanie z niej skorzystać. Z tego właśnie powodu niektórzy badacze, jak np. Zinner, krytykują zaistniałą sytuację ze względu na poszkodowane osoby niewinne (i te, które zasadniczo otrzymały niższe, lecz dysproporcjonalne kary), a inni, jak Péter Kende, obawiają się relatywizacji zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości (Kende, 2007; Zinner, 2021a). Współczesne spory wybuchają nie tyle z powodu opisanej sytuacji, ile raczej w konkretnych przypadkach rehabilitacji osób, których czyny uchodzą za antagonizujące bądź moralnie wątpliwe. Napięcie społeczne rośnie zwłaszcza wtedy, gdy sprawa dotyczy znanego polityka okresu międzywojennego, jak np. historyka i ministra Bálinta Hómana. Gellért napisał doskonałe podsumowanie jego przypadku i przy okazji doszedł do wniosku, że historycy mogą wnieść swój wkład w te moralnie ważne dyskusje, jeszcze bardziej stanowczo i systematycznie badając dzieje trybunałów ludowych i tło ich funkcjonowania (Gellért, 2016). Wszystko to pokazuje, że historia tych trybunałów – czy też raczej historia osób przed nimi oskarżanych – nadal wywiera wpływ na społeczeństwo i łatwo prowadzi do dyskusji na styku obszarów polityki i pamięci. Zdaniem autora mamy tu do czynienia z następującą lekcją historii: ustanowiony w 1945 roku ustrój, który w zamierzeniu miał być demokratyczny, nie mógł się utrwalić z powodu dążenia komunistów do władzy i braku suwerenności Węgier, co doprowadziło do niepewności moralnej, która dotyka także współczesności.

Problemy związane z ustanowieniem trybunałów ludowych

Proces tworzenia i organizowania trybunałów ludowych rozpoczął się od razu od szczególnych okoliczności, ponieważ pierwszy trybunał powstał w Budapeszcie i zainicjował działalność przed 5 lutego 1945 roku, kiedy zaczął obowiązywać dekret premiera nr 81/1945 formalnie ustanawiający

tego rodzaju instytucje. Ponadto sąd, który przyjął nazwę *Budapesti Néptörvényszék* (Ludowy Trybunał Sprawiedliwości w Budapeszcie), a nie *Budapesti Népbírótság* (Trybunał Ludowy w Budapeszcie)¹⁰, nie funkcjonował zgodnie z przepisami wspomnianego dekretu. Jego utworzenie zainicjował nie rząd, który miał wówczas siedzibę w Debreczynie, lecz Budapeszteński Komitet Narodowy. Pierwszy proces przed Ludowym Trybunałem Sprawiedliwości w Budapeszcie odbył się 3 lutego 1945 roku. Zapadł wówczas wyrok śmierci w sprawie Pétera Rotyisa i Sándora Szívósa, którzy byli strażnikami 401. specjalnego (karnego) batalionu pracy. Postawiono ich przed sądem za udział w zamordowaniu 124 żydowskich robotników przymusowych. 4 lutego obaj zbrodniarze wojenni zostali powieszeni na oczach tłumu na Oktogonie, placu w centrum Budapesztu. Zasady funkcjonowania Ludowego Trybunału Sprawiedliwości w Budapeszcie opracował Ákos Major, dawny sędzia wojskowy, wykorzystując stosowaną przez Węgierską Armię Królewską procedurę, której istotą było szybkie działanie i ograniczenie środków odwoławczych. Wyrok zatwierdził Budapeszteński Komitet Narodowy (Major, 1988). Można zgłosić wiele zastrzeżeń do tego pierwszego procesu przed trybunałem ludowym. Karsai zwrócił np. uwagę, że Ákos Major nie miał odpowiednich uprawnień, by zasiadać w sądzie cywilnym (Karsai, 2003). László Varga stwierdza, że najlepszym dowodem na polityczny charakter procesu jest sprawa protokołów przesłuchań – badaczom wciąż łatwiej znaleźć je w aktach Węgierskiej Partii Komunistycznej niż w dokumentacji dotyczącej trybunałów ludowych (Varga, 1999).

W przypadku trybunałów ludowych niedostateczny przepływ informacji między oboma ośrodkami nie wyjaśnia jednak wystarczająco różnic w poglądach reprezentowanych przez Budapeszteński Komitet Narodowy i Tymczasowy Rząd Narodowy, którego siedzibą pozostawał Debreczyn. Ákos Major nie został poddany krytyce, która mogłaby poważnie zaszkodzić jego karierze, i wkrótce objął stanowisko przewodniczącego Narodowej Rady Trybunałów Ludowych (*Népbírótságok Országos Tanácsa*, NOT). Utworzenia trybunałów ludowych i rozpoczęcia procesu Pétera Rotyisa i Sándora Szívósa nie tylko domagał się Budapeszteński Komitet Narodowy, lecz także żądało sowieckie dowództwo wojskowe. W sprawozdaniu z 5 lutego 1945 roku Ákos Major pisał, że sowiecki dowódca w Budapeszcie poinformował go, iż Rodion J. Malinowski, dowódca 2 Frontu Ukraińskiego, osobiście nadzoruje rozwój sprawy i samo postępowanie sądowe. 15 lutego Major tłumaczył, że należy bezzwłocznie przeprowadzić kolejne procesy, żeby uspokoić nastroje społeczne i zadowolić sowieckie władze. Tego samego dnia donosił, że sowiecki dowódca wojskowy w Újpest polecił członkom tamtejszego komitetu narodowego,

10 Słowa *bírótság* i *törvényszék* to synonimy, tłumaczenie ma odzwierciedlić różnicę tonu.

by skontaktowali się z trybunałem ludowym w Budapeszcie w związku z miejscowymi sprawami. W przypadku odmowy planował „zająć się” tymi sprawami we własnym zakresie (Sprawozdania Ákosa Majora, 1945). Należy zatem stwierdzić, że presja wywierana przez Sowietów także odegrała swoją rolę w wydaniu pierwszego wyroku przez Ludowy Trybunał Sprawiedliwości w Budapeszcie. Ostatecznie spośród różnych pomysłów na funkcjonowanie trybunałów ludowych oficjalnie przyjęto procedurę określoną w dekreście Tymczasowego Rządu Narodowego.

Ustanowiono 25 trybunałów ludowych, przy czym ten w Beretytyóújfalu nie rozpoczął działalności. Dla trybunałów można było powołać kilka rad trybunałów ludowych. Z biegiem czasu większość spraw była już w toku, dlatego do końca 1948 roku rozwiązano 15 sądów, a cały system uległ stopniowej centralizacji. Do wiosny 1949 roku zlikwidowano kolejne cztery, a 1 kwietnia 1950 roku wszystkie zakończyły działalność (Mikó, 2015; Zinner, 1985). System miał charakter dwustopniowy. Wyroki pierwszej instancji zasądzające kary pieniężne mogły być ponownie rozpatrzone lub podtrzymane przez Narodową Radę Trybunałów Ludowych. Członków NÖR mianowały partie, więc tutaj też obowiązywała formuła koalicyjna. Różnica polegała głównie na obecności osób bez doświadczenia prawniczego.

Za zgodą miejscowych komitetów narodowych do rad trybunałów ludowych po jednym członku delegowała każda z pięciu partii politycznych, a później prawo to przysługiwało również związkom zawodowym. Zasiadanie w radach osób niezwiązanych z profesją prawniczą miało duże znaczenie dla partii, ponieważ przedstawiciele dawnego porządku społeczno-politycznego uchodzili w nowym ustroju za politycznie niepewnych. Z tego powodu ustawodawcy uznali, że trzeba powołać takie trybunały, które będą odzwierciedlać stan węgierskiej demokracji (Nánási, 2011). Mikó analizuje ustanowienie trybunałów ludowych w kontekście przejścia władzy przez komunistów, lecz uważa, że partia nie miała gotowego scenariusza działania. Zdaniem badaczki nowy system powstawał na drodze eksperymentów, a przywódcy komunistyczni, którzy mieli ogromny wpływ na system sądownictwa ludowego, wykorzystali praktyczne doświadczenie do opracowania rozwiązań. Kolejnym problemem komunistów był ich brak zaufania zarówno do zawodowych sędziów, którzy wykształcili się i pracowali w okresie międzywojennym, jak i w wielu przypadkach do sędziów ludowych. Z tego powodu partia kazała swoim sędziom obserwować zachowania polityczne ich kolegów delegowanych przez Partię Socjaldemokratyczną (Mikó, 2015). Zinner także podkreśla, że rady te stały się areną walk politycznych między partiami (Zinner, 2021a). Brak zaufania widoczny był też w podejmowaniu decyzji.

W skład rady wchodził również sędzia przewodniczący z wykształceniem prawniczym, który prowadził rozprawę, pilnował zgodności z prawem i sporządzał wyrok, lecz nie miał prawa głosu. Do podjęcia decyzji potrzeba było trzech jednomyślnych opinii (głosów). Sędzia

przewodniczący miał prawo głosu tylko wówczas, gdy nie udało się osiągnąć tej jednomyślności, lecz musiał przyłączyć się do dwóch takich samych głosów. Tylko w takim przypadku brał udział w głosowaniu. Na mocy poprawek do ustawy nr xxxiv z 1947 roku, które weszły w życie w 1948 roku, sędzia przewodniczący zaczął odgrywać większą rolę i uzyskał prawo głosu. Przewodniczących, którzy musieli mieć zdany egzamin sędziowski, rekomendowały miejscowe komitety narodowe, a mianował minister sprawiedliwości (w podobny sposób wyznaczano prokuratorów ludowych).

Na mocy ustawy nr xxxiv z 1947 roku zmieniono skład rad trybunałów ludowych pierwszej i drugiej instancji. Od tej pory ich członków mogły mianować tylko Partia Drobnych Rolników, Węgierska Partia Komunistyczna, Partia Socjaldemokratyczna i Partia Chłopska. W ten sposób osiągnięto wyraźną przewagę po stronie lewicy, zwłaszcza jeśli sędzia przewodniczący uchodził w oczach komunistów za wiarygodnego. W 1948 roku miały jednak miejsce inne wydarzenia: z połączenia Węgierskiej Partii Komunistycznej i Partii Socjaldemokratycznej powstała Węgierska Partia Pracujących, która delegowała do rad po dwóch członków, mimo że w zasadach regulujących ich powoływanie nie wprowadzono żadnych zmian. Zinner uważa, że w związku z tym rady trybunałów ludowych dopuściły się formalnego naruszenia prawa, co stanowi bezwzględna podstawę stwierdzenia nieważności ich działania (Zinner, 2021a).

Na przykładzie moich badań nad sytuacją w Sopronie chciałbym pokazać, jak konstytuował się trybunał ludowy w prowincjonalnym węgierskim miasteczku. Ustanowienie soprońskiego trybunału poparł i zainicjował László Molnár, urzędnik Ministerstwa Sprawiedliwości. Przyleciał on do miasta sowieckim samolotem i najpierw udał się do tutejszej sowieckiej komendy wojskowej. Następnie złożył wizytę staroście powiatu (*főispán*) Tiborowi Hánowi, a także najważniejszym przedstawicielom miejscowego sądownictwa. Właśnie na tym spotkaniu przedłożono kandydatury sędziego przewodniczącego i prokuratora ludowego, które zostały później zatwierdzone przez tutejszy komitet narodowy. Molnár skontaktował się także z szefem lokalnej policji politycznej, żeby ustalić, przeciw ilu osobom toczy się już dochodzenie, a następnie wezwał funkcjonariuszy, by prowadzili czynności w trybie pilnym i jak najszybciej przekazywali podejrzanych prokuraturze trybunałów ludowych (Sprawozdanie László Molnára z ustanowienia soprońskiego trybunału ludowego, 27 kwietnia 1945 roku). Ustanowienie trybunału opóźniło się jednak do 8 maja 1945 roku, ponieważ dopiero wówczas powstała część partii, które mianowały delegatów. Z powodu nieznamości i nieprawidłowej interpretacji przepisów sporządzono kilka błędnych list, które następnie skorygowano. Wśród sześciu sędziów ludowych znalazło się dwóch urzędników, profesor uniwersytetu, mistrz stolarski, cieśla i robotnik (Protokół posiedzenia Soprońskiego Komitetu Narodowego, 30 kwietnia 1945 roku; Lista sędziów ludowych dla Tibora Háma, 30 kwietnia 1945 roku). Skład

ten miał odzwierciedlać miejscowe warstwy społeczne, od robotników po inteligentów. W ten sposób wydarzenia w Sopronie wpisały się w ogólnonarodowy trend (zob. też: Zinner, 1985).

Nierzadko dochodziło do ataków politycznych na sędziów przewodniczących i prokuratorów ludowych. Skarga na uprzednie proniemieckie i faszystowskie zachowanie wystarczyła do usunięcia Béli Hofhausera, kandydata na zastępcę sędziego przewodniczącego w Sopronie (mimo że nie było dowodów, iż sprawa została należycie zbadana). Béla Kynsburg, który otrzymał nominację na stanowisko prokuratora ludowego, sam stanął przed trybunałem w związku z obowiązkami prokuratorскими z okresu wojny (Protokół rozprawy głównej w sprawie Béli Kynsburga przed trybunałem ludowym w Budapeszcie, 30 stycznia 1947 roku). Choć został uniewinniony z braku dowodów, stracił pracę i trafił na tzw. listę B z innymi niepewnymi osobnikami (Pisemne informacje o Béli Kynsburgu, 3 października 1946 roku). Soproński trybunał ludowy pracował pod wielką presją. Komunistyczna prasa stale próbowała podsycać niechęć opinii publicznej do trybunału, który wydawał jej zdaniem zbyt łagodne wyroki, o co obwiniano sędziego przewodniczącego Árpáda Pittnera i oskarżyciela publicznego Ferenca Gézę Kovácsa (J. Horváth, 1945a; 1945b), a także wzywała do wydawania irracjonalnej liczby wyroków, żądając osądzenia ponad 11 tys. członków VDU (Berta, 1965). By podać inny przykład, prokurator ludowy János Gaál stracił stanowisko w lutym 1946 roku, ponieważ zatrzymał część funkcjonariuszy policji politycznej, którzy doprowadzali do aresztowań, wymuszając fałszywe zeznania za pomocą brutalnych tortur (Szokolay, 2018).

Ustawa nr VII z 1946 roku

Ustawa o ochronie państwa demokratycznego i republiki z 1946 roku przyniosła znaczne zmiany w sądownictwie i przesądziła o przyszłości demokratycznej transformacji. Umożliwiła ściganie na podstawie szeroko rozumianych zarzutów, takich jak organizacja, agitacja i inne wysiłki na rzecz zmiany państwa i formy państwa (Ustawa nr VII z 1946 roku, 1946). Wspomniane wcześniej cztery partie (drobni rolnicy, komuniści, socjaldemokraci i chłopi) mogły delegować członków do specjalnych rad powołanych na mocy ustawy, a sędziów przewodniczących mianował minister sprawiedliwości. Zanim więc w 1948 roku wprowadzono kolejne zmiany, skład rad różnił się już od składu rad tworzonych zgodnie z Ustawą nr VII z 1945 roku (zob. Ustawa nr XXXIV z 1947 roku, 1947). Podczas sporządzania nowej ustawy doszło do poważnej walki politycznej, głównie między przedstawicielami Partii Drobnych Rolników a komunistami. Ci pierwsi chcieli wykorzystać ustawę nr VII z 1946 roku do obrony porządku demokratycznego zgodnego ze swoimi wyobrażeniami, z powodu strachu przed reakcją i dyktaturą proletariatu.

Najzacieklejszą walkę z ramienia Partii Drobnych Rolników stoczył Dezső Sulyok, który ostatecznie ochrzcił ustawę mianem „prawa kata”. Celem Sulyoka i innych posłów jego partii było zapewnienie ochrony demokracji przed systemem jednopartyjnym i dyktaturą proletariatu (Sprawozdanie László Orbána dla frakcji parlamentarnej Węgierskiej Partii Komunistycznej, 27 lutego 1946 roku, w: J. Horváth i in., 2003; zob. też: Zinner, 2021c). Partia Drobnych Rolników przegrała to starcie. Premier Ferenc Nagy nie mógł przeforsować stanowiska swojej formacji politycznej i ostatecznie porzucił je podczas konsultacji międzypartyjnych (Informacja prasowa na temat ustawy o obronie republiki, 5 marca 1946 roku, w: J. Horváth i in., 2003). Anna Kéthly, prominentna działaczka Partii Socjaldemokratycznej, również odegrała pewną rolę w tej debacie. Choć przyjęto propozycję poprawek zmieniających brzmienie ustawy, jej istota pozostała taka sama. Imre Kovács, pochodzący z tego skrzydła Narodowej Partii Chłopskiej, które chciało prowadzić politykę konfrontacyjną wobec działań Partii Komunistycznej, także wziął udział w tym starciu, ale bez większego rezultatu. Podanie nazwisk tych osób uważam za istotne, ponieważ dzięki temu dobrze widać, że czołowe postaci reprezentujące te siły polityczne, które ścierały się w sposób demokratyczny, także były odpowiedzialne – w mniejszym lub większym stopniu – za uchwalenie prawa torującego drogę późniejszym procesom o charakterze pokazowym i spiskowym. W latach 1947–1948 wszystkie wymienione osoby musiały jednak opuścić Węgry, by nie wpaść w ręce policji politycznej. Cios drugiej linii Partii Drobnych Rolników zadała seria procesów pokazowych znanych jako „sprawa spisku przeciw republice” lub „sprawa Węgierskiej Wspólnoty Braterskiej”, przez którą Ferenc Nagy musiał ustąpić ze stanowiska i wyemigrować z kraju. W toku tej sprawy poseł Béla Kovács został nielegalnie aresztowany przez sowieckie władze, a następnie wywieziony do ZSRS. Nawiązując do daty jego deportacji – 25 lutego 1947 roku – w 2000 roku Zgromadzenie Narodowe podjęło uchwałę o ustanowieniu 25 lutego Dniem Pamięci o Ofiarach Komunizmu na Węgrzech. Wydarzenie to wpisało się zatem w oficjalną politykę pamięci.

Ustawa nr VII z 1946 roku znacznie i celowo rozszerzyła katalog przestępstw uznanych za antypaństwowe, co można było łatwo interpretować z ówczesnej politycznej perspektywy, którą w coraz większym stopniu wytyczali komuniści na użytek Węgierskiej Partii Komunistycznej. Tym samym od czasu wejścia w życie tej ustawy zmieniły się również ramy interpretacyjne powojennej sprawiedliwości politycznej. Obok ścigania przestępstw popełnionych podczas wojny lub w okresie przedwojennym pojawiły się postępowania motywowane politycznie i ideologicznie. Z tego powodu Barna i Pető rozpatrują lata 1945–1946 jako osobny okres, który ich zdaniem zlewa się w pamięci z okresem po 1946 roku. Ich badania wskazują na przypominający stały trend wzrost liczby pozwów z powodów ideologicznych po 1946 roku (Barna, Pető, 2015). Zinner, który

skupia się na nadzorowanej przez komunistów policji politycznej i komunistycznej taktyce, wydaje się bardziej sceptyczny wobec tezy, że postępowania z lat 1945–1946 można przeanalizować „dokładniej” niż procesy z okresu po 1946 roku, a to z uwagi na wątpliwą prawidłowość procedur oraz motywy polityczne (Zinner, 1985; 2021a).

Epilog, wnioski i skutki działalności trybunałów ludowych w latach 1945–1949

W styczniu 1946 roku minister sprawiedliwości István Ries stwierdził z pewnością siebie, że „o procesach głównych zbrodniarzy wojennych będą uczyć się dzieci w szkołach” (Ries, 1946, s. 3). Nie było to jedyne przewidywanie socjaldemokratycznego polityka i prawnika, które się nie sprawdziło. Prawdopodobnie nigdy nie przyszło mu do głowy, że w 1950 roku straci życie w więzieniu komunistycznej dyktatury, mimo że odegrał znaczną rolę w zaprzęgnięciu sądownictwa w służbę realizacji dążeń komunistów do władzy. Dlaczego Ries się pomylił? Dlaczego powojenne procesy nie stały się powszechną „lekcją” na temat historii Węgier w takim sensie, jak przewidywał?

Ustawa nadawała się do ścigania zbrodniarzy wojennych i osób, które najbardziej zaszkodziły narodowi węgierskiemu. Karsai wylicza, że na śmierć zostało skazanych czterech węgierskich premierów: Ferenc Szálasi, Béla Imrédy, László Bárdossy i Döme Sztójay. Stosunkowo niewielu zbrodniarzy wojennych uniknęło odpowiedzialności, i to nie z winy trybunałów ludowych, ponieważ albo wymknęli się policji politycznej, albo uciekli za granicę i nie doszło do ich ekstradycji na Węgry (Karsai, 2003; Zinner, 2021a). Aby rzucić światło na inny aspekt sprawy, niektórzy badacze zwracają uwagę, że przywództwo partii komunistycznej chciało pozyskać sympatię szeregowych członków Partii Strzałokrzyżowców, żeby zwiększyć swoją bazę społeczną. Jak podsumował to Peter Kenez, sekretarz generalny Mátyás Rákosi nie krył się z przekonaniem, że łatwiej zrobić dobrych komunistów ze zwykłych członków Partii Strzałokrzyżowców niż z żydowskich intelektualistów (Kenez, 2011).

Jednocześnie ustawa nr VII z 1945 roku umożliwiła nadużywanie prawa z powodów politycznych i pozwoliła stawiać ludzi przed sądem po kontrowersyjnym dochodzeniu policji politycznej. Nie ulega wątpliwości, że na Węgrzech dokonały się istotne przemiany społeczne i polityczne, które w coraz większym stopniu służyły dążeniom partii komunistycznej do władzy.

Jeśli chodzi o szerszy kontekst stosowania powojennych środków odwetowych na Węgrzech, wspominanych wcześniej, w latach 1945–1949 masy społeczne poddano weryfikacji i innym procedurom sprawdzającym, które miały na celu zbadanie ich przeszłości i politycznej wiarygodności. Ponadto dziesiątki tysięcy osób internowano, nie wspominając już

o deportacjach i przesiedleniach w latach pięćdziesiątych XX wieku oraz osobach wywiezionych do ZSRS i umieszczonych w łagrach.

Zinner wylicza, że między 3 lutego 1945 roku a 1 kwietnia 1950 roku na mocy ustawy nr VII z 1945 roku postawiono przed trybunałami ludowymi 59 429 osób¹¹. Z tej liczby skazano 26 997 osób, przy czym wykonano 189 z 477 wyroków śmierci, 9366 osób skazano na karę pozbawienia wolności od roku do pięciu lat, 1355 – od pięciu do 10 lat, a 481 – od 10 do 15 lat, 1976 osób skazano na dłuższe lub krótsze roboty przymusowe, a 315 na dożywotnią pracę przymusową. Zinner przedstawia również dane, z których wynika, że policja polityczna przekazała ponad 90 tys. osób oskarżycielom publicznym, lecz zaznacza, że należy powstrzymać się z ocenami do czasu zbadania pracy prokuratorów. Jego zdaniem działania policji charakteryzowała radykalna, wręcz ekstremalna aktywność śledcza, o czym świadczy konieczność przekazania ponad 23 tys. spraw do dalszego zbadania. Dochodzi do tego poważna krytyka dużej liczby przypadków, w których nie wszczęto postępowania, mimo że podejrzani zostali przekazani prokuraturze ludowej (Zinner, 2021a, s. 33). Znaczna liczba umorzeń wskazuje przy tym na problemy natury zawodowej, etycznej i moralnej, a także budzi wątpliwości dotyczące postępowań toczących się przez trybunałami ludowymi.

Zgodnie z ustawą nr VII z 1946 roku powołano specjalne rady trybunałów ludowych w Budapeszcie, Debreczynie, Győrze, Peczcu i Segedyne. Na mocy tej ustawy postawiono przed sądem 10 878 osób, z czego 5861 skazano i 2304 uniewinniono, a 2713 spraw umorzono. Trybunały ludowe nakazały konfiskatę mienia w 1793 przypadkach, a na 80 osób nałożyły kary finansowe. Jak wykazały badania Zinnera, na mocy ustawy nr VII z 1946 roku specjalne rady skazały 11 osób na śmierć, z czego dwie zaocznie. Policja polityczna przekazała organom sądowym łącznie 13 748 osób, z czego jedynie 42,63% trybunały ludowe uznały za winne (Zinner, 2021a, s. 28).

W świetle tych danych raczej nie może dziwić brak jednoznacznie pozytywnej oceny działalności trybunałów ludowych z lat 1945–1950 nawet w okresie komunistycznej dyktatury. Kilka wpływowych osób krytykowało je za wydawanie „łagodnych wyroków”, a wręcz powstał mit o „ratowaniu faszystów”. Można tu jednak podać inne wyjaśnienie. W trybunałach ludowych dominowały osoby niewykwalifikowane, ale w Narodowej Radzie Trybunałów Ludowych pracowali zawodowi sędziowie. Trzeba podkreślić, że między NOT a trybunałami ludowymi wielokrotnie dochodziło do różnicy zdań. Polityczne uprzedzenia lub niekompetencja

11 Karsai podaje częściowo inne dane, lecz wiele osób uważa dane Zinnera za najbardziej miarodajne, dlatego postanowiłem posługiwać się jego wyliczeniami do czasu publikacji wyników najnowszych badań (Karsai, 2003). Liczby, które podaje Deák, również odpowiadają liczbom Zinnera (Deák, 2001).

często prowadziły do wydawania przez niewykwalifikowanych sędziów ludowych wadliwych lub zbyt wysokich wyroków. Doświadczeni sędziowie z NOT unieważniali takie wyroki, w kilku przypadkach wywołując tym oburzenie. Niektórzy żartobliwie rozwijali skrót NOT – *Népbírószágok Országos Tanácsa* – jako *Nem Olyan Tragikus* (nie tak tragicznie). Miało to jednak również mniej przyjemne konsekwencje, ponieważ mit o „ratowaniu faszystów” utrzymywał się długo. Pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku Pál Lukács dużo pozytywniej ocenił jednak działanie trybunałów ludowych, wykorzystując ujęcie marksistowskie (Lukács, 1979).

Badacze uważają, że w kontekście europejskim węgierski system powojennej sprawiedliwości politycznej nie był ani łagodny, ani bardzo surowy (Karsai, 2003; Zinner, 2021a), choć niektórzy podkreślają trudność przeprowadzenia dokładnych porównań (Barna, Pető, 2015; 2018). Analiza liczby spraw związanych z powojenną sprawiedliwością polityczną w Europie Środkowo-Wschodniej musi uwzględniać zmiany granic i działania wymierzone w różne grupy etniczne. Podobne porównania trudno przeprowadzić także w przypadku Europy Zachodniej i Południowej, choć z innych powodów. W Danii, Francji czy we Włoszech bardzo wielu kolaborantów zginęło z rąk działaczy antyfaszystowskiego ruchu oporu i partyzantów, jeszcze zanim można było postawić ich przed sądem (Zinner, 2021a). Mimo tych trudności Zinner, Deák, Barna i Pető podają ogólne zestawienie pewnych danych, pozyskanych głównie ze źródeł wtórnych, dla Belgii, Holandii, Danii, Francji, Włoch, Grecji, Czechosłowacji, Rumunii i Bułgarii (Barna, Pető, 2015; Deák, 2001; Zinner, 2021a). Prawdopodobnie najbardziej radykalną czystkę przeprowadzono w Bułgarii, gdzie – jak stwierdzają Zinner i Ben Fowkes – w okresie między październikiem 1944 roku a latem 1946 roku stracono ponad 2 tys. osób (Fowkes, 2000; Zinner, 2021a). W Czechosłowacji rozprawy sądowe odbyły się tylko w 38 316 sprawach z 132 549 wniesionych do sądów do maja 1947 roku (Barna, Pető, 2015). Mimo korzystania z różnych danych badacze są zgodni, że w Czechosłowacji uniewinniono 30% osób, które stanęły przed sądem (Barna, Pető, 2015; Zinner, 2021a).

Wokół działalności trybunałów ludowych narosło wiele mitów i nieporozumień. Karsai obala kilka z nich na podstawie swoich ustaleń. Jeden z mitów głosi, że po 1945 roku trybunały dopuściły się „rzezi”. Zgodnie z innym, z wyjątkiem kilku zbiegów prawdziwi zbrodniarze wojenni uniknęli sprawiedliwości. Badania nie potwierdzają jednak żadnego z tych twierdzeń (Karsai, 2003)¹². Na wizerunek trybunałów ludowych

12 Kwestia ta jest bardziej złożona w przypadku niemieckich urzędników, którzy dopuścili się zbrodni na Węgrzech. Artykuł nie dotyczy jednak zbrodniarzy wojennych poddanych ekstradycji lub tych, których ekstradycji zażądały Węgry. Niemieccy urzędnicy zaangażowani w zajęcie Węgier (19 marca 1944 roku) nie stanęli jako oskarżeni przed węgierskimi trybunałami ludowymi, dlatego

duży wpływ miało wrażenie, jakie robiły one na odbiorcach. W początkowym okresie w rozprawach toczących w Wielkiej Sali Akademii Muzycznej brała udział liczna publiczność, prasa publikowała sprawozdania z przebiegu wydarzeń, a różne ważne procesy były transmitowane. Rozgłos okazał się bronią obosieczną, ponieważ mógł zaszkodzić wizerunkowi trybunałów. Na przykład do dzisiaj wszyscy dobrze znają przypadek László Bárdossyego. Był premier, którego skazano jako odpowiedzialnego za przystąpienie do wojny i rozstrzelano 10 stycznia 1946 roku, odznaczył się tak godną postawą i imponującą wyśzością intelektualną nad sędziami ludowymi, że zdezorientowało i sfrustrowało to nawet jego politycznych wrogów, zwłaszcza komunistów (Farkas, 1990).

Biorąc pod uwagę liczbę oskarżonych i świadków, Barna i Pető wyliczyły, że z trybunałami ludowymi bezpośredni kontakt miała jedna dziesiąta ludności. Widać tu proces dochodzenia swoich interesów, zaniedbań, nieukaranych przewin i relatywizacji reguł, które stały się częścią społecznego doświadczenia. Nie mogło to pozytywnie wpłynąć na socjalizację polityczną powojennego wznowienia. Do dzisiaj odczuwamy długofalowe konsekwencje historii, o których wspominałem wyżej (Barna, Pető, 2015).

Trzeba wreszcie wyciągnąć pewne wnioski dla historyków, by ustalić przyszłe kierunki badań. Powojenna sprawiedliwość polityczna na Węgrzech nadal pozostaje nie do końca zbadanym obszarem. Konteksty polityczne, moralne i emocjonalne w przypadku tego zagadnienia wciąż łączą się z mitami. Problem sprawiedliwości politycznej wynika przede wszystkim z tego, że struktura polityczna, która powstała w 1945 roku na Węgrzech, oczekiwała ukarania winnych przez trybunały ludowe i jednocześnie uważała je za narzędzie zmiany elit zgodnie z logiką polityczną oraz pasją wywołaną przez politykę i na niej opartą. Węgierska tradycja demokratyczna nie mogła się rozwinąć, ponieważ nie istniał konsensus dotyczący wartości demokratycznych (w tym pojęcia zbrodni politycznej), a siły demokratyczne zbyt łatwo oddały komunistom wizerunek wroga i definiowanie koncepcji politycznych, choć może raczej należałoby powiedzieć, że kwestie te zostały stanowczo przejęte przez partię komunistyczną. Przy ocenie epoki pewne kontrowersje towarzyszą pytaniu, czy komuniści od samego początku dążyli do zbudowania dyktatury, lecz nie ulega wątpliwości, że po 1946 roku zaczęli oni krytycznie przedstawiać swoich przeciwników politycznych i szykować się do stopniowego przejęcia władzy. W tym procesie kluczową rolę odegrała policja polityczna, która od początku znajdowała się pod władzą komunistów.

nie analizuję ich losów, udziału w organizacji wywózek czy w innych zbrodniach wojennych i zbrodniach przeciw ludzkości, ani też ich odpowiedzialności za te czyny.

Materiał źródłowy wytworzony przez trybunały ludowe jest przebogaty, dlatego węgierscy historycy muszą wypracować szeroką gamę narzędzi metodologicznych, aby ująć jego całość. Badacze zgodnie przyjmują, że można to osiągnąć jedynie dzięki systematycznej i rzetelnej pracy. Jej wykonanie pomogłoby nam udzielić lepszych odpowiedzi na pytania natury politycznej, emocjonalnej i moralnej, które wiążą się z powojenną sprawiedliwością polityczną, a które wciąż stanowią dla nas wyzwanie. Warto zatem przeanalizować dyskusje moralne, jakie wówczas toczono, lecz nie należy powtarzać powstałych wówczas błędów, trzeba natomiast zniwelować ich braki dzięki odwadze i uczciwej debacie. Moim zdaniem to jedyna droga, by historia trybunałów ludowych i sprawiedliwości politycznej oparła się na konsensusie, stała się uporządkowana moralnie i była „warta nauczania w szkołach”.

(tłum. Aleksandra Arumińska)

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- Archiwum Miejskie w Budapeszcie (Budapest Főváros Levéltára, HU BFL)
 Protokół rozprawy głównej w sprawie Béli Kynsburga przed trybunałem ludowym w Budapeszcie (30 stycznia 1947 roku). HU BFL, sygn. XXV.1.a,teczka 2664/1945.
- Otwarte Archiwum Społeczne Verry i Donalda Blinkenów (The Vera and Donald Blinken Open Society Archives, HU OSA) na Uniwersytecie Środkowoeuropejskim w Budapeszcie na Węgrzech
 Raporty Ákosa Majora (1945). HU OSA, sygn. 408-1-4,teczka 1.
- Węgierskie Archiwum Narodowe (Magyar Nemzeti Levéltár, HU MNL)
 Archiwum Komitatu Győr-Moson-Sopron w Sopronie (AK Győr-Moson-Sopron)
 — Lista sędziów ludowych dla Tibora Háma (30 kwietnia 1945 roku). HU MNL, AK Győr-Moson-Sopron, sygn. XVII/1, pudełko 1, dok. 231/1945.
 — Protokół posiedzenia Sopronskiego Komitetu Narodowego (26 kwietnia 1945 roku). HU MNL, AK Győr-Moson-Sopron, sygn. XVII/1, pudełko 1.
 — Protokół posiedzenia Sopronskiego Komitetu Narodowego (30 kwietnia 1945 roku). HU MNL, AK Győr-Moson-Sopron, sygn. XVII/1, pudełko 1.
 — Protokół posiedzenia Sopronskiego Komitetu Narodowego (7 maja 1945 roku). HU MNL, Archiwum Komitatu Győr-Moson-Sopron w Sopronie, sygn. XVII/1, pudełko 1.
 — Protokół posiedzenia Sopronskiego Komitetu Narodowego (14 maja 1945 roku). HU MNL, AK Győr-Moson-Sopron, sygn. XVII/1, pudełko 1.
- Pisemne informacje o Béli Kynsburgu (3 października 1946 roku). HU MNL, sygn. XIX-E-1-1, pudełko 14,teczka 37.
- Sprawozdanie László Molnára z ustanowienia sopronskiego trybunału ludowego (27 kwietnia 1945 roku). HU MNL, F. XIX-E-1-1, pudełko 1, dok. 1310/1945.

Publikacje:

- Bank, B. (2018). *The Hungarian „Gulag”, 1945–1953*. W: R. Kiss, Z. Horváth (red.), *NEB Yearbook 2016–2017* (s. 87–119). Budapest: Committee of National Remembrance.
- Barna, I., Pető, A. (2015). *Political Justice in Budapest after World War II*. Budapest: Central European University Press.
- Barna, I., Pető, A. (2018). *Politikai igazságszolgáltatás Európában: A kutatási helyzet*. W: I. Feitl, K. Ignác (red.), *Régi és új világ határán –1945 történetei* (s. 180–190). Budapest: Tanulmányok. Napvilág Kiadó.

- Bartha, Á. (2021). *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Berta, J. (1965). A fasizmus végnapjai, a demokratikus államiság kezdetei, *Soproni Szemle*, t. 1, s. 2–14.
- Bibó, I. (2004). *A magyar demokrácia válsága*. W: T. Huszár (red.), *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – Szociológia – Társaslélektan* (s. 364–400). Budapest: Corvina.
- Borhi, L. (1997). *Megalkuvás és erőszak: Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon 1944–1949*. Debreczyn: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Deák, I. (2001). *War-Crimes Trials in Post-World War II Hungary: Retribution or Revenge? W: Hungary and the Holocaust: Confrontation with the Past: Symposium Proceedings* (s. 31–44). Washington DC: Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum.
- Dekret premiera nr 81/1945 (1945). *Magyar Közlöny*, nr 3, s. 1–4.
- Farkas, V. (1990). *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest: Interart Stúdió.
- Feitl, I. (red.) (2003). *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei: 1945–1947*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Feitl, I. (red.) (2016). *Az 1944–1949 közötti magyar történelemről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Fowkes, B. (2000). *Eastern Europe 1945–1969: From Stalinism to Stagnation*. New York: Longman.
- Gellért, Á. (2016). A népbíráskodási jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében, *MTA Law Working Papers*, t. 5, s. 1–21.
- Gellért, Á., Turbucz, D. (2012). Egy elmaradt felelősségrevonás margójára. Horthy Miklós Nürnbergben, *Betekintő*, t. 4, s. 1–20.
- Gyenesei, J. (red.) (2011). *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás: Népbírók-történeti tanulmányok*. Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Lvt.
- Hoffmann, T. (2014). *Post-Second World War Hungarian Criminal Justice and International Law: The Legacy of the People's Tribunals*. W: M. Bergsmo, W.L. Cheah, P. Yi (red.), *Historical Origins of International Criminal Law*, t. 2 (s. 735–763). Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher.
- Horváth, I., Solt, P., Szabó, G., Zanathy, J., Zinner, T. (red.) (1993). *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, t. 2. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Horváth, J. (1945a). A népbíró és a népügyész, *Uj Sopron*, t. 1, 7 szeptember.
- Horváth, J. (1945b). Népügyész a reakció szolgálatában, *Uj Sopron*, t. 1, 25 szeptember.
- Horváth, J., Szabó, É., Szűcs, L., Zalai, K. (red.) (2003). *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció: 1944–1948*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- István Timár, biogram (2016). *Az Igazságügyminisztérium felső vezetése, 1956–1963, NEB Tudástár*. Pobrane z: <https://neb.hu/asset/phpo8xyhT.pdf> [dostęp: 12.10.2022].
- Izsák, L. (2010). *Pártok és politikusok Magyarországon: 1944–1994*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Juhász, G. (red.) (1978). *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Karsai, L. (2000). *The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46*. W: I. Deák, J.T. Gross, T. Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (s. 233–251). Princeton: Princeton University Press.
- Karsai, L. (2001). Crime and Punishment: People's Courts, Revolutionary Legality, and the Hungarian Holocaust, *Intermarium*, t. 4, nr 1 (2000–2001). Pobrane z: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/int/int_0401c.pdf [dostęp: 25.08.2022].
- Karsai, L. (2003). The Hungarian Holocaust as Reflected in the People's Court Trials in Budapest, *Yad Vashem Studies*, t. 32, s. 59–96.
- Karsai, L. (2014). Horthy és Szálasi – 1944-ben, *Népszabadság*, nr 10, 15 października.
- Karsai, L. (2016). *Szálasi Ferenc: Politikai életrajz*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kende, P. (2007). *Védtelen igazság: Röpirat bírókról, ítéletekről*. Budapest: Hibiszkusz Könyvkiadó.
- Kenez, P. (2011). Antisemitism in Post World War II Hungary, *Judaism. A Journal of Jewish Life and Thought*, t. 50, nr 2, s. 144–157.
- L. Balogh, B. (red.) (2015). „Törvényes” megszállás: Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.
- László Récezy, biogram (2016). *Az Igazságügyminisztérium felső vezetése, 1956–1963, NEB Tudástár*. Pobrane z: <https://neb.hu/asset/php9jchjN.pdf> [dostęp: 12.10.2022].
- Lukács, T. (1979). *A magyar népbírói jog és a népbíróságok 1945–1950*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Zrínyi Kiadó.
- M. Kiss, S., Vitányi, I. (1983). *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. Budapest: Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága.
- Major, Á. (1988). *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Budapest: Minerva Kiadó.

- Mikó, Z. (2012). A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa működése és ügykezelési gyakorlata (1957–1963) [rozprawa doktorska obroniona w Történelemtudományi Doktori Iskola]. Budapest: b.w. Pabrane z: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/mikozsuzsanna/diss.pdf> [dostęp: 25.08.2022].
- Mikó, Z. (2015). Az új jogrend kialakulása: A népbírószágok, *Levéltári közlemények*, t. 86, s. 53–70.
- Nagy, F. (1990). *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, t. 1. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Nánási, L. (2011). *A magyarországi népbíráskodás joganyaga 1945–1950*. W: *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás: Népbírószág-történeti tanulmányok* (s. 6–55). Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Lvt.
- Ö. Kovács, J. (2016). *The Struggle for Land: Social Practices of the Veiled Communist Dictatorship in Rural Hungary in 1945*. W: R. Kiss, Z. Horváth (red.), *NEB Yearbook 2014–2015* (s. 11–31). Budapest: Committee of National Remembrance.
- Ötvös, I. (2018). *Political Trials and Their Utilization by the Hungarian Communist Dictatorship*. W: R. Kiss, Z. Horváth (red.), *NEB Yearbook 2016–2017* (s. 45–62). Budapest: Committee of National Remembrance.
- Papp, A. (2011). Néptörvényszék, Népbírószág és népbírószági jog Magyarországon, *E-tudomány*, t. 4, s. 1–141.
- Papp, A. (b.d.). A magyar népbíráskodás, illetve népbíráskodási jog és az 1989. Évi alkotmány-módosítások, *Jogi Fórum – Publikáció*. Pabrane z: [jogiforum.hu/files/publikaciok/papp_attila__a_magyar_nepbiraskodas_illetve_nepbirosagi_jog\[jogi_forum\].pdf](http://jogiforum.hu/files/publikaciok/papp_attila__a_magyar_nepbiraskodas_illetve_nepbirosagi_jog[jogi_forum].pdf) [dostęp: 25.08.2022].
- Papp, I. (2012). *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Révai, J. (1945). A demokrácia támadásában, *Szabad Nép*, nr 1, 22 lipca.
- Ries, I. (1946). Iskolákban fogják tanítani a háborús bűnösök perét, *Szabad Nép*, nr 3, czerwiec.
- Rigó, R. (2011). Elitváltás Kecskeméten (1938–1948) [rozprawa doktorska obroniona w Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola]. Kecskemét: b.w. Pabrane z: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16154/rigo-robert-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 25.08.2022].
- Segal, R. (2014). Beyond Holocaust Studies: Rethinking the Holocaust in Hungary, *Journal of Genocide Research*, t. 16, nr 1, s. 1–23.
- Szekér, N. (2017). *Titkos társaság: A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Szent-Iványi, D. (2013). *The Hungarian Independence Movement, 1939–1946* (red. G. Kodolányi, N. Szekér). Budapest: Hungarian Review Books.
- Szirtes, Z. (1996). *Temetetlen halottaink, 1941: Körösmező, Kamenyec-Podolszk*. Budapest: [Szirtes Z.].
- Szokolay, D. (2018). „Demokrácia farkasgúzsban”: A Magyar Államrendőrség Csornai Járásai Politikai Osztályának vezetője 1945–1946. W: G. Majtényi, Z. Mikó, C. Szabó (red.), *Kommunista kiskirályok* (s. 57–90). Budapest: Libri.
- Ungváry, K. (2003). *Magyarország szovjetizálásának kérdései*. W: I. Romsics (red.), *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. Századi történelemről* (s. 279–303). Budapest: Osiris Kiadó.
- Ustawa nr VII z 1945 roku (1945). Pabrane z: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500007.tv&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> [dostęp: 06.03.2022].
- Ustawa nr VII z 1946 roku (1946). Pabrane z: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.tv&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> [dostęp: 06.03.2022].
- Ustawa nr XXXIV z 1947 roku (1947). Pabrane z: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700034.tv&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> [dostęp: 06.03.2022].
- Varga, L. (1999). Forradalmi törvényesség., *Beszélok*, t. 11, s. 57–73.
- Veress, L.-L. (1995). *Clear the Line: Hungary's Struggle to Leave the Axis During the Second World War* (red. D. Takács). Cleveland, Ohio: Prospero Publications.
- Zinner, T. (1985). Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védeméhez különös tekintettel a Budapesti Népbírószágra. W: J. Szekeres i in. (red.), *Budapest Főváros Levéltára közleményei '84* (s. 137–164). Budapest: Budapest Főváros Levéltára Nyomdájában.
- Zinner, T. (2021a). *A magyar nép nevében?*. W: *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbírószágokról, jogászokról, diktatúráról* (s. 11–67). Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Zinner, T. (2021b). *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbírószágokról, jogászokról, diktatúráról*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Zinner, T. (2021c). *Dr. Sulyok Dezső és a népbírószágok*. W: *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbírószágokról, jogászokról, diktatúráról* (s. 117–151). Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Zombory, M. (2017). Political Justice in Post-War Hungary, *London Journal of Critical Thought*, t. 1, nr 2, s. 154–165.

Sytuacja ludności cywilnej w Kreishauptmannschaft Ostrow (Ostrów) Mazowiecka z lat 1939–1940

Analiza w świetle źródeł z Głównej Komisji Badania
Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce

Igor Michał Niewiadomski

numer ORCID: 0000-0001-7233-2942

Uniwersytet Warszawski, Instytut Pileckiego (program stypendialny)

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji ludności cywilnej powiatu Ostrow Mazowiecka w latach 1939–1940 – tej części przedwojennego powiatu II Rzeczypospolitej, która została wcielona do Generalnego Gubernatorstwa i z której utworzono Kreishauptmannschaft Ostrow Mazowiecka – a zwłaszcza zbrodni popełnionych na jej mieszkańcach przez niemieckiego okupanta. Na początku artykułu zarysowano sytuację demograficzną u progu II wojny światowej, miała ona bowiem istotne znaczenie dla polityki terroru w pierwszych miesiącach po zajęciu przez Niemców tego terytorium. Następnie ukazano losy Ostrowi i jej okolic tuż po wkroczeniu wojsk agresora we wrześniu 1939 roku, zwłaszcza zbrodnie dokonane w Małkini, Bagatelach czy Orle. W dalszej części pracy omówiono utworzony na tym terenie aparat terroru, a także zbrodnie popełnione na ludności cywilnej już w funkcjonującym oficjalnie Generalnym Gubernatorstwie. Największą z nich i najbardziej charakterystyczną dla tej miejscowości był oczywiście mord na ludności żydowskiej dokonany 11 listopada 1939 roku. Badania przeprowadzono przede wszystkim na źródłach znajdujących się w zasobach Instytutu Pamięci Narodowej (zasób archiwalny Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich/Niemieckich w Polsce). Integralnym elementem tekstu są zestawienia statystyczne i ilustracje ukazujące niemieckie zbrodnie popełnione w Kreishauptmannschaft Ostrow Mazowiecka.

Przedmiotem badań¹ są działania niemieckiego agresora, do których doszło w początkowym okresie okupacji – po wkroczeniu wojsk oraz następnie po utworzeniu na tym terenie Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka². Głównym celem artykułu jest możliwie syntetyczne przedstawienie informacji na temat polityki terroru wobec ludności cywilnej w należącym do Generalnego Gubernatorstwa powiecie Ostrów Mazowiecka w latach 1939–1940, które znajdujemy w relacjach świadków tych wydarzeń.

Podstawę źródłową stanowi zasób archiwalny Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (ГКБЗНВП)³, aktualnie znajdujący się w Instytucie Pamięci Narodowej. Analizie zostały poddane zespoły archiwalne o różnej proveniencji – nie tylko te, których komisja była twórcą. Badane były również jednostki archiwalne wytworzone przez okręgowe oddziały Komisji. Akta zawierają wiele rodzajów źródeł, które wymagają różnorodnych metod badawczych. Są to przede wszystkim zeznania świadków, jak też opinie, notatki urzędowe, wyroki, spisy statystyczne, mapy czy fotografie.

Z pewnością dużej ostrożności wymaga analiza głównego materiału archiwalnego. Informacje przewijające się w zeznaniach świadków, choć podawane przed obliczem wymiaru sprawiedliwości, stanowią subiektywny obraz wypadków. Zeznający mogą nawet nieświadomie przyjmować pewne wydarzenia za swoje przeżycia, a tzw. fałszywe wspomnienie⁴ – stać się jednym z najistotniejszych elementów pamięci

-
- 1 Projekt zrealizowano w ramach programu stypendialnego Instytutu Pileckiego. Referat o tym samym tytule został wygłoszony przez autora pracy podczas konferencji Instytutu Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego „The Onset of the New Order: Europe 1939–1940” („Początek nowego ładu: Europa 1939–1940”). Konferencja odbywała się w Warszawie od 17 do 19 września 2019 roku.
 - 2 Na czele starostw powiatowych stał Kreishauptmann lub Landrat, czyli naczelnik powiatu (w niektórych publikacjach tłumaczy się to jako „starosta powiatu”). Był to najniższy stopień władzy administracyjnej w Generalnym Gubernatorstwie. Początkowo pojęcia Kreishauptmann i Landrat były używane zamiennie – tak samo jak Kreishauptmannschaft i Landratsamt. Ostatecznie jednak w styczniu 1940 roku tytuł służbowy Landrat został zmieniony na Kreishauptmann i takie określenie widnieje w źródłach niemieckich dotyczących powiatu Ostrów Mazowiecka (Skorwider-Skiba, 1975, s. 390).
 - 3 Komisja pełniła wiele funkcji prokuratorskich, np. wykonywała zadania organu ścigania. Pełniła też funkcje naukowo-badawcze. Jej przewodniczącym był minister sprawiedliwości. Została powołana dekretem (Dekret z dnia 10 listopada 1945 r. o Głównej Komisji i Okręgowych Komisjach..., 1945). Do 1949 roku funkcjonowała pod nazwą Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. W 1999 roku Komisję formalnie zlikwidowano i przekształcono w pion śledczy Instytutu Pamięci Narodowej (Lityński, 2005, s. 67).
 - 4 O koncepcji fałszywego wspomnienia, tj. rzekomych przeżyć przyjmowanych mimowolnie przez świadków, pisze m.in. Elizabeth F. Loftus (Loftus, 1993, s. 518–521). Spośród polskich badaczy kwestie dotyczące pamięci i traumy w kontekście II wojny światowej poruszały m.in. Martyna Rusiniak-Karwat i Roma Sendyka (Rusiniak, 2008; Sendyka, 2013, s. 323–344).

indywidualnej. Może się tak dziać zwłaszcza po wielu latach od omawianych zdarzeń. Jednym z naczelnych pytań badawczych w takich sytuacjach jest to, w jaki sposób świadkowie zapamiętywali zbrodnie. Jakie nowe treści można dzięki zeznaniom wnieść do aktualnego stanu badań i jak można na tej podstawie opisać sytuację ludności cywilnej w pierwszych latach okupacji? Ponieważ zamiarem autora było odtworzenie przybliżonego obrazu terroru w omawianym okresie, to analizowane były nie tylko opisy samych zbrodni dokonywanych w Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka, lecz także te ukazujące życie mieszkańców. W znacznym stopniu rzutuje to na całokształt badań, ponieważ pokazuje, że terror to nie tylko pojedyncze wydarzenia, ale też permanentny strach i ciągła niepewność⁵.

Źródłami wymagającymi szczególnej uwagi są akta procesowe powstałe na podstawie dekretu PKWN z 31 sierpnia 1944 roku (Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary..., 1944)⁶. W historiografii polskiej do dziś trwa burzliwa dyskusja na temat tych akt. W jakim stopniu tzw. sierpniówki⁷ mogą być wykorzystywane jako źródła historyczne? W opinii części badaczy nie powinny stanowić podstawowego źródła wiedzy ze względu na instrumentalny charakter ich wykorzystywania przez władzę ludową, zwłaszcza w okresie stalinowskim w latach 1944–1956 (Jasiński, 2018, s. 109–111). Z pewnością podejście do materiałów archiwalnych powstałych na mocy tego dekretu wymaga dużej ostrożności, dlatego zeznania zebrane w toku śledztw Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce powinny zostać poddane analizie porównawczej z innymi źródłami, jak również z ustaleniami w literaturze przedmiotu. Przeanalizowane zostały najistotniejsze zbrodnie popełnione przez niemiecki aparat terroru w latach 1939–1940. Ich zestawienie umieszczono w aneksie w tabelach nr 1 i 2. Świadkowie podają często różne daty tych samych wydarzeń, myślą się w kwestii tożsamości zbrodniarzy, a również jednostek wojskowych. Podane przez nich informacje wymagają szczególnej uwagi i zestawienia z innymi źródłami.

Przy pisaniu tej pracy ważne było skupienie się na najistotniejszych problemach pierwszych lat okupacji, przede wszystkim drastycznych zmianach demograficznych, które bardzo mocno wpływały na kolejne lata wojny. Z tego powodu w mniejszym stopniu zostały przedstawione takie problemy jak trudności aprowizacyjne czy obowiązek pracy ludności cywilnej.

5 Temat ten w pewnym stopniu porusza m.in. Christopher Browning (Browning, 2003, s. 26–51).

6 Ów akt prawny jest również nazywany dekretem sierpniowym.

7 „Sierpniówki” rozumiane jako akta powstałe na podstawie dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 31 sierpnia 1944 roku.

Wojenne dzieje powiatu Ostrów Mazowiecka bardzo szeroko omawiał Mieczysław Bartniczak. Niestrudzony badacz napisał na ten temat wiele książek i artykułów naukowych, a spuścizna badawcza tego historyka znajduje się obecnie w Muzeum Dom Rodziny Pileckich oraz w Bibliotece Publicznej w Ostrowi Mazowieckiej⁸. Monografię na temat zbrodni na ostrowskich Żydach z listopada 1939 roku opracowali Markus Roth i Annalena Schmidt. Ci niemieccy historycy sięgali do materiałów archiwalnych z Instytutu Pamięci Narodowej, aczkolwiek ich głównym obiektem badawczym były akta sądowe Republiki Federalnej Niemiec, przeważnie znajdujące się w Bundesarchiv w Ludwigsburgu⁹. Odmienną pracę nad przeanalizowaniem jednostek archiwalnych dotyczących Ostrowi Mazowieckiej w zasobach Archiwum Państwowego w Warszawie wykonała Danuta Skorwider-Skiba (Skorwider-Skiba, 1975, s. 389–436). Opracowała strukturę terroru w Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka i w uporządkowany sposób przedstawiła szczegółowe kalendarium najistotniejszych wydarzeń z historii aktów terroru i tzw. ruchu oporu w powiecie. Pojedyncze teksty na temat terroru niemieckiego w Wyszkwowie i Ostrowi Mazowieckiej pisali również m.in. Jacek Kazimierski, Janusz Szczepański i Magdalena Gawin (Kazimierski, 1975, s. 226–240; Szczepański, 1998, s. 235–272; Gawin, 2013/2014, s. 159–179). Ponadto o terrorze w powiecie wspominali w swoich pracach Wolfgang Curilla i Stefan Klemp (Curilla, 2011, s. 51–52, 93, 261, 274, 537, 540–543; Klemp, 2005, s. 21–24, 214, 408, 419, 428, 435).

Struktura demograficzna powiatu przed 1 września 1939 roku

Aby prawidłowo przeanalizować badany temat, należy najpierw wyjaśnić pewne kwestie administracyjne i demograficzne. Powiat Ostrów Mazowiecka do 1 kwietnia 1939 roku¹⁰ należał do województwa białostockiego II RP. Według danych z drugiego powszechnego spisu ludności przeprowadzonego przez Główny Urząd Statystyczny dnia 9 grudnia 1931 roku powiat Ostrów Mazowiecka zamieszkiwało 99 741 osób (*Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania...*, 1938, województwo białostockie, s. 31; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne...*, 1938, województwo białostockie, s. 3)¹¹. Znaczną większość populacji stanowili mieszkańcy wsi.

8 Do najważniejszych prac Mieczysława Bartniczaka należy zaliczyć: Bartniczak, 1974, s. 147–213; Bartniczak, 1984.

9 Markus Roth i Annalena Schmidt swoją pracę napisali głównie na podstawie zbioru Bundesarchiv Aussenstelle in Ludwigsburg (Roth, Schmidt, 2013, s. 130).

10 W ramach reformy administracyjnej z 9 kwietnia 1938 roku powiat Ostrów Mazowiecka został przyłączony do województwa warszawskiego (Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r...., 1938; por. Bartniczak, 1975, s. 284).

11 Odminną liczbę ludności w powiecie Ostrów Mazowiecka podaje na podstawie swoich obliczeń Mieczysław Bartniczak. Posiłkował się on danymi innymi niż

Najliczniejszym skupiskiem ludności było miasto Ostrów Mazowiecka z liczbą 17 611¹² mieszkańców – duża część z nich to ludność żydowska. Miało to wpływ na życie, kulturę, religię i architekturę, np. charakterystyczną zabudowę miasta, w którym funkcjonowały dwa rynki – jeden dla chrześcijan, drugi dla Żydów¹³. Według spisu ludność żydowska w Ostrowi liczyła 6878 osób, co stanowiło ok. 39% populacji w tym mieście (*Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania...*, 1938, województwo białostockie, s. 31; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne...*, 1938, województwo białostockie, s. 3; Dymek, 1975, s. 213)¹⁴. Z kolei w wielu innych miejscowościach powiatu Żydzi tworzyli nawet większość. W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Ostrowi Mazowieckiej rządili głównie przedstawiciele narodowej demokracji, natomiast w środowisku żydowskim silne wpływy miały związek robotniczy Bund i syjonistyczny Poalej Syjon (Dymek, 1975; s. 222–223; Sztejnberg, 1960, s. 281).

Wrzesień 1939 roku

Pierwsze dni wojny obronnej 1939 roku toczyły się z dala od Ostrowi Mazowieckiej i jej okolic. Mieszkańcy powiatów ostrowskiego, pułtuskiego i części powiatu węgrowskiego (należał do niego Wyszaków) doświadczyli grozy wojennej 4 września. Wówczas to rozpoczęło się bombardowanie Małkini, w wyniku którego została zniszczona duża część zabudowań. W następnych dniach oddziały Wehrmachtu i ss podjęły ofensywę w rejonie Łomży i Ostrowi Mazowieckiej (Bartniczak, 1974, s. 158–159).

Oddziały niemieckie rozpoczęły też zbrodnie na ludności cywilnej. Wspomnieć tu należy mord na ludności polskiej w Bagatelach (8 września) i Orle (9 września). Dokonano również mordu na ludności żydowskiej w Wyszakowie (8–9 września), Broku¹⁵ (9–11 września), Rogóźnie, Bielcu i Zgleczewie Szlacheckim (we wrześniu 1939 roku¹⁶). Już od 8 września,

z drugiego powszechnego spisu ludności. Według tego badacza jest to 89 203 mieszkańców (Bartniczak, 1975, s. 303).

¹² Benon Dymek podaje w swoim artykule liczbę 17 803 osób (Dymek, 1975, s. 213).

¹³ Określenia ogólne, jak „Żydzi”, „Polacy” czy „Sowieci”, są zawsze problematyczne. W przypadku pisania o Żydach czy o Polakach nie należy interpretować tego w taki sposób, że np. Żydzi nie są Polakami.

¹⁴ Według Markusa Rotha i Annaleny Schmidt liczba Żydów w 1931 roku wynosiła 7,6 tys. osób, tj. 36,86% ogólnej populacji w mieście Ostrów Mazowiecka (Roth, Schmidt, 2013, s. 21; por. Urynowicz, 2002, s. 87).

¹⁵ Według raportu niemieckiej 1. Brygady Kawalerii Żydzi brokowscy mieli stawiać pewien militarny opór (Flussübergang und Ortsgefecht am Bug..., 1939, k. 50; Böhler, 2009, s. 56–57).

¹⁶ Potwierdza to m.in. świadek Aleksandra Bielińska podczas przesłuchania w Warszawie 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego...

po wkroczeniu sił niemieckich do Ostrowi, rozpoczęły się represje na jej mieszkańcach. Przy tym znane są przypadki palenia synagog i bezczeszczenia kirkutów. Zestawienie popełnionych w tym okresie zbrodni zawiera zamieszczona w aneksie tabela nr 1.

Mieczysław Bartniczak wiele popełnionych wówczas zbrodni nazywa mianem „ostrowskiego pierścienia śmierci” (Bartniczak, 1974, s. 156). W takiej sytuacji wielu mieszkańców okolic Ostrowi Mazowieckiej zaczęło masowo uciekać na wschód przed Niemcami¹⁷.

Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka

W październiku 1939 roku w życie zaczęły wchodzić postanowienia paktu Ribbentrop–Mołotow o podziale granicznym okupowanej Polski między Niemcy a ZSRS. Ostrów Mazowiecka i jej okolice stały się rejonem nadgranicznym. Duża część ludności cywilnej, zwłaszcza żydowskiej, w popłochu przekraczała tzw. zieloną granicę, aby dostać się do Związku Sowieckiego i uciec przed nadchodzącymi wojskami niemieckimi. Jak wspomina Helena Najmark:

Obraz to był okropny: szli starcy, ciągnąc swoje tobołki; niektórzy ciągnęli fury, gdyż konie im po drodze odbierali. Niektórych dobytek stanowił jedynie bochenek chleba. Nie-nasycony wróg, pragnący ofiar, i tu miał jeszcze coś do powiedzenia. Rozbierał kobiety i mężczyzn do naga, szukając złota¹⁸.

Masowe ucieczki odpowiadały pełniącemu obowiązki naczelnika powiatu (Kreishauptmannowi) Heinrichowi von Bünaui. W całym okupowanym kraju w niektórych wypadkach Żydzi byli nawet transportowani pod eskortą niemieckich oddziałów policyjnych na tereny ZSRS. Z korespondencji von Bünaui i ze spisów z ГКВЗНУР wynika, że chciał on mieć możliwie jak najmniejszą liczbę Żydów w powiecie, dlatego początkowo pozwalano im uciekać na wschód (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, k. 2).

1969, k. 26–30). Por. Bartniczak, 1974, s. 158–159; Szczepański, 1993, s. 401; 1998, s. 236–237.

¹⁷ Według nie do końca ścisłych danych sowieckich w strefie okupacji ZSRS znalazło się ok. 300 tys. osób, których miejscem poprzedniego zamieszkania były obszary okupowane przez Niemcy (Eberhardt, 2000, s. 11).

¹⁸ Zeznania Heleny Najmark, odpis z odpisu Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej nr 739, Białystok 14 sierpnia 1945 roku (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 48). To samo zeznanie znajduje się w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej, 1939, k. 3).

Szczególną uwagę trzeba zwrócić na dokonywane wtedy zmiany administracyjne. Właściwie aż do początku listopada 1939 roku, a więc już po powstaniu Generalnego Gubernatorstwa¹⁹, powiat Ostrów Mazowiecka stanowił przedmiot sporu co do ulokowania go w określonej strefie administracyjnej niemieckiego okupanta. Ważyły się jego losy: czy z pobliskimi terenami ma być częścią rejencji ciechanowskiej (Regierungsbezirk Zichenau, zatem terytorium wcielonym do Niemiec), czy ma stanowić część GG. Działo się tak ze względu na szczególną obfitość lasów i związaną z tym możliwość intensywnej eksploatacji ekonomicznej terytorium. Na znalezienie się powiatu w granicach rejencji ciechanowskiej bardzo nalegał Oberpräsident Prus Wschodnich Erich Koch (Lagenberichte des Landrats in Ostrow..., 1940, k. 5-20; Madajczyk, 1970, t. I, s. 69)²⁰. Ostatecznie samo miasto Ostrów Mazowiecka zostało włączone do Generalnego Gubernatorstwa, a powiat podzielono między Niemcy a Związek Sowiecki (osiem gmin przyłączono do Niemiec – w tym dwie gminy miejskie, Wyszaków i Brok, a pięć gmin do ZSRS). Granice Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka nie pokrywały się z terytorium powiatu ani sprzed wybuchu II wojny światowej, ani po jej zakończeniu.

W listopadzie 1939 roku w samej Ostrowi Mazowieckiej przebywało już nie więcej niż kilkaset Żydów. Teoretycznie zwykła decyzja administracyjna wywarła bezpośredni wpływ na sytuację ludności. Granica ze Związkiem Sowieckim była już znacznie bardziej kontrolowana i trudno było opuścić Generalne Gubernatorstwo. Zaczął tworzyć się Zollgrenzschutz, który z czasem działał bardzo aktywnie (Skorwider-Skiba, 1975, s. 390-391).

Formowanie niemieckiego aparatu terroru

Organizacja aparatu terroru w Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka postępowoła systematycznie, od początku formowania się niemieckiej administracji, tj. od października 1939 roku. Po Wehrmachcie wkraczały grupy operacyjne Sicherheitspolizei (Sipo), bardzo szybko powstały pierwsze posterunki policji i żandarmerii. Placówki Gestapo w Ostrowi Mazowieckiej i Wyszakowie utworzono w grudniu 1939 roku (Skorwider-Skiba, 1975, s. 391-399).

Według zeznań świadków szczególną grozę na terenie powiatu budziły siedziby Gestapo, tj. „Browar²¹”, i żandarmerii, „Czerwoniak²²”,

19 Generalne Gubernatorstwo powstało na podstawie proklamacji Hansa Franka z 12 października 1939 roku, z wejściem w życie 26 października 1939 roku.

20 Informacje na temat Kocha i jego stosunku do tych ziem znajdują się też w jego aktach procesowych (Odpis Wyroku Sądu Wojewódzkiego..., 1959).

21 „Browar” – dawny budynek Browaru Parowego Braci Teitlów.

22 „Czerwoniak” zwany też „Czerwonym Budynkiem”.

obie w Ostrowi (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 629, 631, 634, 654; Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946, k. 15–16, 86–87), a w Wyszku tzw. Willa Cudnego²³ (nieдалеко stacji kolejowej). Gestapo przesłuchania przeprowadzało również w „Czerwoniaku”, choć oficjalnie był on siedzibą żandarmerii. Szczególnie źle zapisały się w pamięci mieszkańców podziemia „Czerwonego Budynku”. Miejsce to pełniło często funkcję aresztu dla zatrzymanych Polaków. Świadkowie przytaczają również nieraz opowieści z ostrowskiego ratusza, w którym znajdowały się cele więzienne. Wydaje się, że wspomniane miejsca były najbardziej traumatyczne dla osób składających zeznania.

Znaczna część kadr policji niemieckiej przybywała z Rzeszy. Na przykład w Małkini niemal całe dowództwo posterunku zostało sprowadzone z Niemiec. W maju 1940 roku w Ostrowi Mazowieckiej uformował się też Sonderdienst, który zajmował się rozpracowaniem wywiadowczym w powiecie Ostrów Mazowiecka i w powiatach pobliskich (Skorwider-Skiba, 1975, s. 390–391). Należy zaznaczyć, że posterunki policji formacji pomocniczych, jak Kriminialspolizei (Kripo) czy Sicherheitspolizei, były rozlokowane na terenie całego powiatu. Do tzw. akcji specjalnych, tj. rozstrzeliwań ludności cywilnej, wykorzystywano formacje spoza powiatu, np. do mordu na Żydach z 10–11 listopada 1939 roku sprowadzono 91. Regiment Policji z Warszawy.

W 1940 roku rozpoczęło się masowe wysyłanie ludności cywilnej na tzw. roboty do Rzeszy i systematycznie wymuszano w tym celu kontyngenty od ludności wiejskiej. Według ankiet GKBZHWP w początkowym okresie okupacji z samego Wyszku do Niemiec do pracy przymusowej zostało wywiezionych 500 osób (Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni..., 1968–1972, k. 460, 508–510, 545–547; por. Dobroński, 1988, s. 29–30). W dniach 5–6 kwietnia 1940 roku doszło w Ostrowi do masowych aresztowań ludności cywilnej. Wykaz zbrodni dokonanych przez niemieckiego okupanta w okresie funkcjonowania Generalnego Gubernatorstwa został przedstawiony w aneksie w tabeli nr 2.

Eksterminacja ostrowskich Żydów

9 listopada 1939 roku doszło do podpalenia dużej liczby zabudowań Ostrowi Mazowieckiej. Na podstawie badanych źródeł trudno ustalić, kto był sprawcą pożaru. Jednak prawdopodobnie ogień wznicieli funkcjonariusze niemieckiej policji. Świadczy o tym fakt, że według zeznań świadków funkcjonariusze nie pozwalali na gaszenie pożaru przez miejscową straż

23 Od byłego właściciela willi Józefa Cudnego.

pożarną. Zdaniem Czesława Tomczykowskiego, który miał być świadkiem tych wydarzeń, na początku wystarczyłoby zaledwie kilka wiader wody, by wszystko ugasić (Protokół przesłuchania świadka, Czesław Tomczykowski, Warszawa, 7 lipca 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 153). Według innych relacji w okresie okupacji niemieckiej pojawiła się pogłoska o tym, że pożar wzniecił „chory psychicznie Żyd”. Znajdywała ona swój wydźwięk jeszcze przez długie lata po wojnie, także w literaturze przedmiotu²⁴.

Pod pretekstem kary za wzniecenie pożaru 10 listopada Heinrich von Büнау wydał rozkaz wymordowania wszystkich ostrowskich Żydów, który upublicznił dzień później (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, k. 2). Według ustaleń Markusa Rotha i Annaleny Schmidt sam Büнау nie chciał podjąć takiej decyzji. Naciskali na niego Max Daume (Akta w sprawie Daume Max, 1946, k. 35–36)²⁵ i Theodor Pillich²⁶. W celu wykonania rozkazu sprowadzono do miasta 91. Batalion Policji z Warszawy.

Nieprzypadkowa była data wydania zarządzenia. Niemcy obawiali się protestów w polskie święto niepodległości. Rankiem 11 listopada ostrowscy Żydzi zostali siłą zgromadzeni w okolicach ratusza (dzisiejsza ulica 3 Maja). Następnie podzielono ich na grupy. Jedną stanowili dorośli mężczyźni, a drugą kobiety, dzieci i osoby starsze. Mężczyźni zostali poprowadzeni pieszo szosą w kierunku Warszawy (dzisiejszą ulicą Warszawską), aż do tzw. Sadu Ostrowskiego. Kobiety, dzieci i starcy byli wiezieni w ten sam rejon autobusami. Na miejscu funkcjonariusze 91. Batalionu Policji rozpoczęli rozstrzeliwanie. Jednocześnie część polskich mieszkańców została zmuszona do zakopywania ciał ofiar w dołach. Rozstrzeliwania trwały niemal cały dzień, a ciała zabitych polewano jeszcze żrącym kwasem²⁷.

24 Niestety kwestia ta pojawia się np. w monumentalnej pracy Czesława Madajczyka (Madajczyk, 1970, t. I, s. 69).

25 W aktach pomyłono datę mordu na mieszkańcach Ostrowi (nazywanych „Polakami” jako obywateli polscy) i wpisano początek 1940 roku. Sam Daume po zakończeniu II wojny światowej został poddany ekstradycji do Polski, gdzie skazano go na karę śmierci. Wyrok wykonano 7 marca 1947 roku w Warszawie (Hessisches Landeskriminalamt do Zentrale Stelle Ludwigsburg..., 1960, k. 2–4; por. Bartoszewski, 1970, s. 600).

26 Theodor Pillich od 1942 roku był komendantem w obozie pracy w Auschwitz, a następnie komendantem w obozie pracy IG Farben. Zmarł w 1988 roku w Marl (Roth, Schmidt, 2013, s. 39).

27 Załącznikiem śledztwa w sprawie mordu na ostrowskich Żydach był napisany 21 października 1965 roku do GKBZHWP przez Piotra Graffa list, w którym narysowano prawdopodobne miejsce zbrodni (Protokół przesłuchania świadka, Piotr Graff, Warszawa, 21 grudnia 1965 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 16–19), zob. ilustracja nr 7. Dnia 15 czerwca 1968 roku w gazecie „Za Wolność i Lud” opublikowano zdjęcia z zasobu Theodora Pillicha, na których, jak się okazało, były przedstawione żydowskie ofiary zbrodni (Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię, 1968, s. 19). Tymi fotografiami podczas śledztwa posiłkował

Działania eksterminacyjne na Żydach w Ostrowi Mazowieckiej pokazują, że już w pierwszych miesiącach okupowania ziem polskich stosowano zasadę odpowiedzialności zbiorowej. Rzekomym powodem popełnienia tak straszliwej zbrodni stało się zwykle wzniesienie pożaru. Decyzja von Bünaua była efektem nieuregulowanego do końca prawnie statusu Generalnego Gubernatorstwa. Zwykły naczelnik powiatu, a więc administrator najniższego szczebla, był władny wydać rozkaz zamordowania kilkuset osób należących do ludności cywilnej (Landau, 1962, s. 146). Według relacji świadków ciała zamordowanych zakopywano jeszcze przez wiele dni po 11 listopada. Część wspomina również, że policja niemiecka starała się zacierać ślady zbrodni. Mimo to szczątki ofiar były widoczne w ostrowskich lasach jeszcze w latach sześćdziesiątych. Wedle zeznań świadków oprawcy mieli być pijani i „nie odczuwać winy za popełnione zbrodnie”. Tragicznym wydarzeniom miały towarzyszyć „dobra zabawa” i śmiechy funkcjonariuszy (Protokół przesłuchania świadka, Antoni Zawadzki, Warszawa, 5 lipca 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 128–131)²⁸. Te relacje kłócą się jednak z ustaleniami sądu Republiki Federalnej Niemiec, według których wyłącznie Theodor Pillich miał czuć satysfakcję z popełnianych zbrodni (Roth, Schmidt, 2013, s. 39).

Charakterystyczne jest to, że stosunkowo mała liczba ofiar została podana przez świadków z imienia i nazwiska. Bardzo często opisują je oni ogólnikowo mianem „Żydów”. Na podstawie analizowanych relacji zidentyfikować można tylko kilka osób: Mirę i Dorę Grosman, braci Teitlów (lub Tejtlów) czy rodzinę Lichenstein (lub Lichensztejn). Część ofiar można rozpoznać na zdjęciach opublikowanych 15 czerwca 1968 roku w dwutygodniku „Za Wolność i Lud”. Świadek Antoni Zawadzki po ich obejrzeniu zidentyfikował dwie osoby: klęczącą kobietę okrytą białą chustą – akuszerkę Dorę Grosman z Ostrowi Mazowieckiej, a także mężczyznę o nazwisku Cender, który był handlarzem koni (*Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*, 1968, s. 19; Protokół przesłuchania świadka, Antoni Zawadzki, Warszawa, 5 lipca 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 128).

W czasie procesu winnych za zbrodnie popełnione na Żydach w Ostrowi Mazowieckiej, który odbył się w 1962 roku, ustalono liczbę ofiar – 364²⁹, jednak w relacjach złożonych przed ГКБЗНВП podawane

się por. mo Stanisław Łaszczyński (Notatka urzędowa Stanisława Łaszczyńskiego, Ostrów Mazowiecka, 3 maja 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 96–103).

28 Z kolei Kazimierz Szwałkowski w zeznaniach wspominał o pogłosce na temat wywożenia części ciał ofiar zbrodni w nieznanym kierunku. Trudno jednak z pewnością stwierdzić, czy działania te były prowadzone w ramach szerszej Aktion 1005 (Protokół przesłuchania świadka, Kazimierz Szwałkowski, Warszawa, lipiec 1971 roku, w: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 137–142).

29 Tę liczbę podaje również Wolfgang Curilla (Curilla, 2011, s. 51–52).

są różne liczby. Wahają się od 200 do 800. Równocześnie w innych źródłach, np. w pamiętniku Emmanuela Ringelbluma, podawana jest liczba 600 (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., b.d., k. 12, 48, 115, 131, 133, 227; Ringelblum, 1983, s. 36). Różne liczby padają również w literaturze przedmiotu, w wielu polskich publikacjach są one wyższe niż 364, zazwyczaj 500 lub 600³⁰. Należy też zwrócić uwagę na to, że w zeznaniach świadków i w ewidencjach składanych przed ГКВЗНВП lub jej okręgowymi komisjami podawane są różne daty – nawet roczne – opisywanych wydarzeń. Bardzo często jako rzekomy czas dokonania zbrodni pojawia się np. rok 1940.

Za zbrodnie popełnione na ostrowskich Żydach zostali skazani w 1962 roku wyłącznie Kurt Kirschner³¹, Theodor Pillich i Theodor Pollack. Wcześniej stracono w Polsce Maxa Daumego, który odpowiadał za eksterminację ludności w Wawrze 27 listopada 1939 roku. Natomiast Heinrich von Büнау piastował wysokie stanowiska w Republice Federalnej Niemiec i nie był nawet sądzony³². Skazano wyłącznie dowódców 91. Batalionu Policji, ponieważ według przepisów obowiązujących wówczas kodeksu karnego i wojskowego kodeksu karnego RFN za zbrodnie wojenne mogli być pociągani do odpowiedzialności wyłącznie dowódcy jednostek, a nie zwykli żołnierze (*Militärstrafgesetzbuch...*, 1872, § 47).

Spośród relacji opowiadających o zbrodni na ostrowskich Żydach wyróżnia się świadectwo Heleny Najmark (Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej, 1939, k. 3), Żydówki mieszkającej w Ostrowi Mazowieckiej do połowy października 1939 roku, która oskarżyła Polaków o grabienie mienia żydowskiego. Zeznanie Najmark z 1945 roku zostało dołączone do akt Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce i akt prokuratorskich jako odpis z Żydowskiego Instytutu Historycznego. Relacje z ŻiH raczej w złym świetle przedstawiają Polaków w kontekście zbrodni na ludności żydowskiej. Na przykład Chaim Słomka wspomina o tym, że za odszukanie jednego Żyda funkcjonariusze niemieckiej policji oferowali 1 zł i część Polaków miała skorzystać z tej propozycji (Protokół o tragedii żydowskiej społeczności w Ostrowi Mazowieckiej..., 1949; Roth, Schmidt, 2013, s. 37). W świetle materiałów zebranych przez ГКВЗНВП nie sposób określić jednoznacznie, jak ludność polska była ustosunkowana do mordy na Żydach. Postawy były różne, od

30 Z kolei Barbara Engelking uznaje, że najwyższa liczba przewijająca się w zeznaniach przed ГКВЗНВП i w relacjach zgromadzonych w Archiwum ŻiH, tj. 800, jest najbardziej prawdopodobna (Engelking, 2007, s. 129).

31 Kurt Kirschner w kwietniu 1944 roku został skazany na 16 miesięcy więzienia z powodu skłonności sadystycznych i szykanowania podwładnych. Po zakończeniu II wojny światowej wraz z siostrą prowadził sklep w Düsseldorfie (Roth, Schmidt, 2013, s. 38).

32 Po zakończeniu II wojny światowej Heinrich von Büнау w latach 1963–1971 zasiadał w Landtagu Nadrenii-Palatynatu (Roth, Schmidt, 2013, s. 29).

wspomnianych denuncjacji po bohaterские ratowanie. Przykładem drugiej jest zachowanie Jadwigi Długoborskiej, która w listopadzie 1939 roku z narażeniem siebie ukryła 12 Żydów. Ostatecznie swoją odwagę przypłaciła życiem. Została zadenuncjowana i zamordowana w zbiorowej masakrze w miejscowości Guty-Bujno 29 czerwca 1944 roku (Protokół przesłuchania Heleny Prejsser, Warszawa, 17 września 1980 roku, w: Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, k. 82–84)³³.

W wyniku zbrodni popełnionych w listopadzie 1939 roku na ludności żydowskiej Ostrów Mazowiecka stała się tzw. miejscem wolnym od Żydów (*Judenfrei*). Chociaż brak dokładnych danych dotyczących liczby mieszkańców w 1940 roku, w świetle niemieckich statystyk z 1943 roku powiat Ostrów Mazowiecka był zamieszkały przez ok. 108 tys. osób, w tym tylko kilkoro oznaczonych jako „Jude”. Na ogólny wzrost zaludnienia w powiecie złożyła się późniejsza migracja do Generalnego Gubernatorstwa funkcjonariuszy niemieckiego aparatu terroru oraz Polaków z ziem wcielonych do Rzeszy (*Bevölkerungsstatistiken, Einwohnerzahlen. Spisy ludności...*, 1939, k. 18–26). Mord na ostrowskich Żydach w decydujący sposób zmienił strukturę ludności nie tylko w samej Ostrowi, lecz także w całym powiecie. Po rzezi z listopada 1939 roku pozostałych Żydów wysiedlono z powiatu ostrowskiego do dystryktu lubelskiego lub do innych miejscowości dystryktu warszawskiego (Engelking, 2007, s. 129).

Wnioski

Ogólna sytuacja mieszkańców powiatu Ostrów Mazowiecka nie odbiegała w dużej mierze od sytuacji osób zamieszkujących inne tereny Generalnego Gubernatorstwa. Zasadniczą różnicą była jednak skala terroru. Już we wrześniu 1939 roku rozpoczęła się eksterminacja ludności żydowskiej i polskiej, która trwała dalej po ustabilizowaniu rządów okupacyjnych i jest głównym przedmiotem analizy tego artykułu. W związku z tym nastąpiła w powiecie zmiana struktury społecznej, która kształtowała się jeszcze w późniejszych latach wojny. Dodatkowo w latach 1939–1940 liczba mieszkańców wywiezionych z Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka na roboty przymusowe była jedną z najwyższych w dystrykcie warszawskim. Ponadto wprowadzono prace przymusowe dla Polaków. Systematycznie likwidowano polskie szkolnictwo, najpierw szkoły średnie, a później ograniczono programy w szkołach podstawowych, rynek zaopatrzeniowy został rozregulowany, co powodowało trudności

33 Jak twierdzi Magdalena Gawin, bezpośrednią przyczyną aresztowania Jadwigi Długoborskiej było właśnie udzielenie Żydom pomocy jeszcze w 1939 roku (Gawin, 2013/2014, s. 166–169).

w zakupie podstawowych produktów żywnościowych i lekarstw – to wszystko też było elementem pozwalającym utrzymywać okupantowi ludność miejscową w strachu (Kazimierski, 1975, s. 226–227).

Reasumując, Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka był terenem boleśnie dotkniętym przez okupację niemiecką. Jego nadgraniczny charakter w pierwszym okresie wojny stał się katalizatorem wielu procesów, które nie były spotykane w innych powiatach, np. masowej migracji ludności do Związku Sowieckiego. Celem bezpośredniego terroru – eksterminacji – stała się przede wszystkim ludność żydowska. Znaczna większość ofiar pochodzenia żydowskiego nie jest znana z imienia i nazwiska. Wydarzenia z lat 1939–1940 w powiecie Ostrów Mazowiecka stanowiły tragiczny wstęp do dalszych zbrodni.

Tabela 1. Wykaz najbardziej brutalnych zbrodni popełnionych przez wojska niemieckie we wrześniu 1939 roku na terenie powiatu Ostrów Mazowiecka i jego okolic

Miejscowość	Data	Opis zbrodni
Małkinia	4 września 1939	bombardowanie Małkini przez samoloty Luftwaffe
Wyszków	6–7 września 1939	bombardowanie Wyszkowa przez samoloty Luftwaffe
Bagatele	8 września 1939	zamordowanie 11 osób przez wojska Wehrmachtu
Wyszków	8–9 września 1939	zamordowanie kilkudziesięciu Żydów przez wkraczające do miasta oddziały Wehrmachtu, a także spalenie synagogi i zbezczeszczenie cmentarza żydowskiego
Orło	9 września 1939	zamordowanie 7 osób przez wojska Wehrmachtu
Brok	9–11 września 1939	zamordowanie Żydów, a także podpalenie dużej części zabudowy miejscowości, w tym spalenie synagogi
Rogowo Stare	10 września 1939	rozstrzelanie przez Wehrmacht 21 osób przy jednoczesnym podpaleniu zabudowań wsi Gniazdowo i Rogowo Stare
Ostrów Mazowiecka	10–11 września 1939	zamordowanie ludności żydowskiej (w zeznaniach podawane różne liczby ofiar, od kilkudziesięciu do nawet 2 tys. osób), rozpoczęcie realizacji planu tzw. ostrowskiego pierścienia śmierci (Bartniczak, 1974, s. 156)
Ostrów Mazowiecka	13 września 1939	splądrowanie żydowskiej synagogi i rozstrzelanie kilkudziesięciu Żydów
Ostrów Mazowiecka	wrzesień 1939	niszczenie polskiego i żydowskiego mienia
Biel	wrzesień 1939	zamordowanie kilkuset Żydów
Zgłeczewo Szlacheckie	wrzesień 1939	zamordowanie kilkuset Żydów

Tabela opracowana na podstawie: Protokół przesłuchania świadka Aleksandry Bielińskiej, Warszawa, 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, k. 26–30); Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946, k. 15–16, 86–87; Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni..., 1968–1972, k. 460–495, 508–510, 545–547; Bartniczak, 1974, s. 158–159; Engelking, 2007, s. 129; Kazimierski, 1975, s. 228; Szczepański, 1993, s. 401; 1998, s. 241, 236–237; Koszyła, 1967, s. 102–104; zob. też: Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych..., b.d.

Tabela 2. Wykaz najbardziej brutalnych zbrodni popełnionych przez niemiecki aparat terroru na terenie powiatu Ostrów Mazowiecka i okolic w okresie funkcjonowania Generalnego Gubernatorstwa

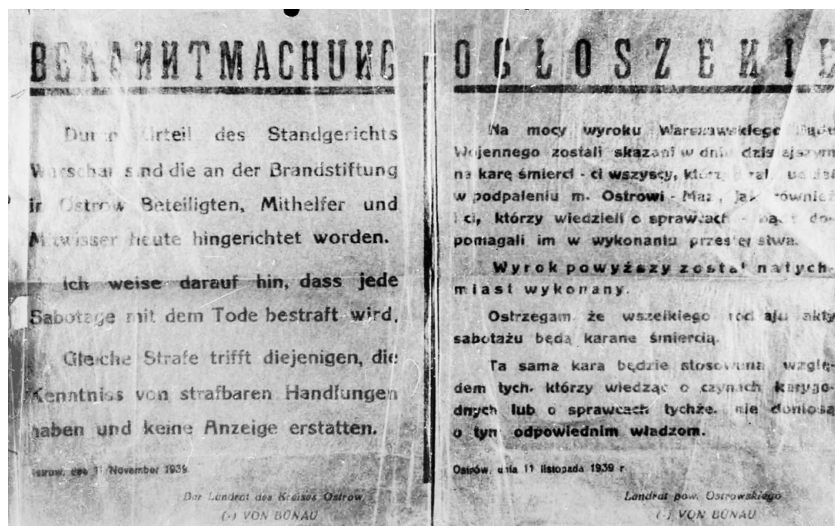
Miejsce	Data	Wydarzenie
Wyszków	październik 1939	zamordowanie Żydów w samym Wyszkowie i w kilku obławach, spalenie synagogi wyszkowskiej (według różnych źródeł mowa nawet o przynajmniej dziesiątkach ofiar)
Ostrów Mazowiecka	9–11 listopada 1939	zamordowanie przez funkcjonariuszy 91. Batalionu Policji w Warszawie przynajmniej 364 Żydów w Ostrowi Mazowieckiej, pretekstem było rzekome podpalenie drewnianych budynków przez jakiegoś Żyda
las pod Ostrowią Mazowiecką	2 grudnia 1939	zastrzelenie w lesie pod Ostrowią Mazowiecką Tadeusza Frankowskiego i próba zamordowania Leona Lisińskiego, któremu udało się jednak zbiec
Udrzyn (gmina Brańszczyk)	6 grudnia 1939	aresztowanie trzech rolników (Piotra Łady, Józefa Samsela i Piotra Wachowskiego); wszyscy trzej 19 stycznia 1940 roku zginęli podczas przesłuchania przez Gestapo w Warszawie
Ostrów Mazowiecka	grudzień 1939	aresztowanie Wery Grelak, próbującej przekroczyć granicę Generalnego Gubernatorstwa ze Związkiem Sowieckim
Stawek (leśniczówka pod Ostrowią Mazowiecką)	8 stycznia 1940	zastrzelenie Józefa Drążka, który miał pokłócić się z urzędnikiem starostwa powiatowego
Ostrów Mazowiecka	10 stycznia 1940	rozstrzelanie przez oddział Schutzpolizei Franciszka Wojtkowiaka
Komorowo	18 stycznia 1940	aresztowanie przez żandarmerię niemiecką grupy Żydów i kilku Polaków, zostali oni skierowani do „Browaru” i tam byli torturowani
Ostrów Mazowiecka	17 lutego 1940	dokonanie licznych aresztowań w Ostrowi Mazowieckiej przez policję bezpieczeństwa
Ostrów Mazowiecka	26 lutego 1940	aresztowanie prezesa Oddziału Powiatowego Polskiego Związku Zachodniego Jana Gosiewskiego, który, po przejściu przesłuchania na Pawiaku, został wywieziony do Oranienburga; w czasie II wojny światowej przebywał też w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen oraz Mauthausen-Gusen
Ostrów Mazowiecka	maj 1940	zamordowanie przez Gestapo Jana Szwegulińskiego, Józefa Kępińskiego i Dąbrowskiego

Tabela sporządzona na podstawie: Protokół przesłuchania świadka Aleksandry Bielińskiej, Warszawa, 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, k. 26–30); Zeznanie Czesława Barzała, 11 grudnia 1971 roku (Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946); Bartniczak, 1974, s. 155–156, 158–159, 162; Kosztyła, 1967, s. 102–104; zob. też: Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych..., b.d.

1. Upamiętnienie Żydów z Ostrowi Mazowieckiej, cmentarz w Holon (dzielnica Tel Awiwu), fotografia z 27 września 2019 roku. Na kamieniu widnieje napis w języku hebrajskim: „Dla upamiętnienia męczenników społeczności Ostrów Mazowiecka, którzy zostali zamordowani w Shoa” (tłum. Instytut Pileckiego).

Fot. Igor Michał Niewiadomski

2. Obwieszczenie Landrata Heinricha von Bünausa o skazaniu na karę śmierci Żydów ostrowskich (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, k. 2).

Na mocy wyroku Warszawskiego Sądu Wojennego zostali skazani w dniu dzisiejszym na karę śmierci ci wszyscy, którzy brali udział w podpaleniu m. Ostrowi Maz., jak również i ci, którzy wiedzieli o sprawcach bądź im dopomagali w wykonaniu przestępstwa.

Wyrok powyższy został natychmiast wykonany.

Ostrzegam, że wszelkiego rodzaju akty sabotażu będą karane śmiercią.

Ta sama kara będzie stosowana względem tych, którzy wiedząc o czynach karygodnych lub sprawcach tychże, nie doniosą o tym odpowiednim władzom.

Ostrow, dnia 11 listopada 1939 r.

Landrat pow. Ostrowskiego
(-) Von Bünaus

3. Pomnik „Żołnierzom, partyzantom i wszystkim poległym za wolność ojczyzny w walce z hitlerowskim najeźdźcą” w Ostrowi Mazowieckiej autorstwa Karola Tchorka, fotografia z 3 lutego 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

4. Upamiętnienie Żydów z Ostrowi Mazowieckiej w miejscu pamięci w Treblince, fotografia z 25 maja 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

5. Upamiętnienie ostrowskich Żydów, tablica odsłonięta 18 kwietnia 1983 roku, fotografia z 3 lutego 2020 roku. Widnieje na niej napis: „Pamięci 500 ostrowskich Żydów zamordowanych w tym miejscu przez hitlerowców 11 XI 1939 r. Społeczeństwo Ostrowi Mazowieckiej”.

Fot. Igor Michał Niewiadomski

6. Strona z gazety „Za Wolność i Lud” z 1968 roku z artykułem *Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*. Zamieszczone w nim zdjęcia dokumentują zbrodnię dokonaną na ostrowskich Żydach 11 listopada 1939 roku, niedaleko domu Leokadii Blicharskiej (Ostrów Mazowiecka, ul. Warszawska 44). Na ich podstawie w 1971 roku por. m. Stanisław Łaszczyński prowadził śledztwo. Oryginały fotografii znajdują się w Muzeum Auschwitz-Birkenau. (*Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*, 1968, s. 19).

Pomóście zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię

Wśród setek Polaków wysiedlonych z okolic Oświęcimia w 1940 r. była Maria Franczyk. Pozabawiono ją niewielkiego mieszkania w barakach położonych obok budynków Monopoli Tytoniowego, dużego obiektu, który po założeniu obozu koncentracyjnego Auschwitz — znalazł się w obrębie tzw. Interessengebiet.

Zamieszkała we Włosienicy, miejscowości leżącej w pobliżu Monowic. W niedługim czasie Niemcy rozpoczęli tu

budowę Buna-Werke, zakładów chemicznego koncernu IG-Farben. Do niewolniczej pracy ścigali masy ludzi, więźniów i robotników cywilnych, m. in. Polaków, Ukraińców, Białorusinów, Francuzów i Włochów. Tak powstał „Lager 5”. Przymusowi robotnicy gnieździli się wraz z rodzinami w prymitywnie urządzonej barakach, otoczonych drutem kolczastym. Marię Franczyk oświęcimski Arbeitsamt skierował również do pracy w „Lager 5”. Miała sprzątać pomieszczenia obozowe. Po pewnym czasie lagerführer, Teodor Pillich, pochodzący z Wiednia, zatrudnił ją jako pomoc domową w swoim mieszkaniu. Po pracy mogła już chodzić do domu, do Włosienicy.

W drodze na egzekucję

Któregoś dnia, podczas sprzątania pokoju lagerführera, natrafiła na pudełko od butów wypełnione fotografiami. Wywarły na niej wstrząsające wrażenie. W ogromnym zdenerwowaniu kilka z nich zabrała z sobą i wyniosła do domu. Starannie je tam ukryła. Żadne ze zdjęć nie miało jednak podpisu. Nie uległa wątpliwości, że wykonał je ktoś, kto uczestniczył w zbrodniach dokonywanych w okupowanym kraju.

Obecnie Maria Franczyk mieszka w nowym osiedlu w Oświęcimiu. Wykradzione z mieszkania Pillicha fotografie przechowywała przez ponad 20 lat. Dopiero niedawno przekazała je pracownikom Państwowego Muzeum jako jeszcze jeden dowód hitlerowskich zbrodni. Reprodukujemy je z nadzieją, że znajdzie się ktoś, kto pomoże oświęcimskiemu Muzeum i redakcji zidentyfikować ofiary oraz wskazać miejsce egzekucji.

← Przed śmiercią

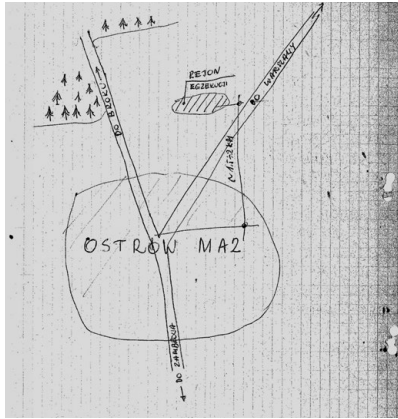

↑ Padają strzały

← Żniwo ludobójców

Ostatnia ofiara →

7. Protokół przesłuchania świadka Piotra Graffa, Warszawa, 21 grudnia 1965 roku (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrow Mazowiecka..., b.d., k. 17). Mapa narysowana przez świadka przedstawiająca miejsce kaźni z 11 listopada 1939 roku.

8. Tablica upamiętniająca ofiary aparatu niemieckiego terroru w Wyszkuwie, znajdująca się nieopodal byłej siedziby Gestapo, tzw. willi Cudnego

Fot. Igor Michał Niewiadomski

9. Tablica przy Szkole Podstawowej nr 1 im. Tadeusza Kościuszki w Ostrowi Mazowieckiej upamiętniająca ofiary ostrowskie, zdjęcie wykonane 3 lutego 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

10. Dawny ostrowski „Browar” – obecnie Szkoła Podstawowa nr 1 im. Tadeusza Kościuszki w Ostrowi Mazowieckiej, zdjęcie wykonane 3 lutego 2020 roku

Fot. Igor Michał Niewiadomski

Źródła archiwalne:

- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Biuro Udostępniania Archiwów (AIPN BU)
Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, zebrane w latach 1968–1972. Ankiety dotyczące województwa warszawskiego – xv. Powiat Wyszaków: ankiety (1968–1972). AIPN BU, sygn. 2448/1072.
Odpis Wyroku Sądu Wojewódzkiego dla Województwa Warszawskiego w Warszawie z dnia 09.03.1959 r. w postępowaniu karnym przeciwko: Erich Koch (1959). AIPN BU, sygn. 2586/233.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich (AIPN GK)
Akta w sprawie Daume Max. Podejrzany o to, że w grudniu 1939 r. rozkazał rozstrzelać 100 Polaków w Wawrze k/Warszawy, z początkiem 1940 r. rozkazał rozstrzelać przeszło 300 Polaków w Ostrowi Mazowieckiej (1946). AIPN GK, sygn. 164/371.
Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców podpalenia w Ostrowi Mazowieckiej (1939). AIPN GK, sygn. 912/11/391.
Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych w czasie II wojny światowej na terenie województwa warszawskiego. Raporty, ankiety, korespondencja, oświadczenia i prasa (b.d.). AIPN GK, sygn. 185/13.
- Instytut Pamięci Narodowej – śledztwa
Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowo-mazowieckiego w latach 1939–1945 przez funkcjonariuszy hitlerowskich władz okupacyjnych (1969). IPN, sprawa nr S/19/14/Zn. [dawną sygnaturą Ds 54/71/Ok. W-wa, t. III zastępczy]
Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów jakie miały miejsce w okresie od listopada 1939 roku do września 1944 roku, a popełnione zostały przez funkcjonariuszy hitlerowskiego okupanta działających na tym terenie (1946). IPN, sprawa nr S/82/10/Zn.
Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrow Mazowiecka – mord kilkuset żydów w lesie ostrowskim 11.11.1939 roku (b.d.). IPN, sprawa nr S/139/Zn.
- Archiwum Państwowe w Warszawie (APW)
Bevölkerungsstatistiken, Einwohnerzahlen. Spisy ludności w powiecie (1939). APW, Starostwo Powiatowe w Ostrowi Mazowieckiej, sygn. 72/489/140.
Lagenberichte des Landrats in Ostrow für d. M-te 09.1939–06.1940. 2/ Bericht an dem Chef der Zivilverwaltung Sonderstab Südostpreussen in Zichenau von 28.10.1939 (1940). APW, Starostwo Powiatowe w Ostrowi Mazowieckiej, sygn. 72/489/16.
- Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH)
Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej (1939). AŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, sygn. 301/738.
Protokół o tragedii żydowskiej społeczności w Ostrowi Mazowieckiej na początku listopada 1939 roku, 21.01.1949 (1949). AŻIH, sygn. 301/4099.
- Bundesarchiv w Ludwigsburgu (BArch Ludwigsburg)
Hessisches Landeskriminalamt do Zentrale Stelle Ludwigsburg, 18.03.1960 (1960). BArch Ludwigsburg, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, sygn. B 162/4852, Bl. 175.
- Bundesarchiv w Marburgu (BArch Marburg)
Flussübergang und Ortsgefecht am Bug, 09.09.1939 (1939). BA Marburg, 1. Kavallerie-Division, sygn. RH 29-1/59.

Wydawnictwa źródłowe:

- Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund und Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943* (1943). Krakau: Statistischen Amt des Generalgouvernements.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad

- ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (1944). *Dz. U. z 1944 r.*, nr 4, poz. 16.
- Dekret z dnia 10 listopada 1945 r. o Głównej Komisji i Okręgowych Komisjach Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (1945). *Dz.U. z 1945 r.*, nr 51, poz. 293.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie* (1938). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne opracowania spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. w postaci skróconej dla wszystkich województw, powiatów i miast powyżej 20 000 mieszkańców Rzeczypospolitej Polskiej (1938). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Militärstrafgesetzbuch (MStGB) vom 20. Juni 1872 (1872).
- Pomóście zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię (1968). *Za Wolność i Lud*, nr 11 (319), 15 czerwca, s. 19.
- Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zmianie granic województw: białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego (1938). *Dz.U. z 1938 r.*, nr 27, poz. 240.

Publikacje:

- Bartniczak, M. (1974). Eksterminacja ludności w pow. Ostrowi Maz. (1939–1945). *Rocznik Mazowiecki*, t. 5, s. 147–213.
- Bartniczak, M. (1975). *Podziały administracyjne w powiecie Ostrow Mazowiecka. Zarys historyczny*. W: S. Russocki (red.), *Ostrow Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 277–317). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bartniczak, M. (1984). *Od Andrzejewa do Pecynki 1939–1944*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bartoszewski, W. (1970). *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*. Warszawa: Wydawnictwo „Interpress”.
- Böhler, J. (2009). *Zbrodnie Wehrmachtu w Polsce. Wrzesień 1939, wojna totalna* (tłum. P. Pieńkowska-Wiederkehr). Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Browning, Ch.R. (2003). *Die Entfesselung der „Endlösung”. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*. München: Propyläen Verlag.
- Curilla, W. (2011). *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag.
- Dobroński, A. (1988). *Ostrow Mazowiecka. Zarys dziejów*. Ostrow Mazowiecka: Stacja Naukowa Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Dymek, B. (1975). *Ostrow Mazowiecka w latach 1918–1939*. W: S. Russocki (red.), *Ostrow Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 205–224). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Eberhardt, P. (2000). *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk.
- Engelking, B. (2007). *Życie codzienne Żydów w miasteczkach dystryktu warszawskiego*. W: B. Engelking, J. Leociak, D. Libionka (red.), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim* (s. 119–221). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Gawin, M. (2013/2014). *Pensjonat Jadwigi Długoborskiej. Teologia polityczna*, nr 7, s. 159–179.
- Jasiński, Ł. (2018). *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*. Gdańsk–Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Kazimierski, J. (1975). *Lata wojny i okupacji (1939–1944)*. W: S. Russocki (red.), *Ostrow Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 226–240). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Klemp, S. (2005). *„Nicht ermittelt”. Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz – Ein Handbuch*. Essen: Klartext.
- Koszyła, Z. (1967). *Wrzesień 1939 r. na Białostoczczyźnie*. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe.
- Landau, L. (1962). *Kronika lat wojny i okupacji*, t. I: *Wrzesień 1939 – listopad 1940*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lityński, A. (2005). *Historia prawa Polski Ludowej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze „LexisNexis”.
- Loftus, E.F. (1993). The Reality of Repressed Memories. *American Psychologist*, t. 48, nr 5, s. 518–537.
- Madajczyk, C. (1970). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Ringelblum, E. (1983). *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939–styczeń 1943* (wstęp i red. A. Eisenbach, tłum. z jid. A. Rutkowski). Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Roth, M., Schmidt, A. (2013). *Judenmord in Ostrow Mazowiecka. Tat und Ahndung*. Berlin: Metropol.
- Rusiniak, M. (2008). *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Sendyka, R. (2013). Pryzma – zrozumieć nie-miejsce pamięci (*non-lieux de mémoire*). *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*, nr 1–2, s. 323–344.
- Skorwider-Skiba, D. (1975). *Ruch oporu w powiecie Ostrów Mazowiecka w świetle źródeł niemieckich. Charakterystyka powiatu, władz administracyjnych i policyjnych*. W: S. Russocki (red.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (s. 389–436). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szczepański, J. (1993). *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*. Warszawa: Pułtuskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Towarzystwo Miłośników Makowa Mazowieckiego.
- Szczepański, J. (1998). *Dzieje Wyszkowa i okolic*. Warszawa: Mazowieckie Towarzystwo Kultury Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta.
- Sztejnberg, I. (1960). *Poalei-Zion* zs. W: A.L. Margolis-Margalit (red.), *Memorial Book of the Community of Ostrow-Mazowiecka (Ostrów Mazowiecka, Poland)* (tłum. J. Ostroff Goldstein) (s. 281–285). Tel Aviv: b.w. Pobrane z: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ostrow/ost270.html#Page281> [dostęp: 16.11.2022].
- Urynowicz, M. (2002). *Ludność żydowska w Jedwabnem. Zmiany demograficzne od końca XIX wieku do 1941 roku na tle regionu łomżyńskiego*. W: P. Machcewicz, K. Persak (red.), *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia* (s. 83–104). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Bankowość w służbie komunistycznej władzy (1944–1949)

Janusz Kaliński

numer ORCID 0000-0001-9046-3882
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Streszczenie

W bankowości, inaczej niż w przemyśle, władze komunistyczne wycofały się z programowej nacjonalizacji, a przyjęły formułę likwidacji prywatnych instytucji kredytowych. Uważały, że w ten sposób uzyskają kontrolę nad systemem bankowym bez konieczności ponoszenia kosztów odszkodowań dla silnie obecnego w kraju kapitału zagranicznego. W przekonaniu tym utwierdzało je występowanie, jeszcze w okresie międzywojennym, licznej grupy banków państwowych (np. Bank Gospodarstwa Krajowego, Państwowy Bank Rolny i Poczta Kasa Oszczędności), którą wzmocniło powołanie w 1945 roku Narodowego Banku Polskiego jako banku centralnego. Nie bez znaczenia było także podporządkowanie państwu licznych banków i kas spółdzielczych. W konsekwencji do 1949 roku władze komunistyczne w pełni opanowały bankowość i przebudowały ją zgodnie ze wzorcami sowieckimi, dostosowując do tworzonego systemu gospodarki centralnie kierowanej.

Artykuł ogniskuje uwagę na zmianach systemu bankowego jako elementu kształtowania gospodarki centralnie kierowanej w powojennej Polsce. Akcentuje specyficzne warunki polegające na likwidacji bankowości prywatnej i zastąpieniu jej instytucjami zetatyzowanymi. Wykorzystano w tym celu dziedzictwo II Rzeczypospolitej, w której istotną rolę w gospodarce odgrywała bankowość państwowa. Przesądzające były jednak, podobnie jak w odniesieniu do całej gospodarki, decyzje polityczne, które zapadały w Moskwie, a w Polsce były wdrażane przez tutejszych komunistów. One określały kierunki zmian, charakter powoływanych instytucji i obsadę kadrową. Ukształtowany w Polsce w latach czterdziestych XX wieku system bankowy odzwierciedlał schematy funkcjonujące w Związku Sowieckim i jego państwach satelickich.

Przekształcenia systemu bankowego

Na terenach tzw. Polski Lubelskiej odradzaniu się życia gospodarczego towarzyszyło uruchamianie prywatnych instytucji kredytowych. Kolejno powstawały: oddział lubelski Banku Handlowego w Warszawie S.A. (BHW S.A.), oddział Banku Związku Spółek Zarobkowych S.A. (BZSZ S.A.), Kasa Przemysłowców i Rolników Lubelskich oraz Spółdzielczy Bank Mieszczański w Przemyśle. Początkowo cieszyły się one zaufaniem nowych władz, co wyraziło się w ułatwieniach przy wymianie złotych „krakowskich”, emitowanych przez okupacyjny Bank Emisyjny w Polsce z siedzibą w Krakowie, na pieniądź sygnowany przez mający powstać Narodowy Bank Polski (NBP). Nie pojawiały się również oficjalne głosy co do potrzeby nacjonalizacji bankowości, jak w przypadku przemysłu. Jednak obok bankowości prywatnej i spółdzielczej (Bank Spółdzielczy „Społem”, Centralna Kasa Spółek Rolniczych, różne banki i kasy spółdzielcze) stopniowo podejmowały działalność oddziały przedwojennych banków państwowych – Banku Gospodarstwa Krajowego (BGK) i Państwowego Banku Rolnego (PBR). Zwlekano natomiast z uruchomieniem placówek należącej do państwa Pocztovej Kasy Oszczędności (PKO), co wynikało z przekonania o niskim potencjale oszczędnościowym spauperyzowanego społeczeństwa. Nie widziano także miejsca w nowej rzeczywistości dla – także państwowego – Banku Polska Kasa Opieki S.A. (Bank PKO S.A.), przed wojną obsługującego transfery walutowe do kraju. Dominowało przekonanie, że istniejące banki państwowe gwarantowały obsługę potrzeb finansowych władz. Zbigniew Landau znaczącą rolę banków państwowych tłumaczył niepodjęciem działań nacjonalizacyjnych, mimo zapisanej w Manifestie PKWN zapowiedzi objęcia banków prywatnych Tymczasowym Zarządem Państwowym (Landau, 1969, s. 701 i n.; Landau, 1994, s. 133 i n.; Landau, Tomaszewski, 2002, s. 112).

Jednak już po objęciu przez komunistów terenów na zachód od Wiśły widoczna jest zmiana w podejściu do odradzającej się tam bankowości

prywatnej. Pojawiło się wiele wypowiedzi czołowych działaczy Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Partii Socjalistycznej nawołujących do jej nacjonalizacji. Tymczasem banki prywatne nie uzyskały możliwości wymiany złotych „krakowskich”, co postawiło je w dramatycznej sytuacji finansowej. Tylko nieliczne z tych, które podjęły działalność, przetrwały ten trudny czas. Należały do nich m.in. Międzynarodowy Bank Handlowy w Katowicach, oddział krakowski Akcyjnego Banku Hipotecznego we Lwowie i oddział Śląskiego Zakładu Kredytowego S.A. w Bielsku (Landau, 1969, s. 706). Pewnie wówczas władze doszły do wniosku, że nacjonalizacja banków nie jest niezbędna. Podobny efekt ustrojowy, tj. podporządkowanie bankowości państwu, mogły uzyskać w wyniku poparcia dla bankowości państwowej i spółdzielczej przy jednoczesnym stosowaniu presji ekonomicznej lub działań administracyjnych (np. odmawianie koncesji) prowadzących do likwidacji bankowości prywatnej.

Zgodnie z zasadami stopniowo wdrażanej gospodarki planowej podjęto działania na rzecz specjalizacji instytucji kredytowych. W przypadku banków państwowych: BGK nakierowano na finansowanie państwowego przemysłu, a PBR – produkcji rolniczej i przemysłu rolno-spożywczego, uruchomione w kwietniu 1945 roku PKO – na obsługę oszczędności ludności, a Bank PKO S.A. – na pośrednictwo w przesyłaniu do kraju przekazów polskiej emigracji. Banki komunalne, m.in. Polski Bank Komunalny S.A. w Warszawie (PBK S.A.) i Komunalny Bank Kredytowy w Poznaniu (KBK) nastawiono na obsługę finansową samorządu terytorialnego i jego przedsiębiorstw. Działające w poszczególnych miastach i gminach Komunalne Kasy Oszczędności, zrzeszone terytorialnie w PBK S.A. lub KBK, pełniły analogiczne funkcje jak PKO. Banki i kasy spółdzielcze, podporządkowane organizacyjnie Bankowi Spółdzielczemu „Społem”, BZSZ S.A. i Centralnej Kasie Spółek Rolniczych, gromadziły oszczędności i finansowały spółdzielczość wiejską i miejską. Szczególny charakter miał Bank Spółdzielczy dla Produktywizacji Żydów nakierowany na obsługę finansową nielicznych środowisk żydowskich. Bankowość prywatna finansowała potrzeby przemysłu prywatnego (BHW S.A.) oraz drobnego przemysłu, spółdzielczości i rzemiosła (BZSZ S.A.). Jednocześnie wprowadzono zasadę, że każdy podmiot gospodarczy może być kredytowany tylko przez jeden bank, przy priorytetowym uwzględnieniu potrzeb związanych z odbudową kraju. Zobligowano banki, dotychczas posługujące się okupacyjnymi rachunkami „starymi” (przedwojennymi) i „nowymi” (wojennymi), do otwarcia dodatkowego rachunku, zwanego polskim. Akcje kredytowe na sfinansowanie środków obrotowych prowadzono w drodze dyskonta weksli. Od września 1945 roku BGK zaczął udzielać kredytów inwestycyjno-remontowych, a PBR – nawozowo-siewnych (Bieńkowski, 2003, s. 95; Landau, 1994, s. 134; Landau, 1974, s. 99–100; Landau, Tomaszewski, 2002, s. 112–113; Pruss, 1964, s. 72; Rozporządzenie Kierownika Resortu Gospodarki Narodowej i Finansów z dnia 5 października 1944 r. o czynnościach bankowych na obszarach wyzwolonych spod okupacji, 1944).

Na początku 1946 roku, w związku z uchwaleniem Ustawy o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, pojawiła się prawna możliwość nacjonalizacji banków. Jednak nie skorzystano z niej, decydując się na postępowanie likwidacyjne na podstawie zmodyfikowanego przedwojennego prawa bankowego (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1928 r. o prawie bankowym, 1928; Dekret z dnia 18 grudnia 1945 r. o zmianie niektórych przepisów rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1928 r. o prawie bankowym, 1946). Wkrótce cofnięto koncesje 16 bankom, wśród nich: Bankowi Amerykańskiemu w Polsce S.A., Bankowi Cukrownictwa S.A., Bankowi Dyskontowemu Warszawskiemu S.A., Powszechnemu Bankowi Kredytowemu S.A., Powszechnemu Bankowi Związkowemu w Polsce S.A. i Śląskiemu Zakładowi Kredytowemu S.A. Następnie likwidacja dotknęła 23 domy bankowe i 24 kantory wymiany. Do wskazanych instytucji kredytowych wyznaczono likwidatorów, którzy działali zgodnie z obowiązującymi zasadami prawa bankowego i handlowego (Landau, 1972, s. 40; Landau, 1974, s. 103).

Przebieg zmian w bankowości bezpośrednio po wojnie wyraźnie wskazywał na to, że władze zrezygnowały z nacjonalizacji banków. Przemawiały za tym przede wszystkim względy ekonomiczne. Banki prywatne były po wojnie finansowo bardzo osłabione, a więc ich upaństwowienie nie mogło przynieść władzom większych korzyści. Natomiast nacjonalizacja spowodowałaby konieczność wypłacenia odszkodowań kapitałowi obcemu, którego udział w kapitale akcyjnym przedwojennych banków sięgał 39%. Dlatego też wybrano dogodniejszą drogę podporządkowania państwu instytucji kredytowych przez gruntowną reorganizację. Umożliwiła ona likwidację wielu banków prywatnych, podporządkowanie spółdzielczych, a przede wszystkim wzmocnienie bankowości państwowej (Landau, 1969, s. 710).

Kluczowe znaczenie dla utworzenia rozległego sektora zetatyzowanego w bankowości miało powołanie nowej instytucji emisyjnej. Odpowiednie przygotowania podjęto już w sierpniu 1944 roku, ustalając jej nazwę: Narodowy Bank Polski (NBP). Nazwa banku pojawiła się na banknotach drukowanych w Związku Sowieckim na potrzeby PKWN i przebywających na ziemiach polskich oddziałów Armii Czerwonej. Statut NBP nawiązywał do statutu przedwojennego Banku Polskiego S.A., z zasadniczą zmianą, jaką była państwowa forma własności. Początek działalności nowej instytucji emisyjnej wiąże się z wydaniem Dekretu z dnia 15 stycznia 1945 roku o Narodowym Banku Polskim. Zapisano w nim wyłączne prawo emisji biletów bankowych, której wielkość ustalała Rada Ministrów. Zabezpieczenie emisji stanowiły cały majątek państwa i wszystkie dochody Skarbu Państwa. Przewidywano pokrycie będących w obiegu biletów bankowych złotem i walutami obcymi (Kucharski, 1964, s. 27).

Początkowo NBP finansował banki komercyjne w drodze redyskonta weksli, co odpowiadało roli banku centralnego. Od początku 1946 roku zaczął wchodzić także w rolę banku kredytującego gospodarke

przez przejście od BGK krótkoterminowego kredytowania wybranych gałęzi przemysłu państwowego. W końcu 1947 roku NBP udzielał kredytu obrotowego wszystkim przedsiębiorstwom państwowym nieobjętym bezpośrednim finansowaniem budżetowym. Wyjątek stanowiły firmy budowlane i montażowe, kredytowane przez BGK, i przedsiębiorstwa rolno-spożywcze, kredytowane przez PBR. Kredytowanie umożliwiło wgląd NBP w działalność większości państwowych podmiotów produkcyjnych oraz przejmowanie od nich i centralizację wolnych środków pieniężnych (Landau, 1974, s. 109 i n.).

W ramach respektowanego przez kilka powojennych lat systemu trójsektorowego, podobnie jak w innych dziedzinach, bankowość spółdzielcza została uznana za składową sektora zetatyzowanego. Jednak już w 1946 roku pojawiły się tendencje centralistyczne w pozbawianej samorządności spółdzielczości, których wyrazem było powołanie Banku Gospodarstwa Spółdzielczego (BGS) w miejsce Centralnej Kasy Spółek Rolniczych i Banku Spółdzielczego „Społem”. BGS spełniał funkcję centrali dla licznych banków i kas spółdzielczych. Udzielał kredytu inwestycyjnego i obrotowego spółdzielniom, rolnikom i rzemieślnikom oraz koncentrował obroty pieniężne wszystkich spółdzielni i ich central gospodarczych (Bieńkowski, 2003, s. 95; Landau, 1974, s. 109).

W 1948 roku, pod wpływem zmian ustrojowych zmierzających do utworzenia gospodarki centralnie kierowanej, zapoczątkowano zasadniczą reformę bankową. Jej kierunki wyznaczyła Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1947 roku w sprawie zasad systemu finansowego w gospodarce planowej. Uchwała ta wprowadziła Państwowy Plan Finansowy, który w części bankowej opierał się na następujących przesłankach: maksymalnej koncentracji zasobów pieniężnych w celu umożliwienia ich centralnej alokacji, podporządkowaniu aparatu kredytowego ministrowi skarbu, unifikacji przepisów bankowych i rozdziału kompetencji, likwidacji w bankach rachunków sprzed 1945 roku („starych” i „nowych”). Zgodnie z uchwałą obowiązywały: koncentracja środków pieniężnych przedsiębiorstwa w jednym banku, zakaz przetrzymywania gotówki w kwocie przewyższającej ustalone normy, zakaz wzajemnego kredytowania przedsiębiorstw państwowych, podział środków pieniężnych na normatywne i uzupełniające (Kostowski, Szczepaniec, 1972, s. 189; Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1947 r. w sprawie zasad systemu finansowego, 1947).

Uchwała określiła kompetencje w zakresie przygotowywania i kontroli wykonania planu kredytowego. Usankcjonowała bezpośrednio zaopatrywanie przez NBP przedsiębiorstw państwowych (oprócz budowlano-montażowych) w środki obrotowe. Postanawiała, że oprócz banku emisyjnego centralnymi instytucjami kredytowymi będą banki: BGK, PBR, PKO, BGS, BHW S.A., BZSZ S.A. oraz przewidziany do uruchomienia Bank Komunalny (BK). W ramach pogłębienia specjalizacji instytucji kredytowych całość finansowania inwestycji pozarolniczych w ramach

Państwowego Planu Inwestycyjnego, łącznie z wyposażeniem w środki obrotowe przedsiębiorstw budowlano-montażowych, zamierzano skupić w BGK. Finansowanie wytwórczości i zbytu płodów rolnych oraz ich przetworów, a także inwestycji na terenie wiejskim, powierzono PBR. BGS miał stać się centralą finansową dla wszystkich spółdzielni kredytowych. Związkom samorządowym, do czasu powołania BK, gwarantowano kredyty PBK S.A. i KBK. Natomiast przedsiębiorstwom prywatnym umożliwiono czerpanie środków kredytowych z BHW S.A. oraz BZSZ S.A. (Dietrich, 1948, s. 59 i n.; Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1947 r. w sprawie zasad systemu finansowego, 1947).

Reforma bankowa była przeprowadzana od jesieni 1948 roku do początków 1950 roku, a pewne korekty nastąpiły jeszcze w 1951 roku. Jej podstawę prawną stanowiły trzy dekrety wydane 25 października 1948 roku (O zasadach i trybie likwidacji niektórych przedsiębiorstw bankowych; O zasadach i trybie likwidacji niektórych instytucji kredytu długoterminowego; O reformie bankowej). Dwa z nich uregulowały tryb trwającej likwidacji niektórych prywatnych instytucji kredytowych, a trzeci wprowadzał istotne zmiany strukturalne w bankowości. Jej trzon miało stanowić od tej pory sześć wyspecjalizowanych państwowych instytucji kredytowych: Narodowy Bank Polski, Bank Inwestycyjny, Bank Rolny, Bank Komunalny, Bank Rzemiosła i Handlu oraz Powszechna Kasa Oszczędności. Dopuszczono także możliwość funkcjonowania banków w formie spółek akcyjnych i spółdzielni kredytowych. W dekreście o reformie bankowej zabrakło instytucji kredytowych wymienionych w uchwale sierpniowej: BGK, PBR, BGS, BHW S.A. i BZSZ S.A.

NBP, oprócz prowadzenia działalności emisyjnej i udzielania kredytów obrotowych wszystkim przedsiębiorstwom państwowym, miał koncentrować obroty kasowe Skarbu Państwa oraz zajmować się planowaniem kredytów i kontrolą całej gospodarki finansowej. Do jego zadań należało prowadzenie rozliczeń z zagranicą z tytułu handlu i transakcji walutowych. Reforma z 1948 roku silnie podkreśliła nadrzędną rolę NBP w stosunku do innych banków i spółdzielni kredytowych (Jeziński, Leszczyńska, 2001, s. 27 i n.). Jej ustrojowe znaczenie polegało na likwidacji typowej dla gospodarki rynkowej dwustopniowości bankowości, rozdzielającej bankowość centralną od komercyjnej. NBP uzyskał status monobanku, łączącego funkcje banku centralnego i komercyjnego.

Od 1 listopada 1949 roku rozpoczął działalność Bank Inwestycyjny (BI) na podstawie agend i aktywów zlikwidowanego BGK. Skupiał on środki finansowe przeznaczone na inwestycje i zarządzał ich wykorzystywaniem. Finansował przedsiębiorstwa budowlano-montażowe, miał prawo do emisji obligacji. Wykonywał również funkcje kontrolne w zakresie państwowej działalności inwestycyjnej (Kaliński, 1991, s. 1–2). Tego samego dnia uruchomiono Bank Komunalny (BK), który przejął placówki oraz środki finansowe PBK S.A. i KBK. Jego zadaniem były finansowanie inwestycji i instytucji gospodarczych związków samorządu terytorialnego

oraz obsługa Samorządowego Funduszu Wyrównawczego (Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 20 października 1949 r. w sprawie rozpoczęcia działalności Banku Komunalnego, 1949; Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 29 października 1949 r. w sprawie przekazania Bankowi Komunalnemu przez Polski Bank Komunalny S.A. w Warszawie i Komunalny Związek Kredytowy w Poznaniu wraz z Komunalnym Bankiem Kredytowym w Poznaniu aktywów i pasywów, objętych rachunkiem polskim, oraz o postawieniu tych instytucji w stan likwidacji, 1949).

Dopiero z dniem 1 stycznia 1950 roku podjęły działalność: Powszechna Kasa Oszczędności (PKO), korzystająca z zasobów zlikwidowanej Pocztovej Kasy Oszczędności, Bank Rolny (BR), powstały na bazie PBR, oraz Bank Rzemiosła i Handlu (BRiH), który przejął majątek i kadry BZSZ S.A. Nowa PKO, podobnie jak jej poprzedniczka, organizowała system oszczędności dla mieszkańców kraju, obrót przekazowo-czekowy, a dodatkowo sprawowała nadzór nad pracowniczymi kasami spółdzielczymi. BR finansował działalność bieżącą i inwestycyjną rolnictwa i leśnictwa oraz kontrolował ich gospodarkę finansową i nadzorował gminne kasy spółdzielcze.

Dekret o reformie bankowej przewidywał utrzymanie niektórych banków w formie spółek akcyjnych: Banku Polskiego S.A. (BP S.A.), przedwojennego banku centralnego pozbawionego funkcji emisyjnej, i Banku PKO S.A. Projektowano także powołanie na wzór sowiecki Banku Handlu Zagranicznego, również jako spółki akcyjnej. W praktyce tego typu funkcje stopniowo przejmował BHW S.A., początkowo przewidziany do likwidacji. Należało do niego finansowanie obrotów handlowych z zagranicą oraz usług morskich i portowych wraz z kontrolą odpowiednich przedsiębiorstw (Jaworski, 1958, s. 143; Kostowski, Szczepaniec, 1972, s. 187; Landau, Tomaszewski, 1970, s. 175).

Powołane dekretem o reformie bankowej spółdzielcze instytucje kredytowe pozbawiono większego znaczenia gospodarczego. Gminne Kasy Spółdzielcze, Pracownicze Kasy Spółdzielcze oraz Miejskie Spółdzielnie Kredytowe podporządkowano bankom państwowym (BR, BRiH i PKO). Obsługiwały one bezpośrednio potrzeby finansowe ludności chłopskiej oraz pracowników przedsiębiorstw i rzemiosła w miastach. Do 1950 roku kontynuował też działalność wspomniany Bank Spółdzielczy dla Produktywizacji Żydów.

W ramach reformy bankowej z 1948 roku poddano likwidacji m.in. BGK, BGS, BZSZ S.A., Pocztową Kasę Oszczędności, PBK S.A., KBK, Komunalne Kasy Oszczędności, Gminne Kasy Oszczędnościowo-Pożyczkowe i Kasy Przejrzności. Również niektóre z nowych instytucji kredytowych nie zdążyły w pełni rozwinąć swej działalności, gdyż szybko zostały zlikwidowane. Taki los spotkał już w 1950 roku BRiH, w związku z eliminacją sektora prywatnego w miastach, oraz Miejskie Spółdzielnie Kredytowe i Pracownicze Kasy Spółdzielcze. W 1951 roku zakończył krótką działalność Bank Komunalny, w następstwie likwidacji samorządu terytorialnego w Polsce (Bieńkowski, 2003, s. 96; Landau, 1974, s. 112–113).

Reforma bankowa z 1948 roku, łącznie z dokonanymi w następnym roku korektami, zachowała część instytucji kredytowych, wiele też zlikwidowała, powołując nowe, często o zbliżonym charakterze. Generalnie zmniejszyła się liczba banków oraz ich placówek terenowych przy zdecydowanym umocnieniu sektora państwowego. Powstała sieć wyspecjalizowanych jednostek, silnie powiązanych z systemem gospodarki planowej. Nastąpiła centralizacja bankowości i likwidacja jej dwupoziomowej struktury, co odpowiadało rozwiązaniom funkcjonującym w bankowości Związku Sowieckiego. Znacznie rozszerzono działalność NBP w dziedzinie planowania obiegu pieniężnego i obrotów kasowych, obrotów płatniczych z zagranicą oraz koncentracji wolnych środków pieniężnych gospodarki narodowej (Jaworski, 1958, s. 154 i n.).

Tabela 1. Sieć czynnych instytucji kredytowych i oszczędnościowych 31 grudnia 1949 roku

Banki	Liczba oddziałów
Narodowy Bank Polski	110
Bank Inwestycyjny	31
Państwowy Bank Rolny	328
Pocztowa Kasa Oszczędności	24
Bank Komunalny	14
Bank Handlowy w Warszawie S.A.	5
Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A.	41
Bank Polska Kasa Opieki S.A.	5*

* oddziały i placówki zagraniczne

Źródło: *Rocznik Statystyczny*, 1950, s. 97.

Od 1947 roku podstawową formą zasilania gospodarki w środki finansowe przez banki stał się kredyt bezpośredni. Wprowadzono zakaz używania weksli i transakcji kredytowych między jednostkami gospodarki zetatyzowanej. Jedynie podmiotom prywatnym nadal udzielano kredytów w drodze dyskonta weksli (Pruss, 1964, s. 67 i n.). Stworzyło to podstawę do umocnienia bankowej kontroli działalności przedsiębiorstw oraz planowego regulowania polityki kredytowej banków. W 1948 roku powstał pierwszy plan obejmujący całokształt działalności kredytowej. Zawierał zadania w dziedzinie rozdziału środków, nie był natomiast powiązany z innymi funkcjami bankowymi. Brak odpowiednich materiałów analitycznych z przedsiębiorstw spowodował, że plan kredytowy okazał

się nierealny, pozwolił jednak na realizację przez NBP polityki państwa w dziedzinie popierania gospodarki zetatyzowanej i drobnego chłopstwa oraz ograniczania innych podmiotów uznanych za kapitalistyczne (Jaworski, 1958, s. 130 i n.).

Reforma bankowa 1948 roku stanowiła duży krok w kierunku dostosowania aparatu kredytowego do kształtującej się gospodarki centralnie kierowanej. Bankowość została silnie podporządkowana polityce państwa i planowaniu gospodarczemu. Wiele rozwiązań organizacyjnych i systemowych zdecydowanie opierało się na wzorcach i doświadczeniach sowieckich.

Funkcjonowanie systemu bankowego

U progu powojennej działalności bankowości formalnie rolę banku centralnego pełnił przedwojenny BP S.A., którego centrala znajdowała się w Londynie. Dekret o powołaniu NBP bezprawnie cofnął BP S.A. przywilej emisyjny, ale pozostawił inne funkcje, m.in. związane z dysponowaniem złotem zdeponowanym za granicą. Pozwoliło to funkcjonować BP S.A. do czasu jego likwidacji w 1951 roku (Leszczyńska, 2010, s. 41–42). Jednak decydującą rolę w systemie bankowym odgrywał państwowy NBP, którym w latach 1945–1949 kierował Edward Droźniak, wywodzący się z prokomunistycznej Polskiej Partii Socjalistycznej. NBP, powiązany personalnie z Ministerstwem Skarbu (jego prezes pełnił funkcję wiceministra), był całkowicie zależny od rządu i realizował jego politykę pieniężną. Struktura organizacyjna banku, początkowo analogiczna do struktury przedwojennego banku centralnego, zaczęła się zmieniać wraz z podjęciem reformy bankowej. Do 1949 roku ukształtowały się trzy departamenty (Ogólny, Kredytowy i Zagraniczny) i kilka samodzielnych wydziałów i biur (m.in. Skarbiec Emisyjny i Wydział Ekonomiczny). Liczba oddziałów NBP, początkowo stabilna (74), zaczęła rosnąć w 1948 roku, osiągając 110 w końcu 1949 roku (Jeziński, Leszczyńska, 2001, s. 72 i n.).

W obrocie gotówkowym emitowane przez NBP bilety trafiały na rynek w postaci płac, wynagrodzeń, świadczeń socjalnych, finansowania skupu płodów rolnych, wypłat z tytułu ubezpieczeń, pożyczek, podejmowania oszczędności itp. Wracały one do systemu bankowego w wyniku zakupu towarów i usług, uiszczania podatków i danin, oszczędności itd. W gotówce realizowano drobne rozliczenia między przedsiębiorstwami i instytucjami. Bezgotówkowo odbywał się obrót między przedsiębiorstwami i instytucjami sektora zetatyzowanego oraz tych podmiotów z bankami, stale rósł też nacisk na jego wdrażanie, przede wszystkim przez podmioty z tego sektora. Wprowadzono niskie limity wypłat gotówkowych na podstawie zezwoleń NBP, większość transakcji realizowano czekami rozrachunkowymi lub poleceniami przelewu. Osobom fizycznym umożliwiono zakładanie rachunków w BZSZ S.A., a po jego likwidacji w BRiH.

Mimo to szybko rosła emisja pieniądza gotówkowego, szczególnie w latach 1945–1946, i osiągnęła ponad 60 mld zł. Następnie zwiększyła się z 91,5 mld zł w 1947 roku do 171,9 mld zł w 1949 roku, a więc blisko dwukrotnie (Hagemejer, Przelaskowski, 1968, s. 97; *Rocznik Statystyczny*, 1947, s. 121).

Umacnianie pozycji NBP jako monobanku zaowocowało wysoką dynamiką akcji kredytowej, która świadczyła także o postępach w odbudowie kraju. Największe kwoty, w 1949 roku 50,7% wszystkich kredytów NBP, kierowano do przemysłu państwowego i jego central zaopatrzenia i zbytu. Na drugim miejscu była spółdzielczość (17,3%), która utraciła w 1948 roku swoją centralę finansową, jaką był BGS, i została zmuszona do korzystania z kredytu państwowego. Na trzecim miejscu znalazł się rozbudowywany państwowy handel wewnętrzny i zagraniczny (16,6% ogółu kredytów). Silny wzrost w 1949 roku liczby kredytów dla rolnictwa był związany ze wsparciem finansowym państwa dla przemian ustrojowych na wsi. Z kwoty powyżej 65 mld zł ponad 85% przekazano do sektora zetatyzowanego w rolnictwie. Jednocześnie nastąpił spadek zasilania kredytowego gospodarki komunalnej i prywatnej w miastach. W 1949 roku skorzystały one odpowiednio z 0,1% i 8% ogółu kredytów NBP (obliczono na podstawie tabeli 2).

Tabela 2. Akcja kredytowa NBP w latach 1947–1949 (stan na 31 grudnia, w mln zł)

	1947	1948	1949
Ogółem	133 753	241 384	551 320
w tym:			
przemysł państwowy	78 376	92 089	279 785
handel państwowy	6 948	36 970	35 971
centrale handlu zagranicznego	7 211	37 956	55 743
transport	-	1 000	7 697
spółdzielczość	25 995	45 094	95 380
gospodarka komunalna	717	1 179	675
miejski sektor prywatny	6 565	6 758	4 431
rolnictwo	3 957	15 444	65 035
w tym: indywidualne	2 982	4 717	9 485
różne	3 984	4 194	6 603

Źródło: Jezierski, Leszczyńska, 2001, s. 195.

W strukturze kredytów NBP w latach 1947–1949 początkowo dominowały kredyty pośrednie, w 1947 roku stanowiły 59,1%, a w 1948 roku – 63,4%. Związane to było z szerokim stosowaniem kredytu refinansowego (w 1947 roku – 86,2 mld zł), który ograniczono w ramach reformy bankowej z 1948 roku. W 1949 roku udział kredytów pośrednich zmniejszył się do 39%, a zdecydowanie wzrosło bezpośrednie kredytowanie gospodarki przez NBP ze środków budżetowych (Jezierski, Leszczyńska, 2001, s. 198), co świadczyło o narastających tendencjach centralistycznych w gospodarce.

Spośród komercyjnych banków państwowych już w sierpniu 1944 roku podjął pracę oddział lubelski, a we wrześniu oddział rzeszowski BGK. Bank w ramach powojennej polityki kredytowej uzyskał przywilej kredytowania stale powiększającego się ilościowo przemysłu państwowego (z wyjątkiem rolno-spożywczego). Dało mu to drugą pozycję, po banku emisyjnym, na liście instytucji kredytowych. W 1944 roku, wobec trudności w zdobyciu odpowiedniego kapitału obrotowego, działalność wspomnianych dwóch oddziałów była prowadzona na niewielką skalę. Łączne wkłady, związane z przekazywaniem środków Resortu Gospodarki Narodowej i Finansów do konkretnych przedsiębiorstw, wyniosły 96,4 mln zł, a udzielone kredyty tylko 2,9 mln zł. W 1945 roku powstały kolejne oddziały BGK w różnych miastach Polski i centrala banku w Łodzi. Jej przeniesienie do Warszawy, do wyremontowanych gmachów, trwało do połowy 1947 roku. Bank uzyskał na początku 1945 roku pożyczkę Ministerstwa Skarbu na rozszerzenie działalności. Udzielał kredytów obrotowych dla przedsiębiorstw państwowych w formie dyskonta weksli oraz pożyczek terminowych pod zastaw, a niezbędne środki pozyskiwał z redyskonta w NBP. Latem 1945 roku, w wyniku starań BGK, rozszerzono obszar jego działalności na odbudowę, przebudowę i rozbudowę miast. Bankowi umożliwiono udzielanie kredytów średnioterminowych na remonty oraz inwestycje na podstawie zleceń Ministerstwa Skarbu. W końcu roku wkłady wyniosły 1,8 mld zł, a udzielone kredyty – 5,2 mld zł. W kredytach partycypowały głównie przemysł węglowy, hutniczy i włókienniczy (Landau, 1998, s. 221 i n.).

Kolejne lata przyniosły wzrost wkładów, lokat i kredytów. Wkłady pochodziły ze środków podmiotów korzystających z usług BGK i oszczędności ludności. W latach 1946–1948 roku zwiększyły się z 9,7 mld do 43,9 mld zł, daleko jednak odbiegały od potrzeb kredytowych. Z czasem środki BGK zasiły lokaty Ministerstwa Odbudowy i Ministerstwa Skarbu, lokaty środków Funduszu Inwestycyjno-Obrotowego Przemysłu Ziem Odzyskanych, Państwowego Funduszu Amortyzacyjnego, Państwowego Funduszu Inwestycyjnego i przejściowo Społecznego Funduszu Oszczędnościowego oraz środki uzyskane ze sprzedaży części dostaw UNRRA. Do 1947 roku, kiedy to było prawnie możliwe, do uzyskania środków kredytowych dokonywano redyskonta weksli w NBP oraz korzystano z kredytów refinansowych banku centralnego. Wielkość środków BGK zwiększyła się z 3,6 mld zł w 1946 roku do 118 mld zł w 1948 roku (Landau, 1998, s. 233–234).

Tabela 3. Kredyty udzielone przez BGK w latach 1944–1949 (w mln zł)

Lata	Kredyty ogółem	Kredyty obrotowe	Kredyty inwestycyjne
1944	3	b.d.	b.d.
1945	5 202	b.d.	b.d.
1946	33 860	11 007	22 853
1947	102 940	29 370	73 570
1948	214 710	39 350	175 360
1949	17 083	17 083	-

Źródło: Landau, 1998, s. 235.

Początkowo BGK udzielał zarówno kredytów obrotowych, jak i inwestycyjnych dla przedsiębiorstw sektora zetatyzowanego (z wyjątkiem przemysłu rolno-spożywczego). Kredyty inwestycyjne wynosiły w 1948 roku 81,7% całego pakietu kredytowego BGK i stanowiły 82,6% wszystkich udzielonych kredytów inwestycyjnych. Jednoznacznie określało to rolę BGK jako banku inwestycyjnego. Kolejne regulacje bankowe sprawiły, że w 1949 roku utracił on prawo do kredytowania inwestycji, które były finansowane bezpośrednio z budżetu państwa. Zmniejszyła się także pula kredytów obrotowych BGK na rzecz realizowanych przez NBP. Jednocześnie trwały prace nad wchłonięciem BGK przez BI, powołany dekretem z października 1948 roku, co nastąpiło do końca października 1949 roku (Landau, 1998, s. 235–248).

Początkowo PBR przejął finansowanie w zakresie kredytów inwestycyjnych i obrotowych wsi i przemysłu rolnego, administrował Państwowym Funduszem Ziemi oraz przeprowadzał na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych oraz Ministerstwa Skarbu specjalne akcje kredytowe (Kłusek, 2013, s. 187). Jego zadania sprecyzowała wspomniana Uchwała Rady Ministrów z 21 sierpnia 1947 roku w sprawie zasad systemu finansowego: „Państwowy Bank Rolny finansuje wytwórczość i zbyt artykułów rolniczych i przemysłu rolnego oraz akcję inwestycyjną, związaną z ustrojem rolnym. Państwowy Bank Rolny może na podstawie uchwały Rady Ministrów emitować obligacje na cele inwestycyjne. Państwowy Bank Rolny może posługiwać się siecią Komunalnych Kas Oszczędności” (Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1947 r. w sprawie zasad systemu finansowego, 1947).

PBR udzielał kredytów krótkoterminowych i średnioterminowych, głównie na wzrost produkcji rolniczej (m.in. na osadnictwo, orkę, hodowlę, zakup nawozów sztucznych) oraz dla przedsiębiorstw handlowo-przemysłowych (Polskie Zakłady Zbożowe, Centrala Mięsna, Centrala Rybna) i przemysłowych sektora rolnego, zwłaszcza spożywczych. Pod koniec

swojej działalności zajął się rozprawdaniem na szerszą skalę kredytów średnioterminowych dla rolników indywidualnych (Kłusek, 2013, s. 258). W latach 1946–1949 wartość kredytów PBR wzrosła z 10 mld zł do 275 mld zł, przy stałej dominacji kredytów obrotowych (w 1949 roku – 54%) (*Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, 1948, s. 672; *Rocznik Statystyczny*, 1950, s. 99).

Pocztowa Kasa Oszczędności w 1945 roku podjęła się gromadzenia środków niezbędnych do własnego funkcjonowania. Zaciągnęła pożyczkę w BGK i wydzierżawiła należący do siebie hotel „Metropol” w Krakowie. Kraków stał się wtedy siedzibą władz banku, które do Warszawy przeniesiono dopiero pod koniec 1946 roku. Zadania PKO określiła wspomniana uchwała z 21 sierpnia 1947 roku: „PKO zajmie się prowadzeniem pocztowego obrotu bezgotówkowego i jest zbiornicą środków pieniężnych. Pocztowa Kasa Oszczędności może nabywać na podstawie Uchwały Rady Ministrów obligacje emitowane przez publiczne instytucje kredytu długoterminowego na cele inwestycyjne” (Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1947 r. w sprawie zasad systemu finansowego, 1947).

Wobec wojennej pauperyzacji społeczeństwa polskiego w praktycznej działalności skupiono się nie na gromadzeniu oszczędności, ale na obrocie czekowym. W latach 1945–1949 obrót na kontach czekowych rósł dynamicznie i w ostatnim roku wyniósł aż 3 102 mld zł, natomiast salda na kontach czekowych zwiększyły się z 1,4 mld zł w grudniu 1945 roku do 18 mld zł w grudniu 1949 roku. Wpływ na ten niewątpliwie sukces miały odbudowa życia gospodarczego i decyzje władz zmuszające do obrotu bezgotówkowego. W sierpniu 1945 roku przystąpiono do wystawiania książeczek oszczędnościowych, a w 1947 roku reaktywowano Szkolne Kasy Oszczędności. Nasiliły się kampanie zachęcające społeczeństwo do oszczędzania, specjalne oferty kierowano do junaków organizacji Służba Polsce i przodowników pracy. Wyniki były jednak skromne, w 1946 roku było zaledwie 6,6 tys. książeczek oszczędnościowych z 49 mln zł wkładów, a w 1948 roku – 43,3 tys. książeczek oszczędnościowych z 317 mln zł wkładów na koniec roku. Dopiero w 1949 roku nastąpiło wyraźne zwiększenie się oszczędności w PKO. Liczba książeczek osiągnęła ponad 270 tys., a wartość wkładów 1,5 mld zł. Związane to było z reformą bankową i administracyjną decyzją o przeniesieniu wkładów oszczędnościowych z innych banków do PKO. W czasie przymusowego transferu następowało masowe wycofywanie wkładów, np. z BGK aż 81%, co negatywnie wpłynęło na cały system oszczędzania. Nie zachęcało również do niego niskie, wobec postępów inflacji, oprocentowanie wkładów. Początkowo wynosiło ono 3%, a od stycznia 1948 roku tylko 1% rocznie. Jedynie lokaty wymagające trzy miesięcznego wypowiedzenia uzyskiwały 3% (Landau, 1994, s. 138–142).

Do zadań PKO należały rejestrowanie i ewentualne wypłaty przedwojennych wkładów oszczędnościowych. Dane księgowe wykazywały wartość wkładów oszczędnościowych w wysokości 468 mln zł i sald na rachunkach czekowych 177 mln zł. Do końca 1946 roku zgłoszono roszczenia do 24% oszczędności i 6% wkładów czekowych, a w następnych latach

nie wzrosły one znacząco. Na skutek stworzenia przez władze utrudnień z przelewaniem środków przedwojennych na nowe konta odzyskiwanie należności: „Zdarzało się tylko sporadycznie i na stosunkowo niewielkie kwoty” (Landau, 1994, s. 142–143).

Bank próbował także obejmować inne pola aktywności. W 1946 roku uzyskał zgodę na oferowanie ubezpieczeń na życie, które jednak powodowały straty, co wymusiło w 1948 roku przeniesienie tej działalności do Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Wzajemnych. Bank w ramach ogólnej polityki finansowej państwa nabywał bilety skarbowe i papiery wartościowe oraz dokonywał w bankach państwowych lokat przeznaczonych na cele inwestycyjne. W 1949 roku PKO powierzono administrację i nadzór nad środkami Społecznego Funduszu Oszczędnościowego oraz Pracowniczymi Kasami Zapomogowo-Pożyczkowymi, przejętymi z BGK (Landau, 1994, s. 143 i n.).

Tabela 4. Wyniki finansowe PKO w latach 1946–1949 (w mln zł)

Rok	Suma bilansowa	Dochody brutto	Zysk
1946	7 370,3	139,0	6,3
1947	12 430,4	437,3	59,7
1948	18 438,7	898,9	71,6
1949	26 841,6	b.d.	169,2

Źródło: Landau, 1994, s. 152.

PKO w latach powojennych stale poprawiała swoje wyniki finansowe, jednak rola Kasy w systemie bankowym zmniejszała się. W 1946 roku PKO posiadała 24,2% wszystkich oszczędności, a w 1948 roku już tylko 13,8%. Wzrost, jaki nastąpił w 1949 roku (do 20,8%), był związany ze wspomnianym już administracyjnym przejęciem oszczędności ludności z innych banków. Pozycja PKO na rynku była jednak wyraźnie mniej znacząca niż w okresie międzywojennym (Landau, 1994, s. 152–153).

Latem 1944 roku ograniczoną działalność wznowił lubelski oddział Banku Handlowego w Warszawie S.A. W końcu roku w jego bilansie wykazano 5,2 mln zł wkładów i 236 tys. zł kredytów. Po przejściu ofensywy zimowej Armii Czerwonej bank uzyskał zgodę władz na szerszą działalność, otwarcie centrali w Łodzi i kolejnych oddziałów. Zgodnie z przyznaną mu specjalizacją koncentrował się na kredytach dla kurczącego się przemysłu prywatnego. Ich wielkość wzrosła z 791 mln zł w 1946 roku do 1 639 mln zł w 1948 roku. BHW S.A. podjął także, praktykowaną wcześniej, współpracę z bankami zachodnimi, co ułatwiło mu prowadzoną od 1948 roku obsługę finansową państwowych przedsiębiorstw handlu zagranicznego, morskich i portowych. Powierzenie BHW S.A. tak ważnej

działalności wynikało m.in. z tego, że państwo posiadało w nim kontrolny pakiet akcji. Wówczas udzielone przez bank kredyty wzrosły o blisko 90% (z 24,1 do 45,5 mld zł). Jednak decyzjami politycznymi obsługę handlu zagranicznego przesunięto do NBP, co na kilka lat wyhamowało działalność BHW S.A. (Jezierski, Leszczyńska, 2001, s. 196; Landau, Tomaszewski, 1970, s. 142–179; *Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, 1948, s. 672).

Po wojnie samorzutnie wznawiały działalność oddziały zastrzonego BZSZ S.A., które pozbawione w latach okupacji kapitału, korzystały ze środków Ministerstwa Skarbu. Bank kredytował drobny i średni przemysł prywatny, rzemiosło, mniejsze przedsiębiorstwa handlu hurtowego oraz spółdzielnie rzemieślnicze miejskie, nieobjęte kompetencją Banku Spółdzielczego „Społem” w Warszawie. Odbudowę kapitału utrudniały sposób przeprowadzenia wymiany pieniądza, zubożenie ludności, ograniczenia rozmiarów kredytu redyskontowego, a przede wszystkim kurczenie się gospodarki prywatnej. Bank stopniowo jednak rozwijał akcję kredytową, której skala wzrosła z poziomu 168,1 mln zł w 1945 roku do 2,1 mld zł w 1947 roku i 14,8 mld zł w 1949 roku. Z końcem 1949 roku zlikwidowano działalność BZSZ S.A., a jego aktywa i pasywa przejął Bank Rzemiosła i Handlu w Warszawie, który krótko (od 1 stycznia do 31 grudnia 1950 roku) kredytował upadające rzemiosło, drobny przemysł i handel (Jezierski, Leszczyńska, 2001, s. 196; Ochociński, 1986, s. 237 i n.; Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 19 grudnia 1949 r. w sprawie przekazania Bankowi Rzemiosła i Handlu przez Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A. w Warszawie agend oraz aktywów i pasywów, objętych rachunkiem polskim oraz postawienia Banku Związku Spółek Zarobkowych S.A. w stan likwidacji, 1949).

Bank PKO S.A. dążył do szybkiego podjęcia swojej tradycyjnej funkcji obsługi przekazów walutowych Polonii. Już w 1946 roku, wykorzystując swoje kontakty zagraniczne, uruchomił obustronne przekazy pieniężne. Najwcześniej z Francją, za pośrednictwem własnego oddziału w Paryżu, a następnie ze Stanami Zjednoczonymi i Kanadą, używając do tego celu zagranicznych korespondentów. Jednak liczba przekazów w 1947 roku zaczęła spadać, barierą okazały się niekorzystne dla odbiorców w kraju oficjalne kursy walutowe. Obdarowani woleli otrzymywać bezpośrednio waluty, a następnie wymieniać je po znacznie korzystniejszym kursie czarnorynkowym. Bank PKO S.A., aby zatrzymać waluty obce, przystąpił na wiosnę 1948 roku do organizowania tzw. eksportu wewnętrznego. We współpracy z Państwową Centralą Handlową podjął się dostarczania odbiorcom krajowym paczek finansowanych przez zagranicznych darczyńców. Paczki, opłacane w walutach obcych, zawierały atrakcyjne dla konsumentów krajowych produkty rzadko obecne w powszechnej sieci handlowej, generalnie przeznaczone na eksport lub pochodzące z importu (Landau, Tomaszewski, 2002, s. 130–131; *Sytuacja ekonomiczna Polski w czerwcu 1948 r.*, s. 1).

W 1947 roku bank rozpoczął akcję kredytową nakierowaną na podmioty związane z handlem zagranicznym. Pod koniec roku w jego

portfelu znajdowały się kredyty o wartości 74 mln zł, udzielone przedsiębiorstwom gospodarki morskiej. Jednak w tym samym roku cofnięto Bankowi PKO S.A. uprawnienia kredytowe, a finansowanie przedsiębiorstw związanych z handlem zagranicznym i gospodarką morską, jak już wspomniano, przejściowo skoncentrowano w BHW S.A. (Landau, Tomaszewski, 2002, s. 117 i n.).

Z różnym natężeniem rozwijała się działalność oddziałów zagranicznych Banku PKO S.A., które przetrwały wojnę. Wyróżniający się oddział w Paryżu rozpoczął już w 1944 roku przyjmowanie wkładów, których wartość w 1946 roku wyniosła blisko 72 mln franków, ale od następnego roku zaczęła spadać. Podobnie było w przypadku akcji przekazów walutowych do kraju. Nieco lepiej przebiegała akcja kredytowania polsko-francuskiego handlu, której wartość w 1948 roku wyniosła 20,6 mln franków. Podobne kierunki działalności rozwijał oddział w Buenos Aires – Banco Polaco Polska Kasa Opieki S.A. Bardziej złożona była sytuacja oddziału Banku PKO S.A. w Tel Awiwie, współpracującego z szeroko obecnymi w Palestynie instytucjami polskiego rządu emigracyjnego. Po cofnięciu mu uznania przez władze brytyjskie nastąpiło wycofywanie środków z rachunków bieżących i wkładów. Ich wartość zmniejszyła się w 1946 roku o połowę i pojawiły się straty. Poprawa sytuacji finansowej nastąpiła w latach 1947–1948, wzrosły kwoty na rachunkach bieżących i wkłady, nasiliła się akcja kredytowa i uzyskano niewielką nadwyżkę w bilansie banku. Nie udało się wznowić działalności oddziału Banku PKO S.A. w Nowym Jorku, gdzie istniało przedstawicielstwo realizujące przekazy walutowe i propagujące eksport wewnętrzny. Dla organizacji dostaw towarów w Polsce powstała tam w 1948 roku Pekao Trading Corporation (Landau, Tomaszewski, 2002, s. 121–122).

Do czasu likwidacji w 1948 roku z powodzeniem rozwijał się BGS, posiadający monopol w dziedzinie obsługi finansowej spółdzielczości. Zorganizował 199 oddziałów i agencji, a jego akcja kredytowa przewyższała realizowaną przez PBR i wynosiła: w 1945 roku – 2,2 mld zł, w 1946 roku – 11,8 mld zł, w 1947 roku – 29,1 mld zł, a w 1948 roku – 44,8 mld zł. Wśród banków komunalnych istotną pozycję zajmował PBK, którego wartość kredytów wzrosła z 205 mln w 1945 roku do 1,8 mld zł w 1947 roku, lecz w 1948 roku obniżyła się do 1 mld zł. W tym czasie KBK miał tylko 227 mln zł udzielonych kredytów. Do 1947 roku powstało 291 Komunalnych Kas Oszczędności i 134 ich oddziały. Dokonywały one akumulacji lokalnych środków pieniężnych, z przeznaczeniem na finansowanie własności komunalnej oraz rzemiosła, handlu i drobnego przemysłu. Ich akcja kredytowa zwiększyła wartość z 343 mln zł w 1945 roku do 5,5 mld zł w 1947 roku i 6,9 mld zł w 1948 roku. Kredyty krótkoterminowe kas spółdzielczych i spółdzielni kredytowych wyniosły w 1948 roku 3,4 mld zł, a w 1949 roku 8,5 mld zł (Jeziernski, Leszczyńska, 2001, s. 196; *Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, 1948, s. 672 i 675).

Podsumowanie

Władze komunistyczne bez sięgania do działań nacjonalizacyjnych w pełni podporządkowały sobie system bankowy. Dokonały tego na drodze likwidacji banków prywatnych oraz umocnienia sektora zetatyzowanego, obejmującego banki państwowe, spółdzielcze i komunalne. Radykalna reforma bankowości w 1948 roku przeniosła na warunki polskie rozwiązania sowieckie.

Ich istotą było utworzenie monobanku, jakim był państwowy NBP, łączący cechy banku centralnego i banku komercyjnego. NBP, pozbawiony przez władze suwerenności w dziedzinie polityki pieniężnej, sprawował ścisłą kontrolę finansową nad rozrastającym się sektorem państwowym gospodarki, gromadząc i dystrybuując jego środki. Jego dominującą rolę w gospodarce planowej wspierały nieliczne, zetatyzowane banki komercyjne, działające w ramach wąskich specjalizacji.

Głównym zadaniem systemu bankowego było centralizowanie środków finansowych i zasilanie nimi gospodarki nakierowanej na realizację planowych zadań rzeczowych. Zadań wyznaczanych przez kierownictwo partii komunistycznej i transmitowanych do przedsiębiorstw przez rozbudowaną piramidę centralnego kierowania gospodarką.

Bibliografia

- Bieńkowski, A. (2003). Kierunki rozwoju bankowości spółdzielczej w Polsce, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, nr 17, s. 90–105.
- Dekret z dnia 15 stycznia 1945 r. o Narodowym Banku Polskim (1945). *Dz.U.* 1945, poz. 14.
- Dekret z dnia 18 grudnia 1945 r. o zmianie niektórych przepisów rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1928 r. o prawie bankowym (1946). *Dz.U.* 1946, poz. 10.
- Dekret z dnia 25 października 1948 r. o reformie bankowej (1948). *Dz.U.* 1948, poz. 412.
- Dekret z dnia 25 października 1948 r. o zasadach i trybie likwidacji niektórych instytucji kredytu długoterminowego (1948). *Dz.U.* 1948, poz. 41.
- Dekret z dnia 25 października 1948 r. o zasadach i trybie likwidacji niektórych przedsiębiorstw bankowych (1948). *Dz.U.* 1948, poz. 410.
- Dietrich, T. (1948). *Zasady systemu finansowego Polski powojennej*. Warszawa: Wydawnictwo „Kolumna”.
- Hagemeyer, W., Przelaskowski, W. (1968). *Problemy siły nabywczej pieniądza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jaworski, W. (1958). *Zarys rozwoju systemu kredytowego w Polsce Ludowej*. Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze.
- Jezierski, A., Leszczyńska, C. (2001). *Narodowy Bank Polski 1948–1970*. Warszawa: Narodowy Bank Polski.
- Kaliński, J. (1991). Bank Inwestycyjny 1949–1969 (Czy tylko historia?), *Materiały i Studia NBP*, z. 26, s. 1–21.
- Kłusek, M. (2013). *Państwowy Bank Rolny w latach 1919–1949. Studium historyczno-prawne*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie.
- Kostowski, M.L., Szczepaniec, J. (1972). *Banki w Polsce Ludowej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kucharski, M. (1964). *Kształtowanie obiegu pieniężnego*. W: J. Lubowicki i in. (red.), *Finanse Polski Ludowej w latach 1944–1960* (s. 22–66). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.

- Landau, Z. (1969). Czy w Polsce Ludowej dokonano nacjonalizacji banków?, *Przegląd Historyczny*, z. 4, s. 700–714.
- Landau, Z. (1972). Losy bankowości prywatnej w Polsce Ludowej, *Finanse*, nr 9, s. 31–41.
- Landau, Z. (1974). *Przeobrażenia systemu bankowego*. W: J. Kaliński, Z. Landau (red.), *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, t. I (s. 99–100). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Landau, Z. (1994). *Historia Poczтовой i Powszechnej Kasy Oszczędności*. Warszawa: Agencja Komunikacji Społecznej SC.
- Landau, Z. (1998). *Bank Gospodarstwa Krajowego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH – Szkoła Główna Handlowa.
- Landau, Z., Tomaszewski, J. (1970). *Bank Handlowy w Warszawie SA. Historia i rozwój 1870–1970*. Warszawa: Muza SA.
- Landau, Z., Tomaszewski, J. (2002). *Bank Polska Kasa Opieki S.A. 1929–1999*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH – Szkoła Główna Handlowa.
- Leszczyńska, C. (2010). *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*. Warszawa: Narodowy Bank Polski.
- Ochociński, S. (1986). W stulecie założenia centrali bankowej wielkopolskiego systemu spółdzielczości kredytowej, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 1, s. 223–241.
- Pruss, W. (1964). *Kredyt bankowy i polityka kredytowa*. W: J. Lubowicki i in. (red.), *Finanse Polski Ludowej w latach 1944–1960* (s. 67–106). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Rocznik Polityczny i Gospodarczy* (1948). Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa Czytelnik.
- Rocznik Statystyczny* (1947). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rocznik Statystyczny* (1950). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rozporządzenie Kierownika Resortu Gospodarki Narodowej i Finansów z dnia 5 października 1944 r. o czynnościach bankowych na obszarach wyzwolonych spod okupacji (1944). *Dz.U. 1944, poz. 38*.
- Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 19 grudnia 1949 r. w sprawie przekazania Bankowi Rzemiosła i Handlu przez Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A. w Warszawie agend oraz aktywów i pasywów, objętych rachunkiem polskim oraz postawienia Banku Związku Spółek Zarobkowych S.A. w stan likwidacji (1949). *Dz.U. 1949, poz. 506*.
- Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 20 października 1949 r. w sprawie rozpoczęcia działalności Banku Komunalnego (1949). *Dz.U. 1949, poz. 428*.
- Rozporządzenie ministra skarbu z dnia 29 października 1949 r. w sprawie przekazania Bankowi Komunalnemu przez Polski Bank Komunalny S.A. w Warszawie i Komunalny Związek Kredytowy w Poznaniu wraz z Komunalnym Bankiem Kredytowym w Poznaniu aktywów i pasywów, objętych rachunkiem polskim, oraz o postawieniu tych instytucji w stan likwidacji (1949). *Dz. U. 1949, poz. 429*.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1928 r. o prawie bankowym (1928). *Dz.U. 1928, poz. 321*.
- Sytuacja ekonomiczna Polski w czerwcu 1948 r. (1948). *Wiadomości NBP*, nr 8, s. 1–19.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1947 r. w sprawie zasad systemu finansowego (1947). *Monitor Polski 1947, poz. 762*.

Między trzema okupacjami. Bankowość okupantów na terenie przedwojennych ziem wschodnich 1939–1946

Zarys problematyki

Damian Karol Markowski

numer ORCID: 0000-0001-9391-8520
Instytut Strat Wojennych im. Jana Karckiego

Streszczenie

Artykuł został poświęcony przemianom systemu bankowego na okupowanych terenach wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1946. Omówiono w nim pokrótce politykę sowieckiego i niemieckiego okupanta wobec bankowości oraz zasadniczą rolę, jaką przypisali oni stworzonym przez siebie instytucjom bankowym. Tekst podzielono na trzy części. W pierwszej przedstawiono zagadnienie bankowości podczas pierwszej sowieckiej okupacji polskich ziem wschodnich w latach 1939–1941. W drugiej scharakteryzowano niemiecki okupacyjny system bankowy na terenie tych obszarów II Rzeczypospolitej, które zostały włączone w struktury Komisariatów Rzeszy Wschód oraz Ukraina. Część trzecia jest poświęcona okresowi drugiej okupacji sowieckiej w latach 1944–1945.

Rozbicie struktur administracyjnych i gospodarczych państwa polskiego stanowiło wstęp do głębokich przemian, jakie okupanci zamierzali wprowadzić na zajętych przez siebie ziemiach. W ramach administracji uruchomili mechanizmy gospodarcze, które miały wspierać system eksploatacji. Działalność tych mechanizmów skutecznie objęła zagarnięte obszary wraz z zamieszkującą je ludnością. Wśród najważniejszych elementów była bankowość podporządkowana celom ideologicznym i ekonomicznym totalitarnych imperiów. Na okupowanych ziemiach wschodnich stała się narzędziem sowieckich komunistów (od września 1939 do lata 1941 roku), potem niemieckich nazistów (od lata 1941 do lata 1944 roku), a następnie ponownie Sowietów – po wyparciu wojsk III Rzeszy, do momentu trwałego anektowania przez Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich większości terenów przedwojennych województw wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego, wołyńskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego oraz części województw białostockiego i lwowskiego. Starałem się przedstawić pokrótce narzędzia używane do prowadzenia polityki bankowości w zależności od okupacji.

Celem podjętych badań było przedstawienie syntetycznego zarysu systemów bankowych okupantów w latach 1939–1946 na terenie przedwojennych Kresów Wschodnich (podczas okupacji niemieckiej bez Galicji Wschodniej, włączonej w system bankowy Generalnego Gubernatorstwa). Tematyka ta była już podejmowana zarówno przez historyków polskich, jak i ukraińskich, białoruskich, rosyjskich i zachodnich¹. W pierwszej części tekstu omówiono działania sowieckich władz w odniesieniu do sektora bankowego na przedwojennych polskich Kresach, kolejne dwie zostały poświęcone krótkiej charakterystyce bankowości niemieckiej i podporządkowanej jej bankowości „miejscowej” (jak nazywam ściśle kontrolowane przez okupanta parabanki) w latach 1941–1944, a także powtórnemu zainstalowaniu sowieckiego systemu bankowego podczas drugiej okupacji, do czasu ostatecznego ustalenia powojennej granicy i zakończenia procesu ekspatriacji ludności polskiej z terenów pozostałych na wschód od niej. Pominięto natomiast marginalne wobec tych wielkich operacji kwestie bankowości podczas krótkotrwałej okupacji Wileńszczyzny przez Litwę (od października 1939 do czerwca 1940 roku) oraz na terenie Wilna i Wileńszczyzny podczas okupacji niemieckiej².

1 Wybraną bibliografię przedmiotu czytelnik znajdzie na końcu tekstu. Na temat ogólnych zmian polityczno-gospodarczych na opisywanych terenach zob. m.in. Ackermann, 2010; Berkhoff, 2004; Boeckh 2007, Lemkin, 1942; Podolska-Meducka, 2018.

2 Zagadnienie to zostało nakreślone w: Dieckmann, 2011.

Bankowość „za pierwszego Sowietą” (wrzesień 1939 – czerwiec 1941 roku)

W przededniu wybuchu II wojny światowej na terenie ziem wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej istniał rozbudowany system banków oraz kas oszczędnościowych, tak podległych Skarbowi Państwa, jak i pozostających w rękach prywatnych. W województwach wschodnich funkcjonowały oddziały Banku Polskiego, Państwowego Banku Rolnego i Banku Gospodarstwa Krajowego, banki komunalne, prywatne i lokalne, placówki Polskiej Kasy Oszczędnościowej, Centralnej Małopolskiej Kasy Oszczędnościowej, Centralnej Kasy Oszczędnościowej i Ukraińskiej Szczadnicy (Ukraińskiej Kasy Oszczędnościowej), banki żydowskie, a także miejskie i gminne kasy pożyczkowo-oszczędnościowe oraz miejscowe spółdzielnie kredytowe³. Instytucje te były częściami składowymi całego systemu bankowego i finansowego państwa polskiego. Zgromadzone w nich środki oszczędnościowe mogły wynosić nawet 1,3 mld zł, przy czym część z nich zapewne udało się w porę ewakuować na Litwę i do Rumunii (Bonusiak, 2006, s. 252). Część pieniędzy, głównie banknotów, zdążono zniszczyć przed ich zagarnięciem przez najeźdźców. I tak np. w Brześciu sowiecki Zarząd Tymczasowy był zmuszony stwierdzić, że w wojewódzkim oddziale Banku Polskiego znaleziono co prawda 12 mln zł, ale pieniądze te zostały wcześniej trwale uszkodzone (Raport kierownika oddziału kadr Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi Krawcowa..., 1939, k. 163–165).

Banki i kasy oszczędnościowe istniejące do wybuchu wojny na Kresach przerwały swą pracę wskutek działań militarnych i chaosu związanego z upadkiem państwa polskiego. Doprowadzono jednak do ich ponownego otwarcia zaledwie w ciągu kilku tygodni po likwidacji wojennego zamieszania i po okrzepnięciu administracyjno-partyjnych władz zaborcy. 15 września 1939 roku, a zatem jeszcze przed rozpoczęciem sowieckiej agresji, Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientij Beria wydał dyrektywę dla grup operacyjnych NKWD, które działać miały na zajętych terytorium Polski. O znaczeniu zadania polegającego na opanowaniu banków i zgromadzonych w nich środków finansowych może świadczyć to, że już drugi punkt wspomnianego rozkazu brzmiał: „Zająć natychmiast lokale państwowe i prywatne: banków, urzędów skarbowych i wszelkich składów państwowych oraz publicznych z przedmiotami wartościowymi, ewidencjonując i zabezpieczając wszelkie cenności” (Dyrektywa Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientija Berii..., 1939, k. 10–15; cyt. za: „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941..., 1998, s. 72).

3 O mozaice placówek bankowych i quasi-bankowych zob. przykład województwa poleskiego: Bajura, 2013, s. 21–24.

Jednocześnie placówki dawniej należące do państwa polskiego lub kapitału prywatnego funkcjonowały czasowo jako banki lokalne, oczywiście sterowane przez komunistyczne władze. W raporcie o sytuacji na terenach Zachodniej Białorusi Sekretarz Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi (СК КП(б)Б) Pantielejmon Ponomarienko w następujących słowach charakteryzował sytuację bankowości na okupowanych terenach:

W miastach są banki prywatne, banki spółdzielcze i bank państwowy. W bankach znajduje się dużo drobnych wkładów, a także wiele pokaźnych. Klienci żądają pieniędzy, gdziekolwiek wypłaca się ograniczone sumy, gdziekolwiek czekają na instrukcje. Wyzaczyliśmy w bankach komisarzy. Pozostałe tam sumy opieczętowano. Nie uważamy za możliwe przejęcie na siebie jakichkolwiek zobowiązań bankowych wobec kogokolwiek. Należy drobnym deponentom wypłacić wkłady z prywatnych banków. Duże wkłady obszarników, kapitalistów, wyższych urzędników państwowych i osadników potraktować jako majątek narodowy i po wypłaceniu drobnych wkładów zaprzestać działalności banków prywatnych, pozostawiając czynny jedynie Bank Państwowy. W takim przypadku bez wątpienia zostaną podcięci przemysłowcy i znaczni kupcy, prowadzący swe operacje za pośrednictwem banków prywatnych. Problem ten jest złożony, dlatego chciałbym mieć wytyczne (Pismo Sekretarza KC КП(б) Białorusi Pantielejmona Ponomarienki do Józefa Stalina..., 1939, k. 206–211; cyt. za: „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941..., 1998, s. 147–148).

Wspomniane „duże wkłady” w placówkach bankowych rzeczywiście były niemałe. Tym bardziej że wedle danych sowieckich jedynie w kasach oszczędnościowych przejętych na terenie Wołynia i Galicji Wschodniej znajdowało się prawie 297 mln zł, należących do 1 mln 185 tys. osób (Informacja Biura Politycznego СК Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) o wysokości środków..., 1939, k. 138). Właściciele tych środków *de facto* pozbawiono większości pieniędzy w wyniku ograniczeń wypłat depozytów. W połączeniu z szalejącą drożyzną, nacjonalizacją wielu sklepów i dewaluacją złotego przyniosło to fatalne skutki w postaci niedoborów podstawowych artykułów codziennego użytku i żywności⁴.

4 Na przykład we Lwowie w październiku ceny chleba trzykrotnie przewyższyły te sprzed wybuchu wojny: Łuc'kyj, 2006, s. 106.

Pierwsze agendy sowieckich banków przybyły wraz z personelem na Zachodnią Ukrainę i Zachodnią Białoruś w październiku 1939 roku. Proces instalacji ich placówek przebiegał skokowo, przy czym ze zrozumiałych przyczyn filie banków zostały otwarte najwcześniej w dużych miastach, takich jak Lwów, Brześć i Białystok. W uchwale CK WKP(b) z dnia 1 października 1939 roku, poświęconej sytuacji na zajętych terytoriach „byłego państwa polskiego” postanowiono, że w kwestii bankowości najważniejsze stało się ustanowienie funkcji specjalnych komisarzy bankowych przy istniejących zarządach wojewódzkich, stanowiących rzeczywiste lokalne ośrodki władzy. Ich zadaniem było przejęcie kontroli nad polskimi bankami oraz przeprowadzenie ich pełnej inwentaryzacji przed włączeniem do sowieckiego banku centralnego. Komisarze powinni byli również umożliwić wznowienie działalności banków, co wiązało się m.in. z niezwykle ważnym aspektem sowieckiej bankowości, jakim była polityka kredytowa wobec poszczególnych zakładów przemysłowych oraz instytucji państwowych (Protokół z posiedzenia CK WKP(b) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego na okupowanych ziemiach polskich, Moskwa, 1 października 1939 roku, w: *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, 1992, s. 19–22).

Jednocześnie został ustanowiony całkowity zakaz prowadzenia jakichkolwiek transakcji ze środków znajdujących się w posiadaniu polskich banków bez zgody wspomnianych komisarzy. Oznaczało to faktyczne zamrożenie zgromadzonego w tych placówkach kapitału, a miejscowe władze otrzymały zakaz korzystania z tych środków. Zgodnie z uchwałą Biura Politycznego wstrzymano transakcje międzynarodowe. Pod względem podległości organizacyjnej komisarze bankowi byli podporządkowani dwóm pełnomocnikom Banku Państwowego ZSRS na terenach przyłączonych do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (BSRS) i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (USRS). Pierwszy z nich, odpowiedzialny za tereny przypadłe Białorusi, rezydował w Białymstoku, drugi zaś, któremu powierzono nadzór nad bankami istniejącymi na ziemiach wchłoniętych przez Ukrainę, miał swoją siedzibę we Lwowie. O obsadzie tych stanowisk zdecydować miał Nikołaj Bułganin, ówczesny prezes Banku Państwowego ZSRS (Gosudarstwiennyj Bank Sowietckiego Sojuza, dalej: Gosbank ZSRS) i członek Biura Politycznego (Wyciąg z protokołu z posiedzenia CK WKP(b) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego..., 1939, k. 57–61, także wydane w: *„Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941...*, 1998, s. 157⁵).

Zgodnie ze wspomnianą uchwałą wznowić swoją działalność powinny były również kasy oszczędnościowe (Gnatowski, 1997, s. 204–205).

5 Dokument tożsamy z wcześniej wymienionym, aczkolwiek opublikowany w pełniejszym zakresie.

Co najważniejsze, w świetle decyzji СК ВКР(б) z 1 października mającym dopiero powstać Zgromadzeniom Ludowym polecono „rozstrzygnąć kwestię nacjonalizacji banków i wielkiego przemysłu” (Wyciąg z protokołu z posiedzenia СК ВКР(б) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego..., 1939, k. 57–61). Pod takim też m.in. hasłem polecono organizować kampanię wyborczą do Zgromadzeń Ludowych. Załogi zakładów miały wyłaniać swoich delegatów z żądaniami nacjonalizacji tych przedsiębiorstw (Meldunek operacyjny nr 42 Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych БСРС Ławrientija Canawy..., 1939, k. 1–16, s. 166, także wydane w: „Zachodnia Białoruś” 17.IX.1939 – 22.VI.1941..., s. 155).

Jak widać, władze okupacyjne zamierzały stosunkowo szybko przywrócić efektywność działania sektora bankowego, choć miały w tym ukryty jeszcze wówczas cel. Otóż działania te stanowiły faktyczny wstęp do pełnej i całkowitej nacjonalizacji banków. Decyzja ta nie zapadła od razu, jednakże przedsięwzięte w tym kierunku kroki wyraźnie wskazywały dość jednoznacznie na los, jaki miał przypaść placówkom bankowym na terenie okupacji sowieckiej. Formalne przyzwolenie na nacjonalizację tej sfery gospodarki nastąpiło wraz z „wyrażeniem woli” tzw. zgromadzeń ludowych Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, kiedy to „masom ludowym” powierzono zadanie znacjonalizowania nie tylko ziemi, przedsiębiorstw prywatnych, środków transportu, lecz także banków. Rzecz jasna, był to tylko wybieg propagandowy. W rzeczywistości operacja ta została wcześniej zaplanowana i miała przebiegać nie spontanicznie, ale na podstawie nakreślonego już scenariusza. Według oficjalnej wersji wszystkie te działania miały służyć położeniu kresu wyzyskowi człowieka przez człowieka. „Przyzwolenie ludu” na nacjonalizację banków stało się faktem w dniach 26–28 października we Lwowie dla terenów przyłączonych do USRS i w dniach 28–30 października w Białymstoku dla ziem przypadłych БСРС (Głowacki, 1998, s. 66–69; Wierzbicki, 2009, s. 210).

W związku z brakiem możliwości stawienia oporu totalitarnemu państwu placówki bankowe i kas oszczędnościowych masowo przechodziły na własność okupanta. Według oficjalnych choć niepełnych danych do końca 1939 roku znacjonalizowano na terenie zachodnich obwodów USRS (Wołyń i Galicja Wschodnia) 414 banków i 1,5 tys. innych instytucji kredytowych (Głowacki, 1998, s. 143). Niewiadomą pozostaje dotąd liczba takich instytucji przejętych na terenie Zachodniej Białorusi, aczkolwiek w jednym tylko obwodzie białostockim znacjonalizowano 95 banków. Stały się one fundamentem nowego, odgórnie zorganizowanego systemu bankowości na okupowanych ziemiach. Co więcej, kilka tygodni po nacjonalizacji rozpoczęła się operacja wyłączenia polskiego złotego z obiegu w celu pełnego zastąpienia go sowieckim rublem (Uchwała СК ВКР(б) i РКЛ ЗСРС „O przejściu na sowiecką walutę...”, 1939, k. 64–65). Aby umożliwić przeprowadzenie tego żmudnego procesu, Gosbank wyemitował dodatkowo 700 mln rubli, z tego 400 mln dla „obsługi” obiegu w zachodnich

obwodach USRS i 300 mln dla zabezpieczenia wymiany waluty w zachodnich obwodach BSRS (Baran, 2012, s. 480).

Władze okupacyjne skutecznie wprowadziły własny system bankowości, włączając weń sieć placówek przejętych dzięki nacjonalizacji. Kluczową rolę odgrywał w nim Bank Państwowy zSRS. Bank centralny posiadał znaczenie strategiczne dla całego państwa. Odpowiadał on za obsługę krótkoterminowych kredytów, transakcje międzynarodowe, obsługę budżetu państwa, plany kredytów wewnętrznych, obieg pieniądza, zakup i sprzedaż metali szlachetnych, obcej waluty oraz bilansowanie budżetu. W 1938 roku Gosbank uzyskał status organu państwowego specjalnego znaczenia, ponieważ został wyłączony ze struktur Ludowego Komisariatu Finansów i podlegał odtąd bezpośrednio rządowi. W roku wybuchu wojny został uzupełniony o banki finansujące armię. Jego działalność wspierały banki wyspecjalizowane w obsłudze kredytowej i finansowej poszczególnych sektorów gospodarki (np. Państwowy Bank Długoterminowego Kredytowania Przemysłu i Gospodarki Energetycznej, Centralny Bank Gospodarki Komunalnej i Budownictwa Mieszkaniowego, Centralny Bank Gospodarki Wiejskiej i inne). Przyjęcie takiego systemu bankowego gwarantowało Sowiecom stałe finansowanie największych inwestycji państwowych i nieustanny rozwój przemysłu (Atlas, 1958; Krotow, 2011; Pohl, 1975; *History of the Bank of Russia*, b.d.).

Zgodnie z decyzją kierownictwa partyjnego na szczeblu poszczególnych obwodów filie terenowe Gosbanku miały powstać – zgodnie z wolą kierownictwa politycznego Związku Sowieckiego – do 10 grudnia 1939 roku, natomiast już dziesięć dni później pracę miały rozpocząć mniejsze oddziały, na poziomie powiatów i miast (Baran, 2012, s. 480). Bez względu na polecenia partii, z uwagi na przewlekłość działania władz administracyjnych, niereprezentujących wysokiego poziomu kompetencji, proces tworzenia sowieckiej bankowości znacznie przeciągnął się w czasie i zakończył dopiero późną wiosną 1940 roku. Podobnie jak w innych dziedzinach administracji i organizacji życia społecznego, tak i w bankowości kluczowe zadania przeznaczono „ludziom sowieckim”, czyli pracownikom przysłanym na stanowiska kierownicze z centralnych i wschodnich obwodów obu republik. Jednocześnie prowadzono szkolenia dla ludności miejscowej, które miały wprowadzić ją w tajniki funkcjonowania sowieckich banków (Wierzbicki, 2009, s. 215).

Jak wyglądały struktury bankowości okupanta? Na terenach, z których utworzono sześć zachodnich obwodów Ukraińskiej SRS, do połowy tego miesiąca powstało sześć filii obwodowych Gosbanku, a także 50 placówek rejonowych (Bonusiak, 2006, s. 256). Co niezwykle istotne dla finansów poszczególnych obwodów, majątek zgromadzony we wspomnianych bankach nie przestawał być kapitałem lokalnym, związanym z ludźmi, którzy go wytworzyli i zgromadzili, a uznany został za środki niejako centralne, zatem pozostające w gestii wyższych władz, które mogły – lecz wcale nie musiały – przeznaczyć ich część na potrzeby rozwoju danego

regionu. Jednocześnie narzucono kierownictwu banków ostry reżim dyscypliny finansowej w zakresie wydawania środków finansowych, które znajdowały się w ich zasobach (Baran, 2012, s. 480).

Bankom powierzono rolę stymulanta centralnie kierowanej gospodarki i wybranych zakładów produkcyjnych oraz instytucji, ale bez względu na to, miały one do wykonania także inne zadanie. Właściwie od początku zarządzania przez komunistów stały się narzędziem totalitarnego państwa w walce z prywatnymi przedsiębiorstwami, sklepami i zakładami rzemieślniczymi, które nie podlegały nacjonalizacji. Jednym z tego przejawów było ograniczenie możliwości udzielania kredytów, co po okresie wojennego chaosu oznaczało dla wielu przedsiębiorców brak szans na dalsze prowadzenie działalności. Było to zresztą wpisane w zamiary władz i stanowiło ciche dopełnienie działań natury represyjnej w pełnym tego słowa znaczeniu. Co więcej, archiwa placówek bankowych stanowiły dla nowych władz źródło szczególnie cennych informacji związanych z kredytami i pożyczkami udzielonymi jeszcze przed sowiecką agresją. Banki dysponowały pełną wiedzą na temat majątku kredytobiorców sprzed wybuchu wojny, co pomagało w kategoryzowaniu mieszkańców ziem wschodnich pod względem klasowym i materialnym.

Tytułem konkluzji tej części artykułu należy zauważyć, że działania władzy w okresie pierwszej okupacji sowieckiej doprowadziły do całkowitej likwidacji polskiej sieci bankowej istniejącej na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej. Zmonopolizowanie bankowości przez Bank Państwowy ZSRS miało również tego rodzaju negatywny skutek, że utrudniało wielu osobom staranie się o kredyty i pożyczki na działalność gospodarczą. Taki też był cel władz i został on w pełni osiągnięty – jednostki prężniejsze, przedsiębiorcze, prowadzące aktywność gospodarczą zostały skazane na łaskę (czy raczej niełaskę) państwa, które w pełni rozciągnęło kontrolę nad kapitałem publicznym i doprowadziło w krótkim czasie do zniszczenia bądź przejęcia kapitału prywatnego.

Bankowość podczas okupacji niemieckiej (bez dystryktu Galicja GG)

Polskie ziemie wschodnie zajęte przez Niemców po rozpoczęciu ataku na Związek Sowiecki znalazły się w składzie trzech odrębnych i różniących się od siebie polityką okupacyjną struktur administracyjnych: 1) teryny województw wileńskiego, nowogródzkiego oraz północno-wschodniej części województwa poleskiego weszły w skład Komisariatu Rzeszy Wschód (Reichskommissariat Ostland); 2) województwo białostockie zostało w większości przyłączone do Rzeszy (Prowincja Prusy Wschodnie) jako okręg białostocki, do którego wcielono obwód grodzieński oraz część przedwojennych powiatów prużańskiego i brzeskiego, za to bez Suwalszczyzny; 3) Wołyń wraz z południowym Polesiem został włączony do Komisariatu Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine). W pierwszych

tygodniach okupacji niemieckiej, do przełomu lipca i sierpnia 1941 roku, decyzje natury gospodarczej podejmował Sztab Gospodarczy Wehrmachtu (Wirtschaftsstab Ost), dopiero po oddaleniu się działań wojennych na wschód stopniowo władzę przejmowała administracja cywilna (Pohl, 2009, s. 94).

Trwalsze (w porównaniu do działań podejmowanych w strefie przyfrontowej) decyzje w dziedzinie polityki bankowej na okupowanych ziemiach zapadały dopiero wtedy, kiedy kompetencje z zakresu polityki walutowej i bankowości przeszły do Ministerstwa ds. Okupowanych Ziem Wschodnich, organu administracji okupacyjnej, który powstał w celu zapewnienia porządku na zajętych terenach Związku Sowieckiego i podjęcia ich eksploatacji. Jako sowieckie Niemcy traktowali także te ziemie przedwojennej Polski, które do 22 czerwca 1941 roku znajdowały się pod sowiecką okupacją, unormowaną dwustronnie w wyniku drugiego paktu Ribbentrop–Mołotow.

Podobnie jak wcześniej Związek Sowiecki zignorował postanowienia konwencji haskich odnośnie do polityki bankowej, jaką powinno prowadzić państwo-okupant, tak samo postąpiła Rzesza Niemiecka. Złamano nawet zapis o konieczności utrzymania na podbitym terenie jednolitej waluty. Naziści wprowadzili kurs walut stawiający markę w uprzywilejowanej pozycji wobec sowieckiego rubla. Prowadzona przez nich polityka gospodarcza dotycząca pieniądza i kontrola nad jego obrotem okazały się kolejnym narzędziem ubezwłasnowolniania mieszkańców podbitych terenów. Spośród zapisów wynikających z konwencji haskich okupant wykorzystał jedynie przysługujące mu przywileje, określone przez art. 53 regulaminu haskiego następująco:

Armia, zajmująca daną miejscowość, może rekwirować tylko gotówkę, fundusze i obliży dłużne (papiery wartościowe), stanowiące własność państwową oraz składy broni, środki transportowe, magazyny i zapasy zaprowiantowania i w ogóle wszelki ruchomy majątek państwa, mogący służyć do celów wojennych (cyt. za: Pohl, 2009, s. 96).

Jesienią 1941 roku Niemcy zdecydowali się uruchomić na okupowanym Wschodzie instytucje parabankowe. Na terenach włączonych do Komisarjatu Rzeszy Ukraina utworzyli sieć kas kredytowych z placówkami w Równem, Łucku, Żytomierzu, Winnicy, Kirowogradzie, Mikołajowie, Dniepropietrowsku, Krzywym Rogu, Kijowie i Brześciu (Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates..., 1942). Objęły one działalnością również południową część terenów, które wcześniej wchodziły w skład BSRS, to jest rejon Brześcia oraz południowy skraj województwa poleskiego. Łącznie powstało co najmniej 50 takich placówek (Eichholtz, 2003, s. 726). Ich zadaniem było prowadzenie polityki pieniężnej na okupowanych terytoriach w okresie przejściowym, to jest do czasu wypracowania trwalszego

systemowego rozwiązania, mającego objąć siecią bankową rozległe obszary Białorusi i Ukrainy.

Koordinację tych działań miała prowadzić placówka centralna. W tym celu, na wzór Banku Emisyjnego działającego w GG, na terenie Komisariatu Rzeszy Ukraina utworzono Centralny Bank Emisyjny Ukrainy (Zentralnotenbank Ukraine). Zgodnie z poleceniem Alfreda Rosenberga, Ministra Rzeszy ds. Okupowanych Terenów Wschodnich, ów bank rozpoczął swoją działalność 5 marca 1942 roku. Jego centrala została zlokalizowana w Równem, aczkolwiek filie utworzono zarówno na terenach przedwojennej Polski (Brześć i Łuck), jak i dawnej USRS (Żytomierz, Winnica, Mikołajów, Kijów, Krzywy Róg, Dniepropietrowsk i Kirowograd). Zorganizowano je zresztą, opierając się na tzw. imperialnych kasach kredytowych, działających już od wielu miesięcy. Rzecz jasna, instytucja ta była w pełni zależna od władz okupacyjnych, a jej działania wpisywały się w ramy polityki względem podbitego i eksploatowanego terytorium. Wspomniany bank emisyjny był ukraiński jedynie z nazwy. Większość stanowisk kierowniczych została obsadzona przez Niemców. Prezesem tego „centralnego” banku dla RUKU został dr E. Einsiedel, jego zastępcą również był Niemiec – dr Scheffler (Kłymenko, 2015, s. 80 i n.). Pierwszym poważnym zadaniem Zentralnotenbank Ukraine było przygotowanie opisanej już reformy walutowej, polegającej na wymianie sowieckich rubli na karbowanice (krb).

Poza Centralnym Bankiem Emisyjnym Ukrainy utworzono sieć banków gospodarczych, tzw. W-banków (Wirtschaftsbanken), o innych zadaniach. Największą i główną placówką był Centralny Bank Gospodarczy w Równem. Oficjalnym jej zadaniem było „wyczerpanie zasobów pieniężnych” z ziem okupowanych. Można zatem mówić o zamiarze wykorzystania przez nazistów bankowości do przeprowadzenia zinstytucjonalizowanej pauperyzacji mieszkańców Wołynia i innych terenów włączonych do RUKU. Do końca września 1942 roku wkład banku gospodarczego w Równem osiągnął wysokość ponad 1,5 mld krb. Możliwości wypłaty z rachunków były ograniczone – limity wynosiły do 1 tys. krb w ciągu dnia i do 5 tys. w miesiącu (Kłymenko, 2015).

Na czym jednak polegała wyjątkowość banków gospodarczych w polityce niemieckiego okupanta? Radca Banku Rzeszy Hans von Rodewald postrzegał je jako główny fundament „odbudowy życia gospodarczego” na niższym poziomie dla zajętych ziem Ukrainy. Banki te miały być w swojej roli podobne do niemieckich kas oszczędnościowych i swoją działalnością pobudzać finansowo inwestycje (oczywiście niemieckie) na podległym sobie terenie, decydować o wsparciu krótkoterminowymi kredytami itd. Kierownictwo nad siecią placówek gospodarczych dzierżył Centralny Bank Gospodarczy Ukrainy, na czele z dyrektorem generalnym dr. Wehage. Radca Rodewald w jednym z artykułów poświęconych niemieckiej bankowości w Komisariacie Rzeszy Ukraina zwięźle ujął jej zadania: „W krótkich słowach – banki gospodarcze miały pomóc

w «pełnym zagospodarowaniu sił roboczych ziem zroszonych krwią niemieckiego żołnierza» (Rodewald, 1942). Słowa te w pełni oddają zamysł gospodarczego wykorzystania terenów w RKK. Tym bardziej że to właśnie te banki miały obsługiwać kooperatywy rolnicze, czyli gospodarstwa chłopskie połączone na potrzeby lepszej eksploatacji (Macharyniec, 2019, s. 54; Perechrest, 2010, s. 42). Odrębną rolę odgrywał Centralny Bank Ekonomiczny „Ukraina”, stanowiący *de facto* uzupełnienie działalności wspomnianych już banków. Na Wołyniu instytucja ta nie miała jednak aż takiego znaczenia jak na ziemiach przedwojennej USRS.

W odróżnieniu od Komisariatu Rzeszy Ukraina, teren północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej włączony w skład Komisariatu Rzeszy Wschód pod względem waluty został potraktowany podobnie, jak ziemie wcielone do Rzeszy – wprowadzono tam markę niemiecką, jednak nie od razu. W pierwszych miesiącach okupacji pozostawiono jeszcze w obiegu sowieckiego rubla, łącznie z banknotami o najwyższych nominałach. Ku rozczarowaniu ludności, utrzymano ceny obowiązujące na tych terenach przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, zachowano również system podatkowy. Działania te były pierwszym czytelnym sygnałem dla mieszkańców okupowanych województw północno-wschodnich, że nadzieje na poprawę sytuacji materialnej i gospodarczej regionu były złudne.

Z inicjatywy Gustawa Schlotterera, jednego z architektów niemieckiego systemu gospodarczego na Wschodzie, wzmożono kontrolę graniczną między Prusami Wschodnimi a terenami Ostlandu, by zapobiec przenikaniu waluty. Podczas wymiany rubla na markę niemiecką banki otrzymały polecenie Ministerstwa ds. Okupowanych Ziem Wschodnich, aby kwoty o wartości powyżej 3 tys. rubli zgłaszający potwierdzali specjalnymi poświadczeniami, wyjaśniając, z jakiego źródła zdobyli taką ilość pieniędzy (Einschreiben Betr: Währungsneuordnung im Reichskommissariat Ukraine..., 1942). Wymaganie takich zaświadczeń miało służyć ewentualnemu blokowaniu wymiany większych kwot sowieckiej waluty.

W ciągu pierwszych ośmiu miesięcy niemieckiej okupacji Ostlandu improwizowany system bankowo-kredytowy został oparty na częściowo przywróconych dawnych lokalnych bankach, w latach 1939–1941 znacjonalizowanych przez sowieckie władze. Niemcy nie zdecydowali się na wprowadzenie na ten teren filii tak znacznych banków Rzeszy, jak Drezdner Bank (Handels- und Kreditbank AG), Bank der Deutschen Arbeit i Commerzbank (Hansabank AG), co zrobili na terenie zajętych przez siebie państw bałtyckich (Wheatley, 2017, s. 144). Może to wskazywać na brak większego zainteresowania, by pobudzać lokalną gospodarkę kredytami i skoordynowanymi działaniami finansowymi. Wpisywałoby się to w zamiar maksymalnej eksploatacji ziem Ostlandu w zakresie produkcji żywności oraz wyrębu lasów.

System bankowości na terenach Ostlandu został przez niemieckie władze częściowo uporządkowany dopiero na początku kolejnego roku. 23 lutego 1942 roku decyzją Komisarza Rzeszy na Wschodzie zapowie-

dziano organizację publicznych banków oszczędnościowych w każdym z dystryktów w Komisariacie. Placówki te miały otrzymać z założenia charakter powierniczy i obsługiwać wszelkie transakcje finansowe na swoim terenie (*Verköndungsblatt des Reichskommissar für das Ostland*, 1942, s. 35). W marcu 1942 roku powołano do życia kolejne ciało bankowe w postaci *Gemeinschaftsbank Ostland* (Banku Społecznego Wschód). Placówka łączyła w sobie cechy i funkcje banku prowincjalnego, izby rozliczeniowej oraz centralnego banku kooperacyjnego (Wheatley, 2017, s. 144–145). W ramach tej instytucji wydzielono *Gemeinschaftsbank Weissruthenien* z siedzibą w Mińsku. Jego zadaniem była obsługa kredytowa i transakcyjna przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie okręgu *Weissruthenien* (Generalnego Okręgu Białorusi). Okręg ten obejmował wówczas takie okupowane ziemie polskie, jak większość przedwojennego województwa wileńskiego (bez Wilna), okolice Głębokiego, Wilejki, Nowogródka, Lidy, Słonimia, Baranowicz i Hancewiczów (*Gemeinschaftsbank Weissruthenien – 33 Filialbetriebe – Umfassendes Aufgabengebiet*, 1942, s. 6). W 1943 roku w skład banku włączono również (wraz z miejscowymi aktywami) Bank Estonii (reaktywowany w 1941 roku po wcześniejszym zlikwidowaniu przez Sowieców), przy czym nie miał on prawa emisji pieniądza.

Gemeinschaftsbank Ostland miał swoje filie w miastach, w których wcześniej istniały kasy kredytowe Rzeszy. Jego działalność objęła tereny Wileńszczyzny i dawnych województw nowogródzkiego i poleskiego. Jednakże wraz z włączeniem tego obszaru do strefy obiegowej marki niemieckiej naziści zarzucili pomysł wydania tam lokalnej waluty na wzór karbowanica. Wyjątkiem był wspomniany już rejon Brześcia, w którym obowiązywało przedłużenie sieci bankowej Komisariatu Rzeszy Ukraina w postaci filii Centralnego Banku Emisyjnego Ukrainy. *Gemeinschaftsbank Ostland* nie emitował zatem lokalnej waluty, a do pewnego stopnia regulował politykę pieniężną i kredytową na terenie Ostlandu jako przedłużenie tego rodzaju działań państwa niemieckiego z Prus Wschodnich (Gerlach, 1999). Nie sposób ulec wrażeniu, że – podobnie jak na terenach Wołynia i całego RUK – bankowość okupacyjna miała służyć przede wszystkim stopniowemu drenażowi mieszkańców okupowanych terenów z oszczędności oraz obsłudze sektora rolnego, żywiącego armię niemiecką w ramach Nowego Porządku Rolnego (Chiari, 1993, s. 77–81; Connor, 2007, s. 167 i n.; Pohl, 2009, s. 95).

Po sukcesach zimowej ofensywy Armii Czerwonej w 1944 roku i zagrożeniu zachodniego Wołynia Alfred Rosenberg zarządził wywiezienie zasobów, pracowników i wyposażenia Centralnego Banku Emisyjnego Ukrainy. Już wcześniej ewakuowano banki gospodarcze oraz Centralny Bank Ekonomiczny Ukrainy, a po rozpoczęciu operacji „*Bagratiön*” również *Gemeinschaftsbank Ostland* i W-banki z Białorusi. Według planów Rosenberga, zapewne liczącego na powrót na Wschód, banki te miały wznowić swoją działalność najpóźniej pod koniec 1944 roku. Nie doszło do tego jednak ze względu na przebieg wydarzeń wojennych. Natomiast

w maju tamtego roku, korzystając z ewakuowania administracji Zentralnotenbank Ukraine do Generalnego Gubernatorstwa, Niemcy zdecydowali się na przeprowadzenie szczegółowej inspekcji jego dotychczasowej działalności. Operację tę przeprowadzono na polecenie Rosenberga. Jej wyniki wykazały „niezdrowe tendencje” kierownictwa banku do nieusprawiedliwionego wydawania pieniędzy Rzeszy. Na jaw wyszły również fakty związane z defraudacjami na wielkie kwoty, jakich dopuszczali się niemieccy urzędnicy, przeważnie pozostający na stanowiskach zarządzających. Sytuacja taka była możliwa tym bardziej, że Erich Koch nie zamierzał panować nad sytuacją, a na Wołyniu przebywał rzadko. Inspekcja zapewne była jednym z elementów walki o władzę wewnątrz nomenklatury NSDAP i niemieckiego aparatu administracji okupacyjnej. Bez względu na to, winnych nadużyć nie pociągnięto do odpowiedzialności, po pierwsze, z uwagi na fatalną sytuację na froncie, po drugie, gdyż w toku ewakuacji zapewne zdołali oni zapobiegawczo zniszczyć najbardziej kompromitujące dowody swoich poczynań (Kłytenko, 2015, s. 89).

Przeprowadzone badania pozwalają na wysnucie hipotezy, że tereny państwa polskiego włączone w latach 1941–1944 do komisariatów Rzeszy w zakresie niemieckiej polityki bankowości zostały potraktowane jeszcze bardziej instrumentalnie niż ziemie, które weszły w skład GG (Kłusek, 2011, s. 105–131).

W okresie drugiej okupacji sowieckiej (1944–1945)

Podobnie jak w latach 1939–1941, w ciągu kilku miesięcy po „wyzwoleniu” przez Armię Czerwoną spod okupacji niemieckiej ziemie wschodnie II RP – od nowogródzkiego po stanisławowskie – zostały włączone w sieć sowieckiego systemu bankowego na drodze nacjonalizacji. A właściwie renacjonalizacji, gdyż ZSRS traktował wszelkie organizacje bankowe i kredytowe na wschód od nowo wytyczanej granicy z Polską za własność państwową według stanu sprzed wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (Atlas, 1948). Jesienią 1944 roku proces ten został w znacznym stopniu zakończony na terenach ponownie wcielonych zarówno do USRS, jak i do BSRS. Filie Banku Państwowego ZSRS odtworzono na szczeblu obwodowym w Wilejce, Baranowiczach, Brześciu i Pińsku (na Zachodniej Białorusi) oraz w Łucku, Równem, Lwowie, Drohobyczu, Tarnopolu i Stanisławowie (na Zachodniej Ukrainie). sowieckie banki zlokalizowano również w Wilnie, ponownie przyznanym Litewskiej Socjalistycznej Republice sowieckiej (LSRS). Przywrócony został system centralny uzupełniony bankowością lokalną i wyspecjalizowaną, to znaczy najważniejsze transakcje finansowe i obsługa kredytów największych przedsiębiorstw przemysłowych, finansowanie administracji itd. pozostały w gestii Gosbanku. Mimo to liczne drobniejsze kwestie kredytowo-finansowe pozostały w kompetencjach banków „pomocniczych”.

Zanim jeszcze komunistyczni okupanci zdołali przywrócić na tym obszarze własną bankowość, uczynili to z walutą. Rubel powrócił zatem szybko do obiegu wraz z organami finansowymi i gospodarczymi, czyli zaledwie po kilku-, góra kilkunastu dniach po wyparciu z danych terenów wojsk niemieckich. Ku zdziwieniu władz okazało się, że ludności udało się zachować znaczne zasoby rubli. Świadczyć o tym może wysokość „pożyczek” przekazywanych (zwykle pod przymusem) przez miejscowych na Państwowy Fundusz Obrony w pierwszych miesiącach po przywróceniu sowieckiej okupacji. W rezultacie tych działań do końca 1944 roku całkowicie wyeliminowano markę niemiecką z terenów obejmowanych wcześniej przez Komisariat Rzeszy Wschód oraz z Galicji Wschodniej. Rubel zastąpił również karbowanica na Wołyniu.

Opierając się na przywróconej sowieckiej walucie, od początku 1945 roku w pełni działały już filie Banku Państwowego ZSRS w ośrodkach obwodowych. Do wiosny 1945 roku władzom udało się odtworzyć sieć mniejszych placówek również w znacznie większych ośrodkach rejonowych, miastach posiadających status odrębnych rejonów oraz w rejonach o specjalnym znaczeniu gospodarczym z uwagi na istniejące na ich terytorium ośrodki przemysłowe (obsługiwane m.in. przez banki). W 1948 roku sowieckie władze ustanowiły Pełnomocników Banku Państwowego dla BSRS i USRS. Urzędy tych wyższych urzędników pełniły funkcję aparatu filialnego sowieckiego banku centralnego na terenie obu republik, ale nie otrzymały prawa do emisji waluty (Łuhowenko, 2011; Mierchjakow, 1996, s. 209).

Od pierwszych miesięcy powtórnej władzy sowieckiej na polskich ziemiach wschodnich placówki bankowe okupanta odgrywały ważną rolę w przemianach społeczno-gospodarczych służących sowietyzacji. Korzystając z nadzwyczajnych kompetencji w zakresie finansowania przemysłu państwa (w tym przemysłu wojennego), filie Banku Państwowego ZSRS były w stanie przeprowadzić skomplikowane i kosztowne operacje polegające na wsparciu przeniesienia wielu zakładów przemysłowych, w tym również przemysłu ciężkiego, z głębi Związku Sowieckiego na tereny jego zachodnich obwodów. Bank Państwowy pozostał poza strukturą Ludowego Komisariatu Finansów ZSRS do 1946 roku (*History of the Bank of Russia*, b.d.).

Zubożenie i tak biednego społeczeństwa obwodu spotęgowały wyniki reformy pieniężnej przeprowadzonej na Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi w grudniu 1947 roku w oparciu na placówkach bankowych. Władze uznały wówczas za niezbędne wzmocnienie sowieckiej waluty i zebranie powojennej „nadwyżki” oraz zniesienie systemu kartkowego, co miało przywrócić rublowi zdolność nabywczą. Reforma zakładała wymianę 10 starych rubli na jednego nowego i jednocześnie uregulowanie cen. Kwoty umieszczone w państwowych kasach oszczędnościowych i bankach miały zachować swą wartość w relacji 1 do 1 do skromnej sumy 3 tys. rubli, a powyżej tej granicy automatycznie traktowano je jak ogół wymienianych pieniędzy (Batyrdjew, 1958; Markowski, 2018).

Władzom chodziło przede wszystkim o przywrócenie pełnej kontroli państwa nad zasobami pieniężnymi, jakie zdołało zgromadzić społeczeństwo w ciągu trzech lat od zakończenia okupacji niemieckiej. W świetle propagandy „spekulantami”, a więc wrogami władzy, byli głównie kupcy, właściciele niezamkniętych jeszcze sklepów, zamożniejsi rolnicy i drobni przedsiębiorcy, którym jeszcze udało się utrzymać na rynku, coraz mocniej obłożonym fiskalnie przez finansowy ucisk państwa. Pod względem czasowym powojenna reforma pieniężna zbiegła się ze zmasowaną kampanią na rzecz kolektywizacji oraz operacją „Zachód”, polegającą na deportacji z Zachodniej Ukrainy kilkudziesięciu tysięcy osób, których krewni uczestniczyli w antysowieckim ruchu oporu, jak również z rozpoczęciem kampanii przeciwko „burżuazyjnym nacjonalistom” w świecie kultury i nauki. W związku z tym władze zaskoczyły obywateli zarówno terminem, jak i pośpiechem swoich działań.

W rezultacie tempo wprowadzania reformy było wręcz zawrotne i zrealizowano ją w prawdziwie rewolucyjnym stylu: już 16 grudnia 1947 roku weszła do obiegu nowa waluta (poza monetami), w obwodzie jednak rozpoczęto wymianę pieniędzy dopiero 18 grudnia i miała ona trwać zaledwie do końca tego roku. Spowodowało to masowy ruch ludności do punktów wymiany, tym bardziej że pieniądze niezgłoszone zupełnie traściły wartość. Jednocześnie ustalono średnie ceny państwowe po reformie. W rezultacie wymiany waluty nawet ludzie posiadający dotąd znaczne rezerwy finansowe znaleźli się trudnej sytuacji materialnej. Ceny spadały jednak powoli: na terytorium sowieckiej Ukrainy w 1948 roku o 17% (Baran, Danylenko, 1999, s. 31). Do końca 1950 roku obniżyły się średnio o 43%, ale nie poszedł za tym odpowiedni wzrost siły nabywczej (Slusarenko, Husiew, Drożynta i in., 2000, s. 359).

Konkluzje

Działania obu okupantów w zakresie polityki pieniężnej i bankowości na terenie ziem wschodnich były radykalne i niezwiązane z potrzebami zapewnienia miejscowej ludności bezpieczeństwa finansowego. Tym samym zostały pogwałcone podstawowe zasady prawa międzynarodowego, na czele z konwencjami haskimi, precyzującymi obowiązki administracji okupacyjnej m.in. w zakresie utrzymania waluty państwa okupowanego. Operacje dokonywane wokół systemu placówek bankowości istniejącego na zajętych ziemiach polskich miały zapewnić władzom niemieckim sprawną kontrolę nad finansami podbitych terenów, co wpiisywało się w politykę pełnej eksploatacji gospodarczej, zakładającej również ogołocenie ludności słowiańskiej i żydowskiej z posiadanych zasobów finansowych.

Natomiast w odniesieniu do polityki drugiego okupanta trzeba zauważyć, że zarówno w latach 1939–1941, jak i 1944–1946 Sowieci dążyli

do pełnej unifikacji systemu walutowego i bankowego przedwojennych polskich ziem wschodnich z systemem obowiązującym w ZSRS. Działania związane ze zmianą waluty, a następnie z reformą pieniężną, stały się okazją do faktycznego pozbawienia setek tysięcy ludzi oszczędności życia. To z kolei miało na celu złamanie woli oporu miejscowej ludności wobec zachodzących procesów sowiezycyjnnych oraz skazane jej na zależność ekonomiczną od totalitarnego państwa, którego głównym narzędziem na polu ekonomicznym pozostawały bankowość i waluta.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- Archiwum Federalne, Berlin (Bundesarchiv, BA Berlin)
Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 08.01.1942 (1942). BA Berlin, R. 29/3.
Einschreiben Betr: Währungsneuordnung im Reichskommissariat Ukraine vom 05.06.1942 (1942). BA Berlin, R. 29/3.
- Archiwum Narodowe Republiki Białorusi w Mińsku (Nacyjonalny archiw Rjespubliki Biełaruś, NARB)
Meldunek operacyjny nr 42 Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych BSRs Ławrientija Canawy dla Sekretarza CK KP(B) Białorusi, Pantielejmona Ponomarienki, Białystok, październik 1939 roku (1939). NARB, f. 4, op. 21, spr. 1683.
Pismo Sekretarza KC KP(b) Białorusi Pantielejmona Ponomarienki do Józefa Stalina dotyczące sytuacji na terenach Polski zajętych przez wojska sowieckie, Mińsk, 25 września 1939 roku (1939). NARB, f. 4, op. 21, spr. 1521.
Raport kierownika oddziału kadr Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi Krawcowa o wynikach przeszukania filii Banku Polskiego w Brześciu z 26 października 1939 roku (1939). NARB, f. 4, op. 1, spr. 13348.
- Rosyjskie Centrum przechowywania i badania dokumentów historii najnowszej (Rossijskij centr chranienija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii, RCCHIDNI)
Wyciąg z protokołu z posiedzenia CK WKP(b) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego na okupowanych ziemiach polskich, Moskwa, 1 października 1939 roku (1939). RCCHIDNI, f. 4, op. 3, spr. 1014.
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie (Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socjalno-politiceskoj istorii, RGASPI)
Informacja Biura Politycznego CK Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) o wysokości środków zdeponowanych na rachunkach kas oszczędnościowych na „Zachodniej Ukrainie”, Moskwa, grudzień 1939 roku (1939). RGASPI, f. 17, op. 166, spr. 616.
Uchwała CK WKP(b) i RKL ZSRS „O przejściu na sowiecką walutę na terenie Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi”, Moskwa, 8 grudnia 1939 roku (1939). RGASPI, f. 17, op. 3, spr. 1016.
- Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby bezpeky Ukrajiny, HDA SBU)
Dyrektywa Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientija Berii dotycząca zadań NKWD na zajmowanym terytorium Polski, Moskwa, 15 września 1939 roku (1939). HDA SBU, f. 16, op. 32, spr. 33.

Publikacje:

- Ackermann, F. (2010). *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919–1989*. Wiesbaden: Harrasovitz Verlag.
- Atlas, M.S. (1948). *Nacyonalizacja bankow w sssr*. Moskwa: Finizdat.
- Atlas, M.S. (1958). *Razwitije Gosudarstwiennogo Banka sssr*. Moskwa: Finizdat.

- Bajura, A. (2013). Krieditno-bankowskije uczieźdienija Zapadnoj Biełarusi w 1919–1939 gg., *Bankauski wiesnik*, styczeń, s. 24–28.
- Baran, W. (2012). Przekształcenia ekonomiczne na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1 (19), s. 477–494.
- Baran, W., Danylenko, W. (1999). *Ukrajina w umowach systemnoji kryzy (1948–1980-i rr)*. Kyjiw: Instytut Istoriji Ukrainy NAN.
- Batyrjew, W.M. (1958). *Dienieźnoje obraszczenie w sssr*. Moskwa: Gospolitizdat.
- Berkhoff, K. (2004). *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge–London: Harvard University Press.
- Boeckh, K. (2007). *Stalinismus in Der Ukraine. Die Rekonstruktion des Sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Harrasovitz Verlag.
- Bonusiak, W. (2006). *Polityka ludnościowa i ekonomiczna zssr na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Chiari, B. (1993). Deutsche Zivilverwaltung in Weißrußland 1941–1944. Die lokale Perspektive der Besatzungsgeschichte, *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, t. 52, z. 1, s. 67–89.
- Connor, S.A. (2007). *Golden Pheasants and Eastern Kings. The German District Administration in the Occupied Soviet Union, 1941–1944* [praca doktorska obroniona na Wydziale Historii Uniwersytetu Wilfrida Lauriera]. Waterloo, Ontario: b.w. Pobrane z: <https://scholars.wlu.ca/etd/1048> [dostęp: 26.08.2022].
- Dieckmann, Ch. (2011). *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Dokumenty wnieszej politiki sssr*, t. xxii, cz. 2: 1 sientjabria – 31 diekabria 1939 goda (1992). Moskwa: Izdatelstwo političeskoj literatury.
- Eichholtz, D. (2003). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, seria 2, cz. 3, München: Saur.
- Gemeinschaftsbank Weissruthenien – 33 Filialbetriebe – Umfassendes Aufgabengebiet (1942). *Deutsche Zeitung im Ostland*, r. 2, nr 246, 8 września, s. 6.
- Gerlach, Ch. (1999). *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941–1944*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Głowacki, A. (1998). *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Gnatowski, M. (1997). *W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941*. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe.
- History of the Bank of Russia* (b.d.). Pobrane z: http://www.cbr.ru/eng/about_br/history [dostęp: 16.12.2021].
- Kłusek, M. (2011). Problem legalności działań Państwowego Banku Rolnego Generalnej Guberni na przykładzie transakcji sprzedaży obszaru leśnego Laski-Borków z dóbr wilanowskich w 1940 r., *Krakowskie Studia Małopolskie*, nr 16, s. 107–133.
- Kłymenko, O. (2015). Centralnyj emisijnij bank „Ukrajina” – ważnyj mechanizm Rajchu dla eksploatacji ta pohrabuwannia okupowanych terytorij o roky Druhoji switowoji wijny, *Archiwy Ukrainy*, nr 3, s. 80–100.
- Krotow, N.I. (2011). *Očerki istorii Banka Rossii. Centralnyj apparat: piersonalnyje dieła i diejanija*. Moskwa: Jekonomiczeskaja Letopis’.
- Lemkin, R. (1942). *Key Laws, Decrees and Regulations Issued by the Axis in Occupied Europe*. Washington: Board of Economic Warfare.
- Łučkyj, O. (2006). Lwiv pid radiańskoju okupacijojeju 1939–1941 rr., *Ukrajinskyj Wyzwolnyj Ruch*, nr 7, s. 89–119.
- Łuhowenko, N. (2011). Problemy zaprowadźennja i rozwytku kredytno-bankiwskoji systemy Ukrainy: porivnialnyj analiz, *Demokratyczne wriaduwannia. Naukowyj wisnyk / Democratic Governance. Academic Papers Collection*, nr 8, s. 116–132.
- Macharyneć, M.Je. (2019). Rehuluwannia zemelnych widnosyn na Wołyni periodu nimečkoji okupaciji, *Naukowyj Wisnyk Akademiji Wnutrisznich Spraw Ukrainy*, nr 3 (112), s. 87–106.
- Markowski, D. (2018). *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Mierchjakow, W.D. (1996). *Razwytije krieditnich uczieźdienij w Rossii*. Moskwa: Izdatelstwo političeskoj literatury.
- Slusarenko, A.H., Husiew, W.I., Drożynta, W.P. i in. (2000). *Nowitnia istorija Ukrainy 1900–2000*. Kyjiw: Wyszczza szkoła.

- Perechrest, O. (2010). *Silśke gospodarstwo Ukrainy w roky Wełykoji Witczyznjanoji Winyjy (1941–1945 rr.)*. Kyjiv: Instytut Istoriji Ukrainy NAN.
- Podolska-Meducka, A. (2018). *Okupacyjne systemy pieniężne podczas wojen światowych*. W: J. Łazor, W. Morawski (red.), *Systemy walutowe współczesnego świata*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historii Gospodarczej.
- Pohl, D. (2009). Niemiecka polityka ekonomiczna na okupowanych terenach wschodniej Polski w latach 1941–1944, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1 (14), s. 93–102.
- Pohl, M. (1975). *Die Finanzierung der Russengeschäfte zwischen den beiden Weltkriegen. Die Entwicklung der 12 großen Rußlandkonsortien*. Frankfurt am Main: Fritz Knap Verlag.
- Rodewald, H. von (1942). *Wirtschaftsbanken in der Ukraine, Ost-Europa Markt*, nr 1-2, s. 6–9. *Verkündungsblatt des Reichskommissar für das Ostland*, nr 12, 27 lutego (1942).
- Wheatley, B. (2017). *British Intelligence and Hitler's Empire in the Soviet Union, 1941–1945*. London: Bloomsbury Academic.
- Wierzbicki, M. (2009). Sowiecka polityka ekonomiczna na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski (tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi) w latach 1939–1941, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1 (14), s. 201–236.
- „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941. *Wydarzenia i losy ludzkie*, t. 1: Rok 1939 (tłum. M.M. Motyl-Blinczykow) (1998). Warszawa: Wydawnictwo „Rytm”.

Polscy Niemcy w obozie koncentracyjnym w Stutthofie

Przedwojenni obywatele polscy niemieckiego pochodzenia z byłego województwa pomorskiego osadzeni w KL Stutthof w latach 1942–1945 w związku z nielojalnością wobec władz Rzeszy Niemieckiej

Tomasz Chinciński

numer ORCID: 0000-0003-0726-7528

Instytut Pileckiego, Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu im. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Gdyni

Streszczenie

W artykule podjęto problematykę Niemców etnicznych, którzy przed II wojną światową byli obywatelami polskimi z województwa pomorskiego i ze względu na swoje propolskie, a zarazem antyniemieckie, postawy zostali osadzeni w KL Stutthof. Stanowili oni niewielki odsetek w grupie więźniów obozu określanej jako *Volksdeutsche*. Były to osoby, które zostały wpisane do drugiej grupy niemieckiej listy narodowej (*Deutsche Volksliste, DVL*). Ustalono, że przyczynami kierowania do KL Stutthof badanej grupy *volksdeutschów* były: podejrzenie o zaangażowanie w konspirację bądź udzielanie pomocy oddziałom partyzanckim, jak również posiadanie wiedzy o takiej działalności i jej nieprzekazanie niemieckiej policji, a także wyłudzenie wpisu do drugiej grupy *DVL* lub szkalowanie niemieckich organów policyjnych. Zwrócono uwagę na możliwość korelacji między propolskimi postawami więźniów z drugiej grupy *DVL* a stopniem ugruntowania w nich poczucia niemieckości oraz wyznaniem. Wskazano na potrzebę pogłębionych badań nad tożsamością narodową zarówno przedwojennej mniejszości niemieckiej, jak i osób wpisanych na *DVL* w czasie wojny. W celu lepszego wyjaśnienia przelizowano sytuację i postawy mniejszości niemieckiej przed 1 września 1939 roku i po tej dacie, a także niemiecką listę narodową na Pomorzu oraz sam obóz KL Stutthof jako miejsce represji stosowanych na Niemcach.

Zdecydowana większość volksdeutschów zamieszkujących przedwojenne województwo pomorskie okazała po 1 września 1939 roku swój wrogi stosunek do Polaków, a próbując zbrodniczą politykę lub uczestnicząc w niemieckich zbrodniach. Ostatnio prowadzone badania pokazują jednak, że nie wszyscy Niemcy etniczni z Pomorza Gdańskiego akceptowali terror wymierzony w ludność polską bądź w nim współuczestniczyli (Ceran, 2019; Paczoska-Hauke, Rabant, 2009; Rabant, 2014). Wśród postaw przyjmowanych przez przedstawicieli mniejszości niemieckiej można odnaleźć też przyjazne zachowania wobec polskich sąsiadów. Dostrzeżenie tego fragmentu historycznej rzeczywistości jest interesujące poznawczo, podobnie jak badanie postaw negatywnych.

W obozie w Stutthofie wśród około 5–7 tys. osadzonych Niemców część stanowili więźniowie określani jako *Volksdeutsche*¹. Jakie były przyczyny ich zatrzymania w jednym z niemieckich obozów koncentracyjnych? Czy w tej grupie były osoby, dla których powodem osadzenia była odmowa lojalności wobec władz Rzeszy Niemieckiej, a zarazem wierność II Rzeczypospolitej? Czy jest to właściwie postawiona i możliwa do weryfikacji hipoteza badawcza? Czy raczej zamiast kategorii „wierności wobec państwa polskiego” nie należałoby posługiwać się określeniem „uczciwości wobec Polaków (polskich sąsiadów)”? Czy na podstawie zachowanego i dostępnego materiału źródłowego będą możliwe do zrekonstruowania postawy Niemców etnicznych z przedwojennego województwa pomorskiego w obliczu realizacji niemieckiej polityki na ziemiach wcielonych do Rzeszy? Co możemy wiedzieć o motywacjach ich propolskich zachowań oraz skali i dynamice tego zjawiska? Próba odnalezienia odpowiedzi na te pytania wydaje się z naukowego punktu widzenia intrygująca i leży u podstaw podjęcia badań opisanych w tym artykule.

Osadzeni w Stutthofie określani w dokumentacji obozowej jako *Volksdeutsche* (VD) stanowili zbiorowość, w której skład mogli wchodzić zarówno członkowie mniejszości niemieckiej sprzed 1 września 1939 roku (otrzymali oni pierwszą i drugą grupę DVL), jak również Polacy wpisani podczas okupacji na niemiecką listę narodową (trzecia grupa DVL), którzy przed wojną nie byli członkami mniejszości niemieckiej, ale mieli tzw. pochodzenie, czyli rodzinne korzenie na Pomorzu, sięgające okresu sprzed I wojny światowej. O ile w stosunku do tej pierwszej części wydaje się uprawnione określenie „polscy Niemcy” czy Niemcy etniczni

1 W literaturze przedmiotu została podana przybliżona i szacunkowa liczba ok. 5 tys. wszystkich Niemców w KL Stutthof (Orski, 1992, s. 54). Z informacji pochodzących z Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie (AMS) wynika, że prawdopodobnie będzie to liczba wyższa, w granicach 5–7 tys. Do niej wliczani są zarówno więźniowie, których obozowe teczki personalne się zachowały (ok. 4 tys.), jak i ci, po których pozostały tylko ślady na liście transportowej albo w księdze ewidencyjnej bądź w aktach szpitala obozowego. Na tę liczbę składają się Niemcy z Rzeszy (*Reichsdeutsche*), w tym Żydzi z Niemiec, oraz osoby wpisane na DVL.

(*Volksdeutschen*), o tyle w odniesieniu do drugiej – bardziej właściwie będzie mówienie o „zniemczonych Polakach” (*Eingedeutschen*).

W artykule zajęto się przypadkami osób, które można zaliczyć do Niemców etnicznych bądź kulturowych, stanowiących w przedwojennym państwie polskim mniejszość niemiecką. W tym celu na podstawie dokumentacji obozowej podjęto próbę ustalenia osób z pierwszą i drugą grupą DVL, w przypadku których powodem osadzenia w KL Stutthof był brak lojalności wobec państwa niemieckiego.

Doprecyzowania wymaga pojęcie nielojalności, przez które będzie rozumiane postępowanie niezgodne z polityką Rzeszy Niemieckiej. To postawa polegająca na kontestowaniu porządku prawnego zaprowadzonego przez niemieckie władze i niewywiązywaniu się z obowiązków ustanowionych przez okupanta, przy jednoczesnym zachowaniu wierności wobec przedwojennego państwa polskiego. Były to działania polegające na udziale w czynnym oporze.

Przyjętą cezurą chronologiczną dla badań nad losami Niemców etnicznych w KL Stutthof są lata 1942 i 1945. Data początkowa wiąże się z uczynieniem ze Stutthofu obozu koncentracyjnego oraz rozpoczęciem uwzględniania w dokumentacji obozowej danych o pochodzeniu więźnia, datę końcową wyznacza moment likwidacji obozu. Objęci badaniami *volksdeutsche* pochodzili z przedwojennego województwa pomorskiego bądź w momencie aresztowania przebywali na jego terenie.

Podstawowym źródłem do badań nad dziejami KL Stutthof jest dokumentacja obozowa. Składają na nią: księga ewidencyjna więźniów (*Einlieferungsbuch*)², w której był rejestrowany każdy z osadzonych, oraz teczki personalne więźniów (*Häftlingsakte*)³. Oryginały akt przechowywane są w Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, a skany znajdują się w archiwum Arolsen i są dostępne w wersji elektronicznej w internecie (<https://arolsen-archives.org/pl>). Wytworzone przez władze niemieckie dokumenty dotyczące więźniów obozu Stutthof są przechowywane również w archiwach państwowych. Na potrzeby tej publikacji wykorzy-

-
- 2 Niestety nie zachowała się w komplecie (ocalały prawie wszystkie księgi z okresu od 3 października 1941 do 17 kwietnia 1943 roku oraz fragmenty z 1939 roku i lat 1944–1945). Informacje do księgi wpisywano odręcznie, wypełniano 13 rubryk (kolumn). W ostatniej rubryce „uwagi” (*Bemerkungen*) zazwyczaj podawano narodowość więźnia.
- 3 Znajdowały się w nich podstawowe dane dotyczące więźnia: dzień przyjęcia i data zwolnienia, data ponownego przyjęcia i ponownego zwolnienia, imię i nazwisko, data i miejsce urodzenia. Na teczce wszystkie te informacje były wypisywane ręcznie. W wydzielonym polu z prawej górnej strony stawiano stempel z oznaczeniem kategorii więźnia, poniżej znajdował się stempel z oznaczeniem narodowości. Niekiedy jednak brak jest jakichkolwiek oznaczeń. Poza tymi informacjami w teczce więźnia umieszczano różne inne dokumenty, zarówno wytworzone przez administrację obozu (np. karta personalna wypełniana bezpośrednio po przybyciu więźnia do KL Stutthof, na której znajdował się jego numer), jak i – w mniejszym zakresie – przez terenowe placówki policyjne (np. korespondencja placówki Gestapo z komendanturą obozu Stutthof).

stano materiały znajdujące się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy i Archiwum Państwowym w Gdańsku.

Prace nad dziejami KL Stutthof mają długą tradycję. Ponad 50 lat temu ukazała się, kilkakrotnie wznawiana, pierwsza monografia obozu (Dunin-Wąsowicz, 1970). Systematycznie publikowano wyniki badań nad różnymi narodowościami więźniów⁴, w latach dziewięćdziesiątych ukażało się studium omawiające w sposób problemowy i komparatystyczny strukturę państwową i skład narodowościowy obozu. Określono w nim przybliżoną liczebność poszczególnych grup (Orski, 1992).

W kolejnych latach została opublikowana monografia poświęcona polskim więźniom politycznym (Owsiński, 2001), wśród których byli odmawiający przyjęcia trzeciej grupy DVL, a także ci, którzy trzecią grupę przyjęli, ale następnie uciekli z Wehrmachtu, oraz osoby, które wyłudziły wpis na DVL. Kwestii niemieckiej listy narodowej w Stutthofie został poświęcony kolejny artykuł naukowy (Grot, 2007), przedstawiono w nim różne problemy związane ze zmianami narodowości, wobec których stawali również więźniowie obozu. Ukazał się też tekst naukowy traktujący o rodzinach osób osadzonych w Stutthofie (Drywa, 2012), które, choć posiadały trzecią grupę DVL, odmówiły służby wojskowej bądź zdezerterowały już po wcieleniu do Wehrmachtu.

Ostatnio powstała praca naukowa kompleksowo omawiająca zagadnienie więźniów policyjnych w KL Stutthof (Gąsiorowski, 2021), pośród których znajdują się osoby zakwalifikowane w dokumentacji obozowej jako Niemcy (*Deutschen*) lub Niemcy etniczni (*VD, Volksdeutschen, V. Deutschen*). Na uwagę zasługuje również najnowsze opracowanie poświęcone więźniom wychowawczym w Stutthofie (Drywa, 2020; 2021), między którymi zdarzały się osoby pochodzenia niemieckiego kwalifikowane jako *Reichsdeutsch* (Niemiec mający obywatelstwo Rzeszy) oraz *Volksdeutsch* (etniczny Niemiec wpisany do drugiej lub trzeciej grupy DVL).

Jak dotąd nie ukazała się drukiem oddzielna publikacja na temat więźniów obozu Stutthof narodowości niemieckiej⁵. Nie ma również opracowania kompleksowo omawiającego zagadnienie Niemców etnicznych w KL Stutthof, którzy przed wojną byli obywatelami państwa polskiego.

W tym artykule przyjęto kompleksowe i komparatystyczne podejście do badanego zagadnienia. Opierając się na dostępnym materiale

4 Opracowań w postaci artykułów doczekali się więźniowie żydowscy, Francuzi (Orski, 1984), Belgowie (Orski, 1987) i Skandynawowie (Denkiewicz-Szczepaniak, 1977; Kłys, 2016).

5 Wiadomo jednak, że jest przygotowywana praca doktorska „Niemieccy więźniowie obozu koncentracyjnego Stutthof (1939–1945)”. Jej autorem jest Piotr Chruścielski, germanista, pracownik Działu Naukowego Muzeum Stutthof w Sztutowie, promotorem zaś dr hab. Grzegorz Berendt, prof. ug. Przewód doktorski został otwarty 15 marca 2019 roku na Uniwersytecie Gdańskim ([Informacja o przewodzie doktorskim Piotra Chruścielskiego], 2019).

źródłowym, dokonano rekonstrukcji faktów, a następnie ich interpretacji i analizy, zarówno przy użyciu indukcji, jak i dedukcji (z wiedzy pozaźródłowej korzystano przede wszystkim tam, gdzie zachowane dokumenty pozostały niekompletne). Kierując się zamiarem pełnego wyjaśnienia, przeanalizowano również szersze kwestie, jak sytuację i postawy mniejszości niemieckiej przed 1 września 1939 roku i po tej dacie, a także niemiecką listę narodową na Pomorzu oraz obóz KL Stutthof jako miejsce represji wobec Niemców.

Mniejszość niemiecka na Pomorzu: liczebność, rozmieszczenie, sytuacja i postawy przed 1 września 1939 roku i po wybuchu wojny

Niemców etnicznych mieszkających przed wojną w Polsce według oficjalnego spisu ludności z 1931 roku było 741 tys., co stanowiło 2,3% wszystkich obywateli Rzeczypospolitej. W województwie pomorskim mniejszość niemiecka liczyła 105 400 osób, czyli 9,5% ogółu mieszkańców. Po reformie administracyjnej w kwietniu 1938 roku do województwa pomorskiego przyłączono powiaty z poznańskiego i warszawskiego, które były zamieszkiwane przez mniejszość niemiecką. Dlatego tuż przed wybuchem wojny liczba Niemców etnicznych na terenie polskiego „wielkiego Pomorza” osiągnęła 157 811 osób, a ich odsetek wzrósł nieznacznie, do 10,1% ogółu mieszkańców województwa. Pomimo wyższego od średniej krajowej udziału mieszkańców narodowości niemieckiej województwo pomorskie pod względem etnicznym należało do najbardziej polskich (ponad 90% Polaków). Większa część ludności niemieckiej żyła na wsi. Głównymi ośrodkami miejskimi, w których skupiała się ona na terenie województwa, były Bydgoszcz, Tczew, Grudziądz i Toruń (Waszak, 1959, s. 339; Szklarska-Lohmannowa, 1971, s. 16–18; Szefer, 1967, s. 33–35; Dąbrowski, 1977, s. 60; Hauser, 1998, s. 51 i n.; Olstowski, 2014, s. 65).

Niemcy etniczni zamieszkujący tereny województw pomorskiego, poznańskiego i śląskiego cieszyli się szczególnym zainteresowaniem i wsparciem ze strony Rzeszy. W Berlinie traktowano ich jako byłych obywateli państwa niemieckiego, którzy na skutek postanowień traktatu wersalskiego zostali oddzieleni od swej ojczyzny i poddani przez polskie władze intensywnej polityce odniemczania. Natomiast polskie władze, prowadząc politykę asymilacyjną wobec mniejszości niemieckiej zamieszkującej województwa przy zachodniej granicy, kierowały się przede wszystkim względami bezpieczeństwa (Chinciński, 2010, s. 83–84).

W okresie odprężenia w stosunkach polsko-niemieckich, w latach 1934–1938, problematyka mniejszości niemieckiej w Polsce przestała się pojawiać w oficjalnej polityce zagranicznej Rzeszy. Nie zrezygnowano jednak z nieoficjalnych działań mających na celu wspieranie świadomości narodowej ludności niemieckiej żyjącej na polskich terenach przygranicznych (Jacobsen, 1968, s. 593). Zmiana w podejściu Berlina następowała

razem z ochładzaniem się stosunków polsko-niemieckich. W kręgach niemieckich władz zaczęto mówić o „niedającym się zaakceptować” położeniu volksdeutschów w Polsce. Wraz z narastaniem kryzysu politycznego w relacjach polsko-niemieckich zaczęli oni odgrywać rolę „ofiary” potrzebnej Rzeszy do usprawiedliwienia rozpoczęcia wojny, której najważniejszym propagandowym celem miało być „uwolnienie volksdeutschów”, oraz do wyzwolenia w społeczeństwach państw zachodnich od ruchów niechęci wobec Polski (Chinciński, 2010, s. 67–105, 336 i n.).

W 1939 roku mniejszość niemiecka znalazła się pod silnym wpływem propagandy Rzeszy oraz została poddana inwigilacji przez niemieckie tajne służby werbujące do organizacji dywersyjnych i sabotażowych. Te działania wpłynęły na postawy Niemców etnicznych mieszkających w Polsce, w których ujawniły się nadzieje na przesunięcie granicy do linii zaboru pruskiego z 1914 roku. Na Pomorzu powtarzano, że „Hitler po swoich sukcesach nie spocznie na laurach, lecz upomni się o jeszcze inne terytoria zamieszkałe przez Niemców” (Wrzesiński, 1997, s. 256). Polskie władze odnotowywały, że miejscowi Niemcy oczekują na „powrót Pomorza do Rzeszy” (Sprawozdanie sytuacyjne dot. mniejszości niemieckiej..., 1938a, s. 435; Sprawozdanie sytuacyjne dot. mniejszości niemieckiej..., 1938b, s. 370–371).

Volksdeutsche z zachodnich dzielnic Polski popierali niemiecką ekspansję terytorialną i byli nawet zdecydowani na współdziałanie z odczyną, ponieważ dawało to im nadzieję na ponowne włączenie zamieszkałych przez nich ziem do Rzeszy (Kotowski, 1992, s. 61–63). Niewielka ich grupa, stanowiąca około 1% całej mniejszości niemieckiej w Polsce, została zaangażowana przez niemieckie tajne służby do działalności *sensu stricto* dywersyjnej. Ta działalność „piątej kolumny” była prowadzona na dużą skalę w województwach śląskim i poznańskim, natomiast w pomorskim doszło do wydarzeń określonych przez niemiecką propagandę „bydgoską krwawą niedzielą”.

3 i 4 września 1939 roku wycofujące się przez Bydgoszcz oddziały polskiej armii miały zostać ostrzelane przez niemieckich dywersantów. W trakcie walk miało dojść do odwetu i samosądów na bydgoskich Niemcach. Zostało to wykorzystane przez stronę niemiecką, która zaprzeczając istnieniu jakiegokolwiek dywersji, przedstawiła wydarzenia jako masakrę bydgoskich volksdeutschów⁶. Propagandowe ukazanie tych wypadków wywołało wrogie postawy sporej części członków przedwojennej mniejszości niemieckiej wobec polskiej ludności na terenach polskiego Pomorza zajętego i anektowanego przez Niemcy. Władze niemieckie wykorzystały „bydgoską krwawą niedzielę” do wzniesienia nienawiści do Polaków,

⁶ Przebieg wydarzeń bydgoskich został odmiennie przedstawiony przez stronę polską i niemiecką, i po dziś dzień budzi spór między historykami (Chinciński, Machcewicz, 2008; Olstowski, 2009).

których przedstawiano jako podstępnych i zdradzieckich, oraz usprawiedliwienia swoich zbrodni na ludności cywilnej. Propagandowy przekaz okazał się na tyle skuteczny, że znaczna liczba miejscowych volksdeutsche wstąpiła w szeregi Selbstschutzu⁷ i współuczestniczyła w eksterminacji polskich sąsiadów, najczęściej inteligencji i przedstawicieli warstwy przywódczej (Chinciński, 2021, s. 314–327).

Te wrogie postawy i zachowania nie były udziałem całej niemieckiej grupy narodowej na Pomorzu. W społeczności przedwojennej mniejszości z województwa pomorskiego można odnaleźć przykłady Niemców, którzy nie ulegali propagandzie i nie angażowali się w mordy popełniane na Polakach. Znajdowali się również i tacy volksdeutsche, którzy wykazywali empatię wobec ofiar niemieckiego terroru, nieśli im pomoc oraz mieli odwagę potępić zbrodnie (Paczoska-Hauke, Rabant, 2009; Rabant, 2014; Ceran, 2019).

Przykłady przyjaznych zachowań Niemców etnicznych z Pomorza wobec Polaków

Można je odnaleźć przynajmniej w kilku powiatach przedwojennego województwa pomorskiego. Jesienią 1939 roku często ratowano pojedyncze osoby przed grożącą im śmiercią, są znane przypadki ocalenia więźniów nawet tuż przed egzekucją. Niemiecki pastor Helmut Boecker z Górnej Grupy w powiecie świeckim uratował życie polskiemu księdzu Alojzemu Ligudzie, rektorowi Domu Misyjnego z tej samej miejscowości, i piętnastoletniemu gimnazjaliście Janowi Dutce, interweniując u dowódcy Selbstschutzu tuż przed mającym nastąpić ich stracaniem. Podobnie starosta starogardzki przyczynił się do wstrzymania w ostatniej chwili jednej z egzekucji w Lesie Szpęgawskim. Innym przykładem może być postawa Benona Schulza, niemieckiego sołtysa z Jaroszew w powiecie kościerskim, który skreślił z listy osób przeznaczonych do rozstrzelania znanego sobie osobiście Polaka – Pawła Lindę. Z kolei Alwina Wenzel, córka niemieckiego piekarza ze Skarszew w powiecie kościerskim, wydostała z samochodu wywożącego Polaków na rozstrzelanie Pawła Szczecińskiego, który był uczniem piekarsko-cukierniczym u jej ojca (Paczoska-Hauke, Rabant, 2009, s. 384–385; Rabant, 2014; Ceran, 2019, s. 292–293).

Polakom pomagano również w uwolnieniu się z obozów lub więzień. Heroiczną odwagą wykazał się Gerd Heinrich, Niemiec z powiatu wiecborskiego, który negocjując z pijanym komendantem obozu

⁷ Przyjmuje się, że mogło to nawet być 80% zdolnych do noszenia broni mężczyzn narodowości niemieckiej pochodzących z obszaru, na którym utworzono Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Bömelburg, Musiał, 2000, s. 58; Góra, 2016, s. 26; Hauser, 1998, s. 53).

Selbstschutzu w Karolewie, wymusił na nim szantażem uwolnienie polskiego kowala, Józefa Kowalewskiego. Dzięki wstawiennictwu Niemca Radtkego z Płoskowa w powiecie sępoleńskim z obozu w Karolewie został zwolniony Polak Marian Bethke. Miejscowi Niemcy przyczynili się do wypuszczenia z więzienia w Skarszewach kilku osób, którym groziła śmierć (Paczoska-Hauke, Rabant, 2009, s. 385–386; Rabant, 2014; Ceran, 2019, s. 289–290).

W takich przypadkach najczęściej podawanymi argumentami, mającymi przekonać niemieckie władze do wypuszczenia z niewoli Polaków, były korzyści płynące z pracy tych osób lub dobre traktowanie przez nie przedstawicieli mniejszości niemieckiej przed wojną. Motywy, którymi kierowali się volksdeutsche, to dawne powiązania sąsiedzkie bądź zawodowe, być może poczucie wdzięczności oraz zapewne potrzeba bycia przyzwoitym człowiekiem. Miejscowi Niemcy pomagali Polakom dlatego, że uważali ich za dobrych sąsiadów lub pracowników.

Osobista znajomość i dobre doświadczenia z niej płynące były często najważniejsze przy podejmowaniu decyzji o udzieleniu pomocy prześladowanym Polakom. Najlepszym przykładem może być postawa Agnes Brendel, Niemki etnicznej, właścicielki browaru w Kościerzynie, która niejednokrotnie interweniowała u niemieckich władz powiatu kościerskiego w sprawach wysiedlanych Polaków (Rabant, 2014, s. 120). Postępowała tak, ponieważ, jak sama przyznała: „nie czułam się ani na chwilę prawdziwą Niemką, gdyż żyłam się z tutejszym narodem tak, że wszystkich uważałam jako braci” (Wniosek Agnieszki Brendel do Sądu Grodzkiego..., 1945, k. 29).

Wiele odwagi od polskich Niemców wymagało zdobycie się na jawne potępienie zbrodni dokonywanych na Polakach jesienią 1939 roku. Oficjalny protest wobec mordowania cywilów przedłożył namiestnikowi Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreußen) Albertowi Forsterowi niemiecki dyrektor Sądu Okręgowego w Starogardzie (Ceran, 2019, s. 295). Z kolei Lily Jungblut – właścicielka majątku z powiatu inowrocławskiego i członkini NSDAP od 1930 roku – 6 grudnia 1939 roku wysłała do Hermanna Göringa list, w którym piętnowała zbrodnie na Polakach (Broszat, 1961, s. 42–43; Schubert, 2003, s. 181; Zarzycki, 1976, s. 24).

Bywały też takie przypadki, że za swoje propolskie postawy volksdeutsche ponosili dotkliwe konsekwencje. I tak Adolf Beier, niemiecki sołtys gromady Kleszczewo w powiecie kościerskim, za odmowę podpisania listy z poleceniem egzekucji 18 Polaków i powiadomienie niedoszłych ofiar o grożącym im niebezpieczeństwie utracił stanowisko i został pobity. Innym przykładem może być sprawa Hermana Braatza, który pomimo otrzymania drugiej grupy DVL poczuwał się do polskości, za co jego syn Maksymilian został osadzony najpierw w KL Sachsenhausen, a następnie w KL Lublin, gdzie go zamordowano (Paczoska-Hauke, Rabant, 2009, s. 386–387, 393).

Również po dokonaniu zbrodni pomorskiej, której Niemcy dopuścili się jesienią 1939 roku, spotykamy się z niesieniem pomocy i okazywaniem ludności polskiej życzliwości przez miejscowych volksdeutschów. Wsparcie często było udzielane Polakom zaangażowanym w działalność konspiracyjną. Dzięki wstawiennictwu Ernsta Laasera, burmistrza Kościerzyny, z więzienia śledczego zwolniono Jadwigę Kosznik (Prokop), aresztowaną latem 1944 roku pod zarzutem współpracy z partyzantami. Laaser miał pomóc Kosznik, ponieważ ta chodziła przed wojną do szkoły z jego dziećmi i stawiała w ich obronie, gdy dochodziło między uczniami do konfliktów na tle narodowościowym (Gąsiorowski, 2009, s. 367–368; Paczoska-Hauke, Rabant, 2009, s. 396).

Osobiście zaangażował się w działalność konspiracyjną Otto Piper (Pipper), niemiecki burmistrz Kowala w powiecie włocławskim, miasta, które przed wojną wchodziło w skład województwa pomorskiego, a po czasie niemieckiej agresji zostało włączone do Okręgu Rzeszy Kraj Warty. Wywodził się on z przedwojennej mniejszości niemieckiej. Już w 1939 roku podjął współpracę z organizacją „Grunwald”, a w 1940 roku został wprowadzony w struktury Związku Walki Zbrojnej. W ramach swoich zadań zajmował się przede wszystkim legalizacją (wystawianiem dokumentów tożsamości na fikcyjne nazwiska) oraz przerzutem do Generalnego Gubernatorstwa osób zagrożonych aresztowaniem. W 1943 roku został zatrzymany przez Gestapo. Działalności konspiracyjnej, o którą go podejrzewano, nie udowodniono. Mimo to niemiecki sąd skazał go na trzy lata więzienia pod zarzutem utrzymywania niewłaściwych kontaktów z Polakami i szmuglowania towarów do GG. Karę odbywał w więzieniu w Sztumie. W grudniu 1944 roku otrzymał trzydniową przepustkę, z której nie powrócił, do końca wojny ukrywał się w Kowalu (Relacja Alicji Nowackiej z d. Piper..., 2005; Biogram – relacja autorstwa Jerzego Giergielewicza i Bogdana Ziółkowskiego, 2006).

Przykład Ottona Pipera pokazuje, że za propolskimi postawami volksdeutschów nie zawsze stały jakieś korzyści materialne czy osobista wdzięczność dla konkretnych Polaków. W przypadku Pipera mamy raczej do czynienia z daleko idącą sympatią do narodu polskiego, a wręcz utożsamianiem się z polsnością. Nasuwa się pytanie o stopień ugruntowania u niego poczucia niemieckości. Czy czuł się bardziej Niemcem czy Polakiem? Postawa Pipera jest przejawem nielojalności wobec władz Rzeszy Niemieckiej, a zarazem wierności II Rzeczypospolitej. W podobny sposób można interpretować zachowanie wspomnianej wcześniej Agnes Brendel, która z ludnością polską wyraźnie sympatyzowała i była przez niektórych Polaków postrzegana raczej jako Polka niż Niemka.

W jaki sposób władze Rzeszy miały odróżnić Niemców od Polaków? Wskazówki, jak traktować ludność ziem wcielonych „z rasowo-politycznego punktu widzenia” zostały zawarte w przygotowanym w Urzędzie Polityki Rasowej NSDAP (Rassenpolitisches Amt) 25 listopada 1939 roku tajnym memoriale. W dokumencie tym czytamy:

Kto jest Niemcem? Niemcem jest ten, kto w rozumieniu narodowości, zwyczajów i wspólnoty rodzinnej żyje jak Niemiec, o ile jest krwi niemieckiej, względnie pokrewnego gatunku. Ci Niemcy zostaną przyjęci na niemiecką listę narodową (Memoriał Urzędu Polityki Rasowej NSDAP..., 1939, s. 99, zob. też niem. oryginał na s. 401–402).

Dalej doprecyzowano, że chodzi o osoby, które przed 1 września 1939 roku aktywnie działały w organizacjach niemieckich lub miały tylko niemieckich przodków. Do tych drugich nie zaliczano jednak tych, którzy w domu mówili po polsku.

Narzędziem mającym pomóc w zorientowaniu się, ilu jest volksdeutschów, a ilu Polaków, miały być spisy ludności. Wyniki pierwszego spisu, przeprowadzonego 3–6 grudnia 1939 roku, pokazały, że nastąpił wzrost liczby ludności niemieckiej Pomorza – ze 158 tys. w 1931 roku (12%) do 243 tys. (21%). Do tej liczby zaliczono również Niemców napływowych. Nie obejmowała ona jednak mieszkańców Gdyni, dla której brakuje danych spisowych. Na uwagę zasługuje również to, że spis był przeprowadzony po wyjątkowo brutalnych doświadczeniach niemieckiego terroru na Pomorzu jesienią 1939 roku. Kolejny spis zorganizowano 1–9 grudnia 1940 roku. Wykazał on również nieznaczny wzrost liczby ludności niemieckiej. Przynależność niemiecką podało 265 tys. mieszkańców Pomorza, z czego 190 155 to miejscowi volksdeutsche, 59 734 Niemcy z Rzeszy i Gdańska oraz 14 876 Niemcy przesiedleni ze Wschodu. Liczba miejscowych Niemców etnicznych stanowiła 14% ogółu ludności polskiego Pomorza i była o 17% większa w stosunku do liczby volksdeutschów odnotowanych w polskim spisie z 1931 roku. Ten przyrost mógł wynikać z ujawnienia się części ludności o chwiejnej tożsamości narodowej, która w warunkach niemieckiej okupacji podała przynależność do narodowości niemieckiej (Waszak, 1959, s. 339; Madajczyk, 2019, s. 460–462; Jastrzębski, Sziling, 1979, s. 264).

Kilka dni po drugim spisie ludności, 14 grudnia 1940 roku, Albert Forster we współpracy z Wilhelmem Löbsackiem, referentem ds. narodowościowych na Pomorzu, opracował pierwszy szczegółowy program zniemczania Polaków. Cechował się on niezwykle pragmatycznym podejściem, zakładającym, że w pierwszej kolejności germanizacji mieli

zostać poddani ludzie niezbędni dla gospodarki niemieckiej, tj. robotnicy fabryczni i rolni, rzemieślnicy oraz drobni rolnicy. Przy procedurze weryfikacyjnej znajomość języka niemieckiego miała ustępować kwalifikacjom zawodowym i uzdolnieniom technicznym, a także zamiłowaniu do porządku i schludnemu wyglądowi (Broszat, 1961, s. 127; Madajczyk, 2019, s. 465; Jastrzębski, Sziling, 1979, s. 166; Bykowska, 2014, s. 61–62).

Program germanizacyjny Forstera nawiązywał do pojęcia „niemiecko-polskiej warstwy pośredniej”, zdefiniowanego w memoriale Urzędu Polityki Rasowej NSDAP z 25 listopada 1939 roku, w którym wyjaśniano, że:

Chodzi tu o takie osoby, które całkowicie albo częściowo są niemieckiego pochodzenia lub żyją w narodowo mieszanych małżeństwach z Polakami, jeśli nie mają warunków do przyjęcia na niemiecką listę narodową (Memoriał Urzędu Polityki Rasowej NSDAP..., 1939, s. 100, zob. też niem. oryginał na s. 402–403).

Podjęcie Forstera nieco odbiegało od sposobu prowadzenia germanizacji przez Josefa Wagnera, nadprezydenta Prowincji Śląsk (Provinz Schlesien) oraz znacznie różniło się od koncepcji polityki germanizacyjnej Arthura Greisera, namiestnika w Okręgu Rzeszy Kraj Warty (Reichsgau Wartheland). Zarówno Forster, jak i Wagner w programach germanizacyjnych kładli nacisk na gospodarczą wartość ziem włączonych do Rzeszy, uznając tzw. warstwę pośrednią, czyli większość mieszkańców Pomorza Gdańskiego i polskiej części Górnego Śląska, za grupę społeczną podatną do zniemczenia. Różnica w podejściu obu gauleiterów dotyczyła przede wszystkim czasu, w jakim miało dokonać się to zniemczenie „warstwy pośredniej”. Forster w przeciwieństwie do Wagnera nie przeprowadził natychmiastowej germanizacji podbitych polskich terenów, zakładając konieczność dłuższej obserwacji stosunku miejscowej ludności do Niemczyzny. Z kolei Greiser był zwolennikiem germanizacji ziemi przez osiedlanie ludności niemieckiej i jednocześnie przeciwnikiem zniemczania zamieszkałej tam ludności polskiej. Nadawanie niemieckiej przynależności państwowej w Kraju Warty miało mieć charakter ekskluzywny i obejmować tylko tych mieszkańców, którzy mogli udokumentować swoją niemieckość lub niemieckie pochodzenie (Madajczyk, 2019, s. 462–465, 494; Jastrzębski, Sziling, 1979, s. 166; Pospieszalski, 1948, s. 508–512).

Ujednoczyć politykę germanizacyjną miało rozporządzenie z 4 marca 1941 roku o niemieckiej liście narodowej i niemieckiej przynależności państwowej na wcielonych ziemiach wschodnich wraz z przepisami wykonawczymi w postaci zarządzenia o nabyciu niemieckiego obywatelstwa z 13 marca 1941 roku. Wprowadzało ono rozwiązania wzorowane na doświadczeniach i pomysłach Greisera w Kraju Warty. Z tego zapewne powodu spotkało się ono z oporem Forstera, któremu model poznański

nie odpowiadał i który, chcąc zachować swobodę działania, nie podał rozporządzenia do publicznej wiadomości.

Wprowadzono cztery kategorie *volksdeutschów*. Do pierwszej grupy DVL zaliczono osoby narodowości niemieckiej, które przed wybuchem wojny „aktywnie uczestniczyły w walce na rzecz niemieckości” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, s. 257). Do drugiej grupy DVL kwalifikowano osoby narodowości niemieckiej, które „nie angażowały się aktywnie na rzecz niemieckości, ale zachowały swoją niemieckość w sposób, który można udowodnić” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, s. 257). Innymi słowy do pierwszej i drugiej grupy DVL zaliczono członków przedwojennej mniejszości niemieckiej. Wydawano im jednakowe, niebieskie dowody osobiste. Nadawano im obywatelstwo Rzeszy i niemiecką przynależność państwową (Ziuziakowska, 2016, s. 337 i n.).

Do trzeciej grupy DVL zaliczano „osoby niemieckiego pochodzenia, które z biegiem lat związały się z polskością, jednak ich zachowanie wskazuje, że staną się ponownie pełnowartościowymi członkami niemieckiej wspólnoty narodowej” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, s. 259–260). To znaczy, że była to „ludność z reguły polskiego pochodzenia, co do której można mieć nadzieję, że da się ona z czasem zniemczyć, biorąc pod uwagę jej dotychczasową obojętność polityczną” (Izdebski, 1946, s. 57). Kolokwialnie nazywano też „Polaków nadających się do zniemczenia” (*Eindeutschungsfähige Polen*) z trzeciej grupy *einge-deutschami* – w przeciwieństwie do *volksdeutschów* z drugiej i pierwszej grupy DVL – a sam proces germanizacji traktowano jako *Eindeutschung* (Bykowska, 2013, s. 422–423). Osoby zakwalifikowane do trzeciej grupy otrzymywały dowody koloru zielonego i niemiecką przynależność państwową (Ziuziakowska, 2016, s. 338).

Czwartą grupę DVL miały stanowić osoby pochodzenia niemieckiego, „które politycznie angażowały się na rzecz polskości” i „należały do wrogich wobec niemieckości polskich organizacji lub polskich partii politycznych bądź w inny sposób działały na szkodę niemieckości” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, s. 261). Były więc to osoby całkowicie spolonizowane i manifestujące swoją przynależność do narodu polskiego, które pogardliwie określano jako „renegatów”. Otrzymywali oni czerwone dowody osobiste i nie uzyskiwali niemieckiej przynależności państwowej (Ziuziakowska, 2016, s. 339).

Akcję zmiany obywatelstwa na Pomorzu rozpoczęto od wpisywania na DVL miejscowych Niemców – przedwojennych obywateli polskich narodowości niemieckiej. Postępowania potwierdzające ich niemiecką tożsamość narodową odbyły się w 1940 roku, jeszcze przed ukazaniem się rozporządzenia o DVL. Następnym etapem było przeprowadzenie wstępnej selekcji rasowej wśród Polaków nadających się do zniemczenia. W pierwszej kolejności objęła ona osoby z tzw. warstwy pośredniej (Mądajczyk, 2019, s. 466; Jastrzębski, Sziling, 1979, s. 174–183).

Początkowo germanizacja Polaków na Pomorzu postępowała bardzo opornie⁸. Znaczące przyspieszenie we wpisach do trzeciej grupy DVŁ nastąpiło w 1942 roku. Najpierw zostało wydane rozporządzenia Himmlera (10 lutego 1942 roku) uznające ludność zamieszkującą ziemie wcielone za Niemców i zobowiązujące każdego mieszkańca do złożenia wniosku o wpis na DVŁ. Następnie pojawiła się odezwa Forstera (22 lutego 1942 roku) wzywająca mieszkańców Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie do wpisywania się na niemiecką listę narodową. Została ona opublikowana w „Deutsche Rundschau” i rozplakatowana na słupach ogłoszeniowych. Zawierała informację o konsekwencjach niezłożenia wniosku o wpis na DVŁ w nieprzekraczalnym terminie do 31 marca 1942 roku.

Odezwa Forstera zakładała, że każdy mieszkaniec Pomorza jest kandydatem na Niemca:

Gdy w roku 1939 niemieckie siły zbrojne odzyskały dla Rzeszy Niemieckiej stare Prusy Zachodnie, nie wiedzieliśmy, ilu Niemców lub osób niemieckiego pochodzenia pozostało na wyzwolonym obszarze Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie po 20-letnim polskim panowaniu. Dlatego przez ostatnie dwa i pół roku musieliśmy przeprowadzić dokładną weryfikację i przesiew ludności. [...]

Wybraliśmy ludzi, którzy ze względu na swoją postawę i pochodzenie mogą być uważani za Niemców. Dlatego do niemieckiej wspólnoty zostały zakwalifikowane także takie osoby, które wprawdzie w ciągu ostatnich dwudziestu lat z różnych przyczyn nie mogły publicznie pokazywać się jako Niemcy, ale które od innych Niemców otrzymały dobre świadectwo moralności i naszym zdaniem są uważane za Niemców. [...]

Żaden człowiek, który chce powrócić do niemieckiej wspólnoty narodowej i dotąd nie został dostrzeżony, nie powinien być skrzywdzony [...] (Odezwa namiestnika i gauleitera Alberta Forstera..., 1942, s. 288–289).

Strach i panika sprawiły, że nastąpiło masowe wpisywanie się ludności pomorskiej na niemiecką listę narodową. Do połowy 1942 roku do DVŁ wpisano ogółem 681 tys. osób, z czego zdecydowaną większość

8 Z raportu o sytuacji politycznej w rejencji bydgoskiej dowiadujemy się, że na ok. 600 tys. mieszkańców do połowy listopada 1941 roku na DVŁ wpisano 24 tys. osób (ok. 4%), w tym do grupy pierwszej i drugiej 18 tys., a do grupy trzeciej 6 tys. osób. Tym samym liczebność ludności niemieckiej i rzekomo niemieckiej w tej rejencji wzrosła do 110 tys. Prawdopodobnie w pozostałych prowincjach odsetek ten był podobny (Madajczyk, 2019, s. 469).

do trzeciej grupy i tylko nieliczny odsetek do grupy czwartej. W następnych latach również był widoczny wzrost liczby osób przyjmujących niemiecką grupę narodową. Do stycznia 1944 roku do trzeciej grupy DVL z Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie wpisano około 54,5% Polaków (Broszat, 1961, s. 134).

Na Pomorzu, podobnie jak na Górnym Śląsku, wpisanie na niemiecką listę narodową Polaków odbywało się pod przymusem i było dość powszechne. Odmowa groziła aresztowaniem i wywiezieniem do obozu koncentracyjnego. Wiele wskazuje na to, że dużą rolę odgrywały naciski pracodawców. Niedopilnowanie obowiązku złożenia wniosku o wpis na DVL groziło na Pomorzu zwolnieniem z pracy i przekazywaniem informacji do urzędów pracy, które mogły kierować takie osoby na roboty przymusowe. Wydaje się, że te uwarunkowania bardziej przesądziły o masowości wpisu na listę, a mniejsze znaczenie miały naciski i restrykcje policyjne, choć oczywiście je stosowano (Romaniuk, 2007, s. 105).

Na pozostałych terenach okupowanej Polski, przede wszystkim w Kraju Warty i w Generalnym Gubernatorstwie, przyjęcie niemieckiego obywatelstwa było dobrowolne i często wiązało się z podjęciem kolaboracji z wrogiem. Osoby takie nazywano pogardliwie „folksdojczami” i zdecydowanie potępiano (Olejnik, 2006, s. 54).

Polacy wpisani na volkslistę na Pomorzu nabywali niemiecką przynależność państwową z mocą wsteczną od 1 grudnia 1940 roku (w wypadku Niemców z pierwszej i drugiej grupy następowało to od 26 października 1939 roku). Mogli oni liczyć na niemieckie racje żywnościowe, wyższą pensję, byli zatrudniani w biurach czy na wcześniej im niedostępnych stanowiskach. Nie groziła im również eksmisja z zajmowanych mieszkań. W przypadku mężczyzn konsekwencją zakwalifikowania do pierwszych trzech grup niemieckiej listy narodowej był obowiązek służby w Wehrmachcie. Przyjmuje się, że ok. pół miliona Polaków z terenów Górnego Śląska i Pomorza, którzy otrzymali trzecią grupę volkslisty, zostało wcielonych do armii niemieckiej.

Niemcami obok przedwojennych volksdeutschów mieli również stać się miejscowi Polacy, których rodzinne korzenie sięgały zaboru pruskiego. Polacy z Pomorza wpisani do trzeciej grupy DVL stawali się Niemcami w dużej mierze tylko pod względem formalnym. Mimo wpisu wielu z nich pielęgnowało swoją polskość, brało udział w konspiracji i tajnym nauczaniu, a wcieleni do Wehrmachtu często dezertowali i – gdy było to możliwe – przechodzili na stronę wojsk alianckich. Miejscowi Niemcy z pierwszej i drugiej grupy DVL traktowali Polaków z trzeciej grupy z nieufnością, czy wręcz z lekceważeniem i pogardą. W stosunku do „eingedeutschowanych” represje, łącznie z karą śmierci, były znacznie częściej stosowane niż wobec Niemców etnicznych (Madajczyk, 2019, s. 486–489; Becker, 2020, s. 226–233).

KL Stutthof jako miejsce represji wobec Niemców

Obóz w Stutthofie został utworzony 2 września 1939 roku na terytorium byłego Wolnego Miasta Gdańska. Funkcjonował nieprzerwanie do 9 maja 1945 roku. Początkowo nosił nazwę „Obóz dla Cywilnych Jeńców Stutthof” (*Zivilgefangenenlager Stutthof*) i był podporządkowany niemieckim władzom policyjnym i ss w Gdańsku. W tym okresie umieszczano w nim przede wszystkim aresztowanych Polaków z Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Przez okres kilku miesięcy, jesienią 1941 roku, pełnił on dodatkowo funkcję obozu pracy wychowawczej dla osób uchylających się od zatrudnienia lub porzucających pracę na rzecz Rzeszy Niemieckiej i działał jako Obóz Specjalny Stutthof (*Sonderlager Stutthof*). 7 stycznia 1942 roku stał się niemieckim państwowym obozem koncentracyjnym (*Konzentrationslager Stutthof*) i został podporządkowany Inspektoratowi Obozów Koncentracyjnych w Oranienburgu. Do KL Stutthof zaczęli trafiać więźniowie niemal z całej okupowanej przez Niemców Europy (Gliński, 1979, s. 74–75, 90, 207).

Początkowo obóz w Stutthofie był przeznaczony dla „politycznie niepewnych elementów polskich” i miał pełnić funkcję „środka zapobiegawczego”. Pierwszymi więźniami były „osoby narodowości polskiej, a szerzej obywatele Wolnego Miasta Gdańska, w tym także gdańscy Żydzi i Niemcy” (Orski, 1992, s. 12). Polacy i Żydzi stanowili tu większość do końca 1941 roku. Pierwszego Niemca, badacza Pisma Świętego (świadka Jehowy), przyjęto 6 września 1939 roku. Byli więźniowie podobozu w Nowym Porcie wspominają w relacjach ponadto o kilku niemieckich antyfaszystach internowanych razem z Polakami. Licniejszą grupę Niemców z Gdańska osadzono w Stutthofie jesienią 1941 roku. Zostali oni skierowani do obozu przez Placówkę Policji Kryminalnej w Gdańsku, co może wskazywać na to, że w Stutthofie pojawili się w związku z przestępczością pospolitą. Większe transporty z Niemcami, pochodzącymi z innych obozów koncentracyjnych, przybywały do Stutthofu w latach 1942–1943 (Orski, 1992, s. 13–15). Z rozpoznaniem Niemców w obozie jest pewien problem, związany z grupą obywateli polskich, którzy bądź przyznawali się do narodowości niemieckiej przed wojną, bądź przyjęli ją po wcieleniu ziem polskich do Rzeszy. W nomenklaturze obozowej obie kategorie osób występują jako *Volksdeutsche*.

Osadzonym w Stutthofie nadawano różne kategorie więźnia, np. policyjny, polityczny, wychowawczy, zawodowy kryminalista, asocjalny, Żyd, badacz Pisma Świętego (świadek Jehowy) i inne. Więźniami policyjnymi byli ci, w których sprawie śledztwo nie zostało jeszcze zakończone. Osoby te znajdowały się w dyspozycji placówki Gestapo. Stutthof pełnił funkcję „swoistego rodzaju więzienia śledczego gdańskiego Gestapo”, szczególnie od drugiej połowy 1942 roku (Grabowska, 1988, s. 119). W przypadku Niemców i osób wpisanych na DVL decyzja o osadzeniu w obozie w charakterze więźniów policyjnych była podejmowana przez szefa

Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) w Berlinie. Kategoria ta po zarządzeniu „aresztu ochronnego” (*Schutzhaft*) była zmieniana na więźnia ochronnego (*Schutzhäftling*). Dodatkowo taki osadzony otrzymywał status więźnia politycznego (*politisch*) i zaczynał w pełni podlegać komendanturze obozu koncentracyjnego Stutthof, choć nadal był do dyspozycji Gestapo (dzięki czemu załoga obozu nie miała prawa go zabić, ponieważ mógł być jeszcze potrzebny w śledztwie). Niektórzy więźniowie policyjni utrzymywali ten status przez cały okres pobytu w Stutthofie (Gąsiorowski, 2021, s. 11). Można postawić hipotezę, że w tej kategorii więźniów najwięcej było osadzonych przedwojennych obywateli polskich narodowości niemieckiej, których odmowa lojalności wobec III Rzeszy była powiązana z wiernością II Rzeczypospolitej.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na kategorię więźniów wychowawczych (*Erziehungshäftlinge*), których do obozu w Stutthofie kierowano od 1 października 1941 roku, najczęściej na okres 56 dni, za ucieczki z miejsc pracy, sabotaż w czasie pracy itp. Ostatnie badania pokazują, że na tzw. wychowanie można było trafić bez żadnej przyczyny, profilaktycznie, w celu zastraszenia. W kategorii więźniów wychowawczych można odnaleźć z pewnością przedwojennych obywateli polskich narodowości niemieckiej, zaliczanych do drugiej lub trzeciej grupy DVL (Drywa, 2020).

Omawiając strukturę narodowościowo-państwową obozu, należy zaznaczyć, że *volksdeutsche* zarówno byli więźniami KL Stutthof, jak i wchodzili w skład jego załogi wartowniczej. We wrześniu 1941 roku do załogi obozu dołączyli m.in. *volksdeutsche* i członkowie *Selbstschutzu* z Bydgoszczy, Wyrzyska, Rypina, Wąbrzeźna i Grudziądza oraz tzw. *Baltendeutsche*, czyli Niemcy etniczni pochodzący z Łotwy i Estonii (Gliński, 1977, s. 205–206). Można przyjąć za prawdopodobne, że były to osoby, które otrzymały wpis do drugiej grupy DVL.

Volksdeutsche w Stutthofie – Niemcy etniczni czy zniemczeni Polacy?

Osadzeni w obozie Stutthof, przy których w ewidencji jako narodowość podano *Volksdeutsch*, mogli być zarówno Niemcami etnicznymi, jak i Polakami wpisanymi do trzeciej grupy niemieckiej listy narodowej. Formy zapisu narodowości w księdze ewidencyjnej obozu, w rubryce *Bemerkungen*, w której od kwietnia 1942 roku uwzględniano dane o pochodzeniu, cechowały się jednak daleko posuniętą dowolnością i zróżnicowaniem nazewnictwa. Dla przykładu: w odniesieniu do byłych obywateli polskich stosowano tam „wszystkie możliwe określenia, jak *VD* (*Volksdeutsch* z zaznaczeniem grupy), *Pole*, *Polin* (Polak, Polka), *Polen*, *ehem. Polen* (terytorium b. Polski), *polnische Minderheit* (polska mniejszość narodowa), *Danzig* (obywatelstwo Wolnego Miasta Gdańska), ale także *Kaschube* (narodowość kaszubska)” (Orski, 1992, s. 8).

Polacy wpisani do trzeciej grupy DVL w dokumentach obozowych figurują jako więźniowie z niemiecką przynależnością państwową. Niemców pochodzących z Rzeszy oznaczano zaś jako *RD* (*Reichsdeutsch*), natomiast wpis *VD*, czyli *Volksdeutsch*, mógłby raczej wskazywać na to, że chodzi o wpisanych do drugiej lub trzeciej grupy DVL. Czasami w księdze ewidencyjnej i aktach personalnych więźnia pojawiają się zapisy: *VD DVL III*, *VD III Abt.* lub *DVL III*, co nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o Polaków wpisanych do trzeciej grupy DVL. Rzadko zdarzają się zapisy *Pole VD* czy *VD Pole* dotyczące więźniów, którym odebrano dokumenty DVL. Bardziej precyzyjne informacje na temat przynależności państwowej podane były w nakazie aresztu ochronnego (*Schutzhaftbefehl*), jednak ten dokument nie zachował się we wszystkich teczkach więźniów. Stąd też w wielu przypadkach nie jest możliwe jednoznaczne określenie, czy dany osadzony był wpisany do drugiej czy do trzeciej grupy DVL (Gąsiorowski, 2021, s. 295).

Pośród więźniów policyjnych w KL Stutthof doliczyć się można blisko 340 osób, które zakwalifikowano jako *volksdeutschów* (Gąsiorowski, 2021, s. 302–469: Tabela. Wykaz więźniów policyjnych KL Stutthof). Większość z nich została osadzona z powodu działalności w ruchu oporu bądź wspierania organizacji konspiracyjnych. Były również nieliczne przypadki podejrzeń o sabotaż. Są też osoby wpisane na listę DVL, przy których nie podano powodów uwięzienia w KL Stutthof lub też ich zachowana dokumentacja obozowa jest niepełna i nie pozwala na ustalenie przyczyn skierowania do obozu (np. zachowała się tylko obozowa karta obrachunkowa).

W KL Stutthof od połowy 1943 roku osadzano także rodziny dezertorów z Wehrmachtu – jako zakładników. Byli to zazwyczaj rodzice lub rodzeństwo, przy których w dokumentacji obozowej wpisywano *Geisel für ihren Sohn* (zakładnik za swojego syna) lub *Geisel für ihren Bruder* (zakładnik za swojego brata), a w kwestii przynależności państwowej – *VD* lub *V-Deutsch*. Do Stutthofu trafiali również ci, którzy nie chcieli złożyć wpisu na DVL, a w opinii niemieckich władz administracyjnych ich pochodzenie wskazywało na to, że ktoś np. jak Edmund Duszyński „należał do narodu niemieckiego” (Drywa, 2012, s. 68) lub jak w przypadku Stanisława Müllera „przynajmniej w 50% posiadał on niemiecką krew” (Owsiński, 2001, s. 106).

Niemiecko brzmiące imię i nazwisko więźnia nie zawsze jest wskazaniem za tym, że mamy do czynienia z przedstawicielem przedwojennej mniejszości niemieckiej. Przykładem może być osadzony w KL Stutthof 5 maja 1943 roku Heinrich Letzerberger z Tczewa, którego niemiecka policja oskarżyła o członkostwo w organizacji polskiego ruchu oporu. Na karcie personalnej tego więźnia, w rubryce przynależność państwowa (*Staatsangehörige*), wpisano *VD*, co biorąc pod uwagę brzmienie nazwiska, mogło by sugerować, że mamy do czynienia z Niemcem etnicznym. Natomiast w rozkazie aresztu ochronnego podano, że jest on wpisany do

trzeciej grupy DVL (Karta personalna więźnia, Letzerberger Heinrich, 1943, k. 1; Nakaz aresztu ochronnego, Letzerberger Heinrich, 1943, k. 5).

Niezwykle rzadko w dokumentacji obozowej dla określenia osób wpisanych do trzeciej grupy DVL stosowano termin *eingedeutscht*. Taki przypadek znajdziemy w teczce personalnej Haliny Bauman ze Starogardu, osadzonej w KL Stutthof 19 lipca 1943 roku za aktywną działalność w „polskiej organizacji ruchu oporu”. W rozkazie aresztu ochronnego, w rubryce dotyczącej przynależności państwowej, wpisano *eingedeutscht Abt. 3* (Nakaz aresztu ochronnego, Bauman Halina, 1943, k. 4).

Materiał źródłowy składający się na dokumentację obozową dostarcza nam często fragmentarycznej wiedzy na temat losów osób wpisanych na niemiecką listę narodową i przebywających w KL Stutthof. Są to źródła o charakterze policyjno-administracyjnym, w których informacje na temat osadzonych bywają niepełne lub nieścisłe. Wskazane jest więc weryfikowanie i konfrontowanie tej dokumentacji z materiałem źródłowym o innej proveniencji.

Najwięcej jest takich więźniów, którzy w obozowych teczkach personalnych zostali zakwalifikowani jako *volksdeutsche* bez podania grupy niemieckiej listy narodowej. W karcie personalnej⁹, którą wypełniano zaraz po przyjęciu do obozu, w rubryce „przynależność państwowa” prawie zawsze wpisywano *VD* lub *V-Deutsch*, co może oznaczać zarówno drugą, jak i trzecią grupę. Spośród wyselekcjonowanych i przebadanych na potrzeby tego opracowania ponad 640 teczek osobowych *volksdeutschów*¹⁰ w 535 przypadkach nie dało się określić konkretnej grupy DVL. Z tej liczby przynajmniej 69 osób osadzono z powodów politycznych. Następnie, spora liczba osadzonych *volksdeutschów* była wpisana do trzeciej grupy DVL. W trakcie prowadzonej kwerendy udało się ustalić 121 *volksdeutschów* z trzecią grupą DVL. Dotyczy to zazwyczaj tych więźniów, w których dokumentacji obozowej zachował się nakaz aresztu ochronnego. Na takim dokumencie w rubryce „przynależność państwowa” w większości przypadków wpisywano *Abt. 3 der DVL*, niekiedy tylko *DVL Abt. II*. W 12 przypadkach można było stwierdzić drugą grupę DVL. Natrafiono na jeden przypadek Niemca etnicznego posiadającego pierwszą grupę DVL. Osoba ta jednak nie była mieszkańcem przedwojennego województwa pomorskiego, pochodziła z tej części województwa warszawskiego, z której w 1939 roku utworzono rejencję ciechanowską.

⁹ Dokument ten w górnej, nagłówkowej części miał nazwę obozu: *Konzentrationslager Stutthof*, obok której był zapis *Art. der Haft*, przy nim zaś więźniom policyjnym wpisywano: *Polizeih.* (skrót od *Polizeihäftling*), a dalej, w tym samym wierszu, numer więźnia (*Gef. Nr.* – skrót od *Gefangenen Nr.*).

¹⁰ Liczba ta została ustalona na podstawie przeprowadzonej kwerendy w teczkach obozowych więźniów, które zachowały się w AMS.

Wydaje się prawdopodobne, że wśród volksdeutschów osadzonych w KL Stutthof z nieokreśloną grupą DVL to osoby z trzecią grupą stanowiły zdecydowaną większość. A więc byli to ci, którzy narodowość niemiecką przyjęli w wyniku rozporządzenia o DVL. Mniejsza liczba tych, którzy przyjęli drugą grupę, może sugerować, że w obozie przypadki te stanowiły zdecydowaną mniejszość także wśród więźniów, przy których nie podano grupy DVL. Były to osoby przed wojną tworzące mniejszość niemiecką. Wiele wskazuje również na to, że sporą grupą osadzanych w Stutthofie byli członkowie bądź zwolennicy podziemnych organizacji, którzy dla ułatwienia działalności konspiracyjnej przyjmowali trzecią grupę DVL.

Przypadki więźniów KL Stutthof z drugą grupą DVL

Bernard Papke (Papka). Więźniem narodowości niemieckiej legitymującym się przynależnością do drugiej grupy DVL był Bernard Papke (Papka), z zawodu murarz. W jego dokumentacji obozowej jednak nie została odnotowana informacja o grupie niemieckiej listy narodowej. Został on osadzony w KL Stutthof 1 grudnia 1942 roku za „sprzyjanie Polakom/ruchowi oporu” i zwolniony z obozu 23 lutego 1943 roku. Miał statut więźnia policyjnego. W karcie personalnej w rubryce przynależność państwowa wpisano tylko *Deutsch* (Karta personalna więźnia, Papke Bernhard, 1942). W jego tezcze obozowej nie zachował się żaden inny dokument (np. nakaz aresztu ochronnego), który mógłby wskazać na to, czy zapis ten oznaczał Niemca z Rzeszy, czy też osobę wpisaną na DVL. Przy Niemcach z Rzeszy jako przynależność państwową podawano zazwyczaj *RD* lub *Reichsdeutsch*. Za tym, że była to osoba wpisana na DVL, mogą przemawiać inne informacje w karcie personalnej, np. zapis w rubryce „język obcy” (*Fremdsprache*), w której podano *polnisch + deutsch* (Karta personalna więźnia, Papke Bernhard, 1942; Zwolnienie więźnia z obozu, Papke Bernhard, 1943). Znajomość języków polskiego i niemieckiego sugeruje, że mamy do czynienia raczej z osobą pochodzącą z ziem wcielonych niż z terenów Rzeszy. Ponadto jako miejsce aresztowania podano Bydgoszcz, w której zamieszkiwał on wraz ze swoją rodziną.

Właśnie w aktach miasta Bydgoszczy możemy odnaleźć potwierdzenie wpisu Bernarda Papkego do drugiej grupy DVL, które nastąpiło 7 kwietnia 1942 roku (Kwestionariusz, Papke Bernhard, 1942). Było ono dopełnieniem formalności, ponieważ już wcześniej, w grudniu 1940 roku, otrzymał on legitymację volksdeutscha, potwierdzającą niemiecką przynależność narodową (Legitymacja volksdeutscha, Papke Bernhard, 1940). Procedura ta dotyczyła przede wszystkim przedwojennej mniejszości niemieckiej. Papke był jej aktywnym przedstawicielem, należał do istniejących przed wojną w Polsce organizacji Niemców etnicznych: Jungdeutsche Partei i Deutsche Vereinigung (Kwestionariusz, Papke Bernhard, 1939).

Na ugruntowaną pozycję Bernarda Papkego i jego rodziny w bydgoskiej mniejszości niemieckiej wskazywać może również informacja zawarta w karcie personalnej w teczce obozowej. Z rubryki „krewni” (*Angehörige*) dowiadujemy się, że jego ojciec Paul Papke zmarł w 1939 roku (Karta personalna więźnia, Papke Bernhard, 1942). Osoba o imieniu i nazwisku Paweł Papka figuruje na liście zabitych na ulicach Bydgoszczy 3 i 4 września 1939 roku (Kosiński, 2008, s. 322). Zarówno Paweł Papka, jak i Bernard Papka zamieszkiwali przed wojną w Bydgoszczy przy ul. Szubińskiej 53/1 (*Księga adresowa miasta Bydgoszczy...*, 1936). To może wskazywać na to, że byli rodziną oraz że w zapisie ich nazwiska popełniono później błąd lub dokonano zmiany jego pisowni.

Paweł i Bernard Papke (Papka), będąc przed wojną obywatelami polskimi, przyznawali się z całą pewnością do narodowości niemieckiej. Wskazują na to tak dokumentacja związana z wpisem Bernarda na niemiecką listę narodową, jak i śmierć Pawła na ulicach Bydgoszczy w pierwszych dniach września 1939 roku. Warto zwrócić uwagę na to, że byli oni niemieckimi katolikami, co wśród bydgoskich Niemców było rzadkością. Wyznanie rzymskokatolickie zostało podane zarówno w księdze zmarłych przy Pawle Papce (Kosiński, 2008, s. 322), jak i w dokumentacji obozowej Bernarda Papkego (Karta personalna więźnia, Papke Bernhard, 1942). W Bydgoszczy przed wojną zdecydowana większość członków mniejszości niemieckiej była wyznania ewangelickiego (ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-unijnego). W 1936 roku osoby narodowości niemieckiej stanowiły zaledwie 2% katolików w Bydgoszczy (Aleksandrowicz, 1999, s. 577–578).

Bernard Papke (Papka) trafił do KL Stutthof za pomaganie Polakom i ruchowi oporu. Jego krótki, zaledwie trzymiesięczny, pobyt w obozie może świadczyć o tym, że przewinienie było niewielkie lub zebrane dowody w sprawie nie były przekonujące. Mogło też dojść do pomyłki, w wyniku której Papke niesłusznie został oskarżony o sympatię do polskiej konspiracji. Zachowana dokumentacja obozowa nie wyjaśnia niestety tych wątpliwości.

Edward Kreft. Przykładem więźnia KL Stutthof posiadającego wpis do drugiej grupy DVL jest Edward Kreft, nauczyciel z Parchowa w powiecie kartuskim, wyznania katolickiego. Nadano mu kategorię więźnia policyjnego. Został on osadzony w obozie 5 maja 1943 roku, ponieważ gdańskie Gestapo podejrzewało, że od dłuższego czasu był „członkiem polskiej organizacji ruchu oporu i brał czynny udział w działalności antypaństwowej” (Pismo ss..., Kreft Eduard, 1943, k. 8). Jego aresztowanie nastąpiło w nocy z 3 na 4 maja 1943 roku i wiązało się z przeprowadzoną przez Gestapo akcją przeciwko polskiej konspiracji (Pismo Gestapo w Gdańsku do komendanta KL Stutthof, Kreft Eduard, 1943, k. 3).

Z zachowanej dokumentacji obozowej nie dowiadujemy się, do której organizacji mógł należeć. Możemy jednak przypuszczać, że sprawa

Krefta miała związek z masowymi aresztowaniami przeprowadzonymi tej samej nocy wśród członków Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”. Wówczas zatrzymano 226 osób, spośród których około setka następnego dnia trafiła do KL Stutthof. Aresztowani pochodzili z kilku powiatów: kartuskiego, kościerskiego, starogardzkiego, tczewskiego i wejherowskiego (Chrzanowski, Gąsiorowski, Steyer, 2005, s. 354). Prawdopodobnie akcja ta wiązała się z dekonspiracją, która nastąpiła na skutek przejścia przez Gestapo list z ponad 3 tys. nazwisk członków „Gryfa”. Wykazy z nazwiskami konspiratorów miały zostać porzucone przez partyzantów podczas jednej z potyczek z oddziałami niemieckiej żandarmerii w okolicach Kartuz (Hajduk, 2001, s. 183).

Na niemiecką narodowość Edwarda Krefta wskazują przede wszystkim dokumenty znajdujące się w jego teczce obozowej. W zachowanym nakazie aresztu ochronnego w rubryce dotyczącej przynależności państwowej podano *DVL Abt. II* (Nakaz aresztu ochronnego, Kreft Eduard, 1943, k. 7). Natomiast z korespondencji znajdującej się w jego teczce personalnej wynika, że po wcieleniu ziem polskich do Rzeszy w 1939 roku przystąpił on do NSDAP i wkrótce został przyjęty do SS (Pismo SS..., Kreft Eduard, 1943, k. 8).

Przynależność Krefta do NSDAP i struktur SS może sugerować, że był on gorliwym Niemcem, aktywnie działającym na rzecz niemieczyny w Polsce międzywojennej. Przemawiałyby za tym procedury związane z przyjmowaniem *volksdeutschów* z Pomorza w szeregi NSDAP. Najpierw musieli oni odbyć kurs światopoglądowy, który miał utrwalić narodowo-socjalistyczne widzenie rzeczywistości. Nie każdy *volksdeutsch* był przyjmowany do organizacji. Przywilej członkostwa w partii był przede wszystkim zarezerwowany dla Niemców etnicznych z pierwszą grupą *DVL* (Jastrzębski, Sziling, 1979, s. 264–265).

Zachowana dokumentacja dotycząca jego kariery zawodowej jako nauczyciela w Polsce międzywojennej pozostawia jednak wiele wątpliwości co do jego niemieckości. W ankiecie personalnej wypełnionej na potrzeby przedwojennego Urzędu Szkolnego w Kartuzach Edward Kreft podał narodowość polską (Ankieta personalna dot. Edwarda Krefta, b.d., k. 40). Podobnie w żadnym z dokumentów znajdujących się w jego teczce personalnej nauczyciela nie wspomina się o narodowości niemieckiej (Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939]). Nasuwa się pytanie, dlaczego po anektowaniu województwa pomorskiego do Rzeszy Kreft stał się Niemcem i jakie były argumenty za wpisaniem go do drugiej grupy *DVL* oraz przyjęciem do NSDAP i SS.

Być może dla niemieckich władz Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie ważny był jego życiorys z okresu zaboru pruskiego. Edward Kreft, urodzony w 1893 roku, zdążył w trakcie I wojny światowej odbyć w armii niemieckiej nieco ponad trzyletnią służbę, którą ukończył 10 listopada 1918 roku w stopniu sierżanta artylerii (Odpis zaświadczenia Izby Skarbowej w Poznaniu..., 1934, k. 22). Następnie kształcił się na kilkumiesięcznym

kursie w jeszcze niemieckim seminarium nauczycielskim w Kościerzynie (Odpis zaświadczenia o ukończeniu seminarium nauczycielskiego..., k. 15; Odpis zaświadczenia o zdaniu egzaminu końcowego w seminarium nauczycielskim..., k. 16). Po jego ukończeniu przez prawie cztery miesiące, do 10 stycznia 1920 roku, pracował jako nauczyciel w niemieckiej szkole (Odpis zaświadczenia Komisji Weryfikacyjnej przy Kuratorium..., k. 21). Z pewnością wraz z nastaniem odrodzonej Rzeczypospolitej musiał zacząć uczyć się języka polskiego (Odpis zaświadczenia potwierdzającego udział w kursie polonistycznym..., k. 18), ale nie było to doświadczenie wyjątkowe, a wręcz stało się udziałem większości Polaków z Pomorza.

Na decyzję Edwarda Krefta o opowiedzeniu się za narodowością niemiecką mogły wpłynąć: jego pozycja zawodowo-społeczna, dobra znajomość języka niemieckiego oraz sytuacja rodzinna. Był nauczycielem z dwudziestoletnim stażem pracy. Przez ostatnie lata przed wojną pełnił obowiązki kierownika Publicznej Szkoły Powszechnej w Borku-Wydmuchowie. Po wcieleniu do Niemiec został nauczycielem w Parchowie. Być może warunkiem dalszej pracy w tym zawodzie w niemieckim szkolnictwie było przystąpienie do struktur miejscowej NSDAP i SS? Na utrzymaniu miał zapewne niepracującą żonę i w chwili aresztowania piątkę małych dzieci, w wieku od roku do 10 lat.

Niemiecką tożsamość Edwarda Krefta potwierdził jego brat, Johann Kreft, w liście do komendanta KL Stutthof. Wstawiając się za swoim bratem, zapewnił o jego niemieckim nastawieniu, które mogli poświadczyć miejscowi Niemcy wymienieni w liście z nazwiska (w tym policjant z Parchowa). Edward, w opinii swojego brata, miał być „trochę Niemcem”, który „przetrwał” przez okres polskiej państwowości, wiele znosząc, zachował swoją niemieckość. Żyjąc w całkowicie spolonizowanym otoczeniu, starał się wychowywać swoje dzieci w duchu niemieckim, mówił w swoim domu po niemiecku (List J. Kreft do komendanta KL Stutthof..., k. 10). Okoliczności, w jakich został napisany list, sugerują pewien dystans do formułowanych w nim opinii i sądów. Johann Kreft, podejmując się obrony brata, mógł tylko próbować przekonać komendanta obozu w Stutthofie, że Edward był dobrym Niemcem. Pojawiające się określenie „trochę Niemiec” (*wenigen Deutschen*) świadczy o tym, że Edward Kreft w okresie międzywojennym mógł ulec silnej polonizacji lub skłonić się ku polskiej tożsamości narodowej. W swoim liście Johann Kreft zwracał również uwagę na aktywność brata w okresie nastania niemieckich rządów, na „chętnie i zyczliwie” pełnione funkcje w strukturach partii narodowosocjalistycznej i SS. Być może ta działalność publiczna sprawiła, że także lokalna społeczność z Parchowa zapamiętała go jako niemieckiego nauczyciela, który jednak nie pozostawił po sobie złych wspomnień (Historia szkoły przed II wojną światową, 2015).

Po aresztowaniu i osadzeniu Edwarda Krefta w KL Stutthof nie zanegowano jego niemieckiego pochodzenia, ale jedynie uznano nielojalność wobec państwa niemieckiego. W opinii władz SS miał on pozostać

„wewnętrznie przeciwnikiem Rzeszy Niemieckiej” i swoją przynależnością do polskiego ruchu potwierdzić antypaństwowość. Przeprowadzono wobec niego postępowanie dyscyplinarne, w wyniku którego został zdegradowany i usunięty z ss. (Pismo ss..., Kreft Eduard, 1943, k. 8). Zgodnie ze wskazaniem RSHA Kreft miał zostać przekazany w połowie lutego 1944 roku do KL Mauthausen (Pismo Gestapo w Gdańsku do komendanta KL Stutthof, Kreft Eduard, 1944, k. 5; Pismo Gestapo w Gdańsku do komendanta KL Mauthausen, Kreft Eduard, 1944, k. 6). Nie znajdujemy jednak potwierdzenia wykonania tej decyzji. W pamięci miejscowego społeczeństwa zachowała się informacja o jego zgładzeniu w KL Stutthof (Historia szkoły przed II wojną światową, 2015). Dla tej informacji również nie ma poświadczenia w dokumentacji obozowej.

Nasuwa się pytanie o to, dlaczego Edward Kreft zaangażował się w działalność konspiracyjną. Czy stały za tym dawne kontakty towarzyskie? Wiadomo, że w skład Rady Naczelnej row „Gryf Pomorski” wchodził Leon Kleinschmidt, etniczny Polak, były podinspektor szkolny w Kartuzach (Hajduk, 2001, s. 182), który mógł dobrze znać Krefta i wciągnąć go do konspiracji. Być może przemawiały za tym sympatie do Polaków i państwa polskiego, jego nieugruntowane poczucie narodowości?

Czy Edward Kreft czuł się bardziej Niemcem, czy Polakiem? A może Kaszubem? Jaką narodowość wskazał podczas spisów przeprowadzonych w latach 1939–1940? Pewnie te pytania pozostaną bez jednoznacznej odpowiedzi i będą stanowić część jego zrekonstruowanego – przy wykorzystaniu metod właściwym naukom historycznym – życiorysu.

Witold Glock. Wpis do drugiej grupy DVŁ posiadał również Witold Glock, zamieszkały w Gdańsku, a pochodzący z Łubiany w powiecie kościerskim, deklarujący wyznanie katolickie. Do KL Stutthof trafił on 2 października 1943 roku, ponieważ był „członkiem polskiej organizacji ruchu oporu” (Karta personalna więźnia, Glock Withold, 1943, k. 1). W obozie otrzymał statut więźnia policyjnego. Na karcie personalnej figuruje tylko zapis *V.Deutsch*, jednak już w nakazie aresztu ochronnego określono jego przynależność państwową jako *DVL Abt. II* (Nakaz aresztu ochronnego, Glock Withold, 1943, k. 4). W dokumentacji obozowej znajduje się polecenie przekazania go do KL Auschwitz (Pismo Gestapo w Gdańsku do komendantury KL Stutthof, Glock Withold, 1944, k. 2; Pismo Gestapo w Gdańsku do komendantury KL Auschwitz, Glock Withold, 1944, k. 3). Nie wiadomo, czy zostało ono wykonane. W każdym razie w życiorysie sporządzonym później podczas przyjmowania do pracy w Milicji Obywatelskiej Glock nie wspominał nic o pobycie w Auschwitz (Życiorys, Glock Witold, 1945, k. 4).

Witold Glock był w okresie od 22 maja do 1 października 1945 roku funkcjonariuszem w Komendzie Powiatowej MO w Kościerzynie, w stopniu szeregowego, z funkcją magazyniera. W jego aktach osobowych znajdują się informacje dotyczące okresu II wojny światowej. W życiorysie sporządzonym na potrzeby rekrutacji w szeregach MO Glock nie napisał, że

posiadał drugą grupę DVL i działał w organizacji konspiracyjnej, za co miał zostać osadzony w KL Stutthof. Podał natomiast, że w październiku 1941 roku, „nie chcąc podpisać poddaństwa niemieckiego”, opuścił Kościerzynę i udał się do Generalnego Gubernatorstwa, gdzie po ośmiu miesiącach pobytu w Siedlcach został schwytany przez Gestapo i przewieziony do więzienia w Gdańsku (Życiorys, Glock Witold, 1945, k. 4).

Przedstawiona w życiorysie wersja o ucieczce do GG przed przyjęciem niemieckiej narodowości („niemieckiego poddaństwa”) wydaje się mało wiarygodna. W 1941 roku wpisywanie ludności Pomorza na niemiecką listę narodową miało jeszcze charakter dobrowolny i obejmowało w pierwszej kolejności miejscowych Niemców etnicznych, czyli przedwojenną mniejszość niemiecką. Przymus i masowość wpisów na DVL nastąpiły dopiero od wiosny 1942 roku.

Próba ukrycia przez Glocka zarówno wpisu na niemiecką listę narodową, jak i przynależności do organizacji Polski podziemnej, nie wydaje się czymś zaskakującym. Przyjęcie narodowości niemieckiej oraz udział w niekomunistycznym ruchu oporu mogły być przeszkodą do podjęcia pracy w MO. Zaskakujące jest raczej to, że Glock został po niespełna pięciu miesiącach zwolniony ze służby. Jako oficjalny powód podano redukcję zatrudnienia (List obiegowy dot. zwolnienia z MO, Glock Witold, 1945, k. 8). Nasuwa się jednak pytanie, czy za tak szybkim zakończeniem kariery w MO, mimo otrzymania pozytywnej oceny kwalifikacyjnej (Ocena kwalifikacyjna, Glock Witold, 1945, k. 7), nie stała ukrywana przez niego przynależność do niemieckiej grupy narodowej oraz działalność konspiracyjna. Być może pionierzy operacyjne MO uzyskały na ten temat jakąś wiedzę?

Porównując dane z obozowej teczki personalnej Witolda Glocka z informacjami zawartymi w jego aktach osobowych funkcjonariusza MO, można zauważyć więcej nieścisłości. Wedle zapisów w karcie personalnej więźnia Glock miał być z zawodu ślusarzem i przed aresztowaniem zamieszkiwać w Gdańsku Wrzeszczu przy ul. Färberweg (obecnie Miszewskiego). Aresztowany miał zostać przez Gestapo w Gdańsku 27 października 1943 roku, miesiąc i pięć dni przed przekazaniem do KL Stutthof (Karta personalna więźnia, Glock Witold, 1943, k. 1). Natomiast w życiorysie złożonym w Wydziale Personalnym MO Glock napisał, że jest bez zawodu, ma ukończoną pierwszą klasę liceum, a przed osadzeniem w Stutthofie był najpierw w więzieniu w Gdańsku, a następnie pół roku w obozie karnym (Życiorys, Glock Witold, 1945, k. 4).

Czy Witold Glock próbował po wojnie ukryć swoją niemiecką tożsamość, czy też był Polakiem, który koniunkturalnie bądź pomyłkowo dokonał wpisu do drugiej grupy DVL? Rozbieżności między przekazem źródłowym płynącym z materiałów sporządzonych przez administrację obozu koncentracyjnego i narracją dokumentacji wytworzonej na potrzeby rekrutacji do organów MO nie pomagają w znalezieniu odpowiedzi na to pytanie.

Pewnym wskazaniem pomocnym w określeniu tożsamości narodowej Glocka może być jego zaangażowanie w konspirację. Z powojennych relacji wynika, że należał on do Polskiej Armii Powstania (PAP), wchodził w skład Komendy Administracji Terenowej, w ramach której był zastępcą komendanta poczt i telegrafów w stopniu sierżanta (Gąsiorowski, 1997, s. 53–54). Do Stutthofu trafił wraz całą dwudziestoosobową grupą aresztowanych członków PAP. Był to wynik rozpoczętej przez Gestapo akcji likwidacji struktur PAP na Pomorzu. Zatrzymania w Gdańsku rozpoczęły się 21 sierpnia 1943 roku (Owsiński, 2001, s. 76–77). Glock został aresztowany 27 sierpnia 1943 roku (Karta personalna więźnia, Glock Withold, 1943, k. 1). Czy ta aktywność konspiracyjna dałaby się pogodzić z silnym poczuciem niemieckiej tożsamości? Raczej może wskazywać na słabo ukształtowaną niemiecką świadomość narodową i silniejsze związki z polsnością. Ale pamiętać też trzeba, że wśród konspiratorów na Pomorzu nie brakowało osób skłaniających się ku narodowości niemieckiej.

Plińscy. Dwudziestoletnia Stefania Plińska wraz z rodzicami – Józefą i Józefem Plińskimi, którzy byli właścicielami gospodarstwa i młyna w Żurze w gminie Osie, w powiecie świeckim – została osadzona w KL Stutthof 2 sierpnia 1944 roku. Do obozu Plińscy trafili po trwającym od 20 maja 1944 roku śledztwie prowadzonym przez gdańską policję. Zarzucano im współpracę z ruchem oporu. Całej rodzinie nadano statut więźniów policyjnych i politycznych. Wszyscy deklarowali wyznanie katolickie (Karta personalna więźnia, Plinski Stefania, 1944; Karta personalna więźnia, Plinski Józef, 1944).

Wedle ustaleń Gestapo Stefania miała być kurierką w organizacji konspiracyjnej, a jej rodzice mieli wspierać polskich partyzantów, m.in. udzielając im schronienia i noclegów w prowadzonym przez siebie młynie (Pismo komendanta policji bezpieczeństwa w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, Plinski Stefania, 1944; Pismo komendanta policji bezpieczeństwa w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, Plinski Józef, 1944; Odpis uwierzytelniony pisma szefa RSHA..., Plinski Stefania, 1944; Odpis uwierzytelniony pisma szefa RSHA..., Plinski Józef, 1944). Plińskich uznano za volksdeutsche, w nakazach aresztu ochronnego wystawionych dla Stefanii i Józefa podano, że byli oni wpisani do drugiej grupy DVL (Nakaz aresztu ochronnego, Plinski Stefania, 1944; Nakaz aresztu ochronnego, Plinski Józef, 1944).

Potwierdzenie wpisu na niemiecką listę narodową Plińskich można odnaleźć w dokumentacji starostwa powiatowego w Świeciu. Józef Pliński wraz z żoną i czwórką dzieci figuruje w wykazie rodzin wnioskujących o wpis do drugiej grupy DVL (Formularz z nazwiskami osób wpisanych do II grupy DVL..., 1941). Czy jest to wystarczający dowód na niemieckość rodziny Plińskich? Wątpliwości wprowadza spisana po wojnie relacja Stefanii Plińskiej.

Stefania, opisując działalność konspiracyjną, w którą ona i jej rodzice byli zaangażowani, nie wspomina nic o wpisie na niemiecką listę narodową (Relacja Stefanii Magdaleny Lewickiej z d. Plińskiej..., 1979, s. 1–4). Chęć ukrycia przez nią posiadania drugiej grupy DVL może wydawać się zrozumiała, ponieważ po II wojnie światowej odstępstwo od narodowości polskiej było traktowane w powszechnym odbiorze jako zdrada. Ponadto wizerunek volksdeutscha z tzw. dwójką kłócił się z udziałem w konspiracji antyniemieckiej. Nie wiemy też, w jakim stopniu w decyzji o wpisie na DVL uczestniczyła niepełnoletnia wówczas dziewczyna.

Wątpliwości co do przynależności przed wojną rodziny Plińskich do mniejszości niemieckiej wprowadzają również ustalenia popularnego opracowania historii Niemców etnicznych w gminie Osie, w którym możemy przeczytać: „Według pisma kierownika urzędu w Osiu do landrata z 22 grudnia 1939 roku w rękach Artura Bohma znalazł się [...] młyn w Żurze odebrany Józefowi Plińskiemu” (Mieszała, 2013, s. 19). W trakcie kwerendy nie udało się odnaleźć pisma, na które powołuje się autor tego opracowania, natomiast wynik negatywny dały poszukiwania dokumentów dotyczących przejęcia młyna Józefa Plińskiego w miejscowości Żur w 1939 roku przez okupacyjne władze niemieckie. W zachowanym w aktach niemieckiego Urzędu Kultury Rolnej w Bydgoszczy wykazie akt gruntowych z 1940 roku podano, że Józef „Plinske” był od 5 lipca 1912 roku właścicielem nieruchomości Żur Młyn (Wykaz akt gruntowych, 1940, k. 25). Gdyby jednak przyjąć, że Plińscy utracili swoją nieruchomość w grudniu 1939 roku na rzecz miejscowych Niemców, wówczas można byłoby w tym zdarzeniu znaleźć wytłumaczenie dla przyjęcia przez nich drugiej grupy DVL. Wpis na niemiecką listę narodową mógł być pomocny w odzyskaniu utraconego majątku. Gwarancją zwrotu zagrabionej nieruchomości mogła być właśnie druga grupa, ponieważ tylko część osób, które otrzymały trzecią grupę, odzyskała zajęte majątki (Jastrzębski, Sziling, 1979, s. 173).

Hipoteza taka ma jednak słabe strony. Może zastanawiać sam fakt przejęcia przez miejscowych Niemców nieruchomości od polskiego właściciela już w grudniu 1939 roku, ponieważ w tym czasie na Pomorzu volksdeutsche zajmowali przede wszystkim gospodarstwa opuszczone przez Polaków wysiedlonych do Generalnego Gubernatorstwa bądź ofiar niemieckich egzekucji. Pozostali na Pomorzu Polacy utrzymali swoje majątki mniej więcej do 1941 roku. Wtedy dopiero nastąpiła całkowita konfiskata nieruchomości rolnych należących do polskich mieszkańców byłego województwa pomorskiego (Jastrzębski, Sziling, 1979, s. 207–208). Ponadto z relacji Stefanii Plińskiej wynika, że przez cały okres niemieckiej aneksji mieszkała ona z rodzicami w młynie w Żurze, gdzie w latach 1940–1944 ukrywano polskich konspiratorów oraz osoby poszukiwane przez policję. Plińska nic nie wspomina o utracie nieruchomości należącej do jej rodziców (Relacja Stefanii Magdaleny Lewickiej z d. Plińskiej..., 1979, s. 1–4). Być może to strach przed utratą młyna i gospodarstwa rolnego sprawił,

że Józef Pliński w 1941 roku podjął decyzję o wpisie do drugiej grupy DVL. Własność tę nabył jeszcze w czasach zaboru pruskiego, co mogło być dla władz argumentem na rzecz jego niemieckości.

Józef i Józefa Plińscy posługiwali się z pewnością biegle językiem niemieckim. Potwierdzenie tego znajduje się w relacji Stefanii, kiedy wspomina ona okoliczności śmierci ojca, który zmarł w obozie 15 lutego 1945 roku z powodu wycieńczenia tyfusem i którego ciało zostało spalone na stosie. Matka jej dowiedziała się o tym od świadka tego zdarzenia, który był Niemcem, aptekarzem z Berlina (Relacja Stefanii Magdaleny Lewickiej z d. Plińskiej..., 1995, s. 10).

Znajomość języka niemieckiego, która wśród rdzennych mieszkańców Pomorza była dość powszechna, nie przesądza jeszcze o niemieckiej tożsamości Plińskich. Czy ich długotrwałe zaangażowanie w działania na rzecz polskich organizacji podziemnych dałoby się pogodzić z poczuciem niemieckich więzi narodowych? Czy jednak te okoliczności wskazują na polską tożsamość narodową? Na te pytania trudno jednoznacznie odpowiedzieć. Gdyby jednak nawet za przyjęciem drugiej grupy DVL przez Plińskich stały przesłanki tylko natury koniunkturalnej, to nie można zakładać, że po stronie niemieckiego urzędu dokonującego wpisu kierowano się podobnym podejściem. Nie można wykluczyć, że Plińscy w optyce niemieckich urzędników uchodzili bardziej za spolonizowanych Niemców niż Polaków naznaczonych doświadczeniami zaboru pruskiego.

Argumentem za tym, że wśród miejscowych Niemców Plińscy byli uważani za swoich, może być to, iż przez cztery lata udawało im się prowadzić w posiadanych młynie działalność konspiracyjną, o którą nikt ich nie podejrzewał. Ich aresztowanie nastąpiło nie po donosie niemieckich sąsiadów, ale po ujawnieniu grupy konspiracyjnej, którą wspierali. Co więcej, o zainteresowaniu się nimi gdańskiego Gestapo zostali uprzedzeni przez życzliwego, miejscowego, niemieckiego policjanta (Relacja Stefanii Magdaleny Lewickiej z d. Plińskiej..., 1995, s. 7).

Leon Nadolski. Urzędnik starostwa w Kościerzynie, Leon Nadolski, został osadzony 10 czerwca 1944 roku w KL Stutthof. W obozie otrzymał kategorię więźnia politycznego i policyjnego. Wedle informacji zawartych w dokumentacji obozowej miał 43 lata, był żonaty, wyznania rzymskokatolickiego, z zawodu krawiec, był wpisany do drugiej grupy DVL (Karta personalna więźnia, Nadolski Leon, 1944, k. 1; Nakaz aresztu ochronnego, Nadolski Leon, 1944, k. 4; Odpis pisma szefa RSHA..., Nadolski Leon, 1944, k. 2).

Powodem skierowania Nadolskiego do obozu było podejrzenie, że pozostawał on w kontakcie ze współpracownikami oddziału partyzackiego Jana Szalewskiego. Zarzucano mu, że dzięki tym relacjom wiedział o istnieniu polskiego ruchu oporu. Podejrzewano go również o wykradanie formularzy dowodów osobistych z urzędu, w którym pracował, w celu dostarczania ich polskim partyzantom (Pismo dowódcy policji

bezpieczeństwa w Gdańsku do komendantury KL Stutthof, Nadolski Leon, 1944, k. 2).

Nadolskiego aresztowano 25 maja 1944 roku (Karta personalna więźnia, Nadolski Leon, 1944, k. 1), w przeddzień wielkiej obławy przeciwko partyzantom Szalewskiego, która została przeprowadzona w rejonie Łubiany koło Kościerzyny. Już od początku maja 1944 roku niemiecka policja prowadziła intensywną akcję przeciwko oddziałom partyzantów działających na Kaszubach (Chrzanowski, Gąsiorowski, Steyer, 2005, s. 486). Wydaje się prawdopodobne, że na informację o współpracy Nadolskiego z ludźmi Szalewskiego niemiecka policja mogła natrafić, przygotowując się do tej rozprawy z partyzantami.

Działalność, o którą podejrzewano Nadolskiego, wiązała się z legalizacją dokumentów dla członków organizacji Polski podziemnej. Polegała ona na wystawianiu niemieckich oryginalnych dokumentów na fałszywe nazwiska, którymi posługiwali się polscy konspiratorzy. Wiadomo, że zdobywaniem tego typu dokumentów zajmował się w Kościerzynie Jan Szalewski (Gąsiorowski, 2009, s. 312–313). Nie wiemy, na jakich zasadach miała odbywać się współpraca Leona Nadolskiego z grupą Szalewskiego. Czy Nadolski wynosił blankiety ausweisów ze starostwa, kierując się tylko względami ideowymi, czy może stała za tym jakaś korzyść?

Józef Guźliński. Mieszkaniec Tczewa Józef Guźliński był więźniem policyjnym w KL Stutthof od 3 grudnia 1942 roku. Został aresztowany przez niemiecką policję 9 listopada 1942 roku. Był z zawodu nastawniczym, wyznania rzymskokatolickiego, żonaty. Miał wpis do drugiej grupy niemieckiej listy narodowej (Karta personalna więźnia, Guzliniski Josef, 1942, k. 1; Nakaz aresztu ochronnego, Guzliniski Josef, 1944, k. 3; Odpis pisma szefa RSHA..., Guzliniski Josef, 1944, k. 2).

Powodem uwięzienia Józefa Guźlińskiego, wedle dowódcy policji bezpieczeństwa w Gdańsku, było to, że „posiadał on wiedzę o istnieniu polskiej organizacji oporu” (Pismo dowódcy policji bezpieczeństwa w Gdańsku do komendantury KL Stutthof, Guzliniski Josef, 1944, k. 2). Natomiast w nakazie aresztu ochronnego, podpisanym przez szefa RSHA Ernsta Kaltenbrunnera, stwierdzono, że „brał czynny udział w zdradzie stanu przez przynależność do polskiej organizacji ruchu oporu” (Nakaz aresztu ochronnego, Guzliniski Josef, 1944, k. 3).

W świetle dokumentów zachowanych w obozowej teczce personalnej Józefa Guźlińskiego trudno rozstrzygać, który z zarzutów był prawdziwy. Czy Guźliński tylko miał wiedzę o działalności konspiracyjnej bądź istnieniu oddziałów partyzanckich i nie przekazał jej niemieckim władzom policyjnym, czy też sam był zaangażowany w tę działalność?

W odpowiedzi na to pytanie pomocne mogą być informacje znajdujące się w życiorysie sporządzonym po wojnie, przy okazji ubiegania się o przyjęcie w szeregi Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej. Guźliński podał, że w latach 1941–1942 należał do Tajnej Organizacji Polskiej

(Życiorys, Guźliński Józef, 1963, k. 1–2; Kwestionariusz członka ORMÓ, Guźliński Józef, 1963, k. 3). Wydaje się, że mogła nastąpić pomyłka przy podawaniu nazwy organizacji partyzanckiej i mógł on raczej należeć do Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”.

W życiorysie Guźlińskiego z pierwszej połowy lat sześćdziesiątych XX wieku nie ma wzmianki o wpisie na niemiecką listę narodową (Życiorys, Guźliński Józef, 1963, k. 1–2). Ta sytuacja nie dziwi, gdyż przyznanie się do przyjęcia niemieckiego obywatelstwa w czasie wojny mogłoby być przeszkodą do podjęcia służby w ORMÓ. Na te radykalne zmiany identyfikacji narodowościowej u Guźlińskiego zapewne wpływała dynamika przemian politycznych, związanych najpierw z nastaniem okupacji niemieckiej, a następnie z zaprowadzeniem systemu dyktatury partii komunistycznej w Polsce. Można przypuszczać, że Guźliński, kierując się chęcią przetrwania w czasie wojny, złożył wniosek o wpis na DVL, a później wstąpił w szeregi PPR i ORMÓ.

Braunowie. Joanna i Leon Braunowie, małżeństwo z Torunia, zostali skierowani do KL Stutthof 3 marca 1944 roku. Zaliczono ich do kategorii więźniów policyjnych. Powodem osadzenia w obozie była dezercja z Wehrmachtu ich syna, Alojzego Brauna, który podczas urlopu postanowił nie wracać do swojego oddziału i dołączyć do grupy partyzantów w Borach Tucholskich. Wedle dokumentacji obozowej byli oni wpisani do drugiej grupy DVL (Karta personalna więźnia, Braun Johanna, 1944, k. 1; Nakaz aresztu ochronnego, Braun Johanna, 1944, k. 8; Karta personalna więźnia, Braun Leon, 1944; Pismo do komendatury KL Stutthof, Braun Leon, 1944).

Braunowie byli więc zakładnikami za syna. W KL Stutthof rodziny dezertersów z Wehrmachtu osadzano jako zakładników od połowy 1943 roku. Byli to zazwyczaj rodzice lub rodzeństwo. Dotyczyło to jednak w zdecydowanej większości osób z trzecią grupą DVL, nie są znane w literaturze przedmiotu przypadki osób, które należałyby do drugiej grupy niemieckiej listy narodowej (Drywa, 2012, s. 68, 74, 77; Owiński, 2001, s. 106).

Leon Braun po nieco ponad dwóch miesiącach, 11 maja 1944 roku, został zwolniony z obozu (Zaświadczenie o zwolnieniu z KL Stutthof, Braun Leon, 1944). Zwrócono mu dowód osobisty volksdeutscha drugiej grupy DVL (Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, Braun Leon, 1944). Natomiast Joanna Braun pozostała w Stutthofie. Co więcej, w sierpniu 1944 roku, na rozkaz szefa RSHA Ernsta Kaltenbrunnera, zarządzono jej przeniesienie do KL Ravensbrück. Powodem tego było „wspieranie dezertera podczas ucieczki” oraz „utrudnianie policyjnego dochodzenia przez wprowadzające w błąd zeznania” (Odpis pisma szefa RSHA..., Braun Johanna, 1944, k. 7). Uznano, że Joanna Braun „znała knowania swojego syna i jego potajemnie odwiedzała w Borach Tucholskich”, a „kiedy była przez policję wielokrotnie pytana o swojego syna, świadomie

podawała fałszywe informacje” (Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Ravensbrück..., Braun Johanna, 1944, k. 6). Zakładano, że „po uwolnieniu ponownie zachowa się ze szkodą dla państwa” (Odpis pisma szefa RSHA..., Braun Johanna, 1944, k. 7).

Zaskakujące może wydawać się to odmienne potraktowanie każdego z rodziców przez niemieckie władze policyjne. Czy rzeczywiście ojciec Alojzego Brauna nic nie wiedział na temat pomocy matki w ucieczce i ukryciu się przed wojskiem syna? Czy może Leon Braun wybrał – zamiast solidarności z najbliższymi – lojalność wobec państwa niemieckiego? W jakim stopniu był to jego świadomy wybór, a w jakim został zmanipulowany czy nawet złamany podczas śledztwa?

Martin Ittner. Pracownik urzędu opieki społecznej w Gdyni Martin Ittner trafił do KL Stutthof 3 listopada 1943 roku. Był więźniem politycznym. Został skierowany do obozu po aresztowaniu przez gdańskie Gestapo i trwającym miesiąc śledztwie. Ittner w chwili aresztowania był mieszkańcem Gdyni, pochodził jednak z Miastka w powiecie wschowskim (przed wojną leszczyńskim), miał żonę i czwórkę dzieci, z zawodu był krawcem i księgowym, przynależał do Kościoła katolickiego, miał wpis do drugiej grupy niemieckiej listy narodowej (Karta personalna więźnia, Ittner Martin, 1943, k. 1; Nakaz aresztu ochronnego, Ittner Martin, 1944, k. 8; Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, Ittner Martin, 1944, k. 4; Pismo komendatury KL Stutthof do Gestapo w Gdańsku, Ittner Martin, 1944, k. 5).

Przyczyną jego osadzenia w KL Stutthof było to, że zatajając przynależność do polskiej organizacji, wyłudził wpis do drugiej grupy niemieckiej listy narodowej, przez co „bardzo mocno oszukał niemiecki urząd” (Odpis pisma szefa RSHA..., Ittner Martin, 1944, k. 9). Szef RSHA Ernst Kaltenbrunner zarządził jego przeniesienie do KL Buchenwald. W obozowej teczce personalnej Ittnera nie znajdujemy potwierdzenia wykonania tego rozkazu.

Powód uwięzienia Martina Ittnera wskazuje na to, że niemieckie władze policyjne uznały, iż nie był on Niemcem na tyle, aby otrzymać drugą grupę DVL. Na jego niemieckości cieniowało kłaść członkostwo przed wojną w nieokreślonej polskiej organizacji. Zgodnie z zarządzeniem ministra spraw wewnętrznych Rzeszy o nabywaniu niemieckiego obywatelstwa warunkiem wpisu do drugiej grupy było nieutrzymywanie „związków z polskością”, gdyż miało to wykluczać zachowanie niemieckości w okresie rządów polskich. Doprecyzowano, że „tego rodzaju związków należy dopatrywać się już w samej przynależności do takiej czy innej polskiej organizacji” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, s. 258). Zarzut postawiony Ittnerowi nie oznaczał kwestionowania jego pochodzenia, a jedynie przystąpienie do zbyt wysokiej grupy niemieckiej listy narodowej. Wedle zarządzenia o nabywaniu obywatelstwa osoby niemieckiego pochodzenia, które należały do polskich organizacji,

miały być wpisywane do trzeciej grupy DVŁ (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, s. 260).

Ludwik Górny. Ludwik Górny został skierowany do KL Stutthof 10 listopada 1943 roku. Pochodził z miejscowości Buk w powiecie grodziskim, znajdującej się w Okręgu Rzeszy Kraj Warty. Aresztowano go jednak 23 września 1943 roku na terenie Gdyni, stąd zapewne jego osadzenie w obozie w Stutthofie. Był z zawodu krawcem i księgowym, stanu wolnego. Deklarował wyznanie rzymskokatolickie. Legitymował się wpisem do drugiej grupy DVŁ (Karta personalna więźnia, Górny Ludwik, 1943, k. 1; Pismo Gestapo w Gdańsku do komendantury KL Stutthof, Górny Ludwik, 1944, k. 4).

Został pozbawiony wolności i osadzony w obozie, ponieważ wedle gdańskiego Gestapo „za polskich rządów aktywnie występował przeciwko Niemczyźnie i wyłudził dla siebie wpis do drugiej grupy niemieckiej listy narodowej. Poza tym ubliżył oficjalnym organom w anonimowych listach do najwyższych placówek ss i Policji” (Pismo Gestapo w Gdańsku do komendantury KL Stutthof, Górny Ludwik, 1944, k. 4). Ten ostatni zarzut został bardziej precyzyjnie przedstawiony w piśmie szefa RSHA Kaltenbrunnera, który podawał, że Górny w swoich anonimach „kierownictwo urzędu i oficerów zniesławiał i obwiniał o zakazane działania”, przez co „w szeregach policji wywołał zaniepokojenie i rozkład” oraz „obciążył urząd niepotrzebnymi działaniami śledczymi, utrudniając wykonywanie zadań ważnych pod względem militarnym” (Odpis pisma szefa RSHA..., Górny Ludwik, 1944, k. 5).

Postawiony Górnemu zarzut „występowania przeciwko Niemczyźnie” w okresie międzywojennym stawia pod znakiem zapytania jego związki z niemieckością. Nie dyskwalifikuje go to jednak całkowicie jako Niemca etnicznego bądź kulturowego. W świetle zarządzenia o nabyciu obywatelstwa osoby, które działały na szkodę niemieckości, mogły zostać wpisane do czwartej grupy DVŁ, o ile na to wyraziły zgodę. Jednak już osoby kwalifikujące się do pierwszej lub drugiej grupy, które aktywnie działały przed wojną przeciw niemieckości, traktowano jako „niepożądaną ludność niemiecką”. Ta kategoria nie otrzymywała wpisu na niemiecką listę narodową (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, s. 261). Innymi słowy, szansę otrzymywały te osoby niemieckiego pochodzenia, które uległy silnej polonizacji i działały na szkodę niemieckości, natomiast ci, którzy zachowali swoją niemieckość, a jednocześnie aktywnie działali przeciwko Niemczyźnie, zostali wykluczeni z nabycia obywatelstwa. Na podstawie dostępnego i zachowanego materiału źródłowego trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, do której grupy osób mógł być zaliczany przez niemieckie władze Józef Górny.

Wśród więźniów KL Stutthof określanych w dokumentacji obozowej jako *Volksdeutsche* przedwojenni obywatele polscy narodowości niemieckiej przynależący do drugiej grupy DVL stanowili zdecydowaną mniejszość. Wydaje się, że większość *volksdeutschów* osadzonych w Stutthofie tworzyli zniemczeni Polacy wpisani do trzeciej grupy DVL. Oprócz tego mamy sporą liczbę więźniów z wpisem na niemiecką listę narodową, w przypadku których na podstawie zachowanych obozowych teczek personalnych nie dało się określić przynależności do konkretnej grupy. Możemy przyjąć, że w tej zbiorowości będą zachowane podobne proporcje między osobami z drugą i trzecią grupą DVL. Ponadto pozostaje jeszcze pewna liczba więźniów narodowości niemieckiej, po których pozostały tylko ślady na listach transportowych, w księdze ewidencyjnej albo w aktach szpitala obozowego. W stosunku do tej zbiorowości, ze względu na ograniczony materiał źródłowy, nie możemy dokonać rozstrzygnięć co do ich przynależności do konkretnej grupy DVL i powodów osadzenia w obozie.

Na podstawie zachowanych źródeł można zidentyfikować kilkunastu więźniów obozu w Stutthofie z drugą grupą DVL, w większości będących etnicznymi bądź kulturowymi Niemcami. Najczęstszymi powodami ich osadzenia było podejrzenie o zaangażowanie w konspirację albo udzielanie pomocy oddziałom partyzanckim lub posiadanie wiedzy o takiej działalności i jej nieprzekazanie niemieckiej policji. Z całą pewnością można takie zachowania *volksdeutschów* zaliczyć do przejawów niełojalności wobec Rzeszy Niemieckiej. Mogła się ona wiązać z wiernością przedwojnemu państwu polskiemu bądź też ze szczególną sympatią do polskich sąsiadów.

Przyczyną skierowania do obozu bywały również wyłudzenie wpisu do drugiej grupy DVL albo szkalowanie niemieckich organów policyjnych. Tego typu działania podważały wierność państwu niemieckiemu, trudno jest jednak określić, opierając się na dostępnym materiale źródłowym, w jakim stopniu wynikało to z lojalności wobec przedwojennej Polski.

Z propolskimi postawami niektórych osób z drugą grupą DVL osadzonych w KL Stutthof wiąże się pytanie o stopień ugruntowania ich niemieckości. Czy czuły się one bardziej Niemcami, czy może Polakami? Niejednokrotnie nie daje się znaleźć jednoznacznej odpowiedzi na tak postawione pytanie, ponieważ można odwołać się do argumentów tak za pierwszą, jak i za drugą tożsamością. Nawet jeśli w przypadku części z nich znajdujemy przeważające dowody na polską tożsamość narodową, to zawsze pozostaje optyka Niemców, którzy nieraz osoby dalece spolonizowane postrzegali jako mające silne korzenie niemieckie. Wskazuje to na potrzebę przeprowadzenia w przyszłości pogłębionych badań nad tożsamością narodową zarówno przedwojennej mniejszości niemieckiej, jak i osób wpisanych na DVL w czasie wojny.

Należy podkreślić, że wśród badanych przypadków więźniów KL Stutthof z drugą grupą DVL były osoby, które po zakończeniu niemieckiej okupacji ponownie przyjęły obywatelstwo polskie i następnie wypierały ze swoich oficjalnych życiorysów i relacji wpis do tej kategorii niemieckiej listy narodowej. Taka postawa jednak nie dziwi, ponieważ ci, którzy dokonali odstępstwa od narodowości polskiej, byli po wojnie powszechnie postrzegani jako „zdrajcy narodu”. Volksdeutsche z drugą grupą DVL represjonowani w KL Stutthof po 1945 roku mogli albo wyjechać do Niemiec, przebacząc jednocześnie okrucieństwa doznane od nazistowskich władz, albo pozostać w Polsce, wymazując zarazem swoją wcześniejszą niemiecką tożsamość. Takie przypadki potwierdzają obecną w literaturze przedmiotu tezę, że niekiedy jednoznaczne określenie przynależności narodowej może być trudne i że „narodowość nie jest czymś danym raz na zawsze i może ulegać ewolucji pod wpływem wielu warunkowań zewnętrznych”, a nawet „całkowitej przemianie w toku życia jednostki” (Marszał, 2020, s. 21–22).

Cechą charakterystyczną przebadanej zbiorowości więźniów z drugą grupą DVL jest ich religia. Wszyscy byli katolikami. Jeśli weźmiemy po uwagę panujące w tym regionie stosunki wyznaniowe – przedwojenna mniejszość niemiecka zamieszkująca województwo pomorskie w znacznej większości była wyznania ewangelickiego – nasuwa się nam pytanie, czy wyznanie mogło mieć związek z tożsamością narodową, z ukształtowaniem się propolskich postaw. Byłoby jednak zbyt daleko idącym uproszczeniem, nieznajującym potwierdzenia zapewne we wszystkich przypadkach, utożsamianie wyznania religijnego z narodową tożsamością. Brak ewangelików wśród Niemców etnicznych osadzonych w Stutthofie podważa natomiast reprezentatywność tej grupy dla ogółu przedwojennej mniejszości niemieckiej. Dlatego na podstawie przebadanej grupy polskich Niemców więźniów Stutthofu nie jest możliwe postawienie hipotezy na temat postawy ogółu volksdeutschów z przedwojennego województwa pomorskiego wobec niemieckiej polityki na ziemiach wcielonych do Rzeszy.

Polscy Niemcy z drugą grupą DVL, którzy ze względu na swoje propolskie postawy znaleźli się w obozie koncentracyjnym, pochodzili z kilku powiatów przedwojennego województwa pomorskiego. Wywodzili się z różnych środowisk społecznych: inteligenckich, urzędniczych, rzemieślniczych, robotniczych i rolniczych. Większość z nich miała założone rodziny. Wśród nich byli zarówno mężczyźni, jak i kobiety.

W sferze domysłów i hipotez często pozostają motywacje propolskich zachowań podejmowanych przez pomorskich Niemców etnicznych i źródła ich nielojalności wobec państwa niemieckiego. Przyczyną tego jest niekompletny stan zachowanych i dostępnych materiałów źródłowych, jak i sama specyfika dokumentacji obozowej. Luki w materiale badawczym przesądzają, również przy opisie wielu innych szczegółowych kwestii związanych z tematem publikacji, o konieczności odwołania się do

procesu poszlakowego i stosowania prawdopodobieństwa jako kluczowej kategorii interpretacji.

Przeprowadzone badania świadczą o niewielkiej skali zjawiska, jakim było osadzenie w KL Stutthof Niemców wpisanych do drugiej grupy DVL za ich propolskie, a zarazem antyniemieckie i antypaństwowe zachowania. Wiele wskazuje na to, że mogli oni stanowić niewielki odsetek całej grupy volksdeutschów więzionych w Stutthofie. Były to zdecydowanie postawy wyjątkowe na tle postępowania Niemców etnicznych biorących masowo udział w zbrodniach na Polakach.

Osoby wpisane do drugiej grupy DVL kierowano do obozu w Stutthofie w latach 1942–1944. Mogło to wiązać się z zachodzącymi w tym czasie takimi zjawiskami, jak intensyfikacja wpisów na niemiecką listę narodową, rozwój struktur polskiej konspiracji oraz wzmożona aktywność niemieckiej policji wglądem zarówno polskiego państwa podziemnego, jak i osób przyjętych na DVL.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (ADP)

Sporządzona przez Niemców lista księży wywiezionych 16 października 1939 roku z więzienia w Starogardzie Gdańskim do Lasu Szpęgawskiego (1939). ADP.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku (AIPN gd)

Glock Witold – akta osobowe funkcjonariusza MO. AIPN gd, sygn. 130/1528

– List obiegowy dot. zwolnienia z MO, 17.10.1945 (1945). AIPN gd, Glock Witold – akta osobowe funkcjonariusza MO, sygn. 130/1528, k. [8].

– Ocena kwalifikacyjna, 29.09.1945 (1945). AIPN gd, Glock Witold – akta osobowe funkcjonariusza MO, sygn. 130/1528, k. 7.

– Życiorys (1945). AIPN gd, Glock Witold – akta osobowe funkcjonariusza MO, sygn. 130/1528, k. 4.

Guźliński Józef – akta osobowe członka ORM. AIPN gd, sygn. 464/489

– Kwestionariusz członka ORM, 27.01.1963 (1963). AIPN gd, Guźliński Józef – akta osobowe członka ORM, sygn. 464/489, k. 3.

– Życiorys, 27.01.1963 (1963). AIPN gd, Guźliński Józef – akta osobowe członka ORM, sygn. 464/489, k. 1–2.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie (AMS)

Bauman Halina (nr oboz. 24173). AMS, sygn. III1911

– Nakaz aresztu ochronnego, 18.02.1943 (1943). AMS, Bauman Halina (nr oboz. 24173), sygn. III1911, k. 4. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].

Braun Johanna (nr oboz. 32463). AMS, sygn. I III 1763

– Karta personalna więźnia (1944). AMS, Braun Johanna (nr oboz. 32463), sygn. I III 1763, k. 1. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].

– Nakaz aresztu ochronnego, 01.06.1944 (1944). AMS, Braun Johanna (nr oboz. 32463), sygn. III11763, k. 8. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].

– Odpis pisma szefa RSHA Kaltenbrunnera do Gestapo w Gdańsku, 01.06.1944 (1944). AMS, Braun Johanna (nr oboz. 32463), sygn. III11763, k. 7. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].

– Pismo Gestapo w Gdańsku do komendantury KL Ravensbrück, 14.09.1944 (1944).

AMS, Braun Johanna (nr oboz. 32463), sygn. III11763, k. 6. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].

- Braun Leon (nr oboz. 32491). AMS, sygn. IIII25740
- Karta personalna więźnia (1944). AMS, Braun Leon (nr oboz. 32491), sygn. I III 25740. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo do komendatury KL Stutthof, 02.03.1944 (1944). AMS, Braun Leon (nr oboz. 32491), sygn. IIII 25740. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 17.04.1944 (1944). AMS, Braun Leon (nr oboz. 32491), sygn. IIII25740. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Zaświadczenie o zwolnieniu z KL Stutthof, 11.05.1944 (1944). AMS, Braun Leon (nr oboz. 32491), sygn. IIII25740. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Glock Withold (nr oboz. 25569). AMS, sygn. IIII4568
- Karta personalna więźnia (1943). AMS, Glock Withold (nr oboz. 25569), sygn. IIII4568, k. 1. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Nakaz aresztu ochronnego, 04.12.1943 (1943). AMS, Glock Withold (nr oboz. 25569), sygn. IIII4568, k. 4. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Auschwitz, 28.07.1944 (1944). AMS, Glock Withold (nr oboz. 25569), sygn. IIII4568, k. 3. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 28.07.1944 (1944). AMS, Glock Withold (nr oboz. 25569), sygn. IIII4568, k. 2. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Gorny Ludwik (nr oboz. 26459). AMS, sygn. IIII26513
- Karta personalna więźnia (1943). AMS, Gorny Ludwik (nr oboz. 26459), sygn. IIII26513, k. 1. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Odpis pisma szefa RSHA Kaltenbrunnera do placówki policji w Gdańsku, 02.02.1944 (1944). AMS, Gorny Ludwik (nr oboz. 26459), sygn. IIII26513, k. 5. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 29.02.1944 (1944). AMS, Gorny Ludwik (nr oboz. 26459), sygn. IIII26513, k. 4. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Guzlinski Josef (nr oboz. 17650). AMS, sygn. IIII8319
- Karta personalna więźnia (1942). AMS, Guzlinski Josef (nr oboz. 17650), sygn. IIII8319, k. 1. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Nakaz aresztu ochronnego, 07.10.1944 (1944). AMS, Guzlinski Josef (nr oboz. 17650), sygn. IIII8319, k. 3. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Odpis pisma szefa RSHA Kaltenbrunnera do placówki policji w Gdańsku, 07.10.1944 (1944). AMS, Guzlinski Josef (nr oboz. 17650), sygn. IIII8319, k. 2. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo dowódcy policji bezpieczeństwa w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 23.10.1944 (1944). AMS, Guzlinski Josef (nr oboz. 17650), sygn. IIII8319, k. 2. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Itnner Martin (nr oboz. 26371). AMS, sygn. IIII5363
- Karta personalna więźnia (1943). AMS, Ittner Martin (nr oboz. 26371), sygn. IIII8319, k. 1. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Nakaz aresztu ochronnego, 02.02.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (nr oboz. 26371), sygn. IIII8319, k. 8. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Odpis pisma szefa RSHA Kaltenbrunnera do placówki policji w Gdańsku, 02.02.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (nr oboz. 26371), sygn. IIII8319, k. 9. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo Gestapo w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 27.01.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (nr oboz. 26371), sygn. IIII8319, k. 4. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
 - Pismo komendatury KL Stutthof do Gestapo w Gdańsku, 08.02.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (nr oboz. 26371), sygn. IIII8319, k. 5. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Kreff Eduard (nr oboz. 22745). AMS, sygn. IIII5975
- List J. Kreff do komendanta KL Stutthof, 25.04.1944 (1944). AMS, Kreff Eduard (nr oboz. 22745), sygn. IIII8319, k. 10. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].

- Nakaz aresztu ochronnego, 20.09.1943 (1943). AMS, Kreft Eduard (nr oboz. 22745), sygn. IIII8319, k. 7. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Pismo Gestapo w Gdańsku do komendanta KL Mauthausen, 17.02.1944 (1944). AMS, Kreft Eduard (nr oboz. 22745), sygn. IIII8319, k. 6. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Pismo Gestapo w Gdańsku do komendanta KL Stutthof, 14.02.1944 (1944). AMS, Kreft Eduard (nr oboz. 22745), sygn. IIII8319, k. 5. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Pismo Gestapo w Gdańsku do komendanta KL Stutthof, 23.06.1943 (1943). AMS, Kreft Eduard (nr oboz. 22745), sygn. IIII8319, k. 3. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Pismo ss Odcinek xxVI Oddział III, 30.06.1943 (1943). AMS, Kreft Eduard (nr oboz. 22745), sygn. IIII8319, k. 8. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Letzerberger Heinrich (nr oboz. 22709). AMS, sygn. IIII9203
- Karta personalna więźnia (1943). AMS, Letzerberger Heinrich (nr oboz. 22709), sygn. IIII9203, k. 1. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Nakaz aresztu ochronnego, 20.09.1943 (1943). AMS, Letzerberger Heinrich (nr oboz. 22709), sygn. IIII9203, k. 5. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Nadolski Leon (nr oboz. 36689). AMS, sygn. IIII1090
- Karta personalna więźnia (1944). AMS, Nadolski Leon (nr oboz. 36689), sygn. IIII1090, k. 1. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Nakaz aresztu ochronnego, 14.07.1944 (1944). AMS, Nadolski Leon (nr oboz. 36689), sygn. IIII1090, k. 4. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Odpis pisma szefa RSHA Kaltenbrunnera do policji w Gdańsku, 14.07.1944 (1944). AMS, Nadolski Leon (nr oboz. 36689), sygn. IIII1090, k. 2. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Pismo dowódcy policji bezpieczeństwa w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 02.10.1944 (1944). AMS, Nadolski Leon (nr oboz. 36689), sygn. IIII1090, k. 2. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Papke Bernhard (nr oboz. 17456). AMS, sygn. IIII1467
- Karta personalna więźnia (1942). AMS, Papke Bernhard (nr oboz. 17456), sygn. IIII1467. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Zwolnienie więźnia z obozu, 23.02.1943 (1943). AMS, Papke Bernhard (nr oboz. 17456), sygn. IIII1467. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Plinski Józef (nr oboz. 54588). AMS, sygn. IIII12262
- Karta personalna więźnia (1944). AMS, Plinski Józef (nr oboz. 54588), sygn. IIII12262. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Nakaz aresztu ochronnego, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Józef (nr oboz. 54588), sygn. IIII12262. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Odpis uwierzytelniony pisma szefa RSHA Kaltenbrunnera do placówki policji bezpieczeństwa w Gdańsku dotyczący wykonania aresztu ochronnego dla Józef Plinski, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Józef (nr oboz. 54588), sygn. IIII12262. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Pismo komendanta policji bezpieczeństwa w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 07.11.1944 (1944). AMS, Plinski Józef (nr oboz. 54588), sygn. IIII12262. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Plinski Stefania (nr oboz. 54561). AMS, sygn. IIII12259
- Karta personalna więźnia (1944). AMS, Plinski Stefania (nr oboz. 54561), sygn. IIII12259. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Nakaz aresztu ochronnego, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Stefania (nr oboz. 54561), sygn. IIII12259. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Odpis uwierzytelniony pisma szefa RSHA Kaltenbrunnera do placówki policji bezpieczeństwa w Gdańsku dotyczący wykonania aresztu ochronnego dla Stefanii Plinski, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Stefania (nr oboz. 54561), sygn. IIII12259. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].
- Pismo komendanta policji bezpieczeństwa w Gdańsku do komendatury KL Stutthof, 07.11.1944 (1944). AMS, Plinski Stefania (nr oboz. 54561), sygn. IIII12259. Pobrane z: <https://arolsen-archives.org/pl> [dostęp: 10.11.2021].

- Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (APB)
- Akta miasta Bydgoszczy 1559–1945 (AmB)
 - Kwestionariusz, 07.04.1942 (1942). APB, AmB, Niemiecka lista narodowościowa. Papke Bernhard, sygn. 655.
 - Kwestionariusz, 16.11.1939 (1939). APB, AmB, Niemiecka lista narodowościowa. Papke Bernhard, sygn. 655.
 - Legitymacja volksdeutscha, 20.12.1940 (1940). APB, AmB, Niemiecka lista narodowościowa. Papke Bernhard, sygn. 655.
 - Starostwo Powiatowe w Świeciu (SPŚ)
 - Formularz z nazwiskami osób wpisanych do II grupy DVL w gminie Osie w powiecie świeckim (1941). APB, SPŚ, sygn. 19/31.
 - Urzędu Kultury Rolnej w Bydgoszczy (UKR)
 - Wykaz akt gruntowych (1940). APB, UKR, sygn. 443, k. 25.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG)
- Urząd Szkolny w Kartuzach (USK)
- Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939], sygn. 92
 - Ankieta personalna dot. Edwarda Krefta (b.d.). APG, USK, Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939], sygn. 92.
 - Odpis zaświadczenia Izby Skarbowej w Poznaniu, 27.02.1934 (1934). APG, USK, Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939], sygn. 92, k. 22.
 - Odpis zaświadczenia Komisji Weryfikacyjnej przy Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego, 11.11.1922 (1922). APG, USK, Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939], sygn. 92, k. 21.
 - Odpis zaświadczenia o ukończeniu seminarium nauczycielskiego w Kościerzynie, 02.06.1919 (1919). APG, USK, Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939], sygn. 92, k. 15.
 - Odpis zaświadczenia o zdaniu egzaminu końcowego w seminarium nauczycielskim w Kościerzynie, 06.06.1919 (1919). APG, USK, Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939], sygn. 92, k. 16.
 - Odpis zaświadczenia potwierdzającego udział w kursie polonistycznym w Kościerzynie, 29.08.1922 (1922). APG, USK, Zbiór dokumentów osobowych dot. Edwarda Krefta [1920–1939], sygn. 92, k. 18.
- Archiwum Państwowe w Gdańsku Oddział w Gdyni (APGOG)
- Starostwo Powiatowe w Kościerzynie (SPK)
- Wniosek Agnieszki Brendel do Sądu Grodzkiego w Kościerzynie, 28.08.1945 (1945). APGOG, SPK, Akta rehabilitacyjne oraz pozbawienia obywatelstwa polskiego 1947–1949, sygn. 35, k. 29.
- Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu (FGEZ)
- Biogram – relacja autorstwa Jerzego Giergielewicza i Bogdana Ziółkowskiego (2006). FGEZ, Piper Ottomar od 1947 roku Jasiński Antoni, ps. „Atlas”, sygn. M: 1334/2183 Pom., mps, s. 15–19. Pobrane z: <https://kpbpc.umk.pl/dlibra/publication/201980/edition/203607/content> [dostęp: 10.11.2021].
 - Relacja Alicji Nowackiej z d. Piper z 20 września 2005 roku (2005). FGEZ, Piper Ottomar od 1947 roku Jasiński Antoni, ps. „Atlas”, sygn. M: 1334/2183 Pom., s. 1–4. Pobrane z: <https://kpbpc.umk.pl/dlibra/publication/201980/edition/203607/content> [dostęp: 10.11.2021].
 - Relacja Stefanii Magdaleny Lewickiej z d. Plińskiej, 04.01.1979 (1979). FGEZ, Plińska-Lewicka Stefania Magdalena voto Świerczek ps. „Stefa”, sygn. K: 399/399 Pom., rkps, s. 1–4. Pobrane z: <https://kpbpc.umk.pl/dlibra/publication/89255/edition/93820/content> [dostęp: 22.11.2021].
 - Relacja Stefanii Magdaleny Lewickiej z d. Plińskiej, 08.09.1995 (1995). FGEZ, Plińska-Lewicka Stefania Magdalena voto Świerczek ps. „Stefa”, sygn. K: 399/399 Pom., mps, s. 5–10. Pobrane z: <https://kpbpc.umk.pl/dlibra/publication/89255/edition/93820/content> [dostęp: 22.11.2021].

Wydawnictwa źródłowe:

- Grochowina, S., Kącka, K. (oprac.). (2018). *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim. Dokumentacja wybranych problemów*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (dalej: Grochowina, Kącka, 2018).

- Memoriał Urzędu Polityki Rasowej NSDAP pt. Sprawa traktowania ludności byłych polskich obszarów z rasowopolitycznego punktu widzenia / Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach rassenpolitischen Gesichtspunkten, Berlin, 25 listopada 1939 roku (1939). W: Grochowina, Kącka, 2018, dok. nr 24, s. 93-124, 396-425.
- Odezwami namiestnika i gauleitera Alberta Forstera do mieszkańców Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, 22 lutego 1942 roku (1942) / Aufruf. W: Grochowina, Kącka, 2018, dok. nr 105, s. 288-290, 187-189.
- Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy Wilhelma Fricka o nabywaniu niemieckiego obywatelstwa przez byłych polskich i gdańskich obywateli / Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch ehemalige polnische und Danziger Staatsangehörige, 13 marca 1941 roku (1941). W: Grochowina, Kącka, 2018, dok. nr 99, s. 254-272, 552-570.
- Jaworski, R., Wojciechowski, M. (red.), Niendorf, M., Hauser, P. (oprac.). *Deutsche und Polen zwischen den Kriegen: Minderheitenstatus und „Volkstumskampf“ im Grenzgebiet: amtliche Berichterstattung aus beiden Ländern 1920-1939 / Polacy i Niemcy między wojnami. Status mniejszości i walka graniczna. Raporty władz polskich i niemieckich z lat 1920-1939* (1997). München: KG - Saur Verlag (dalej: Jaworski i in., 1997).
- Sprawozdanie sytuacyjne dot. mniejszości niemieckiej (marzec 1938 roku) Starostwa Powiatowego w Sępólnie Krajeńskim do Urzędu Wojewódzkiego w Toruniu, kwiecień 1938 roku (1938a). W: Jaworski i in., 1997, dok. nr 106, s. 435.
- Sprawozdanie sytuacyjne dot. mniejszości niemieckiej (marzec 1938 roku) wojewody w Toruniu do msw, kwiecień 1938 roku (1938b). W: Jaworski i in., 1997, dok. nr 068, s. 370-371.
- Księga adresowa miasta Bydgoszczy. Rocznik 1936/37* (1936). Bydgoszcz: Wydawca Jan Miernik. Pobrane z: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/metadataSearch?action=AdvancedSearchAction&type=-3&val1=Title:%22Ksi%C4%99ga+Adresowa+Miasta+Bydgoszczy+%5C:1936+%5C%2F37%22> [dostęp: 20.11.2021].

Publikacje:

- Aleksandrowicz, M. (1999). *Kościół katolicki w Bydgoszczy w latach 1920-1939*. W: M. Biskup (red.), *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz.1: 1920-1939 (s. 577-578). Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.
- Becker, M. (2020). *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939-1945* (tłum. W. Niemirowski). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Bömelburg, H.-J., Musiał, B. (2000). *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939-1945*. W: W. Borodziej, K. Ziemer (red.), *Deutsche-polnische Beziehungen 1939-1945-1949. Eine Einführung* (s. 43-112). Osnabrück: Fiebre Verlag.
- Broszat, M. (1961). *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH.
- Bykowska, S. (2013). Volksdeutsche i eingedeutsche w optyce powojennego ustawodawcy, czyli o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów, *Studia Gdańskie. Wzry i rzeczywistość*, t. 10, s. 421-432.
- Bykowska, S. (2014). *Problem obywatelstwa w Trzeciej Rzeszy ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji na Pomorzu*. W: B. Chrzanowski (red.), *Polska 1939-1945. Obszary inkorporowane do Rzeszy, Generalne Gubernatorstwo oraz ziemie wcielone do Związku Radzieckiego. Podobieństwa i różnice* (s. 61-76). Toruń: Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej.
- Ceran, T. (2019). „Inni Niemcy”: pozytywne zachowania Niemców w czasie zbrodni pomorskiej w 1939 roku. W: A. Bartuś, P. Trojański (red.), *Cena odwagi: między ocaleniem życia a ocaleniem człowieczeństwa* (s. 287-299). Oświęcim: Fundacja na Rzecz MDSM, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.
- Chinciński, T. (2010). *Forpocztą Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*. Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Muzeum II Wojny Światowej.
- Chinciński, T. (2021). *Postawy ludności niemieckiej na Pomorzu a wydarzenia z 3-4 września 1939 r. w Bydgoszczy*. W: P. Madajczyk (red.), *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939* (s. 305-330). Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Chinciński, T., Machcewicz, P. (2008). *Wokół wydarzeń bydgoskich z 3-4 września 1939 r.* W: T. Chinciński, P. Machcewicz (red.), *Bydgoszcz 3-4 września 1939. Studia i dokumenty*

- (s. 8–39). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Chrzanowski, B., Gąsiorowski, A., Steyer, K. (2005). *Polska podziemna na Pomorzu w latach 1939–1945*. Gdańsk: Polnord, Wydawnictwo Oskar.
- Dąbrowski, R. (1977). *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia 1918–1939*. Szczecin: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Szczecinie.
- Denkiewicz-Szczepaniak, M. (1977). Skandynawowie w obozie koncentracyjnym Stutthof (1942–1945), *Zapiski Historyczne*, z. 3, s. 51–83.
- Drywa, D. (2012). Polacy z III grupy DVL w obozie koncentracyjnym Stutthof z powodu odmowy służby wojskowej w Wehrmachcie. W: J. Sziling (red.), *Pomorzanie w Wehrmachcie. Materiały XXI sesji naukowej w Toruniu w dniu 3 listopada 2011 r.* (s. 67–79). Toruń: Fundacja General Elżbiety Zawackiej.
- Drywa, D. (2020). Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Część I, *Zeszyty Muzeum Stutthof*, z. 8 (18), s. 53–93.
- Drywa, D. (2021). Arbeitserziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Część II, *Zeszyty Muzeum Stutthof*, z. 9 (19), s. 81–130.
- Dunin-Wąsowicz, K. (1970). *Obóz koncentracyjny Stutthof*. Warszawa: Wydawnictwo Morskie.
- Gąsiorowski, A. (1997). *Polska Armia Powstania. Największa tajemnica konspiracji pomorskiej*. Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”.
- Gąsiorowski, A. (2009). *Działalność konspiracyjna i przejawy oporu*. W: A. Gąsiorowski (red.), *Kościeryna i powiat kościerski w latach II wojny światowej 1939–1945* (s. 297–370). Kościeryna: Muzeum Ziemi Kościerskiej w Kościerynie.
- Gąsiorowski, A. (2021). *Więźniowie policyjni KL Stutthof (w świetle dokumentów i relacji)*. Sztutowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.
- Gliński, M. (1977). Stutthof obozem pracy wychowawczej, *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, z. 2, s. 203–240.
- Gliński, M. (1979). Organizacja obozu koncentracyjnego Stutthof (1 września 1939 – 9 maja 1945), *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, nr 3, s. 5–229.
- Góra, M. (2016). *Volksdeutscher Selbstschutz – przyczyny i cele powstania organizacji na podstawie wybranych śledztw Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku*. W: I. Mazanowska, T.S. Ceran (red.), *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia* (s. 24–39). Bydgoszcz–Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Grabowska, J. (1988). *Więźniowie*. W: D. Steyer (red.), *Stutthof hitlerowski obóz koncentracyjny* (s. 116–178). Warszawa: Wydawnictwo Interpress.
- Grot, E.M. (2007). *Kwestia Deutsche Volksliste w Konzentrationslager Stutthof*. W: K. Minczykowska, J. Sziling (red.), *Polityka germanizacyjna Trzeciej Rzeszy na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 18 listopada 2006 roku* (s. 115–134). Toruń: Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskiej Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”.
- Hajduk, B. (2001). *Kartuzy i powiat w latach 1939–1945*. W: M. Widernik (red.), *Dzieje Kartuz*, t. 11 (s. 155–231). Kartuzy: Gmina Kartuzy. Spółka Wydawnicza Remus.
- Hauser, P. (1998). *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Historia szkoły przed II wojną światową (2015). *Gazetka Okolicznościowa. 50-lecie Szkoły. Zespół w Parchowie im. gen. Józefa Wybickiego*, s. 1. Pobrane z: <https://zsp.edupage.org/a/50-lecie-szkoly> [dostęp: 19.11.2021].
- [Informacja o przewodzie doktorskim Piotra Chruścielskiego] (2019). Strona internetowa Uniwersytetu Gdańskiego, https://bip.ug.edu.pl/st-tyt_nauk/94951/piotr_chruscielski [dostęp: 09.11.2022].
- Izdebski, Z. (1946). *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*. Katowice–Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Śląskiego.
- Jacobsen, H.-A. (1968). *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt am Main–Berlin: Verlag Alfred Metzner.
- Jastrzębski, W., Sziling, J. (1979). *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Kłys, A. (2016). *Finowie w KL Stutthof*. Sztutowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.
- Kosiński, P. (2008). *Ofiary pierwszych dni września 1939 roku w Bydgoszczy*. W: T. Chinciński, P. Machcewicz (red.), *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty* (s. 253–328).

- Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Kotowski, W. (1992). *Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa polskiego w latach 1919–1939*. W: W. Wrzesiński (red.), *Polska Myśl Polityczna w XIX i XX wieku*, t. VIII: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe* (s. 53–63). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Madajczyk, C. (2019). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1 (wyd. 2). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Historii Polski.
- Marszał, T. (2020). *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Mieszała, M. (2013). *Żyli wśród nas... Z dziejów Niemców w gminie Osie*. Osie: Bractwo Czarnej Wody.
- Olejnik, L. (2006). *Zdracy narodu? Losy Volksdeutschwów w Polsce po II wojnie światowej*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Olstowski, P. (2009). W sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 IX 1939 r. w Bydgoszczy, *Zapiski Historyczne*, z. 1, s. 115–143.
- Olstowski, P. (2014). Państwo a społeczeństwo na Pomorzu w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939). W: J. Żarnowski (red.), *Metamorfozy społeczne. Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej* (s. 65–83). Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Orski, M. (1984). Francuzi w obozie koncentracyjnym Stutthof (1941–1945), *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, z. 5, s. 153–175.
- Orski, M. (1987). Des Belges au camp de concentration de Stutthof (1942–1945), *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr 13/14, s. 91–100.
- Orski, M. (1992). Struktura państwowa i skład narodowościowy obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945, *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, z. 10, s. 5–57.
- Owsiński, M. (2001). *Polscy więźniowie polityczni w obozie Stutthof 1939–1945*. Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”.
- Paczoska-Hauke, A., Rabant, T. (2009). *Postawy Niemców wobec ludności polskiej*. W: A. Gąsiorowski (red.), *Kościerzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej 1939–1945* (s. 371–397). Kościerzyna: Muzeum Ziemi Kościerskiej w Kościerzynie.
- Pospieszalski, K.M. (1948). Ze studiów nad niemiecką listą narodową w „Kraju Warty”, *Przegląd Zachodni*, nr 5, s. 508–512.
- Rabant, T. (2014). Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (sierpień–październik 1939 r.). W: M.P. Deszczyński, T. Pawłowski (red.), *Kampania polska 1939 r. Polityka – społeczeństwo – kultura*, t. II: *Polityka i społeczeństwo. Imponderabilia, pamięć, kultura* (s. 113–124). Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, Wydawnictwo Neriton.
- Romaniuk, M. (2007). *Niemiecka Lista Narodowa w Bydgoszczy 1941–1942*. W: K. Minczykowska, J. Sziling (red.), *Polityka germanizacyjna Trzeciej Rzeszy na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 18 listopada 2006 r.* (s. 95–114). Toruń: Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskiej Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”.
- Schubert, G. (2003). *„Bydgoska krwawa niedziela”. Śmierć legendy*. Bydgoszcz: Miejski Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Bydgoszczy.
- Szefer, A. (1967). *Mniejszość niemiecka w Polsce i w Czechosłowacji w latach 1933–1938*. Katowice–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szklarska-Lohmannowa, A. (1971). *Stosunki narodowościowe w Europie środkowej i południowo-wschodniej w latach międzywojennych*. W: H. Batowski (red.), *Irredenta niemiecka w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej przed II wojną światową* (s. 9–25). Katowice–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Waszak, S. (1959). Liczba Niemców w Polsce w latach 1931–1959, *Przegląd Zachodni*, nr 6, s. 318–349.
- Wrzesiński, W. (1997). *Niemcy po Anschlussie Austrii. Postawy, nastroje i oczekiwania*. W: W. Borodziej, P. Wieczorkiewicz (red.), *Polska między Niemcami a Rosją. Studia ofiarowane Marianowi Wojciechowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (s. 249–257). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk.
- Zarzycki, E. (1976). *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w sprawach o wypadki z września 1939 r.* Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.
- Ziuziakowska, E. (2016). Odstępstwa od narodowości polskiej w latach 1939–1945, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, z. 2, s. 333–363.

Noty o autorach

Dr hab. Tomasz Chinciński

Profesor Wyższej Szkoły Administracji i Biznesu im. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Gdyni; historyk, stypendysta Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst w Niemczech (2008–2009), kurator wystawy głównej Muzeum II Wojny Światowej (2017, części dotyczących m.in. niemieckich systemów okupacyjnych, niemieckiego terroru okupacyjnego, deportacji niemieckich i bombardowań). Interesuje się dziejami mniejszości niemieckiej przed 1 września 1939 roku i po tej dacie, genezą i początkami II wojny światowej, badaniami nad niemiecką okupacją Polski, problematyką pamięci kulturowej oraz funkcjonowaniem polskich i niemieckich służb specjalnych i policyjnych w XX wieku.

WYBRANE PUBLIKACJE

Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty (red. wraz z P. Machciewiczem) (2008); *Forpoczta Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku* (2010); *Postawy ludności niemieckiej na Pomorzu a wydarzenia z 3–4 września 1939 r. w Bydgoszczy*, w: *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, red. P. Madajczyk (2021); *Gdyńscy policjanci w drugiej wojnie światowej – losy funkcjonariuszy po wrześniu 1939 roku*, „Dzieje Najnowsze”, t. 53, nr 3 (2021).

Prof. dr hab. Janusz Kaliński

Historyk, związany ze Szkołą Główną Handlową w Warszawie (1965–2018) i Uniwersytetem w Białymstoku (2003–2013), obecnie profesor emerytowany. Badacz najnowszej historii gospodarczej Polski i świata oraz dziejów wyższego szkolnictwa ekonomicznego.

WYBRANE PUBLIKACJE

Autostrady w Polsce, czyli drogi przez mękę (2011); *Gospodarka w PRL* (2012); *Economy in Communist Poland. The Road Astray* (2014); *Lotniska komunikacyjne w Polsce po 1918 roku*, „Przegląd Historyczny”, z. 3 (2020); *What was the direction of the reform of the PRL (Polish People's Republic) economy in the eighties?*, „Studia Historiae Oeconomicae”, t. 38 (2020); *Kryzys gospodarczy w latach 1979–1982 zwiastunem upadku PRL*, „Optimum. Economic Studies”, nr 1 (2021).

Dr Damian K. Markowski

Historyk, sowietolog, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego. Zatrudniony wcześniej w Biurze Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN, a obecnie w Instytucie Strat Wojennych im. Jana Karskiego.

WYBRANE PUBLIKACJE

Płonące Kresy. Operacja „Burza” na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (2011); *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych* (2018); *Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918* (2019); *From the Molotov-Ribbentrop Pact to the Territorial Agreement of „the Big Three”: Redrawing the Polish-Ukrainian Border in 1939–52*, w: *Making Ukraine: Negotiating, Contesting, and Drawing the Borders in the Twentieth Century*, red. C. Ardeleanu, O. Pal’ko (2022).

Igor Michał Niewiadomski

Historyk, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego. Od 2018 roku odbywa studia doktoranckie na Wydziale Historycznym uw, zajmuje się zagadnieniem myśli zachodniej i legitymizacji władzy ludowej w polskim społeczeństwie. Uczestnik programu stypendialnego Instytutu Pileckiego.

WYBRANE PUBLIKACJE

Kwestia powstania warszawskiego w polskiej prasie komunistycznej w latach 1956–1989, „Akademickie Zeszyty Naukowe”, t. 1 (2017); *Ideaty olimpijskie Jadwigi WajsoŃny na podstawie książki „Z dyskiem przez świat”*, w: *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki w Polsce i w Europie (w okresie XIX–XX wieku)*, red. J. Kosiewicz, E. Małolepszy, N. Organista (2018); *Obchody Tygodnia Ziemi Odzyskanych i Tygodni Ziemi Zachodnich z lat 1946–1948 w świetle ogólnopolskiej prasy komunistycznej*, w: *Vade Nobiscum. Studia z historii politycznej i wojskowej*, red. P. Budzyński, M. Dawczyk, K. Gryglewski, M. Owczarek, M. Ziółkowski (2019).

Dr Dmitriy Panto

Historyk, absolwent Państwowego Uniwersytetu im. C. Walichanowa w Kokczetawie (Kazachstan) i Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Kustosz, pracownik Działu Naukowego Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. Do jego zainteresowań badawczych należą historia Kościoła katolickiego w Cesarstwie Rosyjskim i ZSRS, terror stalinowski oraz deportacje w głąb Związku Sowieckiego.

WYBRANE PUBLIKACJE

Okupacja sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 (wraz z W. Łukaszunem) (2018); *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941* (wstęp i oprac.) (2019); *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.* (wraz z T. Glinieckim) (2019).

Domokos Szokolay

Historyk, pracownik naukowy Biura Komitetu Pamięci Narodowej. Doktorant na Katolickim Uniwersytecie Pázmány Péter w Budapeszcie. Jest członkiem Grupy Roboczej ds. Sprawiedliwości Biura Komitetu Pamięci Narodowej. Jego badania koncentrują się na okresie przejściowym 1944–1945, ze szczególnym uwzględnieniem ruchu oporu i odwetu. Jest kierownikiem merytorycznym projektu historii popularnej Węgierskiego Gułagu 1945–1953 Biura Komitetu Pamięci Narodowej, współtworzył wystawę, film krótkometrażowy i stronę internetową.

WYBRANE PUBLIKACJE

Emlékezés és oral history: Adalékok az 1944-es nemzeti ifjúsági ellenállás előtörténetéhez és kutatási lehetőségeihez, w: *Studia Varia*, red. J. Balázs, A. Bojtos (2016); „*Demokrácia farkasgúzsban*”: *A Magyar Államrendőrség Csornai Járási Politikai Osztályának vezetője 1945–1946*, w: *Kommunista kiskirályok*, red. Gy. Majtényi, Zs. Mikó, Cs. Szabó (2018); *Aki nyíltan szót emelt... Sümegh Lothár internálása és rövid pályaképe*, w: *Collectanea Sancti Martini 7. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője*, red. T. Dénesi (2019); *Ödön Lénárd. 6,749 Days in the Prison of the Dictatorship*, w: *Heroes Among Us. 50 True Stories of Brave Hungarians in the 20th Century*, red. G. Czókos, R. Kiss, Á. Máthé, Z. Szalai (2021).

Recenzje i artykuły recenzyjne

Kazachstanu bolesne rozliczenia z totalitarną przeszłością. Na marginesie trzech edycji źródłowych

Z oczywistych względów kwestia rozliczeń z totalitarną przeszłością w Kazachstanie musi budzić pewne zainteresowanie w Polsce, zwłaszcza że w ostatnim czasie rozliczenia te nabrały gwałtownego przyspieszenia. Owszem, Ustawę o rehabilitacji ofiar masowych represji politycznych przyjęto już 14 listopada 1993 roku, ale nie zaowocowała ona wówczas rozwiązaniami systemowymi w sferze odtajniania i udostępniania społeczeństwu stosownych materiałów archiwalnych. Dopiero 24 listopada 2020 roku dekretem Prezydenta Republiki Kazachstanu Kasyma-Żomarta Tokajewa powołano Państwową Komisję ds. Pełnej Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych (O Gosudarstwiennoj komissii po połnoj rieabilitacii..., 2020). Praktycznym rezultatem prawie dwuletniej działalności Komisji jest utworzenie przy Archiwum Prezydenta RK (dawnym partyjnym) w Ałmaty Centrum Informacji o Represjonowanych, do którego spływają sukcesywnie odtajniane dokumenty z archiwum КНВ (dawne КГВ), МSW, Komitetu Statystyki Prawnej i Ewidencji Specjalnej Prokuratury Generalnej RK oraz archiwów obwodowych i rejonowych. Proces ten jednak – jak mówił mi jeden z członków Komisji – napotyka na trudności wynikające z nieufności niektórych instytucji archiwalnych (np. Archiwum Policji w Ałmaty, części archiwów obwodowych i rejonowych). W efekcie do Centrum kopie niektórych odtajnionych materiałów archiwalnych napływają wolniej, niż zakładano, bądź też w jednostkach nadsyłających zostają z powrotem utajnione. Bez wątplenia jednak przyznanie koordynującej roli w całym procesie Archiwum Prezydenta – głównej instytucji archiwalnej w kraju, dysponującej sporym budżetem i przejawiającej aspirację odgrywania roli środkowozajatyckiego lidera przemian demokratyzacyjnych w swojej dziedzinie, czego przejawem był zorganizowany w dniach 19–21 października 2022 roku światowy kongres archiwistów „Otwarte archiwum dla społeczeństwa otwartego” – było decyzją jak najbardziej słuszną. Jak do tej pory dzięki pracom Komisji światło dzienne ujrzała historia kolejnego, nieznanego dotąd, poprawczego obozu pracy

NKWD. Funkcjonował on w latach 1951–1953 na terenie obwodu wschodniokazachstańskiego przy linii kolejowej TurkSib i „obsługiwał” pobliski kombinat chemiczno-metalurgiczny (Kolcowa, 2022).

Pierwsze inicjatywy społeczne przywracania prawdy historycznej o sowieckich represjach rodziły się w atmosferze *glasnosti* i sięgają w Kazachstanie 1989 roku. Ich epicentrami były wieś Malinowka w obwodzie akmolińskim, gdzie funkcjonował Akmoliński Obóz Żon Zdrajców Ojczyzny (AŁŻIR), i miejscowość Żanałyk 40 km od Ałmaty, gdzie znajdowało się miejsce masowego pochówku ofiar zbrodni stalinowskich z lat trzydziestych i czterdziestych¹. W Malinowce powstał z czasem finansowany przez państwo kompleks memorialno-muzealny, prowadzący działalność edukacyjną i gromadzący zbiory wykraczające poza dzieje samego obozu (np. cenne fotografie i pamiątki związane z kolonizacją stepu w dobie stółpinowskiej i z deportacjami sowieckimi). Również w Żanałyku w 2018 roku powstało Muzeum Ofiar Represji Politycznych, ale w tym przypadku akurat mieliśmy do czynienia z przenosinami tej placówki z Ałmaty (na życzenie rosyjskiego ambasadora) i odebraniem jej państwowego charakteru, a co za tym idzie – finansowania. W tym miejscu należy dodać, że ekspozycja w Muzeum ma wydźwięk wyraźnie antykolonialny (czyli antyrosyjski), a nie antytotalitarny. Narrację rozpoczyna bowiem antyrosyjskie powstanie w 1916 roku, podąża ona dalej przez głód i przymusową kolektywizację lat trzydziestych, deportacje, prześladowania kazachskiej inteligencji, a kończy na zamieszkach przeciw odwołaniu z funkcji pierwszego sekretarza KP Kazachskiej SRS Kazacha Dinmuhammeda Kunajewa i powołaniu w jego miejsce Rosjanina Giennadija Kołbina. Warto odnotować, że w obu tych miejscach pamięci są dostępne informacje na temat polskich więźniarek (Malinowka) i polskich ofiar zbrodni (Żanałyk). Otworzone z kolei w 2001 roku Muzeum Ofiar Represji Politycznych Obwodu Południowokazachstańskiego w Szymkencie (państwowe) koncentruje się przede wszystkim na Wielkim Terrorze z lat 1937–1938 i represjach wobec członków ruchu kazachskich autonomistów Ałas Orda, ale gromadzi dokumentację dotyczącą także innych części kraju. Powołane w tym samym roku Muzeum Ofiar Represji Politycznych we wsi Dolinka, gdzie znajdowało się centrum Karłagu (utworzonego w 1931 roku Karagandyjskiego Poprawczego Obozu Pracy, ogromnego systemu obozowego o powierzchni równej Francji), swą ekspozycją stara się poza historią samego obozu objąć także inne ważne momenty totalitarnego dziedzictwa w Kazachstanie: spowodowaną działaniami władz sowieckich

1 Początki kompleksu memorialnego w Malinowce wiążą się z osobą działacza społecznego i dyrektora sowchozu, deportowanego i wychowanego w rodzinie kazachskiej Niemca Iwana Szarfa (na jego temat: Musagalijewa, Musabekowa, Sandybajewa, 2017, s. 257–279). W Żanałyku rolę tę odegrało Stowarzyszenie „Adilet” („Sprawiedliwość”), działające początkowo jako filia „Memoriału”.

tragedię głodu z początku lat trzydziestych, deportacje, Wielki Terror oraz prześladowania miejscowej inteligencji. Wszystkie cztery placówki stają się miejscem obchodów Dnia Pamięci o Ofiarach Represji Politycznych i Głodu 31 maja i jako takie stanowią potencjalny obiekt zainteresowania twórców projektu „Geografia sakralna Kazachstanu”, stanowiącego część prezydenckiego programu „Przebudzenie duchowe” (*Rūchani žanggyrū*) (Kabułdinow i in., 2017, s. 197, 221 i n.). Takie jest szersze tło, na które należy spojrzeć, analizując trzy recenzowane publikacje.

Iz istorii massowego gołoda w Pawłodarskom Priirtyszje. 20-je – 30-je gody XX wieka. Sbornik dokumentow i matieriałow. Karaganda: TOO „LITERA”, 2021

Wydany przez Państwowe Archiwum Obwodu Pawłodarskiego zbiór dokumentów *Z historii masowego głodu w pawłodarskim Priirtyszu. Lata dwudzieste–trzydzieste XX wieku* prezentuje 118 dokumentów z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu (zespół Kazkrajkom WKP(b)), Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Kazachstanu (zespoły: Rada Komisarzy Ludowych Kazachskiej ASRS, Centralna Komisja Pomocy Głodującym przy Kircik, Przedstawicielstwo KASRS przy Syberyjskim Komitecie Rewolucyjnym), Państwowego Archiwum Obwodu Pawłodarskiego i Centrum Dokumentacji Historii Najnowszej Obwodu Wschodniokazachstańskiego oraz pięciu fragmentów artykułów prasowych, książkowych i wspomnień. Wybór obejmuje okres od stycznia 1921 do stycznia 1933 roku, przy czym dla lat 1926–1927 mamy do czynienia z luką dokumentacyjną. Wynika to z faktu, że prezentowane dokumenty odnoszą się właściwie do dwóch różnych zjawisk: głodu pierwszej połowy lat dwudziestych, wynikającego głównie ze spustoszeń wojny domowej, nieurodzaju, a niekiedy rabunkowej polityki bolszewików i sterowania przez nich dystrybucją pomocy, a także klęski głodu w okresie 1928–1933, której przyczyną tkwiły w przymusowej kolektywizacji i sedentaryzacji koczowników, czemu towarzyszyło brutalne przejmowanie przez władze sowieckie stad i trzód. Wydany zbiór wpisuje się w pewną tendencję obserwowaną we współczesnej historiografii kazachskiej: tematyka głodu jako formy sowieckiego ludobójstwa zajmuje bardzo istotne miejsce – wydawane są zbiory dokumentów, urządzone wystawy, ekspozycje muzealne i konferencje, publikowane artykuły i inne teksty, ale analityczne monografie wciąż pozostają domeną badaczy zagranicznych, a nie miejscowych².

² Materiały pokonferencyjne: Ajagan, 2012; Kudajbergenowa, Kozybajewa, Bogatyj, 2021; zagraniczne monografie: Mikhailov, 2014; Ohayon, 2004; 2006; 2012; 2013; Cameron, 2016; Olcott, 1981; Kindler 2011; 2012; 2014; Rohoziński, 2021; wyjątek

Wydany wspólnie przez Archiwum Prezydenta RK i Instytut Historii i Etnologii Akademii Nauk Kazachstanu im. Czokana Walichanowa zbiór dokumentów dotyczący osoby Żumabaja Szajachmetowa, pierwszego Kazacha na stanowisku pierwszego sekretarza КР Kazachskiej SRS, stanowi wyraz trudnych wyborów, przed jakimi stanęli twórcy polityki historycznej w kraju. To prawda: urodzony w obwodzie omskim absolwent *rusko-kirgiskiego uczyłszcza*, pracujący potem tam jako nauczyciel, został bez wątpienia pierwszym Kazachem, który zajął tak wysokie stanowisko w republice, ale pamiętać trzeba, że karierę zrobił, służąc w NKWD w okresie stalinowskich represji (Stalin nazywał go „orłem Wschodu”). W 1936 roku mianowano go zastępcą naczelnika NKWD na obwód północnokazachstański, a więc zajmował się on także deportacjami naszych rodaków z Ukrainy i musiał mieć do czynienia ze zbrodniami Wielkiego Terroru, w 1939 roku został drugim sekretarzem KC miejscowej partii komunistycznej, a w 1946 roku – pierwszym. W czasie wojny kierował propagandą mobilizacyjną i przygotowaniem podręcznika historii Kazachskiej SRS, w którym wychwalano „bohaterską przeszłość” Kazachów. Przełomowy moment, który sprawi, że Szajachmetow jest dziś raczej postrzegany w Kazachstanie jako bohater antykolonialnych dążeń narodu kazachskiego, a nie komunistyczny aparatczyk i ramię totalitarnej władzy sowieckiej, przychodzi w lutym 1954 roku. Wtedy właśnie pierwszy sekretarz KC КР Kazachskiej SRS zostaje odsunięty od władzy jako „obrońca kazachskiego stepu” przed chruszczowowskim projektem osławiania ziem dziewiczych (*celiny*). Chruszczow twierdził potem, że z „nacionalistycznych” pobudek Szajachmetow zaniżał rolniczy potencjał kazachskich stepów, nabierając przy tym jednocześnie przekonania, iż w ogóle rodzima nomenklatura Kazachskiej SRS była „wroga modernizacji” (Mamaszuły, 2011; Kanafina, 2007; Yilmaz, 2012; Żumabaj Szajachmetow, b.d.).

W omawianym wydaniu zaprezentowano 136 dokumentów pochodzących z Archiwum Prezydenta RK, Centralnego Archiwum Państwowego Dokumentów Filmowych, Fotograficznych i Dźwiękowych, Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej oraz Specjalnego Archiwum Państwowego Departamentu КНВ dla miasta Ałmaty, a także fragmenty publikowanych wspomnień osób trzecich i materiały pokonferencyjne. Wybór nie obejmuje dokumentów z początków kariery Szajachmetowa w NKWD,

stanowi rodzima monografia na temat oporu przeciw kolektywizacji: Ałłanijazow, Taukenow, 2009; przykład spisanej przez rodzimą badaczkę relacji świadka epoki, ale opublikowanej w czasopiśmie zagranicznym: Nurtazina, 2012.

a zatem i jego prawdopodobnego udziału w czystkach Wielkiego Terroru i deportacjach. Zestawienie otwiera życiorys przyszłego pierwszego sekretarza КР Kazachskiej SRS z 18 lipca 1938 roku, w którym wskazuje on na swoje odpowiednie „pochodzenie klasowe” – „urodziłem się w rodzinie pastucha” – a zatrudnienie w organach bezpieczeństwa kwituje stwierdzeniem: „20 listopada 1928 roku skierowano mnie do pracy w organach ОГПУ-НКВД, gdzie pracowałem do 15 lipca 1938 roku” (s. 21). Drugie w kolejności, acz chronologicznie wcześniejsze, jest – co ciekawe – podanie z 22 kwietnia 1938 roku do polskiego komunisty Stanisława Redensa, wówczas Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych Kazachskiej SRS, o przeniesienie z obwodu północnokazachstańskiego do innego (s. 22). Kwestią otwartą pozostaje prawdziwa przyczyna takiej decyzji, bo przecież trudno sobie wyobrazić, by był nią podawany przezeń oficjalnie powód „zbyt długiego”, bo szesnastoletniego, przebywania na terenie jednego obwodu. Jeśli chodzi o karierę w aparacie partyjno-administracyjnym republiki, charakterystyczna dla „antykolonialnej” postawy Szajachmetowa jest jego notatka do pierwszego sekretarza КС КР Kazachskiej SRS Nikołaja Skworcowa z 4 kwietnia 1940 roku „ob oswojenii Gołodnojj stiepi”, czyli o zagospodarowaniu słabo nawodnionych obszarów na samym południu kraju. Przekonuje on w niej, że korzystniejsze w tym przypadku byłoby przesiedlenie mieszkańców innych obwodów wewnątrz Kazachskiej SRS niż kierowanie tam ludności spoza republiki (s. 27–28). Wyrażnie więc „modernizację” kraju postrzega on tylko w kategoriach metod totalitarnych, czyli przymusowych przesiedleń. Nie stało się jednak tak, jak sugerował, i pod koniec wojny deportowano tu, na miejscowe pola bawełniane, narody kaukaskie, a w 1952 roku Polaków z Białoruskiej SRS. Odnotujemy, że w telegramie do ministra przemysłu lekkiego zSRS Aleksieja Kosygina z 20 listopada 1952 roku kazachski przywódca prosi o przydzielenie ponadplanowego 1 mln rubli na „przewóz dodatkowo zmobilizowanych robotników i kołchoźników” do pracy na polach bawełny (s. 251). Wydarzenia te stanowią tło historyczne przygotowanego przez Instytut Pileckiego filmu dokumentalnego *Trzy ćwierci do śmierci*.

Materiały Gosudarstwiennoj komissii po polnoj rieabilitacyi żertzw političeskich repressij (20-je – 50-je XX wieka),
red. J.T. Karin, t. I–II, Nur-Sułtan 2022

Wydany wspólnie przez Instytut Historii i Etnologii Akademii Nauk Kazachstanu im. Czokana Walichanowa oraz Biuro Projektowe Państwowej Komisji ds. Pełnej Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych zbiór zawiera 273 dokumenty w I tomie i 253 – w II. Materiały te pochodzą z Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu, Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Kazachstanu, Państwowego Archiwum Obwodu Ałmatyńs-

kiego, Aktiubińskiego, Atyrauskiego i Północnokazachstańskiego, a także z Państwowego Archiwum Miasta Ałmaty i Specjalnego Archiwum Państwowego KNB RK. Tom I przybliży represyjne decyzje władz centralnych i republikańskich – począwszy od Dekretu o Trybunale Rewolucyjnym z 19 grudnia 1917 roku, a skończywszy na rehabilitacyjnych procedurach Prokuratury Kazachskiej SRS z 1960 roku – zawiera przy tym niektóre dokumenty wcześniej już publikowane. Znajdziemy tam rozkaz NKWD nr 00485 dotyczący „operacji polskiej” z 11 sierpnia 1937 roku, a także postanowienie Biura Kazkrajkomu WKP(b) z lutego 1936 roku odnoszące się do Polaków i Niemców deportowanych z Ukraińskiej SRS. Brak jednak tu dokumentów, które – w stosunku do wydanych już wcześniej zbiorów (Żumasziyew, Michiejewa, 2007; Karpykowa, 2000; Gribanowa, 2000) – wnosiłyby coś nowego do naszej wiedzy o polskich i innych *specpiere-sielencach* na terenie Kazachstanu. Inny charakter ma tom II, w którym można zapoznać się z materiałem archiwalnym obejmującym wąski przedział czasowy 1928–1931 i koncentrującym się na procesie „rozkułaczania” i ekspropriacji bajów (właściciele największych stad), stosunkowo mniej znanym od przymusowej kolektywizacji i sedentaryzacji z lat 1931–1933 (Kozybajew, 1998).

Należy mieć nadzieję, że podobnych publikacji będzie w Kazachstanie przybywać i że znajdą się w nich nieznane dotąd, odtajnione dokumenty dotyczące Polaków i obywateli polskich represjonowanych na terenie tego kraju.

Jerzy Rohoziński

numer ORCID: 0000-0003-4835-701X

Instytut Pileckiego

Bibliografia

- Ajagan, B.G. (red.) (2012). *Sbornik matieriatow Mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencyi „Gołod w Kazachstanie”: tragiedija naroda i uroki istorii*. Astana: Institut istorii gosudarstwa KN MON RK.
- Ałhanijazow, T.K., Taukenow, A.S. (2009). *Poslednij rubież zaszczitnikow nomadizma. Istorija woorużennyh wystuplenij i powstanczeskich dżiżenij w Kazachstanie (1929–1931 gg.)*. Ałmaty: Lambert Academic Publishing.
- Cameron, S. (2016). The Kazakh Famine of 1930–1933: Current Research and New Directions. *East/West. Journal of Ukrainian Studies*, t. 3, nr 2, s. 117–132.
- Gribanowa, J.M. (red.) (2000). *Iz istorii polakow w Kazachstanie (1936–1956 gg.)*. *Sbornik dokumentow*. Ałmaty: „Kazakstan”.
- Kabułdinow Z. i in. (red.) (2017). *Nauczno-obosnowannyje kriterii otbora objektow dla wkluczenija w projekt „Sakralnaja gieografija Kazachstana”*. Ałmaty: „Atamura”.
- Kanafina, Ż. (2007). Stalin nazywał jego „Orieł Wostoka”, *Karawan*, 7 grudnia. Pobrane z: <http://www.caravan.kz/article/8266> [dostęp: 05.01.2020].
- Karpykowa, G.A. (red.) (2000). *Iz istorii niemcew Kazachstana (1921–1975 gg.)*. *Sbornik dokumentow*. Moskwa–Ałmaty: „GOTIKA”.

- Kindler R. (2011). Die Starken und die Schwachen. Zur Bedeutung physischer Gewalt während der Hungersnot In Kasachstan (1930–1934), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, t. 59, s. 1–28.
- Kindler R. (2012). *...es gibt menschliche Opfer. Hungerkrise und Herrschaftsdurchsetzung in Westkasachstan, 1927–1934*. W: D. Collet. Th. Lassen, A. Schanbacher, *Handeln in Hungerkrisen. Neue Perspektiven auf soziale und klimatische Vulnerabilität* (s. 151–166). Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Kindler R. (2014). *Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kasachstan* (wyd. 2). Hamburg: Hamburger Edition, HIS.
- Kolcowa, A. (2022). Issledowatieli naszli łagier riepriessirowannyh pierwogo urownia siekrietnosti na tierritorii wko, *Ustinka LIVE*, 1 czerwca. Pobrane z: <https://ustinka.kz/kazakhstan/society/73760.html> [dostęp: 28.10.2022].
- Kozybajew, M.K. (red.) (1998). *Nasilstwinnaja kollektiwizacyja i gołod w Kazachstanie w 1931–1933 gg. Sbornik dokumentow i matieriałow*. Ałmaty: Izdatielstwo Akademii Nauk Respubliki Kazachstan.
- Kudajbergenowa, A.I., Kozybajewa, M.M., Bogatyj, R.Ž. (red.) (2021). *Matieriały riespublikanskoj nauczno-practiczeskoy konfieriencyi „Gołod naczała xx-ch gg. w Kazachstanie i wynużdiennyje migracyi kazachow na sopriedielnyje tierritorii: problemy issledowanija”*. Ałmaty: „Litera”.
- Mamaszuly, A. (2011). Kak sotrudnik NKWD Žumabaj Szajachmetow dosłužiłsia do pierwogo sekretaria, *Radio Azattyk*, 22 czerwca. Pobrane z: http://rus.azattyq.org/content/zhumabai_shayakhmetov_/24242499.html [dostęp: 05.01.2020].
- Mikhailov, V. (2014). *The Great Disaster. Genocide of Kazakhs*. London: Stacey Publishing Limited.
- Musagalijewa, A.S., Musabekowa, R.M., Sandybajewa, U.M. (2017). *Siewiernyj Kazachstan kak region politiceskich repressij i dieportacyi narodow sssr*. Astana: Izdatielstwo Jewrazijskogo Uniwersiteta.
- Nurtazina, N. (2012). Great Famine of 1931–1933 in Kazakhstan: A Contemporary’s Reminiscences, *Acta Slavica Iaponica*, t. 32, s. 105–130.
- O Gosudarstwiennoj komissii po połnoj rieabilitacyi žertw politiceskich riepriessij. Ukaz Priezidenta Riespubliki Kazachstan ot 24 nojabria 2020 goda nr 456 (2020). Pobrane z: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> [dostęp: 24.10.2022].
- Ohayon, I. (2004). Du campement au village: sédentarisation et transformations de l’aoul kazakh à la période soviétique, *Cahiers d’Asie centrale*, t. 13/14, s. 177–198.
- Ohayon, I. (2006). *La sédentarisation des Kazakhs dans l’URSS de Staline: Collectivisation et changement social (1928–1945)*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- Ohayon, I. (2012). La famine kazakhe: à l’origine de la sédentarisation, *Sciencespo*, 16 lipca. Pobrane z: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/la-famine-kazakhe-la-origine-de-la-sa-dentarisation.html> [dostęp: 01.06.2016].
- Ohayon, I. (2013). *Collectivisation, famine et sédentarisation des Kazakhs sous Staline*. W: Ch. Stépanoff, C. Ferret, G. Lacaze, J. Thorez, *Nomadismes d’Asie centrale et septentrionale* (s. 236–243). Paris: Armand Colin.
- Olcott, M.B. (1981). The Collectivization Drive in Kazakhstan, *The Russian Review*, t. 40, nr 2, s. 122–142.
- Rohoziański, J. (2021). *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*. Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Yilmaz, H. (2012). History Writing as Agitation and Propaganda: the Kazakh History Book of 1943, *Central Asian Survey*, t. 31, nr 4, s. 409–423.
- Žumabaj Szajachmetow (b.d.). W: *Kadrowyj sostaw organow gosudarstwiennoj biezopastnosti sssr 1935–1939*. Pobrane z: https://nkvd.memo.ru/index.php/Шаяхметов,_Жумабай_Шаяхметович [dostęp: 03.08.2020].
- Žumasziyew, R.M., Michiejewa, L.W. (red.) (2007). *Specpieresielency w Karagandinskoj obłasti. Sbornik dokumentow i matieriałow*. Karaganda: Izdatielstwo Karagandijskogo Gosudarstwiennoego Uniwersiteta.

Philippe Sands

*Szlak szczurów. Historia ucieczki
nazistowskiego oprawcy*

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2022

[tłum. A. Czwojdrak]

Rozliczenie zbrodni popełnionych przez III Rzeszę podczas II wojny światowej to obszar badań przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych – historyków, politologów i prawników. Samo ustalanie prawdy bywa dla historyka zadaniem niezwykle trudnym, co wynika m.in. ze stanu zachowania źródeł wytworzonych przez aparat niemieckiej dyktatury. Wiele z tych źródeł nie przetrwało wskutek działań wojennych, wiele zostało celowo zniszczonych, aby zatrzeć ślady dokonanej zbrodni, np. dokumentacja obozowa. Dzięki zeznaniom naocznych świadków, którzy przeżyli okupację niemiecką, wrócili z więzień, obozów pracy i koncentracyjnych, badacz może w znacznym stopniu zrekonstruować zbrodnie popełnione podczas II wojny światowej, lecz ich rozliczenie przez wymiar sprawiedliwości jest już znacznie bardziej skomplikowane.

Opór różnych zachodniemieckich środowisk wobec postawienia sprawców przed sądem, zimnowojenny podział świata – wszystko to wpływało na działania prokuratury i sądów w Niemczech. Obecnie dochodzi do tego czas, który upłynął od tego tragicznego konfliktu światowego – wielu nieukaranych sprawców zbrodni wojennych i ludobójstwa nie żyje, a to zamyka problem pociągania do karnej odpowiedzialności. Jednak kwestia rozliczeń ma jeszcze inny aspekt, wymiar psychologiczny, uwzględniający spojrzenie rodzin sprawców na zbrodnie z czasów II wojny światowej. I tego dotyczy w pewnej mierze książka traktująca o niemieckim zbrodniarzu Ottonie Wächterze. Ta ciekawa pozycja, która trafiła do czytelnika w 2022 roku, nosi podtytuł *Historia ucieczki nazistowskiego oprawcy*. Trzeba jednak już na wstępie powiedzieć, że nie jest to publikacja, która skupia się na historii ucieczki Wächtera. Zawiera ona bardzo wiele wątków, które dotyczą najbliższej rodziny zbrodniarza, tj. jego żony i dzieci. Po lekturze można odczytać ją jako próbę odpowiedzi na pytanie, jak z życiorysem zbrodniarza męża i ojca zmagą się rodzina i czy była w stanie krytycznie osądzić jego przeszłość.

Książka składa się z czterech części, które dzielą się na rozdziały. Są one poprzedzone wstępem zatytułowanym „Prolog: Rzym, 13 lipca 1949 roku”. Całość zamyka „Epilog: Rzym, 13 lipca 2019 roku”. Monografia Philippe’a Sandsa jest wielowątkową rekonstrukcją życia niemieckiego zbrodniarza Ottona Wächtera. Rekonstrukcja ta jest o tyle szczegółna, że powstała na podstawie nie tylko źródeł z archiwów publicznych, lecz także kolekcji i dokumentów rodzinnych, ponieważ Sands osobiście dotarł do krewnych bohatera swojej publikacji. To wszystko złożyło się na powstanie rozprawy, która w mniejszym stopniu ukazuje zbrodniczą wojenną działalność Wächtera, a w większym koncentruje się na jego powojennych losach, zwłaszcza na próbie wtopienia się w rzeczywistość nowego dwubiegunowego świata i ucieczce przed odpowiedzialnością.

Otto Gustav Wächter urodził się 8 lipca 1901 roku w Wiedniu. Jego ojciec służył jako oficer w wojsku c.k. monarchii. Z przekonania był antysemitą i nacjonalistą. Matka wywodziła się z zamożnej wiedeńskiej rodziny. Dzieciństwo (do siódmego roku życia) Otto wraz z rodziną spędził w austriackiej stolicy Habsburgów. Rozpoczął tam naukę w szkole podstawowej (*Volksschule*), a później kontynuował ją w Trieście nad Adriatykiem, gdzie przeprowadzili się Wächterowie. Z początkiem I wojny światowej, w związku ze służbą ojca, nowym miejscem zamieszkania stał się Budweis (Czeskie Budziejowice). Po ukończonym liceum Otto rozpoczął na Uniwersytecie Wiedeńskim studia prawnicze, które trwały do 1924 roku.

Był to czas, gdy dojrzewał jako antymarksista i antysemita. Już w trakcie studiów w wieku 22 lat został członkiem Niemieckiej Narodowo-socjalistycznej Partii Robotniczej Austrii (*Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (Österreich)*, *DNAP*) i wiedeńskich *SA*. W 1930 roku wstąpił do *NSDAP* i otrzymał numer członkowski 301 093, a od 1932 roku był w szeregach *SS*. W momencie przejęcia władzy przez narodowych socjalistów w Niemczech w 1933 roku zaczął się wspinać po kolejnych szczeblach kariery, nie tyle zawodowej, ile politycznej. Niewątpliwie pomagała mu w tym żona Charlotta, która sama miała kontakty w różnych środowiskach powiązanych z *NSDAP* i także była członkiem tej partii. Wstąpiła do niej 28 maja 1931 roku i miała numer członkowski 510 379. Otto Wächter zaczął pracować w Głównym Urzędzie Służby Bezpieczeństwa (*Hauptamt Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*). W *SS* awansował do stopnia *Obersturmbahnführera*. O tym okresie – dzieciństwa, młodości, studiów, zafascynowania narodowym socjalizmem, dorosłego życia we dwoje – dowiadujemy się z pierwszej części pod tytułem *Miłość*.

W drugiej części publikacji, zatytułowanej *Władza*, znajdujemy opis dalszych losów Wächtera, który w październiku 1939 roku został gubernatorem dystryktu krakowskiego (Mączyński, 2012, s. 170). Był zaufanym człowiekiem generalnego gubernatora Hansa Franka. Jest autorem pomysłu zatrzymania 120 profesorów, doktorów i wykładowców jako zakładników, którzy zostali aresztowani w ramach brutalnej akcji przeciwko polskiej inteligencji *Sonderaktion Krakau* 6 listopada 1939 roku.

Ponadto na początku swojego urzędowania jako gubernator dystryktu krakowskiego Wächter wprowadził zarządzenie o oznakowaniu Żydów. Uczestniczył w egzekucjach publicznych, których dokonano w Krakowie i w podkrakowskich miejscowościach, m.in. w Bochni. Razem z Frankiem należy do grona osób, które w grodzie nad Wisłą – Krakowie – realizowały zbrodniczą politykę ludnościową i narodowościową III Rzeszy wobec narodu polskiego. Na terytorium Generalnego Gubernatorstwa Wächter wprowadzał w życie plan prześladowań i eksterminacji Żydów oraz Polaków. Założył w Krakowie getto, w którym zamknięto tysiące tamtejszych Żydów, a następnie ich wymordowano; osobiście zresztą brał udział w przeprowadzanych tam egzekucjach.

Otto Wächter i Hans Frank byli nie tylko bliskimi współpracownikami, lecz także przyjaciółmi. Razem chętnie wykorzystywali swoje przywileje wysokich urzędników okupacyjnych: dopuszczali się grabieży wyposażenia mieszkań, drogocennych rzeczy, w tym dzieł sztuki, ponieważ lubili żyć w przepychu. We wspomnieniach Edwarda Kubalskiego z okresu okupacji niemieckiej w Krakowie pojawia się nazwisko Wächtera, a przy nim informacja, że w dawnej stolicy Polski wprowadzał porządki na wzór państwa narodowosocjalistycznego, a jednocześnie, wraz z żoną dbając o swój codzienny komfort, zagarniał polskie mienie. Tak Kubalski zanotował w dzienniku pod datą 22 grudnia 1939 roku:

Dygnitarze niemieccy porozjeżdżali się na święta do swego Vaterlandu. Na Rynku masę drzewek i ruch ludzi – ale brakuje radości, no i „kupidła”. W wielu domach zabraknie tradycyjnej wili. Onegdaj zaaresztowano prof. Szyszkę-Bohusza, Gepperta i resztę członków Wydziału Plastyków na Łobzowskiej, ponieważ odbywali posiedzenia bez zezwolenia. Oczywiście pretekst. P[an Kajetan] Mühlmann, szef oddziału sztuki przy Gub[ernatorze], działa niezmordowanie. Galerię Czartoryskich – choć to nie jest własność państwowa, lecz fundacji – wywieziono częściowo. Tak samo zabrano z Muzeum Narodowego rzeźby i obrazy tzw. cechowego malarstwa i średniowieczne oraz najcenniejsze obrazy. ([Gieryski], Matejko) dla ozdobienia komnat P[ana] Wächtera pod Baranami. P[ani] Wächterowa sama oglądała i wybierała meble i szafy gdańskie [podkreśl. aut.] (Kubalski, 2010, s. 44).

Z początkiem 1942 roku Ottonowi Wächterowi przydzielono nowe zadanie¹. W styczniu trafił na miejsce gubernatora dystryktu Galicja we

1 Kolejnymi gubernatorami dystryktu krakowskiego byli: dr Ferdinand Wolsegger (do 31 stycznia 1942 roku), ss-Brigadeführer dr Richard Wendler (do 25 maja

Lwowie dr. Karla Lascha (Kubalski, 2010, s. 193)². Jak wynika ze wspomnień jego żony Charlotty, został na to stanowisko wybrany osobiście przez wodza III Rzeszy Adolfa Hitlera, gdyż – można powiedzieć – nadał się do wdrażania ludobójczych postanowień konferencji w Wannsee. Philippe Sands w zbiorach Szymona Wiesenthala natrafił na pewien maszynopis złożony przez Rose Stephenson, która była sekretarką Wächtera jeszcze w Krakowie. Gdy pojechała z nim do Lwowa, opisała miasto, w którym panował bałagan, brakowało porządku, higieny. Obwiniła za to poprzednika Wächtera, dr. Lascha, który pomimo nakazu nie utworzył w mieście żydowskiego getta. W momencie gdy we Lwowie zjawił się Wächter, „zbudowano getto, rozpoczęły się prześladowania, zaczęły obowiązywać surowsze nakazy” (s. 356). Sekretarka widziała na własne oczy zbrodnie dokonywane we Lwowie³. Zagłada lwowskich Żydów wpisuje się na listę „osiągnięć” Ottona Wächtera (Honigsman, 2007).

Philippe Sands szczegółowo przeanalizował też powojenne losy Ottona Wächtera, czemu poświęcił trzecią część książki. Było to możliwe dzięki imponującemu archiwum rodziny Wächterów, które zostało udostępnione autorowi. Wächter po zakończeniu wojny znalazł się w Rzymie, a wcześniej przez pewien czas przebywał w Austrii. We Włoszech podjął starania, aby przedostać się dalej, do Ameryki Południowej, podobnie jak wielu innych niemieckich zbrodniarzy. Zanim jednak udało mu się wy dostać z kraju, zachorował i zmarł.

Otto Wächter miał kilka pogrzebów. Od rozdziału zatytułowanego *Pięć pogrzebów O.W.* zaczyna się czwarta część książki. Pierwszy odbył się 16 lipca 1949 roku. Po nabożeństwie odprawionym przez bp. Aloisa Hudala Wächtera pochowano na rzymskim cmentarzu Campo Verano. Na prośbę małżonki miał zostać jednak stamtąd przeniesiony do mauzoleum w Palermo na Sycylii. Władze włoskie wyraziły na to zgodę, lecz zwłoki zbrodniarza ostatecznie tam nie trafiły. Charlotta potajemnie, z pogwałceniem prawa, wywiozła szczątki do Austrii, aby wypełnić w ten sposób wolę męża, który chciał spocząć w austriackiej ziemi. Drugi raz Wächter został więc pochowany na działce przy domu Haus Wartenberg w Salzburgu. Było to około 1960 roku. Po kilku latach ponownie przeniesiono go, tym razem do ogrodu przy innej nieruchomości, zakupionej przez żonę pod miasteczkiem Fieberbrunn, 70 km od Salzburga. Czwarty pogrzeb,

1943 roku), dr Ludwig Losacker (do 10 października 1943 roku), dr Kurt Ludwig Ehrenreich von Burgsdorff (do końca okupacji niemieckiej) (Mączyński, 2012, s. 170).

2 Dr Karl Lasch był szwagrem generalnego gubernatora Hansa Franka. Wcześniej piastował stanowisko gubernatora dystryktu radomskiego. Za handel dywanami i obrazami został skazany na karę śmierci (Mączyński, 2012, s. 187).

3 We Lwowie urządzono dla Żydów obozy, jeden z nich znajdował się przy ul. Janowskiej. Obóz janowski to ważne miejsce kaźni lwowskich Żydów. Ci, którzy przeżyli, opisywali go jako miejsce tortur i rozstrzeliwania więźniów. Osoby pracujące poza obozem były w lepszej sytuacji, jak Szymon Wiesenthal, który wykonywał prace w Zakładach Naprawczych Kolei Wschodniej (Stankowski, 2009, s. 44).

z udziałem dzieci, reszty rodziny i księdza, odbył się w 1974 roku. Ostatni raz uroczystości pogrzebowe Wächtera odprawiono w 1985 roku, został on wtedy ekshumowany, a jego szczątki umieszczono na wieku trumny żony (s. 239).

Historia pobytu Ottona Wächtera w Rzymie ma w sobie wiele niejasności. Philippe Sands stawia przede wszystkim pytanie, dlaczego poszukiwany zbrodniarz niemiecki nie został aresztowany. Może pewną odpowiedź daje nam korespondencja między Ottonem a Charlottą, z której wynika, że przetrwanie w stolicy Włoch ułatwiało mu wielu znajomych, którzy pochodzili nie tylko z Włoch, lecz także z Austrii i Ukrainy. Wśród nich byli m.in. Puccio Pucci, prawnik, sportowiec, faszysta i bliski współpracownik Alessandra Pavoliniego, sekretarza Partito Fascista Repubblicano zastrzelonego razem z Benitem Mussolinim 28 kwietnia 1945 roku, a także bp Jan (Iwan) Buczko (Bucko), ukraiński nacjonalista, który podczas wojny, gdy Wächter był gubernatorem dystryktu Galicja, pełnił funkcję biskupa pomocniczego w ukraińskim Kościele greckokatolickim. Do tego grona należał też Albert Schnez, pułkownik Wehrmachtu, który w 1949 roku chciał utworzyć tajną armię złożoną z byłych żołnierzy, oficerów III Rzeszy. Mieli oni bronić zachodnich Niemiec przed komunizmem. Schnez był następnie oficerem Bundeswehry.

Istotną rolę w życiu Wächtera odegrał katolicki duchowny, wspomniany już bp Alois Hudal z otoczenia Watykanu. Hudal opiekował się ciężko chorym Ottonem, był przy jego śmierci i – jak sam zanotował pod datą 1949 roku – poświadczył ją swoim podpisem: „Potwierdzam, że dr Otto Gustav, Freiherr von Wächter, dnia 13 lipca o godzinie dwudziestej trzeciej w Szpitalu Duchy Świętego rozstał się z tym życiem w moich ramionach i w pokoju z Panem” (s. 235). Na swoim niechlubnym koncie bp Hudal ma także pomoc udzieloną Franzowi Stanglowi, który na światowej liście zbrodniarzy z czasów II wojny światowej zajmował pozycję numer trzy. Ten komendant obozów w Sobiborze i Treblince zamiast odpowiedzieć przed sądem za swoje czyny, schronił się we Włoszech. Uzyskał paszport Niemieckiego Czerwonego Krzyża i zamieszkał w seminarium duchownym. Stamtąd przedostał się do Syrii, następnie do Damaszku i dalej do Brazylii (Stankowski, 2009, s. 114-115).

Książka Philippe’a Sandsa w jakiejś mierze nawiązuje do publikacji Niklasa Franka, będącej rozliczeniem z jego ojcem, Hansem Frankiem. Niklas publicznie – w wypowiedziach prasowych, telewizyjnych oraz w książce – przyznał, że jest synem zbrodniarza (Frank, 1991)⁴. Dokonał pewnej analizy swojego życia: wspominając okres dzieciństwa, kiedy jego ojciec był generalnym gubernatorem w Krakowie, ocenił, jakim

4 Jest to polskie tłumaczenie publikacji, która ukazała się w oryginale po niemiecku (Frank, 1987). Została także wydana książka Niklasa Franka o jego matce (Frank, 1995; 2005).

kosztem to się odbyło. Przedstawił wydarzenia z życia ojca, a także jego działalność, która podczas wojny doprowadziła do prześladowań i śmierci wielu istnień ludzkich. Nie było to dla niego łatwe, zwłaszcza że najbliższa rodzina nie podzielała jego krytycznej opinii o ojcu. Wydawać się może, że książka Sandsa o Wächterze w swojej końcowej wymowie będzie prowadziła do podobnej konkluzji syna zbrodniarza. Lecz Horst Wächter, jedno z sześciorga dzieci Ottona (pozostałe to Sieglinde, Heidegund, Waltraut, Lieselotte i Otto Richard), będący głównym interlokutorem Sandsa, nie zdobył się na taką ocenę swojego ojca jak Niklas Frank. Tylko jedna z wnucząt zbrodniarza, córka Horsta, odważyła się stwierdzić: „mój dziadek był masowym mordercą”, i to właśnie te wymowne słowa zamykają recenzowaną książkę⁵. Sands przeprowadził wiele rozmów z synem Ottona. Postawa Horsta i jego matki Charlotte wobec prezentowanych dowodów zbrodni ich ojca i męża daje czytelnikowi do myślenia.

Na koniec warto napisać kilka słów o samym autorze książki. Philippe Sands jest profesorem prawa na University College w Londynie, jest także czynnym adwokatem w zespole izb adwokackich 11 King’s Bench Walk. Jako prawnik występuje przed trybunałami międzynarodowymi. Brał udział w wielu sprawach, które były pokłosiem wydarzeń m.in. w Chile (spuścizna Augusto Pinocheta), Jugosławii i Rwandzie. Recenzowana książka o Ottonie Wächterze nie jest jedyną w jego dorobku. Autor ten ma na swoim koncie m.in. pracę *Powrót do Lwowa. O genezie „ludobójstwa” i „zbrodni przeciwko ludzkości”* (Warszawa 2018), za którą otrzymał Baillie Gifford Prize i British Book Awards w kategorii literatura faktu.

Witold Stankowski

Numer ORCID: 0000-0001-9242-5644

Bibliografia

- Frank, N. (1987). *Der Vater. Eine Abrechnung*. München: C. Bertelsmann.
- Frank, N. (1991). *Mój ojciec Hans Frank* (tłum. E. Kacprzycka, J. Kwiatkowski). Warszawa: Wydawnictwo „Rok” 1991.
- Frank, N. (1995). *Moja niemiecka matka* (tłum. J. Wolska-Stefanowicz). Warszawa: Wydawnictwo „Bellona”.
- Frank, N. (2005). *Meine deutsche Mutter*. München: C. Bertelsmann.
- Honigsman, J. (2007). *Zagłada Żydów lwowskich (1941-1944)* (tłum. i oprac. A. Redzik). Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny.
- Kubalski, E. (2010). *Niemcy w Krakowie. Dziennik 1 IX 1939-18 I 1945* (oprac. J. Grochalski, Z.R. Grabowski). Kraków-Budapeszt: Wydawnictwo Austeria.

5 Warto w tym miejscu zwrócić uwagę także na książkę Jennifer Teege, wnuczki Amona Götha, niemieckiego zbrodniarza, komendanta obozu koncentracyjnego w Krakowie-Płaszowie (Teege, Sellmair, 2013).

- Mączyński, M. (2012). *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939–1945. Ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*. Kraków: Wydawnictwo PROMO.
- Stankowski, W. (2009). *Szymon Wiesenthal. Biografia*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Teege, J., Sellmair, N. (2014). *Amon. Mój dziadek by mnie zastrzelił* (tłum. E. Twardoch). Warszawa: Prószyński i S-ka.

Articles

Preface

The present, sixth volume of the “Totalitarian and 20th Century Studies” yearbook comprises analytical articles devoted to issues addressed in research projects conducted at the Pilecki Institute. First and foremost among them are the fates of the Polish intelligentsia during the Second World War, the economic history of Poland during the period of German Nazi totalitarian rule, Soviet totalitarianism, and the subsequent decades of the Moscow-backed Communist dictatorship, the post-war settlement of crimes and the quest for justice, and the system of Hitlerite repression. The above issues often intermingle to create a mosaic of the processes that shaped the political history of East-Central Europe in the 20th century. It was, therefore, the aim of the editorial board to present these problems in a broad transnational perspective which clearly demonstrates that local histories and the fates of individuals were always dependent on external political circumstances.

In the opening article, Dmitriy Panto describes how Poles from various social strata, including the intelligentsia, were deported to Kazakhstan and forcibly harnessed to the Soviet machine of economic modernization and, simultaneously, extermination. Reviewing the current state of research and presenting his own case study, Domokos Szokolay outlines the various discourses on the post-1945 system of justice in Hungary, and highlights the problem of constructing a coherent narrative around this topic. In their studies, Tomasz Chinciński and Igor Niewiadomski discuss the system of repression implemented by the German occupier. While focusing on different territories and population groups, both authors point to terror as the primary tool used to exercise control over the conquered populace. Finally, Janusz Kaliński and Damian Markowski conduct an analysis of the banking system at the time when the Polish territories were occupied by both the Nazis and the Soviets, and during the later period of Communist rule. Essentially, the authors argue that neither of the

three was interested in ensuring the financial security of the local population. Instead, they sought to exploit it economically and make it subordinate to the structures of power, thereby advancing their own political projects at the people's expense. Significantly, these goals were achieved through the wholesale plunder of financial resources, the unlawful seizure of businesses, and, in the post-war period, the state-wide centralization of monetary instruments, thus leading to mass pauperization and widespread economic decline.

The articles published in the present volume help further our understanding of the research topics which they touch upon, and at the same time prove that historical phenomena should be placed in a broader temporal and geographical context. We are convinced that the current year-book will serve to inspire the scholarly milieu.

Wojciech Kozłowski
Editor-in-Chief, Vice-Director of the Pilecki Institute

Bartłomiej Kapica
Vice-Editor-In-Chief

(transl. by Aleksandra Arumińska)

Repression against Polish Citizens during the Construction of the Akmolinsk–Kartaly Railway Line in 1939–1943

Dmitriy Panto

ORCID ID: 0000-0002-5467-9990
Museum of the Second World War in Gdańsk

Abstract

The paper examines the Soviet Union's repressive policies against Polish citizens during the construction of the railway connection between Akmolinsk and Kartaly. Archival documents and memoirs of the deportees from prewar Poland present a terrifying image of the tragic fate experienced by those who worked building the key railway line established in the Kazakh Soviet Socialist Republic during the Second World War.

In the 1930s and 1940s, coal was the basic source of energy necessary for fueling Stalinist industrialization. The entire industry and logistics were dependent on coal deliveries. The priority for the development of transport in the USSR was building routes that would secure quick access to coal deposits and connecting them with large metallurgical combines. Between the 1930s and 1950s, a major number of the so-called great construction projects in the USSR functioned within the NKVD Gulag system, where the objectives were realized by means of labor carried out by prisoners, so-called *spetsposelentsy* [special settlers], displaced persons and ordinary citizens of the Soviet Union. The latter usually worked as the managing staff.

In March 1939, during the 19th Congress of the Communist Party of the Soviet Union, the decision was made to launch the construction of the Akmolinsk–Kartaly railway line¹ – one of the prioritized projects of the third five-year plan in 1938–1942 (the objective in this period was to lay down 3,000 kilometers of railway tracks in the Kazakh Soviet Socialist Republic). According to the project, the main railway line was to serve as the shortest connection between the Karaganda Coal Basin and the Magnitogorsk Metallurgical Combine, shortening the distance between the coal deposits in Karaganda² to Magnitogorsk by 470 kilometers (*Tretii piatiletniy plan razvitiya narodnogo khoziaystva...*, 1939, p. 94).

The preliminary work began in 1935, when surveyors determined the optimal route for the railway line and conducted the necessary technical inspections. Three directions were proposed: southern (through Semiozernoye), central (through Esil) and northern (through Kustanay) (Pavlov, 1997, p. 122). Since the main purpose of the railway line was the transit and transport of goods, the central direction was selected. Another favorable factor was level terrain and few rivers. In June 1939, the construction of the railway line began in two locations at once (in Akmolinsk and Kartaly). The entire route led through the following: Akmolinsk, Shortandy, Novocherkasskiy, Kalininskiy, Atbasar, Molotov, Esil, Arykbalyk, Ruzaevka and Zerenda oblasts (*Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk–Kartaly*, n.d., p. 16). The plan was to build (or adapt) two main stations with depots in Atbasar and Kushmurun and three auxiliary stations with railway turntables in Esil, Tobol and Zhaltyr (*Stroitelstvo zh-d linii Akmolinsk–Kartaly*, n.d., p. 105). The whole construction was divided into seven sections assigned to separate brigades responsible for executing the work (*Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly*, n.d., p. 57).

1 After 1940 the route was often referred to as Stalinsko-Magnitogorska (*Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk–Kartaly*, n.d., p. 1).

2 More on the construction of Karaganda and coal mines: Kim, 2017.

The plan was to build 116 bridges – seven large, 10 medium and 99 small (Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 24). Shykhman [Shukhman?] was the head of the construction of the Akmolinsk–Kartaly railway, while the political department was headed by Pavlov (Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 18). The total cost of the construction plan was 5,298,700 rubles (Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 24 verso).

Contrary to their announcements and instructions, the members of the 3rd Congress of the Communist Party of Kazakhstan commissioned the first section of the main line in 1940 (drawing from the experience gained during the construction of the Turkestan–Siberia Railway, they announced the construction would last seven months) (Pavlov, 1997, p. 123), so the builders did not finish the work on time. It is worth noting that the entire railway line was divided into sections (construction stages), where the construction was overseen by corresponding oblasts in which the work was being carried out. For instance, the Kustanay oblast (mainly the Taran district) oversaw the second stage of the construction. In order to speed up the work and fill up the staff shortages, about 20,000 young people arrived from the Ukrainian SSR. In comparison, in 1939 the Kustanay Oblast Executive Committee sent 100 communists, 500 Komsomol members and 1,000 kolkhoz workers along with 200 horses and 700 cattle to work on railway construction (Magistral Akmolinsk–Kartaly sdat' v ekspluatatsiyu, 1940). Using this workforce, only 87% of the plan was executed in 1939, while the cost of construction increased by approximately 30%. Only 110 out of the planned 806 kilometers of tracks were completed. The pace of the work decreased due to unfavorable weather conditions (hot summer and very harsh winter, sand storms and sukhoveys), but mostly due to the lack of mechanization and shortages of qualified shift managers and specialists in various fields. The workers had at their disposal about 400 horse-drawn rakes, 200 hand rakes and one (sic!) excavator. Most of the work was done by hand. Such conditions were confirmed in the accounts of Polish citizens who worked at the railway construction: “We worked there using horses and our hands, with shovels or crowbars” (Reports, 1939–1946, p. 1959).

The new railway construction stage began in 1940. The events of the first months of the Second World War were unfolding favorably for the Soviet Union. The political, economic and military cooperation between the Third Reich and the USSR facilitated the progress of Stalinist industrialization. To grow heavy, light and wood industry, the Soviets used slave laborers deported from Soviet-occupied territories of Poland, Lithuania, Latvia, Estonia, Bessarabia and Northern Bukovina. In the course of four waves of deportation, over 320,000 people were sent from Poland deep into the USSR. In 1940, three deportation operations were

carried out on 10 February, 13 April and 29 June.³ The fourth and last deportation of Polish citizens was conducted in May and June 1941.

The Polish citizens subjected to the three first deportations were sent to the Kazakh SSR. The first deportation, carried out in the early morning of 10 February 1940, went down in history as one of the most brutal due to harsh weather conditions and the shock experienced by the Polish citizens. The deportees were military and civilian settlers and foresters. In the course of the operation, about 140,000 people were expelled from their homes. It is worth noting that about 4% of all deportees were sent to Kazakhstan, i.e. 1,206 families numbering 5,379 people in total. Upon arrival in Kazakhstan, the Polish citizens were accommodated in the following locations: Akmolinsk oblast (Stalinsky, Stepniak and Shortandy raions) – 506 people; Kustanay oblast (Zhetikara raion) – 884 people; Pavlodar oblast (Bayanaul raion) – 1,108 people; Semipalatinsk oblast (Zharly raion) – 1,085 people; East Kazakhstan oblast (Samara raion) – 325 people (Głowacki, 1996, p. 293).

The second deportation began on 13 April 1940. The deportees were relatives of members of the families of persecuted Polish officers, policemen, gendarmes, prison guards, state officials, land- and factory owners, and participants of counterrevolutionary insurgent organizations (Guriarov, 1997a), as well as prostitutes. Unlike during the first wave of deportations, the majority of those deported in April were sent to Kazakhstan. Documents show that over 61,000 Polish citizens arrived in the Kazakh Soviet Socialist Republic (Ciesielski, 1993, p. 77). The deportees were accommodated in the Akmolinsk, Aktiubinsk, Kustanay, Pavlodar, South Kazakhstan and Semipalatinsk oblasts. Here are the relevant statistics:⁴ Akmolinsk oblast – 6,308 people; Aktiubinsk oblast – 6,816 people; Kustanay oblast – 8,103 people; Pavlodar oblast – 11,440 people; South Kazakhstan oblast – 20,046 people; Semipalatinsk oblast – 7,638 people. The total number of deportees – 60,351 (Ciesielski, 1993, p. 77). It should be emphasized that there was a fundamental difference between the foresters and settlers deported in February and those deported in April – the former were sent to previously prepared workplaces, while the latter had to look

3 The deportation of the “special settlers – escapees” took place on 29 June 1940. The majority of the deportees were Jews (85%), who were sent to special settlements located in the northern part of the USSR, and tasked with clearing forests and working with non-ferrous metals. The total number of “special settlers – escapees” was about 77,000 people. Since most of them were not Polish nationals and their destination was not Kazakhstan, this group of deportees is not examined in the main text of the article.

4 Statistical data cited in the present article differs slightly from that cited in other publications, because the NKVD documents concerning the same period of time provide slightly different numbers. It should also be emphasized that it is hard to establish how long the deportees lived in a given location, as they were sometimes allowed to move to another oblast or raion.

for work on their own. The general situation of the newly-arrived victims of repression was far worse than that of their predecessors who arrived in the Kazakh SSR in February 1940 (this was manifested through much harsher living conditions and scarcer food supplies, among others).

The last deportation of Polish citizens to Kazakhstan took place in May and June 1941. It should be noted that deportations in 1941 were carried out not only in occupied Poland, but also in Bessarabia, Northern Bukovina and the Baltic States. The German invasion of the USSR on 22 June 1941 put an end to the last wave of deportations. Some contingents failed to arrive in their destination points on time and the deportees were abandoned mid-journey. The number of Polish citizens deported in May–June 1941 from so-called western Belarus was 22,353, from so-called western Ukraine – 12,371, and from Lithuania – 12,682. Some of the contingents were sent to the Kazakh SSR, including three which made their way to the South Kazakhstan oblast (Ciesielski, 1996, p. 45). As a result of wartime deportations, approximately 100,000 Polish citizens found themselves in Kazakhstan.

After the diplomatic relations between Poland and the Soviet Union were reinstated, most of the Polish citizens were released from the Gulag system. According to incomplete data, more than 43,000 of those who were able to leave set out on a journey to find shelter and join the Polish Army organized by General Władysław Anders (Polish Armed Forces in the East). Polish citizens, not only prisoners, but also those fleeing eastwards from the front, made their way to Kazakhstan and Uzbekistan from all over the USSR – the Arkhangelsk oblast, Komi ASSR, the Vologda oblast. This introduced major changes to the demographic situation in the Kazakh SSR. According to data provided by the Polish embassy in the USSR, about 125,000 Polish citizens were in the USSR in the years 1941–1942. In the following year, this number grew. In June 1942, the Polish embassy in the USSR – based on the data obtained from the delegates of the Polish embassy in Kazakhstan – stated that 142,800 Polish citizens living in the country were given access to social welfare. Some of them left during the evacuation of Anders' Army – the total number of people who exited the USSR at that time was 120,000 (119,855). In November 1942, the embassy estimated the total number of Polish citizens who remained in the Kazakh SSR at 89,111 (Ciesielski, 1993, pp. 80–81).

As a result of the outbreak of the German-Soviet War, the construction of the railway line slowed down drastically. There were staff shortages, as most of the construction workers had been sent to the front. They were replaced by deportees to Kazakhstan who had been released as part of the so-called amnesty. For instance, at the beginning of 1942,⁵ about

5 It should be emphasized that Polish deportees were building this railway lines in as early as 1940, and especially in spring 1941 (Ciesielski, 1996, p. 131).

4,000 Polish deportees worked at the railway construction⁶ (the majority of them were recruited in the Pavlodar, Kustanay and Petropavlovsk oblasts) (Informacja NKWD Kazsrs o ogólnej liczbie polskich obywateli rozmieszczonych w Kazachskiej SRS, cited in: Panto, 2019, p. 190), who had been deported from the eastern voivodeships of the Second Polish Republic, occupied by the USSR since 17 September 1939.⁷ The Polish citizens worked mainly at the stations in Atbasar and Esil, which were already quite large cities at the time. They were aware of the significance of their task, which they were carrying out quickly and with great efforts:

We are building the Akmolinsk–Kartaly main railway line. The task is urgent, because the route is to accommodate transports to the Urals and to the front, to avoid the roundabout route through Petropavlovsk. The redevelopment of the bridge over the river is in progress. We are laying down the second track. Rails and ties. Mum has been tasked with laying down the tracks... (Krzysztoń, 1996, pp. 53–54).⁸

Here is how Eugenia Mamak, deported with her family to the Kazakh SSR on 13 April 1940, described working for the railways:

In 1941 there was a demand for Polish workers who would build the railway and the NKVD sent us there, to the Akmolinsk–Kartaly line, Kustanay oblast, Semiozernoje raion, Kushmurun station. That's where heavy – very heavy labor began (Reports, 1939–1946, p. 2239).

Additionally, in 1942 members of the so-called Trud Army⁹ were mobilized to build the railway. Among them were the Germans who had been deported to Kazakhstan in 1941 and the Poles who had been deported in 1936.

-
- 6 Not all of the deported Polish citizens fell under the Gulag NKVD system. Those deported on 10 February and in June 1940 were subordinate to special command offices of the Gulag NKVD, those deported on 13 April 1940 received the status of *administrativno vyslannye*, and those in May and June 1941 – the status of *sslynoposelentsi* [special settlers – escapees]. The last two categories were also supervised by special command offices, but had to earn their living, which led them to “voluntarily” seek employment at the Akmolinsk–Kartaly railway construction sites, among other places (Ciesielski, 2010, p. 254; Berdinskikh, Berdinskikh & Veremeev, 2017; *Ob obshchem kollichestve polskich grazhdan razmeshchennykh v Kazakhskoi SSR*, n.d., p. 6).
- 7 More on deportations of Polish citizens to Kazakhstan: Głowacki, 1996; 2009; Ciesielski, 1993; 1996; Ciesielski, Hryciuk & Srebrakowski, 1993; Zaroń, 1990; Gurianov, 1994; 1997; Zemskov, 2005; Gurianov, 1997b; Polian, 2001; Bugay, 1995.
- 8 Memoirs of Krzysztoń were first published in 1978.
- 9 Temporary work details (*Trudarmia*) from the years 1942–1956 – a system operating in the USSR during the Second World War, in which people were obligated and forced to work, mobilized and organized in a military manner. They were part of the NKVD system.

Various paths led the Polish citizens to the railway construction sites. Some – like Stanisława Kamieniecka, who was deported to Kazakhstan on 13 April 1940 – decided to take the job before enlisting into Anders’ Army:

In May 1941, they announced they were looking for laborers for the railway. On 17 May, I left with my family for the Akmolinsk oblast to work building the railway embankment. [...] In the second half of August we were sent to finish the construction of the railway near the city of Kartaly, Tobol station (Reports, 1939–1946, p. 1959).

Others, like Stanisław Szczepaniak, were forcibly deported to work at the railway construction:

In July 1941, I was deported without my family in order to work building the Akmolinsk-Kartaly railway line. Several thousand people made their way there, but not entire families – only the youths. We lived there in barracks where water would leak inside through the roof or in bug-infested wagons (Reports, 1939–1946, p. 2363).

The Polish citizens released as part of the amnesty were traveling in great numbers from the North towards the South. They took up all kinds of jobs to survive. The construction of the Akmolinsk-Kartaly railway line constantly required new workforce. Unfortunately, the jobs they were offered were not always carried out in decent and humane conditions. Having regained their freedom, the Polish citizens often had to once again engage in forced labor. Marianna Owczarek, a policeman’s wife, who was deported with her daughters to Kazakhstan on 13 April 1940, recalls this period in the following manner: “After the amnesty, we were taken to perform forced labor building the Akmolinsk-Kartaly railway line. The work was very heavy, I labored together with my daughters aged 15 and 16” (Reports, 1939–1946, p. 1590).

In 1943, only 730 Polish deportees worked the same construction job. The number of laborers decreased after the Soviet-Polish diplomatic relations were reinstated in August 1941. It was also caused by the “amnesty” granted to the Polish citizens who subsequently left the camps and special settlements in order to join General Władysław Anders’ army. Shortly after enlisting into the army, some of them (116,543 people, including 78,631 soldiers) (Wawer, 2010, p. 241; Materski, 2005, p. 661) left the Soviet Union.¹⁰

10 On 30 July 1941, a treaty was signed between Poland and the USSR, known as the Sikorski-Mayski Agreement. The document provided a legal basis for building

A group of deportees learned about the “amnesty” and about the ongoing mobilization into Anders’ Army thanks to the railway construction job:

It was a very arduous summer. The first train carrying Poles to Anders’ Army travelled via that railway line. As they were passing by, they told us about the amnesty and about the formation of the Polish Army. But a few days later we were sent back to the kolkhoz and every day we were made to harvest the grain. There was no one else to clean up, as Russian men had been called up into the army: the Soviet Union was fighting Germany (Relacja Czesławy Pączek z d. Nowickiej, n.d.).

Those builders of the main railway line who had joined the army were replaced in 1942 and 1943 by *spetsposelentsy* from the Baltic States and Moldova (about 2,800 people), and later by the Chechen and Ingush deportees in 1944 (1,500 people) (Alimgazinov, 2019, p. 585).

It is worth noting that after leaving their settlements, some people “voluntarily” took up work building the railway. Their decision was dictated by an extremely difficult economic situation, as there were no other jobs which paid enough to support a family. Here is how Halina Wyrzykowska recalled this period:

I took up a position at the construction of the Akmolinsk-Kartaly railway as an unqualified laborer [...]. We were assigned to difficult earthworks. The only tools at our disposal were shovels and “carriers.” We were paid 5 rubles per day, which was barely enough for bread and soup. We warmed our meals on top of two bricks in front of the barrack. We lived in collective barracks, 20 people in each, regardless of gender. There was no hygiene to speak of in these conditions and no chance of surviving the winter (wspomnienia Haliny Wyrzykowskiej, cited in: Hersztowska, n.d.).

The working conditions were extremely difficult not only because of the harsh climate, but also (perhaps most importantly) because they had no way of fulfilling their basic needs. The deportees lived in locations with no bathing facilities, with widespread infectious diseases, and no access to sanitation and medical care. In some periods, about 30% of laborers were suffering from malaria at the same time (Nurseitov, 2013). According

new relations and facilitated the establishment of a Polish army in the territory of the Soviet Union.

to the construction manager of the section which employed Polish deportees, laborers had to work in winter without warm clothing and boots due to supply shortages, which led to a surge of diseases and deaths. Here is how children of the deportees recall this period:

So my mother worked expanding the tracks, she would actually lay them down and later expand them. They were building the Akmolinsk–Kartaly railway. My mother recalled that [...] labor was maybe even harder at that location, as they had to work for 10 hours, [...] they received practically no food, everything was in short supply, so their bodies were weak, while the work was hard, meant for men. This was no easy task, there were brigades, quotas, etc. (Relacja Bogdana Doniszkwica, cited in: Panto, 2019, p. 218).

The Kustanay Branch of the Polish Embassy in Kuybyshev, which operated in 1941–1942, also raised the subject of these harsh conditions. It is worth noting that the delegate appointed to this post, Captain Mieczysław Romański, himself worked on the building of this railway for a certain time (in September 1941), so he was well aware of the difficult situation that his fellow countrymen had to face. In his reports, which were sent to the Polish Embassy, he wrote:

The living conditions among Polish citizens are in a great majority of cases extremely difficult. These people, destroyed by harsh working conditions they had to endure so far, by the lack of boots and clothing, and by unwholesome food (no fats, milk or sugar), remain in a state of exhaustion and succumb to various illnesses (mostly tuberculosis). Especially harsh conditions are experienced by Polish citizens who are working at the above-mentioned Akmolinsk–Kartaly railway line. In some sections of the construction, the laborers live in barracks unfit for winter – in one case they are so overcrowded that the workers do not have enough space to lie down, they have no canteens and receive only bread (400–600 grams per day), depending on whether they are working or not. The remuneration for the work at railway construction sites is very low and calculated unfairly. The brigadiers treat the laborers in a hostile, often nasty way.

The working conditions in the kolkhozes are not much better. The living conditions are appalling. The workers live mostly in Kirgiz dugouts, together with the dugout's owner and his family, often with their animals. There is no fuel. Obtaining it is extremely difficult, because they are surrounded by steppes.

The Polish citizens suffer from bad health. Food and soap shortages, lack of proper medical assistance, complete lack of medications, filth, bug-infestation and all kinds of skin diseases – these factors lead to high mortality, especially among children and the elderly. Winter is the period of recurring measles epidemics, which usually lead to pneumonia and account for the majority of deaths (Kustanajska obł. Sprawozdanie kpt. [Mieczysława] Romańskiego..., 1942, pp. 9–10).

The main tasks carried out without the use of machines involved loading coal, stone, wooden planks, sand, gravel, cement and other construction materials by hand; the workers also did some cleaning (e.g. cleaned frozen wagons and cleared snow off the tracks) (Ciesielski, 1996, p. 132). The exiles worked a minimum of 8 hours, the working day often lasted 12–14 hours. Monthly salaries (about 280 rubles) were enough only to buy food, which was in short supply anyway¹¹ (more on that later) (*Zapisy terroru...*, 2022, p. 132). Thanks to the account of Maria Oskierka, who was deported to Kazakhstan on 13 April 1940, we know the course on an average day of the workers:

The daily schedule was as follows: at 7 a.m. we went to work, we labored until dinner at noon, at 1 p.m. we went to work for the afternoon shift and we finished at 7 p.m. We very often had to work at night. Quotas exceeded our strength, so no one could fulfill them. The payment for our work was minimal. We had to get food on our own, because the local shops offered only bread (which was often in short supply as well). We obtained other products in nearby kolkhozes in exchange for our personal belongings. We didn't receive any clothing. After work, Poles living in nearby barracks would gather in one of the buildings and raise their spirits by reading books out loud and reminiscing about the old days. The НКВД's approach to Poles was hostile. The communist propaganda aimed to instill the communist spirit in our youths and children. We had very little information about Poland. Medical assistance was very limited. Only severely ill people were

¹¹ Maria Wojewoda recalls: "Remuneration was appalling, you had to sell your last shirt to buy a bowl of soup" (Reports, 1939–1946, p. 1612). Eugeniusz Czekaj: "Later we were forcibly sent to build railway tracks and facilities on the Akmolinsk–Kartaly line. Thousands of women were building the railway for 800 grams of bread and a small monetary payment" (*Zapisy terroru...*, 2022, p. 78).

taken to hospital. Mortality rate generally wasn't too high (Reports, 1939–1946, p. 1262).

Bohdan Doliński, deported to Kazakhstan on 13 April 1940, not only confirms this state of affairs, but also adds several interesting facts:

A workday lasted twelve hours, with the exception of two days per week when we worked night shifts. We lived in barracks, forty people per each, one bed right next to another. When it rained, water filled the barrack up to our ankles. There were no days for rest. Initially, we were paid about 10 rubles per day (depending on the quota). However, we could only buy 800 grams of bread which cost 1.5 rubles per kilogram. In October the ration was decreased to 400 grams. Other products: pork fat – 120 rubles per kilogram, oil – 70 rubles per kilogram, flour – 20 kilograms for 150 rubles. The daily quota for women: dig up 8 cubic meters and shovel into the wagon, then unload onto the track; for men – 12 cubic meters. In October, remuneration was cut in half (Reports, 1939–1946, p. 2417).

In general, according to the accounts of the laborers, railway construction was much harder than other work they had previously done in multiple Soviet kolkhozes. Working and living conditions were appalling and supplies were scarce.

These accounts present a totally different image than the one recorded in Soviet archival documents. The next section of the paper will discuss everyday lives of the deportees and the functioning of the main railway line based on the analysis of archival sources.

One of the major problems encountered by the builders (mentioned in the majority of accounts) was the lack of food. In a letter to Raisov (head of the district executive committee), dated 23 September 1940, we read about drastic shortages in food supplies. The planned deliveries were to contain: 1,000 tons of potatoes, 230 tons of cabbage, 55 tons of onions and garlic, 10 tons of cucumbers, 45 tons of tomatoes and 50 tons of roots. The oblast authorities ordered that food be provided by the following raions: Akmolinsk, Atbasar, Novocherkasskiy, Kalininskiy, Shchuchinsk, Shortandy and Esil. Despite all efforts, the raions failed to provide the required amounts. For instance, out of the planned 5,500 kilograms of onions, the Novocherkasskiy raion delivered only 1,100 kilograms; out of 3,000 kg beets that they had promised – only 500 kg. The situation was similar in other raions. In some cases, out of the 2,500 kilograms of potatoes they had promised, the Atsabar, Kalininskiy, Novocherkasskiy and Esil raions did not deliver a single kilogram (the Esil raion executive committee admitted they would not fulfill the task of delivering potatoes;

other raions kept “feeding” the workers only promises). The author of the letter, head of the construction by the name of Shykhman [Shukhman?], inquired as to what should be done if the quotas were not delivered. He asked the oblast authorities to compel the raions to deliver the planned supplies, and determine new, more realistic quotas, and with regards to the lack of vegetables (tomatoes and cucumbers), he asked to have them replaced with marinated mushrooms (Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., pp. 17–18). The task was assigned in writing, which supposedly meant that it was immediately taken care of. The reality, however, was very different, as we learn from the accounts of the Poles who worked building the railway:

In some periods, [...] for several months we lived on only 300 grams of bread [...] and one portion of soup from the canteen (tinted water with cabbage leaves). That’s all we ate for a couple of months... (Śliwowska, Gizejewska & Ankudowicz, 1992, p. 121).

On top of the notorious food shortages, there were also other problems, such as escapes from the workplace. After the central authorities introduced an eight-hour workday and a seven-day workweek for railway builders on 26 June 1940, the workers immediately reacted with anger. This mode of operation resulted from major delays in the execution of the plan. In order to ease the tension and resolve the situation, the railway construction’s political department held a meeting on 14 September 1940. According to the report presented by comrades Kuptsov and Ampilov, in August 1940 in just one section of the construction 78 people failed to show up to work. The number of disciplinary proceedings registered from 26 June to 10 September 1940 was 447 (Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 29) (it is worth noting that brigade overseers often “covered” for their subordinates, e.g. Sigachev, head of the fourth section of the construction, protected eight absent workers from his superiors) (pp. 20, 25). According to the highest party authorities, the key problem was that the workers and deportees had not been properly informed that the seven-day workweek was only a temporary solution. The authorities recommended that this information, so important from the perspective of the railway construction, be disseminated in the press and workplace (e.g. during talks and lectures) (pp. 20–23). The Polish deportees refused to work on Sundays, often due to their religious beliefs. Some Poles resisted and did not go to work on certain days (*Zapisy terroru...*, 2022, p. 192). Eugenia Mamak describes this period as follows:

We worked for 12–14 hours with no days off. So we paid little attention to their threats and eventually started taking days off without permission. That’s when mass arrests began. We had to stop acting as we pleased and were forced to keep quiet and work (Reports, 1939–1946, p. 2239).

Commandants of various sections of the construction encouraged people to work by giving additional bread rations to those who worked (Ciesielski, 1996, p. 132), so not only elaborate propaganda and repression, but also “awards” served to motivate the workers to fulfill the necessary quotas determined by the management. Regular deliveries of bread to the Akmolinsk–Kartaly construction sites, however, also proved to be problematic. In a letter dated 2 October 1940, we read that a negligence concerning the delivery of flour and the lengthy (over a month-long) renovation of bakery no. 1 in Akmolinsk caused a deficit of bread, which in turn resulted in breaks lasting several days in the delivery of bread (Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., pp. 48–49).

Railway construction sites were dangerous. Many accidents and mistakes took place in such locations. One example is the situation which happened during the construction of the Akmolinsk–Kartaly line. On 25 August 1940, at the 654th kilometer near the Koluton station, a “Yanvarets” (crane no. 450) got derailed. The accident was caused by the violation of the transport regulations, as the arm of the crane had not been properly immobilized, which caused vibrations and eventually led to the collapse of the entire structure (Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 50). The committee investigating the accident charged workers Barabash and Nezhintsev with violating the transport regulations and occupational health and safety regulations. According to the calculations of the committee, the accident cost 1,836 rubles and 32 kopecks.

Another accident occurred on 20 September 1940, when two trains – no. 1301 and no. 1302 – crashed at the Adyr railway station. The event was caused by negligence on the part of stationmaster Zubkov, who violated the rules of storing railway keys, as well as occupational health and safety regulations. Train driver Bunakov, train conductor Bairova and points operator Kusenko were found guilty as well. They all received sentences and were held criminally responsible (Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., pp. 50–51). Derailment of trains, collisions with building materials, and dilapidated and obstructed tracks were notorious. Every work accident was followed by an investigation and those found guilty received sentences. Between August and October 1940, around 200 major accidents took place (48 in September, 54 in October) (pp. 50–63). It is worth noting that many of them were fatal – in September 1940 alone, four accidents

resulted in deaths. Many people who worked building the railway line were run over by trains (p. 61). A large number of accidents and the types of such occurrences reflect the incompetence of those employed at the construction sites. It must be highlighted that the presented data refers only to free individuals, i.e. citizens of the Soviet Union. The Polish citizens – both deportees and later those released as a result of the amnesty – were not included in the archival documentation. Accidents featuring the special settlers were most likely registered in separate records.

Using deportees as a workforce was not the only method of maintaining a fast pace of construction. Another one involved “socialist work competitions” and establishing work leaders. In May 1940 – according to official data – the average work efficiency was 124.9%, in June – 126.7%, in July – 131.2%, and in August – 138% (Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 70). Higher efficiency was accompanied by a larger number of work leaders (Stakhanovites). In May 1940, there were 3,650, and in October – as many as 5,600. Presently, it is hard to determine how reliable these numbers are, but the astonishing speed of work and great numbers of laborers could realistically lead to such results. Anna Jaxa-Małachowska recalled: “Everyone over the age of 14 works at depots and building the railway line [...]. An inhumanely hard labor” (Śliwowska, Giżejewska & Ankudowicz, 1992, p. 120).

It is worth noting that the situation at the railway construction sites was not as dramatic as in other construction sites overseen by the НКВД (e.g. Dalstroy, Karlag). The reason behind it was not only that Moscow was determined to get the results and commission the railway line as quickly as possible, but also that the construction work was being carried out jointly by deportees (and those released following the so-called amnesty) and free individuals (citizens of the USSR). Here is how Maria Rossowska remembers this work:

10 April 1941. On 4 April, a truck drove up and took me and Hela Kuspysiowa [Mrs. Kuspys] to work building the iron road. The Akmolinsk–Kartaly railway line. Koybagar station. I was in despair after being taken away from Hanka and my aunt. The conditions here seem better, especially in Koybagar, where we can buy everything for a low price, the canteen is well supplied, there is even fruit compote and herring salad. We work clearing a shovel-deep layer of clay off the track. The payment for cleaning one rail is 7.56 rubles per day. We do not receive messages from our families and that isn't going to change. There are rumors that they are going to send us to a camp in Ishim. We were told as we were leaving that we would return to Veselyi Podol for the winter. We

are feeling great here. We live in tents (Reports, 1939–1946, p. 1567).

Evidently, individual perception and subjective impressions of witnesses can be vastly different. The previous accounts clearly discuss harder conditions than those which the witnesses experienced during work at special settlements and kolkhozes. The account cited above is different: it highlights better working and living conditions at the railway construction. In this case, we can simply assume that the memories of each witness from the period of the construction of the Akmolinsk–Kartaly main railway line were determined by their previous experiences (from the period beginning with deportation until the “amnesty”).

On 28 January 1940, two sections of the tracks were joined (it is worth noting that the line was put to temporary use with many faulty elements) (Pavlov, 1997, p. 123). The witnesses to this event recall that the day was very frosty and there was a snow storm (Nurseitov, 2013). Frozen bread, prepared as a meal for the participants of the ceremony, had to be cut with a saw. On construction sites, the motto of the year 1940 was the “20th anniversary of the Kazakh SSR.” The general plan that year was fulfilled in only 70% (Stroitelstvo zh-d linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 40).

In 1941, the issues concerning the railway construction were not boding well. The plans and projects that were supposed to arrive from Lenintrassproekt in April 1941 were delivered on 2 July with numerous elements still incomplete (Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 10). Designs concerning the construction of technical facilities, railway stations and depots were delayed as well. The main problem, however, was supplying the construction workers with water. None of the scheduled deadlines were met (Atbasar station – by 15 July; Esil – by 15 March; Tobol – by 15 May, etc.). An investigation into the matter led to the discovery that one of the reasons for the delays was that Lenintrassproekt had underestimated the amount of necessary building materials. Another problem was failure to deliver technical drawings on time (Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 11). It is also important that additional construction damages were caused by spring floods.

In September 1943, the Kushmurun depot and the Akmolinsk–Kartaly railway line began operating (of course with a number of incomplete elements). In one of the workers’ memoirs we find the following information:

Mamlyutka, 14 March 1943. Dear Madame! I was unable to send the package mentioned in the letter from January, because the Akmolinsk–Kartaly railway connection does not accept luggage, as the line had not been commissioned, and the postal service does not accept packages over 8 kilograms

(Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk–Kartaly, n.d., p. 176).

Officially, the construction of the railway line finished in 1943, but the line was not fully operational until 1945. However, it must be noted that in 1942 it served to transport 1.4 million tons of coal and various kinds of food and ammunition necessary for the Red Army soldiers fighting in the war.

The construction of the Akmolinsk–Kartaly main railway line was the key project of Stalinist industrialization during the Second World War. Moscow was determined to build it, using not only forced labor performed by Polish deportees (and those of other nationalities), but also volunteers, communists and members of the Komsomol from all over the Soviet Union. The construction undoubtedly influenced the Soviet economy, especially in the northern region of the Kazakh SSR. It is worth noting, however, that it changed more than just the map of the Soviet Union – it also left a tragic mark on the lives of those who worked on its construction. Exhausting labor and the demand for workforce influenced the shape of Poland's intelligentsia and elites, as their members were deported to Kazakhstan on a massive scale. These people experienced the entire spectrum of the Soviet terror. On top of the obvious physical struggle, the intelligentsia suffered additional punishment in the form of being deprived of a chance to lead intellectual lives in their own language, which for some proved to be simply unbearable.

(transl. by Julia Niedzielko)

Bibliography

Archival sources:

- Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (APRK)
Stroitelstvo zh-d linii Akmolinsk–Kartaly (n.d.). APRK, f. 708, Osobaya papka, op. 5/1, d. 921.
- General Elżbieta Zawacka Foundation in Toruń (Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu, FGEZ)
Relacja Czesławy Pączek z d. Nowickiej [Account of Czesława Pączek née Nowicka] (n.d.). FGEZ, Teczka Czesławy Nowickiej [Czesława Nowicka's file]. Source: http://kpbz.umk.pl/Content/201041/Nowicka_Czeslawa_1392_wsk.pdf [accessed: 24.08.2022].
- Hoover Institution Archives (HIA)
Reports (1939–1946). HIA. Dokumenty Władysława Andersa, 800/1/0/-/48.
- Polish Institute and Sikorski Museum (PISM)
Kustanajska obl. Sprawozdanie kpt. [Mieczysława] Romańskiego złożone w Ambasadzie w dn. 31 stycznia 1942 roku [Kustanay oblast. Report by Captain [Mieczysław] Romański submitted to the Embassy on 31 January 1942] (1942). PISM, Ambasada RP w ZSRR, Kujbyszew, 1941–1943. Opieka społeczna. Delegatura na oblast Kustanajską [Polish Embassy in the USSR, Kuybyshev, 1943–1943. Social welfare. Kustanay oblast branch], 10.1941–11.1942, A.7. 307/14.

- State Archives of the Akmolinsk Oblast in Kokshetau (Gosudarstvennyi arkhiv Akmolinskoy oblasti, GAAO)
Dokladnye informatsyi, spravki, obzory, zh-d linii Akmolinsk-Kartaly (n.d.). GAAO, f. 1, op. 1, d. 229.
Dokladnye zapiski, informatsyi politotdela na stroitelstve zh-dorozh. linii Akmolinsk-Kartaly (n.d.). GAAO, f. 1, op. 1, d. 124.
- State Central Archives of the Republic of Kazakhstan (Tsentralnyi Gosudarstvennyi Arkhiv Respubliki Kazakhstan, CGARK)
Ob obshchem kollichestve polskikh grazhdan razmeshchennykh v Kazakhskoi SSR (n.d.). CGARK, f. 1146s, op. 1, d. 287.

Publications:

- Alimgazinov, K. (ed.) (2019). *Iz istoriy deportatsyi. Kazakhstan. 1939–1945 gg: sbornik dokumentov*, vol. III. Almaty: Wydawnictwo LEM.
- Berdinskikh, V., Berdinskikh, I. & Veremeev, V. (2017). *Sistema spetsposelenii v Sovetskom Soyuze 1930–1950-kh godov*. Moskva: Rosspen.
- Bugay, N. (1995). *L. Beria – J. Stalinu. „Soglasno vashemu ukazaniiu...”*. Moskva: AIRO-20.
- Ciesielski, S. (1993). Liczebność zesłańców polskich w Kazachstanie 1940–1946. *Dzieje Najnowsze*, no. 4, pp. 75–89.
- Ciesielski, S. (1996). *Polacy w Kazachstanie 1940–1946. Zesłańcy lat wojny*. Wrocław: Oficyna Artystyczno-Wydawnicza „W kolorach tęczy”.
- Ciesielski, S. (2010). *Gułag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Ciesielski, S., Hryciuk, G. & Srebrakowski, A. (1993). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii.
- Głowacki, A. (1996). *Deportacje obywateli polskich do Kazachstanu i ich osiedlenie w latach 1940–1941*. In: S. Ciesielski & A. Kuczyński (eds.), *Polacy w Kazachstanie. Historia i współczesność* (pp. 291–308). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Głowacki, A. (2009). *Deportowani w latach 1940–1941*. In: W. Materski & T. Szarota (eds.), *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji po dwiema okupacjami* (pp. 238–246). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Gurianov, A. E. (1994). Cztery deportacje 1940–41. *Karta*, no. 12, pp. 114–136.
- Gurianov, A. E. (1997). *Polskiye spetspereselentsy v sssr v 1940–1941 gg*. In: A. B. Roginskiy (ed.), *Repressii protiv polakov i polskikh grazhdan* (pp. 56–68). Moskva: n.p.
- Gurianov, A. E. (1997b). *Mashtaby deportatsyi naseleniya v glub’ sssr v maye–iyune 1941 g*. In: A. B. Roginskiy (ed.), *Repressii protiv polakov i polskikh grazhdan* (pp. 74–76). Moskva: n.p.
- Hersztowska, B. (ed.) (n.d.). Halina Wyrzykowska – pobyt w łagrze. Source: <http://armiaandersa.pl/submission/show/3723> [accessed: 24.07.2019].
- Kim, M. (2017). *Karaganda. Zhyzn’ ludei v gorode uglu 1931–1941 gg*. Moskva: Rosspen.
- Krzysztoń, J. (1998). *Wielbłąd na stepie*. Wrocław: Wydawnictwo „Siedmióróg”.
- Magistral Akmolinsk-Kartaly sdat’ v ekspluatatsiyu v 1940 godu. *Stalinskii Put’*, 6 kwietnia 1940 roku, p. 3.
- Materski, W. (2005). *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo „Rytm”.
- Nurseitov, B. (2013). *Iz istorii stroitelstva zheleznodorozhnoy magistrali Akmolinsk-Kartaly (1939–1945 gg.)*. *Qazaqstan Tarihy*. Source: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9243> [accessed: 13.02.2023].
- Panto, D. (ed.) (2019). *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941. Dokumenty ze zbiorów Archiwum Prezydenta Republiki Kazachstanu* (source materials transl. by B. Żyłko). Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej.
- Pavlov, V. (1997). *Istoriia zheleznodorozhnogo transporta Rossii i Sovetskogo Soyuza*, vol. 2: 1917–1945. Sankt Peterburg–Moskva: n.p.
- Polian, P. (2001). *Ne po svoeyi vole... Istoriia i geografiia prinuditelnykh migratsyi v sssr*. Moskva: OGI, Memorial.
- Śliwowska, W., Giżejewska, M. & Ankudowicz, J. (eds.) (1992). *Tryptyk kazachstański. Wspomnienia z zesłania – Marian Papiński, rodzina Małachowskich, Lesława Domańska*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN; Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Tretii piatiletnii plan razvitiia narodnogo khoziaystva soiuzs sssr (1938–1942 gg.)*. (1939). Moskva: n.p.
- Wawer, Z. (2010). *Polskie Siły Zbrojne na obczyźnie*. In: K. Persak & P. Machcewicz (eds.), *Polski XX wiek*, vol. 2 (pp. 223–266). Warszawa: Muzeum Historii Polski w Warszawie, Wydawnictwo „Bellona”.
- Zapisy terroru*, vol. 10: *Losy Polaków w Kazachstanie w świetle relacji żołnierzy Armii Andersa (2022)*. Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Zemskov, V. (2005). *Spetsposelentsy 1930–1960* [doctoral dissertation defended at the Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences]. Moskva: n.p.
- Żaroń, P. (1990). *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Political Justice and People's Courts in Post-War Hungary (1945–1950) in the Research of Hungarian Historians

Domokos Szokolay

ORCID ID: 0000-0003-0804-9901

Office of the Committee of National Remembrance (Nemzeti Emlékezet Bizottság, NEBH)

Abstract

The people's courts were special judicial bodies in Hungary in the wake of the Second World War, operating between February 1945 and 1 April 1950. During this period, more than 59,000 people were brought before people's courts under Act VII of 1945. However, the people's courts, in tandem with the prosecution of war criminals, became the controversial instrument of a regime change intended to be democratic. On the one hand, the people's courts tried to convey the democratic values of the new political order to society, while on the other hand political justice increasingly became a tool for the Hungarian Communist Party's aspirations for power. So far, no comprehensive summary has been published on the history of the Hungarian people's courts. In the present article, I focus primarily on the most recent works of historians, including those who have become familiar over the years with a significant amount of proceedings from the people's courts.

The people's courts were special judicial bodies in Hungary after the Second World War charged with judging those who "caused and participated in the historical catastrophe which happened to the Hungarian people" (PM Decree No. 81/1945, 1945). The legislation essentially defined two types of crime: war crimes (*háborús bűntett*) and crimes against the people (*népellenes bűntett*). The people's courts were established on a temporary basis, operating from February 1945 to 1 April 1950. In the people's courts' proceedings that passed political judgments, the role of the unqualified delegates of the political parties was decisive in the people's court councils, while the professional judges were responsible for leading the trials and providing legal expertise. The Hungarian people's courts started operating before the International Military Tribunal in Nuremberg and many other similar bodies in Europe. Nevertheless, it should also be noted that the people's courts, in parallel with the prosecution of war criminals, became the controversial instrument of a regime change intended to be democratic. Over the course of a few years, the people's courts became stages for political show trials directed by the Communist-led political police and their Soviet advisers, causing critical political turn in Hungary and contributing to the establishment of the Communist dictatorship. The issue of the people's courts was pivotal in its own time; courts were battlegrounds for political parties. While attention is still drawn to cases with great political and symbolic influence in the nation's history, no assessment of the whole has so far been carried out. The overarching complexity of the topic still evokes emotional, political and social sensitivity.

So far, no comprehensive summary has been published on the history of the Hungarian people's courts. This is especially true if this statement is applied to the period after the regime change in 1989–1990, in which the hegemony of Marxist historiography ceased.

In this summary, I focus primarily on the most recent works of historians, including those who have become familiar with a significant number of proceedings from the people's courts over the years. One author dealing closely with the history of justice after 1945 is Tibor Zinner, who has been researching the subject of the people's courts for decades in the Budapest City Archives as an archivist, historian, and also as a scientific advisor and employee of the Supreme Court. Zinner in his recent works researches how the Communist party took over the judicial system in Hungary. Zinner is also a committed supporter of the view that judgments given under Act VII of 1945 (relevant to the establishment of people's courts) should be annulled (Zinner, 2021b). One of the senior scholars of the period is the Hungarian-American historian, István Deák, who has also called attention to the issue of post-war political justice (Deák, 2001). László Karsai has similarly extensive experience from his research for the Yad Vashem Archives in Jerusalem, during which he and his team of historians microfilmed and surveyed more than 20,000 people's court proceedings. Their research covered cases involving the words 'Jewish' or

'Gypsy', and the vast majority of processed cases belong to the documentation of the Budapest People's Court. Karsai also published his research experience and views in English (Karsai, 2000; 2001; 2003). His works mainly focus on the history of the Holocaust, as well as Ferenc Szálasi and the history of the Arrow Cross Party (Karsai, 2016). Additional to the question of the trials of war criminals, Karsai also expressed his views several times on the accountability of regent Miklós Horthy and other members of the interwar political elites in the Holocaust and anti-Semitism in Hungary (Karsai, 2014).

Recently, Ildikó Barna and Andrea Pető conducted research based on 500 examined cases. The primary sources of their research can also be found in the Budapest City Archives, which indicates that this is another study focused primarily in the capital. Their quantitative methodology is nevertheless innovative in research on the topic: in their analysis, the issue of post-war political justice was examined from the perspective of both gender and Jewish identity (Barna & Pető, 2015). Zsuzsanna Mikó's research, which focuses on the operation of the People's Court Council of the Supreme Court between 1957 and 1963, is also essential in examining the relationship between the Communist dictatorship and the judiciary. She extensively examines the antecedents of the topic from 1945 to 1950 (Mikó, 2012; 2015). Mikó, as the Deputy Director General of the Hungarian National Archives, researches the issue from a legal and archival perspective simultaneously. Ádám Gellért also has research experience in the field, however, his views were rather expressed in debates on the politics of memory in the context of the people's court proceedings (Gellért, 2016). Last but not least, as an example for research in rural Hungary, Róbert Rigó's doctoral thesis examines the history of the change of elites in Kecskemét between 1938 and 1948, placing great emphasis on researching the workings of the Kecskemét People's Court (Rigó, 2011). The conference proceedings published in Kecskemét should also be mentioned here, as they include material of a meeting held in 2011 on the topic of people's courts (see: Gyenesei, 2011). There are numerous publications that examine the topic in addition to the authors mentioned above, however, the present article will be confined to the most recent and significant works.

In general, authors who deal seriously with the subject agree that the history of the people's courts requires further research. Therefore, this paper seeks to provide underlying information on the people's courts and summarize the latest works of researchers on the topic. Where possible, it also tries to formulate its own insights and present comments based on research conducted since 2014 on post-war Sopron county (west Hungary).¹

1 The author carries out the research as a fellow researcher at the Office of the Committee of National Remembrance. The research focuses on the Soviet occupation of Sopron county and on the period after 1945 until the establishment of the

“In the name of the Hungarian people”, was the first sentence of the judgments handed down by the people’s courts in Hungary. As the first people’s court began operating, the siege of Budapest and the bloodiest stage of the war in Hungary was still ongoing. In the western part of the country, courts still used the traditional formula that referred to the Holy Crown. This parallelism could be a symbol of the transition that Hungary entered in the latter period of the war and may also provide an excellent illustration of the extent of the change that took place in Hungary in 1945. On the one hand, it was clear that the basis of legitimacy from which the judiciary gained its power was about to change, while on the other hand it expressed the political demand for change in state and political institutions. But is it so clear that the need for post-war political justice came from “the Hungarian people”?

Firstly, the need to hold war criminals accountable in Hungary can be explained by the international context. In this regard, Tibor Zinner’s works primarily focus on the Allied negotiations during the war and, in particular, on summarizing Soviet and Communist intentions, while Tamás Hoffmann places greater emphasis on the context of international legal developments after the First World War (Hoffmann, 2014; Zinner, 1985; 2021a). The first document that made it clear that the war crimes would be on the agenda after the war was issued by the Inter-Allied Information Committee in London on 13 January 1942, followed by the Moscow Declaration on 30 October 1943. Regarding the issue of war crimes committed by Hungarians, in a letter to A. C. Kerr dated 7 June 1943, the British Ambassador to Moscow, V. M. Molotov, wrote that the Soviet government believed that not only the Hungarian government but, to a greater or lesser extent, the Hungarian people must take responsibility for providing Germany with armed support and for the crimes committed in occupied territories (Juhász, 1978). Over time, this approach, which includes the idea of collective guilt, changed. The position of the United States was reflected in a proposal dated 26 July 1944: the text envisaged that if Hungary resisted Germany, the punishment of Hungarian war criminals could be carried out by a committee or other body. Zinner sees this as one of the origins of the idea to establish people’s courts in Hungary to process cases of war criminals (Zinner, 2021a). At the same time, it could be that the Allies were interested in dealing with Hungary in a more sophisticated

Communist dictatorship. As the legal task of the Committee is to explore the functioning of the Communist dictatorship, the research focuses mainly on the areas where the Communist system is most likely to be viewed in action: the functioning of the Soviet occupying authorities, the establishment of various special people’s bodies, the political police and the people’s courts.

way for tactical reasons, in order to encourage resistance against Germany and cause potentially serious problems for Adolf Hitler. According to László Borhi, experts from the State Department were working on plans for the fate of Hungary in as early as the spring of 1944. These included the “removal of aggressive and militant elements from power”, the abolition of the large estate system and political democracy (Borhi, 1997).

Plans for the treatment of Hungary may have been influenced by Prime Minister Miklós Kállay’s attempts to secretly prepare peace talks with the Western allies, and by regent Miklós Horthy’s decision to send an official ceasefire delegation to Moscow, and then by his attempt on 15 October 1944 to break from Germany and switch sides, a maneuver that was thwarted by the Germans and Ferenc Szálasi’s coup (Juhász, 1978; Szent-Iványi, 2013; Veress, 1995). Regent Horthy was not prosecuted after the war; he was only questioned as a witness during the Nuremberg trials. Years later, Joseph Stalin explained to Prime Minister Ferenc Nagy that Horthy had not been prosecuted because he had asked for a ceasefire (Nagy, 1990). It is important to highlight this issue because there are still debates surrounding Miklós Horthy’s responsibility in Hungary’s role in the Second World War and the Holocaust.² It is therefore worth distinguishing between the debates over Horthy’s responsibility in a historical perspective and the matter of whether or not he should have been brought to justice in Nuremberg. On the latter issue it should be noted that the dispute was actually due to a decision that was not made in Hungary.³

Fulfilling any international obligations nevertheless required a legitimate Hungarian parliament and government. The Provisional National Assembly was formed on 21 December 1944 in Debrecen, and the Provisional National Government was formed one day later. The representatives of Hungary signed the Ceasefire Convention in Moscow on 20 January 1945, article 14 of which stated that Hungary obliged to assist in the arrest, extradition and sentencing of war criminals.⁴ The implementation of the Ceasefire Convention was monitored and regulated by the Soviet-led Allied Control Commission (ACC) until the deposit of the Paris Peace Treaty on 15 September 1947. As the convention covered a broad section of political, social and economic life, scholars agree that the ACC limited Hungary’s sovereignty at critical points. The ACC intervened in deciding important political and economic issues and defined processes (Feitl, 2003). To illustrate the significance of this, the issue of “land reform”, which

² Although the issue has been known to Hungarian historians for a decades (Szirtes, 1996), the research of the mass deportation action from the Subcarpathian region in 1941 and the Kamianets-Podilskyi mass killing recently put the history of the Holocaust in Hungary into a new perspective (see: Segal, 2014).

³ About Horthy in Nuremberg, see: Gellért & Turbucz, 2012.

⁴ About the legality of this from a legal point of view, see: A. Papp, n.d.

intended to involve a radical change in ownership structures as well as the social and political structure in Hungary, was such an example. Critics of the process, such as József Ö. Kovács, use the term “land distribution” or “land confiscation” instead of the word “reform”, and highlight Moscow’s decisive role in influencing the political decision and in designing the legislation of the land issue (Ö. Kovács, 2016). Thus, post-war Hungary had to carry out a political and social transformation in an environment characterized by a lack of sovereignty and a post-war catastrophe with its material and psychological effects.

The Internal Political Context of Post-War Political Justice

Scholars highlight a correlation between the number and context of post-war trials and the retaliatory activities by local resistance movements (liquidation of collaborators, death sentences of “partisan courts”, etc.), meaning that in several other countries, the collaborators of National Socialist Germany paid with their lives before the end of the war (Barna & Pető, 2015; Zinner, 2021a). The situation was different in Hungary, thus, there is a consensus among researchers that Hungarian resistance had not made any significant contribution to retaliation against war criminals.⁵ While there was certainly a need to hold the responsible persons accountable, and contempt for the Arrow Cross Party was common, this was not manifested in spontaneous acts of violence by the people. Deák argues that the majority of the population was not in a revolutionary mood, and so the new political leadership tried to instill one and instrumentalized people’s courts to this end (Deák, 2001). According to secondary sources, scholars are not aware of any civilian-led retribution against of war criminals in Hungary. Only in a few cases were war criminals subjected to minor abuse by the enraged crowd during their transportation to court (Karsai, 2003; Zinner, 2021a). According to Barna and Pető, public vilification and humiliation were also avoided (Barna & Pető, 2015).

However, in a more sophisticated view of the issue, it is necessary to take into account the press and other public statements, as well as the

5 It does not belong to the subject of this paper, but it is worth noting that the evaluation of the Hungarian resistance movement is a controversial issue. In the author’s opinion, it is misleading to measure its performance only in the number of retaliatory and armed actions. However, recent research also highlights the fact that historians know very few examples of bombings against members of the pro-Nazi Arrow Cross Party or German officers (Bartha, 2021). In another example, the members of the youth resistance planned to abduct András Csilléry, who was responsible for relocating universities to Germany, and convict him before a “student court”. Furthermore, the young resistance fighters also planned to blow up Emil Kovarcz, the minister responsible for total mobilization, however both actions failed before they could take place (M. Kiss & Vitányi, 1983).

fact that the people's court hearings initially aroused great interest and emotion. For example, chief judge Ákos Major allowed a later trial, to go beyond the council chamber, permitting the "voice of the people" be part of the atmosphere of the trial (Major, 1988). In another example, looking beyond Budapest, stigmatizing and exclusionary measures were planned against Hungarians of German descent who were members of VDU (Volksbund der Deutschen in Ungarn). In Sopron, a significant proportion of the population was of German descent, many of whom were members of the pro-German organization. On 7 May 1945, at a meeting of the Sopron National Committee, which was also a special people's body in the era, the members of the committee were called upon to change their German-sounding surnames. After that, it was suggested that pro-German people and VDU members should be marked with a yellow star, just as the Jews had been previously. According to this idea, a black letter "Á" would have been placed in the star, as an abbreviation of "áruló", meaning "traitor" (*Record of the Sopron National Committee*, 7 May, 1945). The implementation of the idea was abandoned at the committee's next meeting as the political police and internment camp started operating in the city. As a consequence, or so the explanation went, VDU members and Arrow Cross Party members could now be held accountable, and the committee decided that there was no longer a need to use such a discriminating measure (*Record of the Sopron National Committee*, 14 May, 1945). The two examples mentioned above also show that the issue is deserving of further research in order to gain a more complete picture.

That the tragic situation in Hungary required special solutions cannot be denied. At the same time, the situation provided an opportunity for profound regime change, which required the establishment of special bodies. It is important to shed light on the context in which the people's courts were established and operated. The years 1945–1947 could be characterized by an attempt at political and coalition-based reorganization and reconstruction that manifested itself in many areas of life from government functions to the operation of cinemas (Feitl, 2016; Izsák, 2010). Such were the national committees organized in every settlement, which mainly had a significant impact on the reorganization and political supervision of the administration and public life, particularly in the beginning. Various certification committees were set up based on local, administrative or sectoral and even workplace levels to examine people's past and political behavior and "democratic thinking". This, it must be noted, without the widespread tradition of the expected democratic way of thinking in Hungary.

The antecedents of the coalition can be traced back to the Hungarian Front, a resistance organization established in 1944, and then to the parties of the Hungarian National Independence Front formed on 2 December 1944 in Szeged. The purpose of the organization was to unite the parties of the anti-Fascist coalition and prepare a democratic regime change. The founder parties were the Independent Smallholders' Party

(*Független Kisgazda- és Polgári Párt, FKGP*), Civic Democratic Party (*Polgári Demokrata Párt, PDP*), Social Democratic Party (*Szociáldemokrata Párt, SZDP*), National Peasant Party (*Nemzeti Paraszt Párt, NPP*) and the Hungarian Communist Party (*Magyar Kommunista Párt, MKP*).

According to Lajos Izsák, the era that Hungary entered could be defined by two political turns. The first turn in 1944–1945 was aimed at the rule of law and the building of a multi-party democracy, as Izsák calls it “the years of the coalition”, while the result of the second turn was the formation of the one-party system by 1949 (Izsák, 2010). However, other historians emphasize that the Communist aspirations for power, with the significant support of the USSR, were aimed at the abolition of democracy and the expropriation of power from the very beginning. The views can, in fact, be interpreted in the context of the origins of the Cold War and divided between an “orthodox” and a “revisionist” position (Ungváry, 2003). As Krisztián Ungváry and Béni L. Balogh summarize, according to the “orthodox” point of view, based on the characteristics, strategic goals, and ideology of the Soviet system, scholars find it more or less certain that Stalin sought to Sovietize the territories occupied by the Red Army during the Second World War from the outset. On the other hand, historians who can be considered “revisionists” see that the process of Sovietization enforced by the USSR was a result of the offensive foreign policy of the United States (L. Balogh, 2015; Ungváry, 2003).

Taking a slightly different point of view, if one tries to examine the years around 1945, it may appear that the two periods “converged” like tectonic plates, to use Barna and Pető’s metaphor (Barna & Pető, 2015). On the one hand, historians try to evaluate and narrate the political and social structure of the interwar period, the performance and possible sins of the political elite, the role of Hungary during the war, and the Holocaust. On the other hand, the era can be examined in terms of Communist aspirations for power, and, particularly in the case of the people’s courts, the focus on show trials, work of the political police, and “revolutionary justice” (see: Deák, 2001; Ötvös, 2018; Zinner, 2021a). The treatment of the issue is further complicated by the fact that the narratives also affect the sensitivities of the victims of the two consecutive historical periods. As Gellért summarizes, according to a group of participants in disputes surrounding the politics of memory, there is a need to re-evaluate Hungary’s past because it was distorted during the decades of Communism and Socialism, thereby reducing the merits of representatives of the interwar era and exaggerating their mistakes, and who were convicted in unlawful trials. The obverse of this interpretation considers the rehabilitation of the interwar era, named after Miklós Horthy, and relativizes the deeds and accountability of politicians convicted of war crimes and crimes against the people (Gellért, 2016).

Some scholars draw attention to the role that people’s courts intended to have in transforming and shaping the (democratic) values of

society (Barna & Pető, 2015; Lukács, 1979; Zombory, 2017). However, it is probable that one of the defects of the people's courts stemmed from the fact that the coalition parties did not have the same ideas about the concept of democracy and democratic values. These issues could not be crystallized either, as the era slipped into Communist dictatorship. As a consequence, the appropriation of politically sensitive concepts and the values was increasingly determined by the Hungarian Communist Party. Perhaps there was greater agreement on the concept of "the people", but this cannot be stated with absolute certainty. In general, the concept referred to the strata of society below the interwar middle class. They were considered the least emancipated and least politically represented, despite making up two-thirds of society. Following the populist writer Péter Veres, the need to bring "the people" into the "nation", initially intended to express political emancipation, became a kind of a vow which highlighted the difference in political content between the concepts of nation and people.⁶ Máté Zombory, who examined the legitimacy of political violence in the context of people's courts, believes that the definition of "the people" made by the legislators "referred to the previously ruled social categories, deprived of political rights in the former regime – basically the peasantry and the working class, but also Jews and left-wing politicians" (Zombory, 2017, p. 160).

István Bibó, a contemporary political essayist, who recognized the serious crisis of democracy as early as 1945, believed that political life was polarized along two kinds of fear: the fear of reaction and the fear of a dictatorship of the proletariat (Bibó, 2004). The main political force was the Independent Smallholders' Party, with an idea of pluralist "peasant" democracy, which won a 57% majority in the November 1945 elections. However, the Smallholders were unable for various reasons, including Soviet pressure, to assert their absolute political majority. They maintained coalition rule that gave much more influence to other parties, including the Communists, than in reality corresponded to the election results. The Smallholder politicians were deluded into believing that Hungary would regain its sovereignty after the signing of the 1947 Paris Peace Treaty, and thus would be given a free hand for democratic development. In contrast, the Hungarian Communist Party tried to organize the left side of the political spectrum, integrating parties that believed in (democratic) Socialism into the "Left Bloc". Communist leaders, including secretary general Mátyás Rákosi, at first fueled falsehoods about the party's popularity, but the results of the elections sobered them up, so it became apparent that that they could not gain power under the democratic rules of the game. Therefore, their strategy was based on eliminating and breaking their

⁶ About Veres and the populist movement, see: I. Papp, 2012.

political opponents under the auspices of combatting reactionary movements. They first settled with various “fractional” Communists, then the Independent Smallholders’ Party was broken up in 1947 through the use of so-called “salami tactics” and show trials with the help of the Soviet authorities, while the Social Democratic Party was “incorporated” in 1948 through party unification (see: Nagy, 1990; Ötvös, 2018).

At this point, it is worth emphasizing that the image of the war criminal and enemy of the people, previously formed along anti-Fascist aspects of the new democratic system, was supplemented in 1945 with the image of reactionaries, followed by clerical reaction, anti-state conspirators, spies, and finally class enemies, kulaks, etc. with reference to the lack of a universally accepted definition of democratic values mentioned earlier. The definitions formed by the Communists became decisive in substantizing political concepts and thus classifying the enemies of the system. This process also meant that those politicians of the former coalition based on anti-Fascist principles who confronted the Communists fell into one of the categories of enemies. József Révai, the chief ideologue of the Hungarian Communist Party, who can be also considered as the proponent of the struggle against the reaction, in the summer of 1945 defined “reactionary” as someone “who is anti-Communist” (Révai, 1945).

An interesting approach is taken by Barbara Bank, who, in parallel with the change, or rather supplementation, of the image of the enemy, presents the increasingly extensive and increasingly unscrupulous operation of the political police (Bank, 2018). Although the focus of her research is on internment camps and not on people’s courts, if historians analyze post-war retaliation measures from this perspective, a whole system emerges which encompasses the fates of persons accused of committing crimes during and after the war. This system was operated in turn by the political police and political parties, and some its elements were internment camps, people’s courts and prisons. Deák also sheds light on the broader context of post-war retribution. He argues that between 300,000 and 400,000 Hungarian citizens suffered some kind of punishment during the purges. Furthermore, about 40,000 Hungarians were interned between 1945 and 1949, 200,000 Hungarian Germans were expelled from the country, while at least 62,000 public servants were dismissed (Deák, 2001). According to Karsai, the latter group totaled 103,000 people, while a similar number also lost their jobs in the private sector (Karsai, 2001).

Problems Surrounding Post-War Political Justice in Hungary

Below is a summary of some of the problematic, controversial points in post-war political justice that make it difficult for historians to evaluate people’s courts. These points are (1) Disputes surrounding Act VII of 1945; (2) Disruptions surrounding the establishment of people’s courts and their

malfunctions; (3) The role of the political police in the judicial process; (4) Act VII of 1946, also known as “the executioner’s law”, ostensibly to protect the democratic state order and the republic. However, the legislation was exploited by the Communists, who used it to liquidate their opponents in political and showcase lawsuits.

Given the seriousness of the issue to be resolved, PM Decree No. 81/1945, which established people’s courts, was completed very quickly, while the text, according to Attila Papp, was quite thorough, and its wording was used decades later in legislation (A. Papp, n.d.; 2011). Kálmán Kovács, Secretary of State in the Ministry of Justice and member of the Communist party, was entrusted the organization of the people’s courts, while codification was carried out by his subordinates László Réczei and Győző Balogh with the help of young jurists András Villányi and István Timár (Lukács, 1979; Zinner, 1985). The decree was published in the 5 February 1945 issue of the *Magyar Közlöny* (Hungarian Gazette).⁷ The first page of the bulletin also reported that the authors of the legislation, László Réczei and Győző Balogh, had been appointed ministerial advisers to the Ministry of Justice, while the names of András Villányi and István Timár were among the first officially appointed political police officers (PM Decree No. 81/1945, 1945). I consider it important to mention the persons involved in the codification, as the careers of many of them characterize well how justice became one of the devices that was used in establishing and maintaining the Communist dictatorship.⁸

The PM Decree No. 81/1945 was later supplemented by PM Decrees No. 1440/1945, 5900/1945 and 6750/1945. Eventually, these decrees were enacted in Act VII of 1945. While Article 6 of the Charter of the International

7 Although the decree was adopted by the Provisional National Government on 25 January 1945, it officially came into force only after it was published in the *Magyar Közlöny*.

8 Out of the mentioned persons, reference is made only to István Timár, who had a significant career at the State Protection Department (*Államvédelmi Osztály*, *Ávo*, the legal predecessor of the State Protection Authority – *Államvédelmi Hatóság*, *ÁvH*), of which he was at the deputy head for a time. At the *Ávo*, Timár led the investigation subdivision (*vizsgálati alosztály*) and the people’s prosecutor’s office (*népügyészségi kirendeltség*). He was an investigating officer in the trials of the main war criminals, including Ferenc Szálasi. He also led the investigation of the fabricated case of the so-called “conspiracy against the republic” or the “Hungarian Fraternal Community’s case”, which ended with a show trial that led to the break-up of the Smallholders’ Party and the forced resignation of Prime Minister Ferenc Nagy (about the case, see: Szekér, 2017). From 1948, Timár headed the Department of Criminal Law and Prosecution of the Ministry of Justice, and also supervised the work of the Department of Prisons. In the course of his work, he dealt with matters were important to the *ÁvH*. During the retaliation following the 1956 revolution, the dictatorship was counting on Timár’s work again, between 1957 and 1962, he was the head of the Legislation Department of the Ministry of Justice, in 1962 for a short period, he was appointed First Deputy President of the Supreme Court (see Timár’s and Réczei’s bios: *Az Igazságügyminisztérium felső vezetése, 1956–1963, NEB Tudástár*, 2016).

Military Tribunal defined three types of crimes (crimes against peace, war crimes and crimes against humanity), the Hungarian law defined only two types: war crimes and crimes against the people. The law envisaged the use of the death penalty, imprisonment, and forced labor as the main penalties. Milder forms of punishment included termination of employment, confiscation of property, fines, and, as an ancillary punishment, the suspension of political rights. For a short time, internment was also included with the punishment items, but this was eventually removed, meaning that the police could use internment without any court order. According to PM Decree No. 1440/1945, minors could also be sentenced to death if they were 16 years of age at the time the crime was committed.⁹

According to the law, a war criminal was a person who facilitated the spread of the Second World War to Hungary or the gradual drifting of Hungary into the war by his or her activities or conduct in a leading position. Additionally, a person was also considered as war criminal if he or she did not try to prevent the country from drifting into war, even though he or she would have had the opportunity to do so due to his or her position in public office, or due to his or her political, economic and public role. These measures were further supplemented by the inclusion of crimes against peace and war crimes against humanity as detailed in Act VII of 1945. (*Act VII of 1945, 1945*).

According to the law, a person committed crimes against the people if, as a member of a ministry or the parliament, or as a civil servant in a senior position, they were the initiator of legislations that seriously violated the interests of the people, or knowingly participated in the enactment of such legislation. Furthermore, a person committed crimes against the people if he or she, in the course of executing their public office after 1 September 1939, overstepped boundaries and engaged in the enforcement of laws and regulations against certain strata of the people that endangered or violated personal liberty or physical integrity, or contributed to the deterioration of the property of certain persons. Civil servants who had consistently run an anti-people, Fascist-friendly office also fell under this legislation (*Act VII of 1945, 1945*).

The main target group of responsible persons defined by the legislation included top leaders, senior officials and significant personalities from governmental, political, military, administrative, and economic

⁹ The adoption of this rule was connected with the case of Kálmán Frank, armed servicemen of the Arrow Cross Party, who took part in bestial acts and mass executions with his comrades during the siege of Budapest 1944–1945. However, it caused an outrage in the public and the press that Frank avoided the death sentence because of his young age. Contrary to popular belief, however, it was possible to execute under the age of full legal responsibility in Hungary as early as 1945, so this was not an “achievement” of the Communist dictatorship (I. Horváth et al., 1993).

fields. In addition, the text clearly alludes to the leaders of the Arrow Cross Party, the servants and informants of the German authorities, the members of the VDU and the SS as perpetrators of war crimes and crimes against the people. Of course, under the law, the people's courts could also take action against persons with lesser executive roles. They also had the right to convict those who were members of parties and organizations described as Fascist or, to a greater or lesser extent, carried out propaganda to continue the war or voiced their faith in German victory. Although Pál Lukács deemed the bases of the concept of crimes against the people as also being related to the concept of crimes against humanity, Hoffmann, who approached the issue from a similar perspective, noted that, in spite of the similarities between the two categories, it would be erroneous to regard crimes against the people as essentially identical to crimes against humanity (Hoffmann, 2014; Lukács, 1979). As Zinner points out, it is not difficult to associate it with the formula "enemy of the people" used in the USSR, the antecedents of the concept discovered in the infamous Soviet show trials of the 1930s (Zinner, 2021a). The legislators believed that they had created an opportunity for "the Hungarian people" to judge their former "lords" and "oppressors" while also referring to a broader political context. In the perspective of the minister of Justice, István Ries, people's judiciary was one major legal mechanism the entire nation had against its oppressors, which was broken down into smaller mechanisms for technical reasons (Zinner, 2021a). In this understanding, "the Hungarian people" were at once the victims, while simultaneously embodying the prosecution as the people's judges, and passing judgments in the name of the Hungarian people. The legislators therefore sought to create the greatest possibilities for holding the responsible persons accountable. One key element to this was finding a political element in the crime committed.

War crimes and crimes against the people not only included inhumane and violent crimes, but also acts that were considered politically motivated and did not directly serve the interests of war or did not violate the laws on warfare. As Lukács notes, while the law considered war crimes and crimes against the people to be a political tool, lawmakers did not define precisely the concept of political crimes, instead leaving it for law enforcement and ultimately the political police and people's courts to investigate and recognize the political nature of each crime (Lukács, 1979). At the same time, it allowed for unprofessional and erroneous decisions. Political credibility did replace expertise. It is enough to think of the fact that political police were recruited without any serious training, taking the place of the former professional investigative bodies, or to express doubts concerning unqualified members of the people's courts who had no basic legal knowledge. Researchers also point out that there were a number of under-trained, unskilled lawyers among the chief justices and prosecutors of the people's courts, while professionally recognized judges kept their distance from the politically motivated court (Karsai, 2001; Zinner,

2021a). Needless to say, the prominent role in abuses of justice was played less by the people's courts and increasingly by the Communist-led political police, which did not need a court order to deprive anyone from his or her liberty. This was made possible by the unpublished Confidential Decree No. 138.000/1945 of the Ministry of the Interior, issued by Ferenc Erdei. According to the decree, the political police were to launch procedures against persons who could not be charged with any crimes based on currently available data or evidence and applicable law, "but who posed a risk due to their former or current Fascist or anti-popular behavior, or in general obstructed the democratic reorganization of the country, which could entail internment or police supervision" (Bank, 2018).

One of the main issues of the people's courts is that the political parties wanted to instrumentalize them as a tool of regime and elite change (Deák, 2001). Furthermore, the political police had a very strong impact on which cases and which evidence were brought before the people's prosecutors. In Sopron, for example, one people's prosecutor wrote unanswered letters of complaint to the Minister of Justice about the fact that indictments written by the chief people's prosecutor, without any investigative and prosecutorial duties, literally corresponded to the investigative reports compiled by the political police (Szokolay, 2018). This kind of poor professional work could, of course, not only lead to the conviction of innocent people, but could also be a way out for real offenders. However, further systematic research using both quantitative and qualitative methods would be needed to obtain a reliable picture.

Rigó came to the straightforward conclusion that the role of the people's courts in Kecskemét was primarily to allow the new democratic regime to show its strength and display that the former elites would not be spared. Although, many of the members of the Kecskemét elite were finally acquitted or their sentence was significantly commuted, at the same time they withdrew from public life after being slandered and intimidated. Furthermore, the situation was no more promising for the common people. Rigó's research suggests that the political police conducting the investigations treated them more harshly and violently (Rigó, 2011). This is further supported by Barna and Pető, who found that those with higher social status and more money had a better chance of defending themselves and receiving less punishment than more vulnerable defendants. On the other hand, if they were recognized or famous politicians, dismissal was far less likely. (Barna & Pető, 2015).

Zombory takes a different perspective, advocating instead for the emancipatory effect of people's court proceedings and the importance of producing "historical truth" against the propaganda of previous regimes, and the importance of extensively documenting the past (Zombory, 2017). Examining the people's court proceedings from the point of view of gender, Barna and Pető came to other, rather negative conclusions. Their analysis showed that in contrast to equality discourses of the era, certain

stereotypes about women persisted in the number of female judges and in the convictions of female defendants, although the latter could mean milder judgments in comparison to male defendants (Barna & Pető, 2015). It should also be noted that the proceedings of the people's court were indispensable and essential resources for researchers of the era; without them, historians would clearly know less about Hungarian history. However, the context, quality, and reliability of the sources are often variable, so they alone cannot be used to authentically reconstruct the past.

Scope of Act VII of 1945

The legislation strictly disregarded the principle of *nullum crimen sine lege*, which remains the subject of controversy. On the one hand, it dates back to the period of the war that broke out in 1939. On the other hand, the law set a statute of limitations from 21 December 1944 for politically motivated crimes against life or crimes committed through the press that were committed after the fall of the Soviet Republic of Hungary in 1919. It is also worth noting that, of course, the law was also applicable the criminals persecuted after the war. While Zinner criticizes the ignorance of the principle of non-retroactivity, Karsai refers to the so-called Radbruch formula (Karsai, 2001; Zinner, 2021a). However, the debate on the retroactive effect goes beyond historical and legal discourse because it has moral, and therefore social, and political dimensions.

It is unquestionable that the main war criminals like Ferenc Szálasi and others had to be convicted and that they deserved their punishment. There can also be no question of punishing or morally condemning less serious, but real offenders. At the same time, due to the illegal procedures, executions for political reasons and persecutions in the decades after 1945, the issue of rehabilitation of the victims and the legal restoration of justice arose during the period of the change of regime in 1989–1990 and in the early 1990's. In connection with this process, several laws were enacted that have repealed previous legislation that facilitated illegal practices and political judgment. In the case of Act VII of 1945, the Constitutional Court of Hungary declared in 1994 that many paragraphs of the legislation were unconstitutional; nevertheless, the judgments rendered on the basis of this law were not annulled, and no moral resolution was made regarding the content of the judgments (see: Gellért, 2016). Yet, in individual cases, there are still legal options for making rehabilitation available, but many affected people are no longer able to make use of it. Thus, this is the reason why some, like Zinner, criticize this situation for the benefit of the innocent disadvantaged (and those who have mostly received lesser but disproportionate punishments), while others, like Péter Kende are concerned that they may relativize the war crimes and crimes against humanity (see: Kende, 2007; Zinner, 2021a). Contemporary debates tend

to erupt not so much because of this situation, but in cases where a person is being rehabilitated whose deeds are considered divisive or morally concerning. This is especially causing more social tension when it comes to well-known politicians of the interwar era, such as Bálint Hóman, who was a historian and minister. Gellért wrote an excellent summary of the case, his final conclusion being that historians can contribute to the question of these morally important debates by researching the history of the people's courts and the era even more resolutely and systematically (Gellért, 2016). All this shows that the history of the people's courts, or rather the history of the accused, still has an impact on society to this day, and debates easily manifest in the contexts of politics and memory. In the author's opinion, it is a historical lesson that the regime that intended to be democratic, established in 1945, could not consolidate due to Communist aspirations for power and the lack of sovereignty of Hungary, resulting in the moral uncertainty that affects the present day.

Problems Surrounding the Establishment of People's Courts

The process of organizing and establishing the people's courts started right away with a special situation, because the first people's court was set up in Budapest and started operating before the PM Decree No. 81/1945, which legally established people's courts, came into force on 5 February 1945. Furthermore, the body, which called itself not *Budapesti Népbíróság* (Budapest People's Court) but *Budapesti Néptörvényszék* (Budapest People's Court of Law),¹⁰ did not operate in accordance with the rules of that decree. Its creation was not initiated by the government based in Debrecen in that time, but by the Budapest National Committee. The Budapest People's Court of Law held its first trial on 3 February 1945, whereby a death sentence was handed down in the case of Péter Rotyis and Sándor Szívós, who had served as guards at the 401st Special (Penal) Labor Squadron. They were brought to court because they had taken part in the murder of 124 Jewish forced labor servicemen. The two war criminals were hanged in front of the gathered crowd on 4 February, in a public place in Oktogon square, in the heart of Budapest. The operating principles of the Budapest People's Court of Law were developed by Ákos Major, who had served as a military judge before, in accordance with the rules of the procedure used in the Hungarian Royal Army, the essence of which was to be fast and reduce legal remedies. The judgment was upheld by the Budapest National Committee (Major, 1988). Thus, many doubts can be expressed about the very first

¹⁰ The two words, *bíróság* and *törvényszék* are synonymous, the English translation is meant to express the difference in mood between them.

trial in a people's court. For example, Karsai pointed out that Ákos Major, did not have an appropriate degree to sit in a civil court (Karsai, 2003). According to László Varga, nothing proves better the political nature of the trial than that it is still easier for the researcher to find the interrogation records belonging to the case in the records of the Hungarian Communist Party than in the documentation of the people's courts (Varga, 1999).

However, regarding the people's courts, the difference between the ideas of the Budapest National Committee and the Provisional National Government, still based in Debrecen at that time, cannot be explained simply by the fact that the information did not flow properly between the two cities. Ákos Major did not become the subject of any criticism that would have seriously affected his career, and was soon appointed as the chairman of the National Council of People's Courts. The establishment of people's courts and the start of the trial mentioned above were not just urged by the Budapest National Committee, but also by Soviet military commanders. In his report dated 5 February 1945, Ákos Major wrote that the Soviet military commander in Budapest had informed him that the developments of the case and the trial were being monitored personally by R. Y. Malinovsky, the commander of the 2nd Ukrainian Front. On 15 February, Major explained the need to hold further trials without delay as it was necessary to reassure public sentiment and satisfy the Soviet authorities. On 15 February, he also reported that the Soviet military commander in Újpest had ordered members of the local national committee to contact the Budapest People's Court in relation to local cases. The Soviet commander envisioned that, if not, they would "handle" the affairs themselves (*Reports of Ákos Major, 1945*). Thus, pressure exerted by the Soviet military authorities also played a role in making the first judgment of the Budapest People's Court of Law. Finally, among the concepts formed about the operation of the people's courts, the decree of the Provisional National Government became the officially adopted procedure.

Twenty-five people's courts were set up in Hungary, but the one in Berettyóújfalu did not operate. Within the people's courts, several people's court councils could be formed. Over time, as most cases were being negotiated, 15 people's courts had been abolished by the end of 1948 and the system had become increasingly centralized. By the spring of 1949, four more people's courts had completed their work, and finally, on 1 April 1950 the people's courts finished their operation (Mikó, 2015; Zinner, 1985). A two-tier system was established. Judgments of first instance fines could be reviewed or upheld by the National Council of People's Courts (NOT). The members of NOT were appointed by parties, so the usual coalition formula prevailed here as well. The difference between the two bodies was mainly the presence of unqualified members and legal expertise.

Each of the five political parties, with the consent of the local national committees, delegated one member to the people's court councils, and later the Trade Unions could also delegate one. The unqualified

element was also considered important because the political parties believed that representatives of the former social and political order, including judges, were politically unreliable to the new regime. Therefore, according to the legislators, it was necessary to have a court that reflected the state of Hungarian democracy (Nánási, 2011). Although Mikó examines the establishment of people's courts in the context of the interpretation of the Communist expropriation of power, she herself believes that the Communist Party did not have a ready-made scenario in this field. According to her, the construction of the system was characterized by experimentation, and the Communist leadership, which had a huge impact on the people's court system, used practical experience to develop solutions. Another problem for the Communists was that they did not trust either the professional judges who had studied and worked between the two world wars, or, in many cases, even the people's judges. That is why the Party instructed its own people's judges to observe the political behavior of their colleagues delegated by the Social Democratic Party (Mikó, 2015). Zinner also stresses that councils became the scene of party political struggles (Zinner, 2021a). Distrust was also evident in making decisions.

The council also included a chief judge with a law degree who conducted the trial and observed compliance with legality, drafted the verdict, but did not have the right to vote. To make a decision, three unanimous opinions (votes) were required. The chief judge could only have the right to vote if this could not be achieved and was entitled to join two unanimous votes. This was the only scenario in which the chief judge had a right to vote. However, since the amendments to Act xxxiv of 1947, which came into force in 1948, the role of the chief judge increased and he was also given the right to vote. The chief judges, who had a judicial examination, were recommended by the local national committees and appointed by the Minister of Justice (the appointment of people's prosecutors was similar).

The Act xxxiv of 1947 amended the composition of the first-instance and second-instance people's court councils. The Smallholders' Party, the Hungarian Communist Party, the Social Democratic Party and the Peasant Party could delegate members to the councils. In this way, the left-wing majority was unquestionable, especially if the leading judge was reliable in the eyes of the Communists. Nevertheless, other events took place in 1948: the Hungarian Workers' Party was formed from the merger of the Hungarian Communist Party and the Social Democratic Party, which subsequently delegated two members to the councils, but without any legal changes to the rules for compiling people's court councils. In Zinner's view, the people's court councils subsequently committed a formal violation of the law, which is an absolute ground for nullity (Zinner, 2021a).

I would like to give an example from my own research on Sopron of how a people's court was formed in a rural town of Hungary. The establishment of the Sopron People's Court was supported and initiated by

László Molnár, an official of the Ministry of Justice. He arrived in the city by Soviet plane, where he first reported to the local Soviet military headquarters. Molnár then visited the Sopron county's head of administration (*főispán*), Tibor Hám, and the leaders of the local judiciary. In fact, the appointments of the chief judge and the people's prosecutor were proposed at this meeting and were later approved by the national committee. Molnár also contacted the local head of the political police to find out how many people were already under investigation. He called on the political police to conduct investigations as a matter of urgency and to hand over the suspects to the people's prosecutor's office as soon as possible (*László Molnár's Report on Establishing the Sopron People's Court*, 27 April 1945). However, the formation of the Sopron People's Court was delayed until 8 May 1945, because some of the parties appointing the delegates were formed only at that time. Due to ignorance and misinterpretation of the legislation, several erroneous and amended lists were drawn up. Among the six people's judges were two officials, a university professor, a carpenter's master, a carpenter and a worker (*Record of the Sopron National Committee*, 30 April 1945; *List of People's Judges for Tibor Hám*, 30 April 1945). The compilation intended to reflect on the social strata of Sopron, from workers to intellectuals. In this way, the events in Sopron were in line with national trends (see also: Zinner, 1985). It was not uncommon for chief judges and people's prosecutors to be attacked on a political scale. A complaint was sufficient to remove Béla Hofhauser, a candidate for deputy chief judge in Sopron, concerning his former pro-German and Fascist behavior (however, no evidence was found to indicate that the case had been investigated properly). Meanwhile, Béla Kynsburg, who was nominated as a people's prosecutor, was brought before people's court for his previous prosecutorial duties during the war (*Record of the Main Hearing in the Case of Béla Kynsburg Before the Budapest People's Court*, 30 January 1947). Although Kynsburg was acquitted for lack of evidence, he still lost his job and was placed on a so-called "B-list" along with other unreliable individuals (*Written information about Béla Kynsburg*, 3 October 1946). The People's Court in Sopron worked under great pressure. The Communist press repeatedly tried to tune the public mood against the people's court, which handed down sentences that were in their opinion too mild, blaming the chief judge Árpád Pittner and the public prosecutor Ferenc Géza Kovács (J. Horváth, 1945a; 1945b), and also calling for an irrational number of sentences to be served, claiming that more than 11,000 VDU members should have been tried (Berta, 1965). Another example, people's prosecutor János Gaál was removed in February 1946 because he had detained some members of the political police who contrived arrests via brutal torture in order to extract false confessions (Szokolay, 2018).

The Act VII of 1946, the law on the protection of the democratic state and the republic, brought a significant change in the judiciary and the future of the democratic transformation. The law declared persecution on the basis of very broadly defined concepts, including organization, agitation, and efforts to change the state and the form of state (*Act VII of 1946*, 1946). The four parties mentioned earlier (Smallholders, Communists, Social Democrats and the Peasant Party) could delegate members to the special councils established by law, and the chief judge was appointed by the Minister of Justice. Thus, prior to the changes made in 1948, the composition of these councils differed from that of the councils established under Act VII of 1945 (see: *Act XXXIV of 1947*, 1947). During the drafting of the law, a significant political struggle ensued, primarily between representatives of the Smallholders' Party and the Communists. The parties wanted to use Act VII of 1946 in order to defend the democratic order they had imagined in the name of fear of reaction and the proletarian dictatorship. The most determined fight on the part of the Smallholders' Party was made by Dezső Sulyok, who eventually apostrophized the law as "executioner's law". The goal of Sulyok and his fellow MPs was to ensure the protection of the democracy against the one-party system and the proletarian dictatorship (*Report of László Orbán to the Parliamentary Faction of the Hungarian Communist Party*, 27 February 1946 in J. Horváth et al., 2003; see: Zinner, 2021c). The Smallholders' Party lost this political struggle. Prime Minister Ferenc Nagy could not enforce it, and finally gave up the position of his party at an inter-party consultation (*Press Release on the Bill on the Defense of the Republic*, 5 March 1946 in: J. Horváth et al., 2003). Anna Kéthly, prominent member of the Social Democratic Party, also had a role in the debate, and although an amendment proposal was adopted to change the wording of the law, it did not change its essence. Imre Kovács, who belonged to the wing of the National Peasant Party that wanted to pursue a confrontational policy against the Communist Party, also took part in the process without significant results. I consider it important to mention their names because it is a good indication that the leading personalities of the political forces fighting in a democratic way, to a greater or lesser extent, were also responsible for enacting the law allowing for later showcase and conspiracy lawsuits. Nevertheless, during 1947–1948, the abovementioned persons all had to leave Hungary, otherwise they would have fallen into the hands of the political police. The blow to the second line of the Smallholders' Party was measured by a series of show trials known as the "conspiracy case against the republic" or the "Hungarian Fraternal Community's case", which forced Ferenc Nagy to resign and emigrate. In the course of this case, Béla Kovács, a Member of Parliament, was illegally arrested by the Soviet authorities and deported to the USSR. Adopting the day of his deportation, 25 February 1947, the Hungarian National Assembly passed

a resolution in 2000 declaring 25 February to be the Day of Remembrance for the Victims of Communism in Hungary. The event, therefore, became part of the official memory policy.

The Act VII of 1946 significantly expanded and deliberately broadened the scope of crimes described as anti-state, which could easily be interpreted from the then current political perspective increasingly defined by Communists and used by Hungarian Communist Party. Thus, the interpretation framework of post-war political justice had also changed since the time when this law came into force. In addition to the prosecution of crimes committed during the war or in the pre-war period, politically and ideologically motivated proceedings emerged in parallel. Barna and Pető therefore interpret the period between 1945 and 1946 as a separate period, which, in their view, blends in the remembrance with the period after 1946. Their research indicates a trend-like increase in ideologically motivated lawsuits after 1946 (Barna & Pető, 2015). Reading Zinner's text, who maintains the focus on Communist-led political police and Communist tactics, he seems more skeptical that the proceedings in 1945–1946 could be analyzed “more clearly”, considering the questionable regularity of procedures and political motives, than those after 1946 (Zinner, 1985; 2021a).

Epilogue, Conclusions and Results of the People's Courts, 1945–1949

In January 1946, minister of Justice István Ries confidently stated that “the trial of the main war criminals will be taught in schools” (Ries, 1946, p. 3). This was not the only prediction by the Social Democrat politician and lawyer that did not become true. He probably did not even think about his own destiny, that he would lose his life in the prison of the Communist dictatorship in 1950, despite the fact that he played a major role in putting the judiciary at the service of Communist aspirations for power. Why was Ries in error? Why did post-war trials not become a common “lesson” about Hungarian history in the sense he conceived?

The law was suitable for prosecuting war criminals and those who harmed the Hungarian people to the utmost. According to Karsai's summary, four Hungarian prime ministers were sentenced to death: Ferenc Szálasi, Béla Imrédy, László Bárdossy and Döme Sztójay. Relatively few war criminals avoided prosecution, and this was not the fault of the people's courts. They either slipped out of the hands of the political police or fled abroad and were not extradited to Hungary (Karsai, 2003; Zinner, 2021a). However, to shed light on another layer of the issue, some researchers point out that the leadership of the Communist party was interested in gaining the sympathy of the low ranking, ordinary members of the Arrow Cross Party in order to increase its social base. As Peter Kenez

summarized, general secretary Mátyás Rákosi did not shy away from the opinion that it was easier to make good Communists out of the ordinary Arrow Cross members than out of Jewish intellectuals (Kenez, 2011).

At the same time, Act VII of 1945 had already given the opportunity to abuse the law for political reasons or to bring someone before the court following questionable proceedings by the political police. There is no doubt that a significant social and political transformation had taken place in Hungary, which increasingly served the Communist party's aspirations for power. Regarding the broader context of post-war retribution in Hungary mentioned earlier, the masses in Hungary went through verification and other "listing" procedures between 1945 and 1949, which investigated their past and political reliability. Furthermore, tens of thousands of people were interned, not to mention the various deportations and relocating measures of the 1950's and those who were deported to the USSR and its Gulag.

With regard to the people's courts, according to Zinner, between 3 February 1945 and 1 April 1950, 59,429 people¹¹ were brought to justice under Act VII of 1945. Of these, 26,997 were convicted and 189 of the 477 death sentences were carried out; 9,366 people were sentenced to between one and five years in prison, 1,355 people between five and ten years in prison, and 481 people between ten and fifteen years in prison; 1,976 people were sentenced to longer or shorter periods of forced labor, while 315 people were given life sentences of forced labor. Zinner also has data which shows that more than 90,000 people were handed over by the political police to public prosecutors, however, he notes that an assessment can only be made after reviewing the work of public prosecutors. In his view, police work was characterized by radical, extreme investigative activity, as evidenced by the fact that more than 23,000 cases had to be ordered for further investigation. Furthermore, there is a huge criticism of the significant number of cases that have not been prosecuted in terms of the number of people transferred to the people's prosecutors' offices (Zinner, 2021a, p. 33). The large number of dismissals raises similar professional, ethical and moral issues and doubts in cases brought before the people's courts.

In accordance with Act VII of 1946, special people's court councils were established in Budapest, Debrecen, Győr, Pécs and Szeged. Under this law, 10,878 people were brought to court, 5,861 of them were convicted, 2,304 were acquitted by the courts, and 2,713 cases were otherwise discontinued. The people's courts imposed confiscation of property in 1,793

11 Karsai uses partly different data in his work, but Zinner's data is accepted by many as authoritative, so I also decided to use this number until recent research results (see: Karsai, 2003). The numbers published by Deák also correspond to Zinner's (Deák, 2001).

cases and gave fines in 80. According to Zinner's research, under Act VII of 1946, the special councils sentenced 11 people to death, including two who were convicted *in absentia*. In total, the political police handed over 13,748 people to the judicial authorities, only 42.63% of which were found guilty by the people's courts (Zinner, 2021a, p. 28).

In light of the above data, it is perhaps not surprising that, even in the period of the Communist dictatorship, the assessment of the operation of the people's courts between 1945 and 1950 was not clearly positive. Several authoritative individuals criticized the people's courts for their "mild judgments", and even the myth of "Fascist-rescuing" people's courts was incurred. There may be another explanation for the latter. While the unqualified element dominated the operation of the people's courts, there were educated judges working in the National Council of People's Courts (NOT). It is important to note that there were many differences of opinion between the NOT and the people's courts. Political bias or incompetence often led to erroneous or exaggerated judgments on the side of the unqualified people's judges. However, judges with expertise in NOT overturned these judgments, causing outrage in several cases. Some people jokingly referred to the NOT, "*Népbírószágok Országos Tanácsa*", as "*Nem Olyan Tragikus*" (Not So Tragic). The more unfriendly consequence, however, was that the myth of the "Fascist-rescuing" people's courts persisted for a long time. In the late 1970s, however, Pál Lukács assessed the functioning of the people's courts in a much more positive perspective, based on a Marxist approach (see: Lukács, 1979).

According to scholars, in the European context, the Hungarian post-war political justice system was neither mild nor remarkably strict (Karsai, 2003; Zinner, 2021a), although researchers also highlight that accurate comparisons are difficult to make (Barna & Pető, 2015; 2018). In Central and Eastern Europe, changes in national borders and measures brought against different ethnicities must to be taken into account when examining the numbers of post-war political justice cases. Similar comparisons are also difficult in the case of Western and Southern Europe, although for different reasons. In Denmark, France or Italy, large numbers of collaborators were executed by the anti-Fascist resistance movement and partisans before they could even be brought to justice (Zinner, 2021a). Still, Zinner, Deák and Barna and Pető give an overview that includes some data, based mostly on secondary sources, for Belgium, the Netherlands, Denmark, France, Italy, Greece, Czechoslovakia, Romania, and Bulgaria (Barna & Pető, 2015; Deák, 2001; Zinner, 2021a). Probably the most radical purge was in Bulgaria, where, according to Zinner's and Ben Fowkes' work, more than 2,000 people were executed between October 1944 and the summer of 1946 (Fowkes, 2000; Zinner, 2021a). In Czechoslovakia, court hearings were held in only 38,316 cases out of the 132,549 brought before the courts in May 1947 (Barna & Pető, 2015). Although they work with different data, in the case of Czechoslovakia there

is a consensus among researchers that 30% of those who had hearings were acquitted (Barna & Pető, 2015; Zinner, 2021a).

There are various myths and misconceptions about the operation of people's courts. In light of his research results, Karsai refuted several of them. One of the myths was based on the belief that the people's courts had conducted a "massacre" after 1945. According to another, with the exception of a few fugitives, the real war criminals had escaped justice. However, the results of research do not confirm any of the myths (Karsai, 2003).¹² The image of the people's courts was strongly influenced by the impact and impression on the audience. In the first period, the trials held in the Great Hall of the Academy of Music were attended by many, while the press reported on the events and various major trials were broadcast. The publicity proved to be a double-edged sword, as it could damage the image of the people's courts. For example, László Bárdossy's case became a story that is still very known to this day. Namely, the former Prime Minister of Hungary, who was convicted for having been responsible for entering the war and was summarily executed on 10 January 1946, had shown such impressive intellectual superiority and dignified behavior over the people's judges that it confused and frustrated even his political antagonists, especially the Communists (Farkas, 1990).

According to Barna and Pető, if we take into account the number of the accused as well as the number of witnesses, one tenth of the population had direct experience of the people's courts. What we can see is a process of asserting interests, negligence, unpunished sins, and relativization of the rules that became part of a social experience. Thus, the political socialization of the post-war resumption was not positively affected. The long-term consequences of the stories, as alluded above, remain with us (Barna & Pető, 2015).

Finally, it is necessary to draw some lessons for historians from which future research directions can be identified. Post-war political justice in Hungary is not yet a fully explored field for researchers. It is an area of research to which political, moral and emotional context is still associated with myths. The problem of political justice is mainly caused by the fact that the political structure emerged in 1945 in Hungary simultaneously expected the culprits to be punished by the people's courts and considered the people's courts to be one of the tools of elite change with

12 The question is more thought-provoking in the context of those German officials who committed crimes in Hungary. However, this study does not deal with the cases of war criminals extradited by Hungary to other countries, nor with those requested by Hungary. As they did not appear as defendants before the Hungarian people's courts, the fate of the German officials involved in the occupation of Hungary (on 19 March 1944) and their involvement and responsibility in the organization of deportations and other war crimes and crimes against humanity has not been analyzed.

political logic and passion based on, and induced by politics. The Hungarian democratic tradition could not develop, there was no consensus on democratic values (including the concept of political crime), the image of the enemy and the definition of political concepts were too easily handed over to the Communists by the democratic forces, or rather, they were firmly captured by the Communist Party. There is controversy surrounding the perception of the era as to whether the Communists sought to build a dictatorship from the beginning, but it is beyond doubt that from 1946 onwards they began to show off their political opponents critically and prepare for a gradual expropriation of power. The political police, which had been under Communist rule from the beginning, played a key role in the process.

The source material of the people's courts is enormous, and Hungarian historians need to develop a wide range of methodological tools to process them. Researchers agree that it is only possible to process the history of people's courts with systematic and thorough work. If this happens, we will be able to provide better answers to the political, emotional, and moral questions of post-war political justice that are still challenging today. The moral debates of this period are therefore worth examining, but it is not worth repeating its mistakes, and its shortcomings must be filled with courage and fair debate. In my perspective, this is the only way the history of people's courts and political justice process to become consensus-based, morally placed, and "worth teaching in schools."

Bibliography

Archival sources:

- Budapest City Archives (Budapest Főváros Levéltára, HU BFL)
Record of the Main Hearing in the Case of Béla Kynsburg Before the Budapest People's Court (January 30, 1947). HU BFL, Fond xxv.1.a, Folder 2664/1945.
- National Archives of Hungary (Magyar Nemzeti Levéltár, HU MNL)
László Molnár's Report on Establishing the Sopron People's Court (April 27, 1945). HU MNL, Fond XIX-E-1-1, Box 1, File 1310/1945.
- List of People's Judges for Tibor Hám* (April 30, 1945). HU MNL, Archives in Sopron of Győr-Moson-Sopron County, Fond xvii/1, Box 1, File 231/1945.
- Record of the Sopron National Committee* (April 26, 1945). HU MNL, Archives in Sopron of Győr-Moson-Sopron County, Fond xvii/1, Box 1.
- Record of the Sopron National Committee* (April 30, 1945). HU MNL, Archives in Sopron of Győr-Moson-Sopron County, Fond xvii/1, Box 1.
- Record of the Sopron National Committee* (May 7, 1945). HU MNL, Archives in Sopron of Győr-Moson-Sopron County, Fond xvii/1, Box 1.
- Record of the Sopron National Committee* (May 14, 1945). HU MNL, Archives in Sopron of Győr-Moson-Sopron County, Fond xvii/1, Box 1.
- Written information about Béla Kynsburg* (October 3, 1946). HU MNL, Fond XIX-E-1-1, Box 14, Folder 37.
- The Vera and Donald Blinken Open Society Archives (HU OSA) at Central European University, Budapest, Hungary
Reports of Ákos Major (1945). HU OSA, Fond 408-1-4, Folder 1.

Publications:

- Act VII of 1945 (1945). Source: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500007.tv&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> [accessed: 06.03.2022].
- Act VII of 1946 (1946). Source: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.tv&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> [accessed: 06.03.2022].
- Act XXXIV of 1947 (1947). Source: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700034.tv&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> [accessed: 06.03.2022].
- László Réczei's biography (2016). *Az Igazságügyminisztérium felső vezetése, 1956–1963*, NEB Tudástár. Source: <https://neb.hu/asset/php9jCHJN.pdf> [accessed: 12.10.2022].
- István Timár's biography (2016). *Az Igazságügyminisztérium felső vezetése, 1956–1963*, NEB Tudástár. Source: <https://neb.hu/asset/phpo8xyhT.pdf> [accessed: 12.10.2022].
- Bank, B. (2018). The Hungarian „Gulag”, 1945–1953. In: R. Kiss, Z. Horváth (eds.), *NEB Yearbook 2016–2017* (pp. 87–119). Budapest: Committee of National Remembrance.
- Barna, I., Pető, A. (2015). *Political Justice in Budapest after World War II*. Budapest: Central European University Press.
- Barna, I., Pető, A. (2018). *Politikai igazságszolgáltatás Európában: A kutatási helyzet*. In: I. Feitl, K. Ignácz (eds.), *Régi és új világ határán – 1945 történetei* (pp. 180–190). Budapest: Tanulmányok. Napvilág Kiadó.
- Bartha, Á. (2021). *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Berta, J. (1965). A fasizmus végnapjai, a demokratikus államiság kezdetei. *Soproni Szemle*, vol. 1, pp. 2–14.
- Bibó, I. (2004). *A magyar demokrácia válsága*. In: T. Huszár (ed.), *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – Szociológia – Társaslélektan* (pp. 364–400). Budapest: Corvina.
- Borhi, L. (1997). *Megalkuvás és erőszak: Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon 1944–1949*. Debreczyn: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Deák, I. (2001). *War-Crimes Trials in Post-World War II Hungary: Retribution or Revenge?* In: *Hungary and the Holocaust: Confrontation with the Past: Symposium Proceedings* (pp. 31–44). Washington DC: Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum.
- Farkas, V. (1990). *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest: Interart Stúdió.
- Feitl, I. (ed.) (2003). *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei: 1945–1947*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Feitl, I. (ed.) (2016). *Az 1944–1949 közötti magyar történelemről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Fowkes, B. (2000). *Eastern Europe 1945–1969: From Stalinism to Stagnation*. New York: Longman.
- Gellért, Á. (2016). A népbírászkodási jog hálójában. Perújítási eljárás Hóman Bálint ügyében. *MTA Law Working Papers*, vol. 5, pp. 1–21.
- Gellért, Á., Turbucz, D. (2012). Egy elmaradt felelősségrevonás margójára. Horthy Miklós Nürnbergben. *Betekintő*, vol. 4, pp. 1–20.
- Gyenesei, J. (ed.) (2011). *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás: Népbíróság-történeti tanulmányok*. Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Lvt.
- Hoffmann, T. (2014). *Post-Second World War Hungarian Criminal Justice and International Law: The Legacy of the People's Tribunals*. In: M. Bergsmo, W. L. Cheah & P. Yi (eds.), *Historical Origins of International Criminal Law*, vol. 2 (pp. 735–763). Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher.
- Horváth, I., Solt, P., Szabó, G., Zánthy, J. & Zinner, T. (eds.). (1993). *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, vol. 2. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Horváth, J. (1945a). A népbíró és a népügyész. *Uj Sopron*, vol. 1, 7 August.
- Horváth, J. (1945b). Népbíró és a reakció szolgálatában. *Uj Sopron*, vol. 1, 25 August.
- Horváth, J., Szabó, É., Szűcs, L., & Zalai, K. (eds.). (2003). *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció: 1944–1948*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Izsák, L. (2010). *Pártok és politikuskok Magyarországon: 1944–1994*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Juhász, G. (ed.) (1978). *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Karsai, L. (2000). *The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46*. In: I. Deák, J. T. Gross & T. Judt (eds.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (pp. 233–251). Princeton: Princeton University Press.
- Karsai, L. (2001). Crime and Punishment: People's Courts, Revolutionary Legality, and the Hungarian Holocaust. *Intermarium*, vol. 4, no. 1 (2000–2001). Source: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/int/int_0401c.pdf [accessed: 25.08.2022].
- Karsai, L. (2003). The Hungarian Holocaust as Reflected in the People's Court Trials in Budapest. *Yad Vashem Studies*, vol. 32, pp. 59–96.

- Karsai, L. (2014). Horthy és Szálasi – 1944-ben. *Népszabadság*, no. 10, 15 October.
- Karsai, L. (2016). *Szálasi Ferenc: Politikai életrajz*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kende, P. (2007). *Védetelen igazság: Röpirat bírókról, ítéletekről*. Budapest: Hibiszkusz Könyvkiadó.
- Kenez, P. (2011). Antisemitism in Post World War II Hungary. *Judaism. A Journal of Jewish Life and Thought*, vol. 50, no. 2, pp. 144–157.
- L. Balogh, B. (ed.) (2015). „Törvényes” megszállás: Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.
- Lukács, T. (1979). *A magyar népbírósági jog és a népbíróságok 1945–1950*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Zrínyi Kiadó.
- M. Kiss, S., Vitányi, I. (1983). *A Magyar Diákok Szabadságfrontja*. Budapest: Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága.
- Major, Á. (1988). *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Budapest: Minerva Kiadó.
- Mikó, Z. (2012). A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa működése és ügykezelési gyakorlata (1957–1963) [doctoral thesis defended in: Történelemtudományi Doktori Iskola]. Budapest: b.w. Source: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/mikozsuzsanna/diss.pdf> [accessed: 25.08.2022].
- Mikó, Z. (2015). Az új jogrend kialakulása: A népbíróságok. *Levéltári közlemények*, vol. 86, pp. 53–70.
- Nagy, F. (1990). *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, vol. 1. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Nánási, L. (2011). *A magyarországi népbíráskodás joganyaga 1945–1950*. In: *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás: Népbíróság-történeti tanulmányok* (pp. 6–55). Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Lvt.
- Ö. Kovács, J. (2016). *The Struggle for Land: Social Practices of the Veiled Communist Dictatorship in Rural Hungary in 1945*. In: R. Kiss, Z. Horváth (eds.), *NEB Yearbook 2014–2015* (pp. 11–31). Budapest: Committee of National Remembrance.
- Ötvös, I. (2018). *Political Trials and Their Utilization by the Hungarian Communist Dictatorship*. In: R. Kiss, Z. Horváth (eds.), *NEB Yearbook 2016–2017* (pp. 45–62). Budapest: Committee of National Remembrance.
- Papp, A. (2011). Néptörvényszék, Népbíróság és népbírósági jog Magyarországon. *E-tudomány*, vol. 4, pp. 1–141.
- Papp, A. (n.d.). A magyar népbíráskodás, illetve népbíráskodási jog és az 1989. Évi alkotmánymódosítások. *Jogi Fórum – Publikáció*. Source: [jogiforum.hu/files/publikaciok/papp_attila__a_magyar_nepbiraskodas_illetve_nepbirsagi_jog\[jogi_forum\].pdf](http://jogiforum.hu/files/publikaciok/papp_attila__a_magyar_nepbiraskodas_illetve_nepbirsagi_jog[jogi_forum].pdf) [accessed: 25.08.2022].
- Papp, I. (2012). *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- PM Decree No. 81/1945 (1945). *Magyar Közlöny*, no. 3, pp. 1–4.
- Révai, J. (1945). A demokrácia támadásban. *Szabad Nép*, no. 1, 22 July.
- Ries, I. (1946). Iskolákban fogják tanítani a háborús bűnösök perét. *Szabad Nép*, no. 3, June.
- Rigó, R. (2011). *Elitváltás Kecskeméten (1938–1948)* [doctoral thesis defended in Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola. Kecskemét: b.w. Source: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16154/rigo-robert-phd-2012.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [accessed: 25.08.2022].
- Segal, R. (2014). Beyond Holocaust Studies: Rethinking the Holocaust in Hungary. *Journal of Genocide Research*, vol. 16, no. 1, pp. 1–23.
- Szekér, N. (2017). *Titkos társaság: A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Szent-Iványi, D. (2013). *The Hungarian Independence Movement, 1939–1946* (eds. G. Kodolányi, N. Szekér). Budapest: Hungarian Review Books.
- Szirtes, Z. (1996). *Temetetlen halottaink, 1941: Körösmező, Kamenyec-Podolszk*. Budapest: [Szirtes Z.].
- Szokolay, D. (2018). „Demokrácia farkasgúzsban”: A Magyar Államrendőrség Csornai Járásai Politikai Osztályának vezetője 1945–1946. In: G. Majtényi, Z. Mikó & C. Szabó (eds.), *Kommunista kiskirályok* (pp. 57–90). Budapest: Libri.
- Ungváry, K. (2003). *Magyarország szovjetizálásának kérdései*. In: I. Romsics (ed.), *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. Századi történelemről* (pp. 279–303). Budapest: Osiris Kiadó.
- Varga, L. (1999). Forradalmi törvényesség. *Beszélő*, vol. 11, pp. 57–73.
- Veress, L.-L. (1995). *Clear the Line: Hungary's Struggle to Leave the Axis During the Second World War* (ed. D. Takács). Cleveland, Ohio: Prospero Publications.
- Zinner, T. (1985). *Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védeméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra*. In: J. Szekeres et al. (ed.), *Budapest Főváros Levéltára közleményei '84* (pp. 137–164). Budapest: Budapest Főváros Levéltára Nyomdájában.
- Zinner, T. (2021a). *A magyar nép nevében? In: A magyar nép nevében? Tanulmányok népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról* (pp. 11–67). Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

- Zinner, T. (2021b). *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Zinner, T. (2021c). *Dr. Sulyok Dezső és a népbíróságok*. In: *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról* (pp. 117–151). Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Zombory, M. (2017). Political Justice in Post-War Hungary. *London Journal of Critical Thought*, vol. 1, no. 2, pp. 154–165.

The Situation of Civilians in Kreishauptmannschaft Ostrow (Ostrów) Mazowiecka in the Years 1939–1940:

An Analysis Based on Source Materials Gathered
by the Main Commission for the Investigation
of German/Hitlerite Crimes in Poland

Igor Michał Niewiadomski

ORCID ID: 0000-0001-7233-2942

University of Warsaw, Pilecki Institute (scholarship program)

Abstract

The aim of this article is to present the situation of the civilian population of the Ostrów Mazowiecka district, a part of the pre-war district of the Second Polish Republic which was incorporated into the General Government and from which the Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka was formed, and especially the crimes committed against its residents by the German occupier in 1939–1940. The article begins with an outline of demographics at the outbreak of the Second World War, as this was of vital importance to the policy of terror in the first months of the German occupation. This is followed by a presentation of the fate of Ostrów and its environs immediately following the German invasion in September 1939, especially the crimes committed in Małkinia, Bagatele and Orłó. The rest of the text examines the terror apparatus created in the area, as well as the crimes committed against the civilian population in the officially functioning General Government. The largest and most characteristic of these was, of course, the murder of the Jewish population on 11 November 1939. Research has been conducted primarily on source material in the resources of the Institute of National Remembrance (the archival resource of the Main Commission for the Investigation of Hitlerite/German Crimes in Poland). Integral to the text are statistical summaries and illustrations showing the German crimes committed in the Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka.

The subject of this research¹ is the actions of the German aggressor, which took place in the initial period of the occupation after the initial invasion and establishment of the Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka.² The main purpose of the article is to present as synthetically as possible information on the policy of terror against the civilian population, available in the accounts of witnesses to events in 1939–1940 in the district of Ostrów Mazowiecka, which was incorporated into the General Government.

The principal archival resource for the text was documents pertaining to the Main Commission for the Investigation of Hitlerite Crimes in Poland (ГКВЗНВП),³ currently held by the Institute of National Remembrance. Source material of origins other than the Main Commission has also undergone analysis; archival material produced by the district branches of the commission was also examined. The files contain a variety of sources that require numerous research methods. These are primarily witness statements, but also include opinions, official notes, judgments, statistical censuses, maps and photographs.

Analyzing the principal archival material obviously requires great care. Even though it is given before a judge, the information present in witness testimonies is nevertheless a subjective picture of the events. Parties may even unconsciously take certain events as their own experiences, and the so-called false memory⁴ may become one of the most significant elements of individual memory. This can happen especially many years after the events in question. One of the chief research

1 The project was carried out as part of the Pilecki Institute's scholarship program. A paper with the same title was presented by the author at a conference organized by the Witold Pilecki Institute for Solidarity and Valor, entitled "The Onset of the New Order: Europe 1939–1940". The conference was held in Warsaw from 17–19 September 2019.

2 District offices were headed by the Kreishauptmann or Landrat, or district head (some publications translate this as "district starosta"). This was the lowest level of administrative authority in the General Government. Initially, the terms Kreishauptmann and Landrat were used interchangeably – as were Kreishauptmannschaft and Landratsamt. Eventually, however, in January 1940, the official title Landrat was changed to Kreishauptmann, and this is the term that appears in German sources for the Ostrów Mazowiecka district (Skorwider-Skiba, 1975, p. 390).

3 The commission performed many prosecutorial functions, such as executing law enforcement. It also performed scientific and research functions. Its chairman was the Minister of Justice. It was established by decree (Dekret z dnia 10 listopada 1945 r. o Głównej Komisji i Okręgowych Komisjach..., 1945). Until 1949, it functioned under the name of the Main Commission for the Investigation of German Crimes in Poland. In 1999, the Commission was formally abolished and transformed into an investigative division of the Institute of National Remembrance (Lityński, 2005, p. 67).

4 The concept of false memory, i.e., alleged experiences involuntarily related by witnesses, has been written about, among others, by Elizabeth F. Loftus (Loftus, 1993, pp. 518–521). Among Polish researchers, issues of memory and trauma in the context of the Second World War have been addressed by Martyna Rusiniak-Karwat and Roma Sendyka, among others (Rusiniak, 2008; Sendyka, 2013, pp. 323–344).

questions in such situations is how witnesses remembered the crimes. What new content can be brought to the current state of research thanks to the testimonies, and how can the situation of the civilian population in the first years of the occupation be described on this basis? As it was the author's intention to recreate an approximate picture of the terror during the aforementioned period, descriptions of both the crimes carried out in the *Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka* and of those showing the life of the residents have been analyzed. This significantly affects the overall study, as it shows that terror is not merely an isolated event, but an ever-present fear and constant uncertainty.⁵

Sources that require special attention are the files created on the basis of a decree from the Polish Committee of National Liberation dated 31 August 1944 (*Decree of the Polish Committee of National Liberation of 31 August 1944, on the Administration of Punishment...*, 1944).⁶ There remains a heated discussion in Polish historiography about these files to this day. To what extent can the so-called "August files"⁷ be used as historical sources? In the opinion of some researchers, they should not constitute a primary source of knowledge due to the instrumental nature of their use by the communist powers, particularly during the Stalinist period of 1944–1956 (Jasiński, 2018, pp. 109–111). Certainly, any approach to archival materials created under this decree requires caution; the testimonies collected during the investigations of the Main Commission for the Investigation of Hitlerite Crimes in Poland should be subjected to comparative analysis with other sources, as well as with findings in the relevant literature. The most significant crimes committed by the German terror apparatus in 1939–1940 have been analyzed, and a summary of them is included in the appended Tables 1 and 2. Witnesses often give different dates for the same events, are mistaken about the identity of the criminals and of military units. The information they provide requires special attention and comparison with other sources.

In writing this article, it was important to focus on the most significant problems of the first years of the occupation, primarily the drastic demographic changes, which greatly affected the subsequent years of the war. For this reason, such issues as the difficulties of food supply or the civilian population's labor obligations are presented to a lesser extent.

The wartime history of the *Ostrów Mazowiecka* district has been described at great length by Mieczysław Bartniczak. This indefatigable researcher has written many books and scholarly articles on the subject,

5 This topic is addressed to some extent by Christopher Browning, among others (Browning, 2003, pp. 26–51).

6 This piece of legislation is also referred to as the August Decree.

7 "August files" understood as files created by the decree of the Polish National Liberation Committee of 31 August 1944.

and the legacy of his research is now in the Pilecki Family House Museum and the Ostrów Mazowiecka Public Library.⁸ A monograph on the crimes committed against Ostrów Jews in November 1939 was compiled by Markus Roth and Annalena Schmidt. These German historians drew on archival materials from the Institute of National Remembrance, although their main research material was the court records of the Federal Republic of Germany, located in the Bundesarchiv in Ludwigsburg.⁹ An enormous amount of work analyzing archival units pertaining to Ostrów Mazowiecka in the holdings of the State Archives in Warsaw was done by Danuta Skorwider-Skiba (Skorwider-Skiba, 1975, pp. 389–436), who elaborated on the structure of terror in the Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka and presented an orderly and detailed timeline of the most significant events in the history of acts of terror and the so-called resistance movement in the district. Individual texts on German terror in Wyszków and Ostrów Mazowiecka were also written by Jacek Kazimierski, Janusz Szczepański and Magdalena Gawin, among others (Kazimierski, 1975, pp. 226–240; Szczepański, 1998, pp. 235–272; Gawin, 2013/2014, pp. 159–179). In addition, the terror in the district has been mentioned in works by Wolfgang Curilla and Stefan Klemp (Curilla, 2011, pp. 51–52, 93, 261, 274, 537, 540–543; Klemp, 2005, pp. 21–24, 214, 408, 419, 428, 435).

Demographic structure of the district before 1 September 1939

In order to properly analyze the topic, it is first necessary to clarify certain administrative and demographic issues. The district of Ostrów Mazowiecka was officially part of the Białystok Voivodeship of the Second Polish Republic until 1 April 1939.¹⁰ According to data from the Second Population Census conducted by the Central Bureau of Statistics on 9 December 1931, a total of 99,741 people resided in the district of Ostrów Mazowiecka (*Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania...*, 1938, Białystok Voivodeship, p. 31; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne...*, 1938, Białystok Voivodeship, p. 3).¹¹ The vast majority of the population were rural residents.

8 Mieczysław Bartniczak's most important works include: Bartniczak, 1974, pp. 147–213; Bartniczak, 1984.

9 Markus Roth and Annalena Schmidt wrote their paper based mainly on the collection of the Bundesarchiv Aussenstelle in Ludwigsburg (Roth & Schmidt, 2013, p. 130).

10 As part of the administrative reform of 9 April 1938, the district of Ostrów Mazowiecka was annexed to the Warsaw Voivodship (Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r..., 1938; cf. Bartniczak, 1975, p. 284).

11 A different number of residents of the Ostrów Mazowiecka district is given by Mieczysław Bartniczak, based on his own calculations. He used data other than from the second census. According to his research, there were 89,203 residents (Bartniczak, 1975, p. 303).

The largest population center was the township of Ostrów Mazowiecka, with a population of 17,611,¹² a large proportion of whom were Jewish. This impacted life, culture, religion and architecture, for example the characteristic buildings of the city, which had two markets – one for Christians and the other for Jews.¹³ According to the census, the Jewish population in Ostrów was 6,878, which accounted for about 39% of the population in the town (*Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania...*, 1938, Białystok Voivodeship, p. 31; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne...*, 1938, Białystok Voivodeship, p. 3; Dymek, 1975, p. 213).¹⁴ In contrast, Jews even represented a majority in many other towns in the district. During the interwar period, Ostrów Mazowiecka was governed mainly by representatives of National Democracy, while in the Jewish community a strong influence was held by the socialist “Bund” and the Zionist “Poale Zion” (Dymek, 1975; pp. 222–223; Szejnberg, 1960, p. 281).

September 1939

The first days of the defensive war of 1939 took place far from Ostrów Mazowiecka and its environs. Residents of Ostrów, Pułtusk and part of the Węgrów district (to which Wyszaków belonged) experienced the first horrors of war on 4 September. It was then that the bombardment of Małkinia began, as a result of which a large part of the buildings were destroyed. In the following days, Wehrmacht and ss units moved into the regions of Łomża and Ostrów Mazowiecka (Bartniczak, 1974, pp. 158–159).

At the same time, German troops began to commit crimes against the civilian population. Mention should be made here of the murder of the Polish population in Bagatele (8 September) and Orło (9 September), in addition to the murder of the Jewish population in Wyszaków (8–9 September), Brok (9–11 September),¹⁵ Rogóżno, Biel and Zgleczewo Szlacheckie (in September 1939).¹⁶ Repressions against the residents of Ostrów began

¹² Benon Dymek numbers 17,803 people in his article (Dymek, 1975, p. 213).

¹³ Generic terms like “Jews”, “Poles”, and “Soviets” are always problematic. Mentions of Jews or Poles should not be interpreted to mean, for example, that Jews are not Poles.

¹⁴ According to Markus Roth and Annalena Schmidt, the number of Jews in 1931 was 7,600, or 36.86% of the total population in the township of Ostrów Mazowiecka (Roth & Schmidt, 2013, p. 21; cf. Urynowicz, 2002, p. 87).

¹⁵ According to a report from the German 1st Cavalry Brigade, the Jews from Brok were expected to put up some military resistance (Flussübergang und Ortsgefecht am Bug..., 1939, p. 50; Böhler, 2009, pp. 56–57).

¹⁶ This was confirmed, among others, by witness Aleksandra Bielińska during questioning in Warsaw on 17 October 1979 (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, pp. 26–30). Cf. Bartniczak, 1974, pp. 158–159; Szczepański, 1993, p. 401; 1998, pp. 236–237.

as early as 8 September, after German forces entered the town. There are also known cases of the torching of synagogues and the desecration of Jewish cemeteries that took place in the same period. A summary of the crimes committed during this time is presented in Table 1 in the appendix. Mieczysław Bartniczak dubs the series of crimes committed at that time the “Ostrów ring of death” (Bartniczak, 1974, p. 156). In such a situation, many residents of the Ostrów Mazowiecka area began to flee eastward from the Germans en masse.¹⁷

Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka

In October 1939, the secret provisions of the Molotov-Ribbentrop Pact on the division of occupied Poland between Germany and the USSR began to take effect. Ostrów Mazowiecka and the surrounding areas became a frontier region. A large part of the civilian population, particularly Jews, crossed the so-called “green border” in a panic in order to get to the Soviet Union and escape the oncoming German troops. As Helena Najmark recalls:

It was a horrible scene: old men walking, dragging their bundles; some dragging carts, as horses were taken from them as they went. Some belongings consisted of no more than a loaf of bread. The insatiable enemy, eager for casualties, nevertheless continued to harass them. He stripped men and women naked, looking for gold.¹⁸

The mass escapes suited the acting district chief (Kreishauptmann) Heinrich von Büнау. All across the occupied country, there were even cases of Jews being escorted by German police units to the USSR. From von Büнау’s correspondence and from censuses from the GKBZHWP, it appears that he wished to have as few Jews as possible in the district, which is why they were initially allowed to flee to the east (Announcement of 11 November 1939 on the sentencing to death of perpetrators..., 1939, p. 2).

Special attention should be paid to the administrative changes made at the time. As a matter of fact, until the beginning of November

¹⁷ According to Soviet data, which is not entirely accurate, there were about 300,000 people in the USSR occupation zone whose place of previous residence was in German-occupied areas (Eberhardt, 2000, p. 11).

¹⁸ Testimony of Helena Najmark, copy from Provincial Jewish Historical Commission no. 739, Białystok, 14 August 1945 (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., p. 48). The same testimony is found in the Archives of the Jewish Historical Institute (Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej, 1939, p. 3).

1939, i.e. after the establishment of the General Government,¹⁹ the district of Ostrów Mazowiecka was the subject of a dispute over its placement in one of the German occupier's specific administrative zones. Its fate was at stake: whether, as with nearby areas, it should be part of the Ciechanów administrative area (Regierungsbezirk Zichenau, and therefore a territory incorporated into Germany), or whether it should be part of the General Government. This was done because of the special abundance of forests and the associated possibility of intense economic exploitation of the territory. The district's inclusion in the Ciechanów area was strongly advocated by the Oberpräsident of East Prussia, Erich Koch (Lagenberichte des Landrats in Ostrow..., 1940, pp. 5–20; Madajczyk, 1970, vol. I, p. 69).²⁰ Eventually, the township of Ostrów Mazowiecka itself was incorporated into the General Government, and the district was divided between Germany and the Soviet Union (eight municipalities were annexed to Germany, including two urban municipalities, Wyszaków and Brok, and five municipalities to the USSR). The boundaries of Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka did not coincide with the district's boundaries either before the outbreak of the Second World War or after.

In November 1939, there were no more than a few hundred Jews in Ostrów Mazowiecka alone. In theory, a simple administrative decision had a direct impact on the local demographic. The border with the Soviet Union was already under much stricter control and it was difficult to leave the General Government. The Zollgrenzschutz was established, and became more and more active over time (Skorwider-Skiba, 1975, pp. 390–391).

Forming the German terror apparatus

The organization of the terror apparatus in Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka proceeded systematically, from the beginning of the formation of the German administration in October 1939. After the Wehrmacht, operational groups of the Sicherheitspolizei (Sipo) entered, and very quickly the first police and gendarmerie posts were established. Gestapo posts in Ostrów Mazowiecka and Wyszaków were established in December 1939 (Skorwider-Skiba, 1975, pp. 391–399).

According to witness testimonies, the Gestapo headquarters, a building known locally as “Browar”,²¹ and the gendarmerie headquar-

¹⁹ The General Government was established under Hans Frank's proclamation of 12 October 1939, effective 26 October 1939.

²⁰ Information on Koch and his relationship to these territories is also found in his trial records (Odpis Wyroku Sądu Wojewódzkiego..., 1959).

²¹ “Browar” – the former premises of the Teitl Brothers Steam Brewery.

ters, “Czerwoniak”,²² both in Ostrów, were particularly feared in the district (*Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka...*, n.d., pp. 629, 631, 634, 654; *Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów...*, 1946, pp. 15–16, 86–87), as was the so-called “Willa Cudnego”,²³ located near the train station in Wyszaków. The Gestapo also conducted interrogations in the “Czerwoniak,” although officially it was the headquarters of the gendarmerie. The basements of the “Czerwoniak”, which often served as a detention center for Polish prisoners, were recalled with particular distress by the people who were held there. Witnesses also often cite stories from the Ostrów town hall, which housed prison cells. It seems that the aforementioned places were the most traumatic for those who gave their testimonies.

A significant number of German police cadres came from the Reich. In Małkinia, for instance, almost the entire command of the police station was brought from Germany. In May 1940, a Sonderdienst was also formed in Ostrów Mazowiecka, which dealt with intelligence crackdowns in the district of Ostrów Mazowiecka and the surrounding regions (Skorwider-Skiba, 1975, pp. 390–391). It should be noted that police stations of auxiliary formations, such as the Kriminalpolizei (Kripo) and Sicherheitspolizei, were deployed throughout the district. For so-called special actions, i.e., executions of civilians, formations from outside the district were used, e.g., the 91st Police Regiment from Warsaw was brought in to carry out the murder of Jews on 10–11 November 1939.

In 1940, the mass expatriation of civilians to the Reich for “labor” purposes began, and quotas were systematically enforced on the rural population for this purpose. According to surveys conducted by the ГСВ-ЗНУР, 500 people were deported from Wyszaków alone for forced labor in Germany in the initial period of the occupation (*Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni...*, 1968–1972, pp. 460, 508–510, 545–547; cf. Dobronski, 1988, pp. 29–30). On 5–6 April 1940, mass arrests of civilians took place in Ostrów. A list of crimes committed by the German occupiers during the period of the General Government is presented in the appendix in Table 2.

Extermination of Ostrów’s Jews

On 9 November 1939, a large number of buildings in Ostrów Mazowiecka were set on fire. It is difficult, however, to determine from the source material who was responsible for starting the blaze. However, it is likely that the fire was set by German police officers. This is suggested by the

²² “Czerwoniak” – also known as “the Red Building”.

²³ Named for the villa’s former owner Józef Cudny.

fact that, according to witness testimony, the officers did not allow the local fire department to extinguish the fire. According to Czesław Tomczykowski, who was said to have witnessed the events, initially only a few buckets of water would have been enough to put everything out (Protokół przesłuchania świadka, Czesław Tomczykowski, Warszawa, 7 lipca 1971 roku, in: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., p. 153). According to other accounts, there was a rumor during the German occupation that the fire was started by a “mentally ill Jew.” This found resonance for many years after the war, including in academic literature.²⁴

On 10 November, under the pretext of punishment for starting the fire, Heinrich von Büнау issued an order to exterminate all of Ostrów’s Jews, which he made public one day later (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, p. 2). According to the findings of Markus Roth and Annalena Schmidt, Büнау did not want to take this decision himself, but was pressured by Max Daume (Akta w sprawie Daume Max, 1946, pp. 35–36)²⁵ and Theodor Pillich.²⁶ The 91st Police Battalion from Warsaw was brought to the city to carry out the order.

The date of the order was no coincidence. The Germans feared protests on Poland’s Independence Day. On the morning of 11 November, Jews in Ostrów were forcibly assembled in the vicinity of the town hall (today 3 Maja Street). They were then divided into groups. One comprised adult men, and the other women, children and the elderly. The men were led on foot along the road in the direction of Warsaw (today’s Warszawska Street), up to the so-called Ostrowski Orchard. The women, children and the elderly were driven to the same area by buses. Once there, officers of the 91st Police Battalion began the executions. At the same time, some Polish residents were forced to bury the victims’ bodies in pits. The executions lasted almost all day, and the bodies were further doused in caustic acid.²⁷

²⁴ Unfortunately, this issue appears, for example, in the monumental work of Czesław Madajczyk (Madajczyk, 1970, vol. 1, p. 69).

²⁵ The records mistook the date of the murder of Ostrów residents (called “Poles”, meaning Polish citizens) and entered the beginning of 1940. Daume himself was extradited to Poland after the end of the Second World War, where he was sentenced to death. The sentence was carried out on 7 March 1947 in Warsaw (Hessisches Landeskriminalamt do Zentrale Stelle Ludwigsburg..., 1960, pp. 2–4; cf. Bartoszewski, 1970, p. 600).

²⁶ Theodor Pillich was a commandant at the Auschwitz labor camp from 1942, and later a commandant at the IG Farben labor camp. He died in 1988 in Marl (Roth & Schmidt, 2013, p. 39).

²⁷ The germ of the investigation into the murder of the Jews of Ostrów Mazowiecka was a letter written by Piotr Graff on 21 October 1965 to the GKBZHWP, in which the probable scene of the crime was drawn out (Protokół przesłuchania świadka, Piotr Graff, Warszawa, 21 grudnia 1965 roku, in: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., pp. 16–19), see illustration no. 7. On 15 June 1968, the newspaper “Za Wolność I Lud” published photographs from Theodor Pillich’s collections, which, it was revealed, depicted Jewish victims of the crime (*Pomóście*

The exterminations of Jews in Ostrów Mazowiecka show that the principle of collective responsibility was in effect even in the earliest period of the German occupation of Poland. The alleged justification for committing such a horrific crime was simply because a fire had been started. Von Büнау's decision was the result of the General Government's status, which was not fully regulated by law. A mere district head, i.e., an administrator of the lowest level, had the power to order the murder of several hundred people from the civilian population (Landau, 1962, p. 146). According to witness accounts, the victims' bodies were still being buried for days after 11 November. Some also mention that the German police tried to erase traces of the crime. Nevertheless, the remains of the victims were still visible in the Ostrów forests in the 1960s. According to witness testimonies, the perpetrators were said to have been drunk and "felt no guilt for the crimes they committed." The tragic events were allegedly carried out with "good cheer" and laughter from the officers (Protokół przesłuchania świadka, Antoni Zawadzki, Warszawa, 5 lipca 1971 roku, in: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., pp. 128–131).²⁸ These accounts, however, do not coincide with the findings of the court of the Federal Republic of Germany, according to which only Theodor Pillich was said to have felt satisfaction from the crimes committed (Roth & Schmidt, 2013, p. 39).

Notably, a relatively small number of victims were named by witnesses. Very often they are described generally as "Jews". Only a few people can be identified by name according to the source material: Mira and Dora Grosman, the Teitl (or Tejtl) brothers, and the Lichenstein (or Lichensztejn) family. Some of the victims are recognizable in photographs published on 15 June 1968 in the biweekly "Za Wolność i Lud". Witness Antoni Zawadzki identified two people when he saw them: a kneeling woman with a white shawl – a midwife named Dora Grosman from Ostrów Mazowiecka, and a man named Cender, who was a horse trader (*Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*, 1968, p. 19; Protokół przesłuchania świadka, Antoni Zawadzki, Warszawa, 5 lipca 1971 roku, in: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., p. 128).

During the trial of those responsible for the crimes committed against Jews in Ostrów Mazowiecka, which took place in 1962, the number

zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię, 1968, p. 19). These photographs were used during the investigation by m.o Lt. Stanisław Łaszczyński (Notatka urzędowa Stanisława Łaszczyńskiego, Ostrów Mazowiecka, 3 maja 1971 roku, in: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., pp. 96–103).

28 Kazimierz Szwałkowski, on the other hand, mentioned in his testimony a rumor that some of the bodies of the victims had been taken away in an unknown direction. However, it is difficult to say with certainty whether these activities were carried out as part of the broader Sonderaktion 1005 (Protokół przesłuchania świadka, Kazimierz Szwałkowski, Warszawa, lipiec 1971 roku, in: Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., pp. 137–142).

of victims was determined to total 364,²⁹ but various numbers ranging from 200 to 800 are given in the accounts filed before the ГКВЗНВР. At the same time, other sources, such as Emmanuel Ringelblum's diary, give the number 600 (*Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka...*, n.d., pp. 12, 48, 115, 131, 133, 227; Ringelblum, 1983, p. 36). Different numbers also crop up in the literature on the subject; in many Polish publications they are higher than 364, usually 500 or 600.³⁰ It should also be noted that witness testimonies and records submitted to the ГКВЗНВР or its district commissions give different dates – including different years – for the events described. Very often the year 1940, for example, appears as the alleged time of the crimes.

In 1962, only Kurt Kirschner,³¹ Theodor Pillich and Theodor Pollack were convicted of the crimes committed against the Jews of Ostrów. Earlier, Max Daume, who was responsible for the extermination of the population in Wawer on 27 November 1939, was executed in Poland. In contrast, Heinrich von Büнау held high positions in the Federal Republic of Germany and was not even tried.³² Only the commanders of the 91st Police Battalion were convicted, because according to the provisions of the German Criminal Code and Military Criminal Code in force at the time, only unit commanders, and not ordinary soldiers, could be held responsible for war crimes (*Militärstrafgesetzbuch...*, 1872, § 47).

Among the accounts recounting the crimes against Ostrów's Jews, what is striking is the testimony of Helena Najmark (*Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej*, 1939, p. 3), a Jewish woman who lived in Ostrów Mazowiecka until mid-October 1939 and who accused Poles of looting Jewish property. Najmark's testimony from 1945 was attached to the files of the Main Commission for the Investigation of Hitlerite Crimes in Poland and the prosecution files as a copy from the Jewish Historical Institute. The accounts from the Jewish Historical Institute rather portray Poles in a bad light in the context of crimes against the Jewish population. Chaim Słomka, for example, mentions that German police officers offered 1 zloty for each Jew found, and some Poles were said to have taken up the offer (*Protokół o tragedii żydowskiej społeczności w Ostrowi Mazowieckiej...*, 1949; Roth & Schmidt, 2013, p. 37). In light of the materials collected by the ГКВЗНВР, it is impossible to determine unequivocally

29 This number is also given by Wolfgang Curilla (Curilla, 2011, pp. 51–52).

30 Barbara Engelking, meanwhile, acknowledges that the highest number recurring in testimonies before the ГКВЗНВР and in accounts collected in the Archives of the Jewish Historical Institute, i.e. 800, is the most likely (Engelking, 2007, p. 129).

31 Kurt Kirschner was sentenced to 16 months in prison in April 1944 due to sadistic tendencies and harassment of subordinates. After the Second World War, he and his sister ran a shop in Düsseldorf (Roth & Schmidt, 2013, p. 38).

32 After the Second World War, Heinrich von Büнау served in the Landtag of Rhineland-Palatinate from 1963 to 1971 (Roth & Schmidt, 2013, p. 29).

how the Polish population was disposed towards the murder of Jews. Attitudes varied, from the aforementioned denunciations to heroic rescues. An example of the latter is the behavior of Jadwiga Długoborska, who risked her life to hide 12 Jews in November 1939. Ultimately, she paid for her courage with her life. She was denounced and murdered in a massacre in the village of Guty-Bujno on 29 June 1944 (Protokół przesłuchania Heleny Prejsser, Warszawa, 17 września 1980 roku, in: Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, pp. 82–84).³³

As a result of the crimes committed against the Jewish population in November 1939, Ostrów Mazowiecka became a so-called Jewish-free place (*Judenfrei*). Although there is no accurate data on the number of inhabitants in 1940, according to German statistics from 1943, the district of Ostrów Mazowiecka was inhabited by about 108,000 people, including only a few labeled “Jude”. The overall increase in population in the district was due to the subsequent migration to the General Government of functionaries of the German terror apparatus and Poles from lands incorporated into the Reich (*Bevölkerungsstatistiken, Einwohnerzahlen. Spisy ludności...*, 1939, pp. 18–26). The murder of Ostrow’s Jews decisively changed the demographic structure not only in Ostrów itself, but also in the entire county. After the November 1939 massacre, the remaining Jews were deported from the Ostrów district to the Lublin district or to other urban centers in the district of Warsaw (Engelking, 2007, p. 129).

Conclusions

The general situation of the residents of the district of Ostrów Mazowiecka was not much different from that of those living in other areas of the General Government. The fundamental difference, however, was the scale of terror. The main subject of analysis in this text, the extermination of the Jewish and Polish populations, began as early as September 1939 and continued after the stabilization of the occupational government. As a result, there was a change in the social structure in the district, which continued to take shape during the later years of the war. In addition, between 1939 and 1940 the number of residents deported from *Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka* for forced labor was one of the highest in the Warsaw District. In addition, forced labor also affected Poles. Polish education was systematically dismantled – first secondary schools and, later, programs in elementary schools were curtailed; the supply market was deregulated,

33 According to Magdalena Gawin, the direct cause of Jadwiga Długoborska’s arrest was her having aided Jews in 1939 (Gawin, 2013/2014, pp. 166–169).

causing difficulties in purchasing basic foodstuffs and medicines. All of this was an element that allowed the occupier to keep the local population in fear (Kazimierski, 1975, pp. 226–227).

In summary, Kreishauptmannschaft Ostrów Mazowiecka was an area painfully affected by the German occupation. Its nature as a frontier region in the first period of the war became the catalyst for many processes not seen in other districts, such as the mass migration of the population to the Soviet Union. The direct targets of the terror – extermination – were primarily the Jewish population. The vast majority of Jewish victims are not known by name. The events of 1939–1940 in the district of Ostrów Mazowiecka were a tragic prelude to further atrocities.

(transl. by Ian Stephenson)

Table 1. List of the most violent crimes committed by German troops in September 1939 in the district of Ostrów Mazowiecka and the surrounding areas

Location	Date	Description of the crime(s)
Małkinia	4 September 1939	Bombardment of Małkinia by Luftwaffe
Wyszków	6–7 September 1939	Bombardment of Wyszków by Luftwaffe
Bagatele	8 September 1939	Murder of 11 people by Wehrmacht troops
Wyszków	8–9 September 1939	Murder of a dozen Jews by encroaching Wehrmacht units, burning of the synagogue and desecration of the Jewish cemetery
Orło	9 September 1939	Murder of 7 people by Wehrmacht troops
Brok	9–11 September 1939	Murder of Jews, setting fire to large amounts of local infrastructure, including burning of the synagogue
Rogowo Stare	10 September 1939	Shooting of 21 people by Wehrmacht troops, burning of rural buildings in villages of Gniazdowo and Rogowo Stare
Ostrów Mazowiecka	10–11 September 1939	Murder of the Jewish populace (testimonies give various numbers of victims, from several dozen to as many as 2,000 people), beginning of the so called "Ostrów ring of death" (Bartniczak, 1974, p. 156)
Ostrów Mazowiecka	13 September 1939	Plundering of the synagogue and shooting of a dozen Jews
Ostrów Mazowiecka	September 1939	Destruction of Polish and Jewish property
Biel	September 1939	Murder of several hundred Jews
Zgłeczewo Szlacheckie	September 1939	Murder of several hundred Jews

Table compiled from: Protokół przesłuchania świadka Aleksandry Bielińskiej, Warszawa, 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowo-mazowieckiego..., 1969, pp. 26–30); Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946, pp. 15–16, 86–87; Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni..., 1968–1972, pp. 460–495, 508–510, 545–547; Bartniczak, 1974, pp. 158–159; Engelking, 2007, p. 129; Kazimierski, 1975, p. 228; Szczepański, 1993, p. 401; 1998, pp. 241, 236–237; Kosztyła, 1967, pp. 102–104; see also: Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych..., n.d.

Table 2. List of the most violent crimes committed by German troops in the district of Ostrów Mazowiecka and the surrounding areas during the period of the General Government

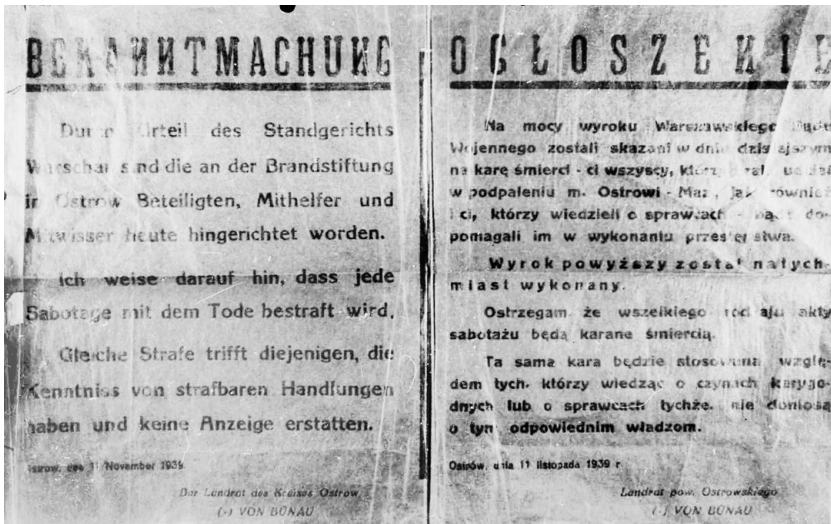
Location	Date	Event
Wyszków	October 1939	Murder of Jews in Wyszków and during several round-ups, burning of the Wyszków synagogue (various sources describe at least dozens of victims).
Ostrów Mazowiecka	9–11 November 1939	Murder of at least 364 Jews in Ostrów Mazowiecka by officers of the 91st Police Battalion in Warsaw, under the pretext of the alleged arson of wooden buildings by a Jew
Forest near Ostrów Mazowiecka	2 December 1939	Shooting of Tadeusz Frankowski in a forest near Ostrów Mazowiecka and the attempted murder of Leon Lisiński, who managed to escape
Udrzyn (Brańszczyk commune)	6 December 1939	Arrest of three farmers (Piotr Lada, Józef Samsel and Piotr Wachowski); all three were killed on 19 January 1940 during interrogation by the Gestapo in Warsaw
Ostrów Mazowiecka	December 1939	Arrest of Wera Grelak, who was trying to cross the border of the General Government with the Soviet Union
Stawek (forester's house near Ostrów Mazowiecka)	8 January 1940	Shooting of Jozef Drązek, who had allegedly quarrelled with an official of the district office
Ostrów Mazowiecka	10 January 1940	Shooting of Franciszek Wojtkowiak by a Schutzpolizei unit
Komorowo	18 January 1940	Arrest by the German gendarmerie of a group of Jews and several Poles, who were sent to the "Browar" and tortured there
Ostrów Mazowiecka	17 February 1940	Numerous arrests in Ostrów Mazowiecka by security police
Ostrów Mazowiecka	26 February 1940	Arrest of the chairman of the district branch of the Polish Western Union, Jan Gosiewski, who was interrogated at the Pawiak prison and deported to Oranienburg; over the course of the war he was also transferred to the Sachsenhausen and Mauthausen-Gusen concentration camps
Ostrów Mazowiecka	May 1940	Murder of Jan Szweguliński, Józef Kępiasty and Dąbrowski by the Gestapo

Table compiled from: Protokół przesłuchania świadka Aleksandry Bielińskiej, Warszawa, 17 października 1979 roku (Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego..., 1969, pp. 26–30); Zeznanie Czesława Barzała, 11 grudnia 1971 roku (Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów..., 1946); Bartniczak, 1974, pp. 155–156, 158–159, 162; Kosztyła, 1967, pp. 102–104; see also: Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych..., n.d.

1. Commemorating the Jews of Ostrów Mazowiecka, Holon cemetery (Tel Aviv), photo dated 27 September 2019. The stone bears the inscription in Hebrew: "In memory of the martyrs of the Ostrów Mazowiecka community who were murdered in the Shoah" (translated by the Pilecki Institute).

Photo: Igor Michał Niewiadomski

2. Announcement by Landrat Heinrich von Bünau on the sentencing to death of the Ostrów Jews (Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców..., 1939, p. 2).

By order of the Warsaw War Court, all those who took part in the arson of the city of Ostrów Maz. were this day sentenced to death, as were those who knew about the perpetrators or assisted them in carrying out the crime.

The above sentence was carried out immediately.

I warn that any and all acts of sabotage will be punished by death.

The same punishment will be applied to those who know about the criminal acts or the perpetrators of the aforementioned acts, and who fail to report to the appropriate authorities.

Ostrów, 11 November 1939

Landrat of the Ostrów district
(-) Von Bünau

3. Memorial in Ostrów Mazowiecka “To the soldiers, partisans and all who died in the fight against the Nazi invader for the freedom of their homeland” by Karol Tchorek, photo dated 3 February 2020.

Photo: Igor Michał Niewiadomski

4. Commemoration of Jews from Ostrów Mazowiecka at a site of memory in Treblinka, photo dated 25 May 2020.

Photo: Igor Michał Niewiadomski

5. Commemoration of Ostrów’s Jews, unveiled on 18 April 1983. Photo dated 3 February 2020.

The inscription reads “In memory of the 500 Ostrów Jews who were murdered here by the Nazis on 11 November 1939. Residents of Ostrów Mazowiecka.”

Photo: Igor Michał Niewiadomski

6. Page from the “Za Wolność i Lud” biweekly from 1968, with an article entitled *Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię* [“Help identify yet another atrocity”]. The photographs it contains document the crime committed against Ostrów Jews on 11 November 1939, near the home of Leokadia Blicharska (Ostrów Mazowiecka, 44 Warszawska Street).
mo Lt. Stanisław Łaszczyński used the photos to conduct an investigation in 1971. The original photographs are in the holdings of the Auschwitz-Birkenau Museum.

Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię

Wśród setek Polaków wysiedlonych z okolic Oświęcimia w 1940 r. była Maria Franczyk. Postawiono ją w niewolniczym mieszkaniu w barakach polonijnych obok budynków Monopolu Tytoniowego, dużego niemieckiego zakładu do produkcji obozu koncentracyjnego Auschwitz – znalazła się w obrębie tzw. Interessengebiet.

Zamieszkała we Włosienicy, miejscowości leżącej w pobliżu Monowic, w niedługim czasie Niemcy rozpoczęli tu

W drodze na egzekucję

tu budowę Buna-Werke, zakładów chemicznych koncernu IG-Farben. Do niewolniczej pracy ściągali masy Żydów, Polaków, Ukraińców, Białorusinów, Francuzów i Włochów. Tak powstał „Lager 5”. Przymusowi robotnicy znajdowali się wraz z rodzinami w prymitywnie urządzonej barakach, obok innych drutem kolczastym. Marię Franczyk odwiedziła służbami składowymi również do pracy w „Lager 5”. Miała sprzątać pomieszczenia obozowe. Po pierwszym czasie Lagerführer, Teodor Pillich, pochodzący z Wiednia, zatrudnił ją jako pomoc domową w swoim mieszkaniu. Po pracy mogła już chodzić do domu, do Włosienicy.

Kilko dni, podczas sprzątania pokoju Lagerführera, natrafila na podobne do siebie wykonane fotografie. Wywarły na niej wstrząsające wrażenie. W ogromnym zdenerwowaniu szukała z nich zabrania z sobą i wyszła do domu. Stwierdziła to tam ukryto. Zabrała ze sobą kilka, kto uczestniczył w zbrodniach dokonywanych w okupowanym kraju.

Ostatnia Maria Franczyk mieszkała w nowym osiedlu w Oświęcimiu. Wyrażając się mieszkaniu Pillich fotografierze przechowywała przez ponad 20 lat. Dojrział niedawno przekazała je pracownikom Państwowego Muzeum jako dowód hitlerowskich zbrodni.

← Przed śmiercią

↑ Tadaż strasy

← Żniwo ludobójców

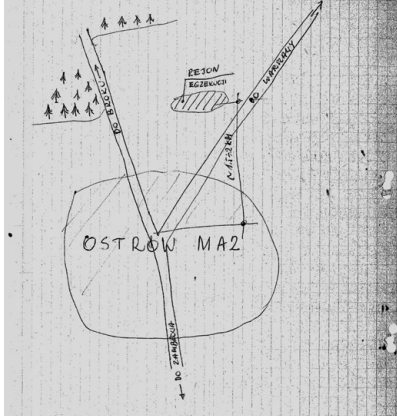
Ostatnia ofiara →

III 19 III

Among the hundreds of Poles displaced from the Oświęcim area in 1940 was Maria Franczak. She was deprived of a small apartment in barracks located next to the buildings of the Tobacco Monopoly, a large facility that found itself within the so-called Interessengebiet after the establishment of the Auschwitz concentration camp. She settled in Włosienica, a village near Monowice. The Germans soon began construction of Buna-Werke, the chemical plant of the IG-Farben [Interessens Gemeinschaft Farben-industrie Aktiengesellschaft – author's note] concern. They drew masses of people, prisoners and civilian laborers, including Poles, Ukrainians, Byelorussians, French and Italians, for slave labor. This is how the “Lager 5” was created. The forced laborers resided with their families in primitively furnished barracks, surrounded by barbed wire. Maria Franczak [misspelled “Franczyk” in the original – author's note] was also assigned by the Auschwitz Arbeitsamt to clean the camp premises in “Lager 5”. After some time, the Lagerführer [lowercase in the original – author's

note], Teodor Pillich, a native of Vienna, employed her as a domestic helper in his apartment. After work, she was able to walk home to Włosienica. One day, while cleaning the Lagerführer's room, she came across a shoebox filled with photographs. They made a shocking impression on her. With extreme uneasiness, she took several of them with her and carried them home, where she hid them carefully. None of the photos, however, were captioned. There was no doubt that they were taken by someone who participated in the crimes committed in the occupied country. Maria Franczak now lives in a new housing development in Oświęcim. She kept the photographs stolen from Pillich's apartment for more than 20 years. Only recently she handed them over to the staff of the State Museum as one more piece of evidence of Nazi crimes. We are reproducing them in the hope that someone will be found to help the Auschwitz Museum and the editors identify the victims and pinpoint the execution site (*Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię*, 1968, p. 19).

7. Minutes of the interrogation of witness Piotr Graff, Warsaw, 21 December 1965 (Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka..., n.d., p. 17). Map drawn by the witness depicting the execution site of 11 November 1939.

8. Plaque commemorating the victims of the German terror apparatus in Wyszaków, located near the former Gestapo headquarters, the so-called Willa Cudnego
Photo: Igor Michał Niewiadomski

9. Plaque commemorating the Ostrów victims at the Tadeusz Kościuszko Primary School No. 1 in Ostrów Mazowiecka.
Photo dated 3 February 2020
Photo: Igor Michał Niewiadomski

10. The former "Browar" in Ostrów – presently the Tadeusz Kościuszko Primary School No. 1 in Ostrów Mazowiecka. Photo dated 3 February 2020
Photo: Igor Michał Niewiadomski

Archival sources:

- Archives of the Institute of National Remembrance, Main Commission for the Investigation of Hitlerite Crimes (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich, AIPN GK)
 Akta w sprawie Daume Max. Podejrzany o to, że w grudniu 1939 r. rozkazał rozstrzelać 100 Polaków w Wawrze k/Warszawy, z początkiem 1940 r. rozkazał rozstrzelać przeszło 300 Polaków w Ostrowi Mazowieckiej (1946). AIPN GK, file no. 164/371.
 Ogłoszenie z dn. 11 XI 1939 o skazaniu na śmierć sprawców podpalenia w Ostrowi Mazowieckiej (1939). AIPN GK, file no. 912/11/391.
 Zestawienia miejsc straceń oraz osób poszkodowanych w czasie II wojny światowej na terenie województwa warszawskiego. Raporty, ankiety, korespondencja, oświadczenia i prasa (n.d.). AIPN GK, file no. 185/13.
- Archives of the Institute of National Remembrance, Office for the Disclosure of Archives (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Biuro Udostępniania Archiwów, AIPN BU)
 Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Warszawie, zebrane w latach 1968–1972. Ankiety dotyczące województwa warszawskiego – xv. Powiat Wyszków: ankiety (1968–1972). AIPN BU, file no. 2448/1072.
 Odpis Wyroku Sądu Wojewódzkiego dla Województwa Warszawskiego w Warszawie z dnia 09.03.1959 r. w postępowaniu karnym przeciwko: Erich Koch (1959). AIPN BU, file no. 2586/233.
- Archives of the Jewish Historical Institute (Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, AŻIH)
 Losy Żydów Ostrowi Mazowieckiej podczas okupacji niemieckiej (1939). AŻIH, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady, file no. 301/738.
- Bundesarchiv in Ludwigsburg (BArch Ludwigsburg)
 Hessisches Landeskriminalamt do Zentrale Stelle Ludwigsburg, 18.03.1960 (1960). BArch Ludwigsburg, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, file no. B 162/4852, Bl. 175.
- Bundesarchiv in Marburg (BArch Marburg)
 Flusübergang und Ortsgefecht am Bug, 09.09.1939 (1939). BA Marburg, 1. Kavallerie-Division, file no. RH 29-1/59.
- Institute of National Remembrance – investigations
 Akta prowadzone w sprawie zbrodni popełnianych na terenie powiatów ostrołęckiego i ostrowio-mazowieckiego w latach 1939–1945 przez funkcjonariuszy hitlerowskich władz okupacyjnych (1969). IPN, case no. S/19/14/Zn. [formerly file no. Ds 54/71/Ok. W-wa, vol. 3 substitute].
 Akta w sprawie podpalenia miasta Ostrów Mazowiecka – mord kilkuset żydów w lesie ostrowskim 11.11.1939 roku (n.d.). IPN, case no. S/139/Zn.
 Akta w sprawie zbrodni hitlerowskich wobec Polaków, Rosjan i Żydów jakie miały miejsce w okresie od listopada 1939 roku do września 1944 roku, a popełnione zostały przez funkcjonariuszy hitlerowskiego okupanta działających na tym terenie (1946). IPN, case no. S/82/10/Zn].
- State Archives in Warsaw (Archiwum Państwowe w Warszawie, APW)
 Bevölkerungsstatistiken, Einwohnerzahlen. Spisy ludności w powiecie (1939). APW, Starostwo Powiatowe w Ostrowi Mazowieckiej, file no. 72/489/140.
 Lagenberichte des Landrats in Ostrow für d. M-te 09.1939–06.1940. 2/ Bericht an dem Chef der Zivilverwaltung Sonderstab Südostpreussen in Zichenau von 28.10.1939 (1940). APW, Starostwo Powiatowe w Ostrowi Mazowieckiej, file no. 72/489/16.
 Protokół o tragedii żydowskiej społeczności w Ostrowi Mazowieckiej na początku listopada 1939 roku, 21.01.1949 (1949). AŻIH, file no. 301/4099,

Source publications:

- Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund und Summarischen Bevölkerungsbstandsaufnahme am 1. März 1943* (1943). Krakau: Statistischen Amt des Generalgouvernements.

- Decree of 10 November 1945 on the Main Commission and District Commissions for Investigation of German Crimes in Poland (1945). *Journal of Laws of 1945*, no. 51, item 293.
- Decree of the Polish Committee for National Liberation of 31 August 1944 on the punishment of fascist-Hitlerian criminals guilty of the murder and abuse of civilians and prisoners of war, and of traitors to the Polish Nation (1944). *Journal of Laws of 1944*, no. 4, item 16.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie* (1938). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: wyniki ostateczne opracowania spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. w postaci skróconej dla wszystkich województw, powiatów i miast powyżej 20 000 mieszkańców Rzeczypospolitej Polskiej (1938). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Law of 9 April 1938 on changing the boundaries of the Białystok, Kielce, Lublin, Łódź and Warsaw voivodships (1938). *Journal of Laws of 1938*, no. 27, item 240.
- Militärstrafgesetzbuch (MStGB) vom 20. Juni 1872 (1872).
- Pomóżcie zidentyfikować jeszcze jedną zbrodnię (1968). *Za Wolność i Lud*, no. 11 (319), 15 June, p. 19.

Publications:

- Bartniczak, M. (1974). Eksterminacja ludności w pow. Ostrowi Maz. (1939–1945), *Rocznik Mazowiecki*, vol. 5, pp. 147–213.
- Bartniczak, M. (1975). Podziały administracyjne w powiecie Ostrów Mazowiecka. *Zarys historyczny*. In: S. Russocki (ed.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (pp. 277–317). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bartniczak, M. (1984). *Od Andrzeja do Pecynki 1939–1944*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bartoszewski, W. (1970). *Warszawski pierścień śmierci 1939–1944*. Warszawa: Wydawnictwo „Interpress”.
- Böhler, J. (2009). *Zbrodnie Wehrmacht w Polsce. Wrzesień 1939, wojna totalna* (transl. by P. Pieńkowska-Wiederkehr). Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Browning, Ch. R. (2003). *Die Entfesselung der „Endlösung”*. *Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942*. München: Propyläen Verlag.
- Curilla, W. (2011). *Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei 1939–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag.
- Dobroński, A. (1988). *Ostrów Mazowiecka. Zarys dziejów*. Ostrów Mazowiecka: Stacja Naukowa Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Dymek, B. (1975). *Ostrów Mazowiecka w latach 1918–1939*. In: S. Russocki (ed.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (pp. 205–224). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Eberhardt, P. (2000). *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk.
- Engelking, B. (2007). *Życie codzienne Żydów w miasteczkach dystryktu warszawskiego*. In: B. Engelking, J. Leociak & D. Libionka (eds.), *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim* (pp. 119–221). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Gawin, M. (2013/2014). Pensjonat Jadwigi Długoborskiej, *Teologia polityczna*, no. 7, pp. 159–179.
- Jasiński, Ł. (2018). *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*. Gdańsk–Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Kazimierski, J. (1975). *Lata wojny i okupacji (1939–1944)*. In: S. Russocki (ed.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (pp. 226–240). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Klemp, S. (2005). „Nicht ermittelt”. *Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz – Ein Handbuch*. Essen: Klartext.
- Koszyła, Z. (1967). *Wrzesień 1939 r. na Białostocczyźnie*. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe.
- Landau, L. (1962). *Kronika lat wojny i okupacji*, vol. 1: *Wrzesień 1939 – listopad 1940*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lityński, A. (2005). *Historia prawa Polski Ludowej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze „LexisNexis”.
- Loftus, E. F. (1993). The Reality of Repressed Memories, *American Psychologist*, vol. 48, no. 5, pp. 518–537.

- Madajczyk, C. (1970). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, vol. I–II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ringelblum, E. (1983). *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939–styczeń 1943* (intro. and ed. A. Eisenbach, transl. from Yiddish by A. Rutkowski). Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Roth, M. & Schmidt, A. (2013). *Judenmord in Ostrow Mazowiecka. Tat und Ahndung*. Berlin: Metropol.
- Rusiniak, M. (2008). *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Sendyka, R. (2013). Pryzma – zrozumieć nie-miejsce pamięci (*non-lieux de mémoire*), *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*, no. 1–2, pp. 323–344.
- Skorwider-Skiba, D. (1975). *Ruch oporu w powiecie Ostrów Mazowiecka w świetle źródeł niemieckich. Charakterystyka powiatu, władz administracyjnych i policyjnych*. In: S. Russocki (ed.), *Ostrów Mazowiecka. Z dziejów miasta i powiatu* (pp. 389–436). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szczepański, J. (1993). *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*. Warszawa: Pułtuskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Towarzystwo Miłośników Makowa Mazowieckiego.
- Szczepański, J. (1998). *Dzieje Wyszkowa i okolic*. Warszawa: Mazowieckie Towarzystwo Kultury Ośrodek Badań Naukowych im. Stanisława Herbsta.
- Sztejnberg, I. (1960). *Poalei-Zion* zs. In: A. L. Margolis-Margalit (ed.), *Memorial Book of the Community of Ostrow-Mazowiecka (Ostrów Mazowiecka, Poland)* (transl. by J. Ostroff Goldstein) (pp. 281–285). Tel Aviv: n.p. Source: <https://www.jewishgen.org/yizkor/ostrow/ost270.html#Page281> [accessed: 16.11.2022].
- Urynowicz, M. (2002). *Ludność żydowska w Jedwabnem. Zmiany demograficzne od końca XIX wieku do 1941 roku na tle regionu łomżyńskiego*. In: P. Machcewicz & K. Persak (eds.) *Wokół Jedwabnego*, vol. I: *Studia* (pp. 83–104). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

The Banking Sector in the Service of the Communist Authorities (1944–1949)

Janusz Kaliński

ORCID ID: 0000-0001-9046-3882
SGH Warsaw School of Economics in Warsaw

Abstract

In banking, unlike in industry, the Communist authorities withdrew from programmatic nationalization, and instead decided to liquidate private credit institutions. They considered that this would allow them to achieve control over the banking system without having to pay compensation to foreign capital, which was strongly present in Poland. Their belief was reinforced by the existence, already in the inter-war period, of a large group of state-owned banks (e.g., Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK), Państwowy Bank Rolny (PBR), Poczтовая Kasa Oszczędności (PKO)), which was strengthened by the establishment of Narodowy Bank Polski (NBP) as the country's central bank in 1945. Another significant element was the subordination of numerous co-operative banks and credit unions to the state. In consequence, by 1949, the Communist authorities had taken complete possession of the banking sector and rebuilt it along the Soviet pattern, in line with the requirements of the centrally planned economy.

The present article focuses on changes made in the banking system as an element in the shaping of the centrally planned economy in post-war Poland, and accents the specific conditions of the process, i.e., the liquidation of private banking and its replacement with state-controlled institutions. For this purpose, the authorities made use of the legacy of the Second Polish Republic, in whose economy state banking had played an important role. However, just as in other sectors of the economy, of primary importance were the political decisions taken in Moscow and then implemented in Poland by the local Communists. These determined both the directions of change, and the nature of the newly established institutions and their staffing. The banking system created in Poland in the second half of the 1940s reflected the patterns functioning in the Soviet Union and its other satellite states.

Transformations of the Banking System

In so-called Lublin Poland, the rebirth of economic life was accompanied by the launching of private credit institutions. The following were established in short order: the Lublin branch of Bank Handlowy w Warszawie S.A. (BHW S.A.), a branch of Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A. (BZSZ S.A.), Kasa Przemysłowców i Rolników Lubelskich, and Spółdzielczy Bank Mieszczański w Przemyślu. Initially, they enjoyed the trust of the new authorities, which was reflected in various facilitations of the exchange of “Kraków” zlotys, printed by the occupation Bank of Issue in Poland (German *Emissionbank in Polen*) with its seat in Kraków, for money signed by the NBP, then in the course of establishment. Neither were there any official calls for the nationalization of the banking sector – as had been the case with industry. Gradually, however, various pre-war state-owned banks – among them Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK) and Państwowy Bank Rolny (PBR) – started opening their own branches, thus creating competition for the private and co-operative banking institutions (Bank Spółdzielczy “Społem,” Centralna Kasa Spółek Rolniczych, and diverse other banks and credit unions). Whereas the opening of branches of the state-owned Pocztaowa Kasa Oszczędności (PKO) was delayed, which resulted from the conviction that the pauperized society had a low savings potential. No place was envisaged in the new reality for Bank Polska Kasa Opieki S.A. (Bank PKO S.A.), which was also state-owned and before the war had handled incoming currency transfers. The prevailing belief was that the existing state-owned banks would be able to provide the requisite financial support for the authorities. Zbigniew Landau has explained that no nationalizing initiatives were undertaken because of the significant role of state-owned banks – even though the Manifesto of the Polish Committee of National Liberation had provided for the subordination of private banks to Provisional State Management

(Landau, 1969, pp. 701 ff.; Landau, 1994, pp. 133 ff.; Landau & Tomaszewski, 2002, p. 112).

However, when the Communists took over the areas west of the River Wisła, their approach to the region's reviving private banking sector became noticeably different, with leading activists of the Polish Workers' Party and the Polish Socialist Party making numerous statements calling for its nationalization. Meanwhile, private banks were not granted permission to exchange "Kraków" zlotys, and this put them in a precarious financial situation. Only a few of those which commenced business operations survived this difficult time. They included, among others, Międzynarodowy Bank Handlowy w Katowicach, the Kraków branch of Akcyjny Bank Hipoteczny we Lwowie, and the branch of Śląski Zakład Kredytowy S.A. in Bielsko (Landau, 1969, p. 706). It is probable that at the time, the authorities came to the conclusion that the nationalization of banks was not indispensable, and that they could achieve a similar systemic effect, i.e., the subordination of the banking sector to the state, by supporting state and co-operative banking, while simultaneously applying economic pressure or administrative measures (for example, refusing to grant licenses) that would lead to the liquidation of private banking.

In accordance with the principles of the planned economy, which was being gradually implemented, steps were taken to bring about the specialization of credit institutions. As regards state banks, the BGK was made to focus on financing state-owned industry, the PBR on agricultural production and the agri-food industry, the PKO, which was launched in April 1945, on handling the savings of the population, and Bank PKO S.A. on providing agency services in the transfer of money orders from the Polish expatriate community. Municipal banks, and among them Polski Bank Komunalny S.A. w Warszawie (PBK S.A.) and Komunalny Bank Kredytowy w Poznaniu (KBK), were instructed to provide financial services for local governments and their enterprises. Municipal savings funds (Komunalne Kasy Oszczędności), which operated in individual cities and communes and were associated territorially in PBK S.A. or the KBK, performed functions analogous to the PKO. Whereas co-operative banks and credit unions, subordinated organizationally to Bank Spółdzielczy "Społem," BZSZ S.A. and Centralna Kasa Spółek Rolniczych, received savings and financed rural and municipal co-operatives. Bank Spółdzielczy dla Produktywizacji Żydów fulfilled a special role, providing financial services to the few existing Jewish communities. The private banking sector financed private industry (BHW S.A.), as well as small-scale industry, co-operatives and handicrafts (BZSZ S.A.). At the same time, a rule was introduced whereby each business entity could be credited by only one bank, with needs related to the reconstruction of the country being given absolute priority. Banks that had previously used "old" (pre-war) and "new" (wartime) occupation accounts were now obligated to open an additional – "Polish" – account. Credit campaigns aimed at financing revolving

assets were carried out by discounting bills of exchange. In September 1945, the BGK started granting investment and repair credits, while the PBR began to focus on loans for fertilizer and seeds (Bieńkowski, 2003, p. 95; Landau, 1994, p. 134; Landau, 1974, pp. 99–100; Landau & Tomaszewski, 2002, pp. 112–113; Pruss, 1964, p. 72; Regulation of the Head of the Government Department of the National Economy and Finances of 5 October 1944 on banking activities in areas liberated from occupation, 1944).

At the beginning of 1946, following the adoption of the Act on the transferral to State ownership of the key branches of the national economy, it became legally possible to nationalize the banking sector. The opportunity was passed over, however, and instead it was decided to commence liquidation proceedings on the basis of the modified pre-war banking law (Regulation of the President of the Republic of Poland of 17 March 1928 on the banking law, 1928; Decree of 18 December 1945 on the amendment of certain provisions of the Regulation of the President of the Republic of Poland of 17 March 1928 on the banking law, 1946). Soon, the licenses of sixteen banks were revoked, among them of Bank Amerykański w Polsce S.A., Bank Cukrownictwa S.A., Bank Dyskontowy Warszawski S.A., Powszechny Bank Kredytowy S.A., Powszechny Bank Związkowy w Polsce S.A., and Śląski Zakład Kredytowy S.A. Subsequently, liquidation affected twenty-three banking houses and twenty-four exchange offices. Liquidators were appointed for the selected credit institutions, and they acted pursuant to the applicable provisions of banking and commercial law (Landau, 1972, p. 40; Landau, 1974, p. 103).

The course of changes made in the banking sector immediately after the war clearly indicated that the authorities had abandoned the nationalization of banks. This was due mainly to economic reasons. After the war, private banks were very weak financially, and so their communization would not have brought much benefit to the state. What is more, nationalization would have necessitated paying compensation to foreign capital, who had owned as much as 39% of the pre-war share capital of banks. Thus, it was decided that a thorough reorganization would be a more convenient way of subordinating credit institutions to the state, as it allowed for the liquidation of many private banks, the subordination of co-operative banks, and, first and foremost, the consolidation of state banking (Landau, 1969, p. 710).

Of key importance for the creation of a large state-controlled banking sector was the establishment of a new issuing institution. The requisite preparations had been made already in August 1944, and its name – Narodowy Bank Polski (NBP) – duly appeared on banknotes printed in the Soviet Union for the Polish Committee of National Liberation and the Red Army units stationed on Polish soil. The NBP's statutes were modeled after those of the pre-war Bank Polski S.A., however with one fundamental modification – the introduction of state ownership. The new issuing institution commenced operations following promulgation of the Decree

of 15 January 1945 on the National Bank of Poland. It was granted the exclusive right to print banknotes, the quantity and denominations of which were to be determined by the Council of Ministers. Emissions were secured against the entirety of the state's assets and all revenues of the State Treasury. Banknotes in circulation were to be backed by gold and foreign currencies (Kucharski, 1964, p. 27).

Initially, the NBP financed commercial banks by discounting bills of exchange, thus acting like a central bank. From the beginning of 1946, when it took over the provision of short-term loans for selected branches of state industry from the BGK, it also began to play the role of a lending bank for the national economy. By the end of 1947, the NBP granted revolving credits to all state-owned enterprises that did not receive direct budgetary financing. The exception here were construction and installation companies, which were credited by the BGK, and agri-food enterprises, which were handled by the PBR. Through its lending operations, NBP gained access to the business operations of most state-owned production entities, which allowed it to take over and centralize their free financial resources (Landau, 1974, pp. 109 ff.).

Within the framework of the tri-sector system that was respected (also in other areas) for the first few post-war years, co-operative banking was recognized as a constituent element of the state-controlled sector. However, centralist tendencies began to appear already in 1946, with co-operatives being gradually deprived of autonomy following the establishment of Bank Gospodarstwa Spółdzielczego (BGS) in place of Centralna Kasa Spółek Rolniczych and Bank Spółdzielczy "Społem." The BGS assumed the role of a central office for numerous banks and credit unions, offering investment and revolving credits to co-operatives, farmers and craftsmen, and concentrating the financial turnover of all co-operatives and their head offices (Bieńkowski, 2003, p. 95; Landau, 1974, p. 109).

In 1948, the political changes aimed at creating a centrally managed economy resulted in the initiation of a fundamental reform of the banking sector. Its directions were determined by the Resolution of the Council of Ministers of 21 August 1947 on the principles of the financial system in the planned economy. This introduced a State Financial Plan, the banking section of which was based on the following premises: the maximum concentration of financial resources in order to enable their centralized allocation, the subordination of the credit apparatus to the Minister of the Treasury, the unification of banking regulations and the separation of competences, and the liquidation of pre-1945 accounts in banks ("old" and "new"). Furthermore, the resolution established three new general principles: the concentration of a company's financial resources in one bank, a ban on keeping cash in excess of set limits, a ban on mutual crediting by state-owned enterprises, and the division of financial resources into those that are required by law and those that are supplementary

(Kostowski & Szczepaniec, 1972, p. 189; Resolution of the Council of Ministers of 21 August 1947 on the principles of the financial system, 1947).

It also defined competences as regards elaborating and inspecting the implementation of credit plans, sanctioned the direct supply of working capital to state-owned enterprises by the NBP (with the exception of construction and installation companies), and, finally, determined that, in addition to the bank of issue, the following banks would act as central credit institutions: the BGK, PBR, PKO and BGS, BHW S.A., BZSZ S.A., and Bank Komunalny (BK), which was to be launched in the near future. As part of the deepening of the specialization of credit institutions, it was intended to concentrate the entirety of financing of non-agricultural investments under the State Investment Plan – including the provision of working capital to construction and installation enterprises – within the BGK. The financing of the production and sale of crops and produce, as well as investments in rural areas, was entrusted to the PBR, while the BGS was to become the financial head office for all small-scale credit unions. Local government associations received guarantees for loans taken out from PBK S.A. and the KBK until the establishment of the BK. Whereas private enterprises were allowed to draw credit from BHW S.A. and BZSZ S.A. (Dietrich, 1948, pp. 59 ff.; Resolution of the Council of Ministers of 21 August 1947 on the principles of the financial system, 1947).

The reform of the banking system was carried out from the autumn of 1948 to the beginning of 1950, while some corrections were made in 1951. Its legal basis were three decrees issued on 25 October 1948 (on the principles of and procedure for effecting the liquidation of certain banking enterprises; on the principles of and procedure for effecting the liquidation of certain long-term credit institutions; and on the reform of the banking system). Two of them regulated the ongoing liquidation of selected private credit institutions, and the third introduced significant structural changes to the banking sector. Its core was now to comprise six specialized state credit institutions: Narodowy Bank Polski, Bank Inwestycyjny, Bank Rolny, Bank Komunalny, Bank Rzemiosła i Handlu, and Powszechna Kasa Oszczędności. It was also allowed for banks to function as joint-stock companies and credit unions. The decree on the reform of the banking sector failed to mention the credit institutions listed in the August resolution, namely, the BGK, PBR and BGS, BHW S.A., and BZSZ S.A.

In addition to issuing banknotes and granting revolving credits to all state-owned enterprises, the NBP was to handle the entire cash turnover of the State Treasury, plan credit facilities, and control all aspects of the state financial system. Its tasks included making trade and currency transaction settlements with abroad. The reform of 1948 strongly emphasized the superior role of the NBP in relation to other banks and co-operative credit unions (Jeziński & Leszczyńska, 2001, pp. 27 ff.). Its systemic importance consisted in the elimination of the two-tier banking system, which is typical of the market economy and serves to separate

the centralized and commercial banking sectors. The NBP was given the status of a monobank that combined the functions of a central and a commercial bank.

On 1 November 1949, Bank Inwestycyjny (BI) commenced operations on the basis of the agencies and assets of the liquidated BGK. It concentrated financial resources intended for investments, and managed their allocation. Specifically, it financed construction and installation companies, and was entitled to issue bonds. The BI also performed inspectional functions with respect to state investment activities (Kaliński, 1991, pp. 1–2). Bank Komunalny (BK), which took over the branches and financial assets of PBK S.A. and the KBK, was launched on the same day. It was tasked with financing local government investments and economic institutions, and handling the Local Government Equalization Fund (Regulation of the Minister of the Treasury of 20 October 1949 on the commencement of business operations by Bank Komunalny, 1949; Regulation of the Minister of the Treasury of 29 October 1949 on the transferral to Bank Komunalny by Polski Bank Komunalny S.A. w Warszawie and by Komunalny Związek Kredytowy w Poznaniu together with Komunalny Bank Kredytowy w Poznaniu of assets and liabilities covered by the so-called Polish Account, and on the placement of these institutions in liquidation, 1949).

Three other banks – Powszechna Kasa Oszczędności (PKO), formed using the resources of the liquidated Poczтовая Kasa Oszczędności, Bank Rolny (BR), established on the basis of the PBR, and Bank Rzemiosła i Handlu (BRiH), which took over the assets and staff of BZSZ S.A. – commenced business operations a few months later, on 1 January 1950. Similarly to its predecessor, the new PKO organized a nationwide savings system for the population and handled money transfers and check transactions, and additionally exercised supervision over employee credit unions. The BR financed current and investment operations in agriculture and forestry, while at the same time controlling their financial management, and also supervised communal credit unions.

The decree on the reform of the banking system provided that certain banks – including Bank Polski S.A. (BP S.A.), a pre-war central bank now deprived of its issuing function, and Bank PKO S.A. – were to continue functioning as joint-stock companies. Furthermore, plans were made to establish another joint-stock company, Bank Handlu Zagranicznego, modeled on the Soviet pattern. In practice, however, duties of this type were gradually taken over by BHW S.A., which had initially been scheduled for liquidation. It was tasked with financing of foreign trade and maritime and port services, and with exercising control over participating enterprises (Jaworski, 1958, p. 143; Kostowski & Szczepaniec, 1972, p. 187; Landau & Tomaszewski, 1970, p. 175).

The co-operative credit institutions established by the decree on the reform of the banking system were deprived of any serious economic importance. Credit unions – Gminne Kasy Spółdzielcze, Pracownicze Kasy

Spółdzielcze and Miejskie Spółdzielnie Kredytowe – were all subordinated to state banks (the BR, BRiH and PKO). They serviced the immediate financial needs of the peasant population and of corporate workers and handicraftsmen in the cities. The previously mentioned Bank Spółdzielczy dla Produktywizacji Żydów continued in business until 1950.

As part of the banking system reform of 1948, the BGK and BGS, BZSZ S.A., Poczтовая Kasa Oszczędności, PBK S.A., KBK, and the Komunalne Kasy Oszczędności, Gminne Kasy Oszczędnościowo-Pożyczkowe and Kasy Przejrzystości credit unions – to name but a few – were all liquidated. Interestingly, the same fate soon befell some of the new credit institutions, for example, the BRiH (in 1950), due to the elimination of the private sector in cities, and the Miejskie Spółdzielnie Kredytowe and Pracownicze Kasy Spółdzielcze. In 1951, following the liquidation of local government in Poland, Bank Komunalny ended its short-lived existence (Bieńkowski, 2003, p. 96; Landau, 1974, pp. 112–113).

The banking reform of 1948, together with the corrections made in the following year, retained certain of the credit institutions, however it liquidated many, which were replaced with new institutions that were often similar in nature. In general, the number of banks and their local offices decreased, while the state sector was significantly strengthened. A network of specialized entities was established, strongly linked to the centrally planned economic system. Banking was centralized and its two-tier structure eliminated, which corresponded to the solutions functioning in the banking system of the Soviet Union. The competences of the NBP with regard to cash flow and cash transaction planning, payment transactions with abroad, and the concentration of free financial resources of the national economy, were expanded considerably (Jaworski, 1958, pp. 154 ff.).

Table 1. Network of credit and savings institutions operating as on 31 December 1949

Banks	Number of branches
Narodowy Bank Polski	110
Bank Inwestycyjny	31
Państwowy Bank Rolny	328
Poczтовая Kasa Oszczędności	24
Bank Komunalny	14
Bank Handlowy w Warszawie S.A.	5
Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A.	41
Bank Polska Kasa Opieki S.A.	5*

* branches and agencies located abroad

Source: *Rocznik Statystyczny*, 1950, p. 97.

From 1947, direct credits were the basic tool through which banks supplied the economy with funds. A ban was introduced on the use of bills of exchange and credit transactions between entities of the state-controlled economy. Only private businesses continued to receive loans through the discounting of bills of exchange (Pruss, 1964, pp. 67 ff.). This created a basis for strengthening the control of banks over the operations of enterprises and the organized regulation of the credit policies followed by banks. The first plan covering the entirety of lending activities was elaborated in 1948. But while it outlined tasks concerning the distribution of resources, it was not linked to other banking functions. The lack of appropriate analytical data from enterprises meant that the credit plan turned out to be unrealistic, however it allowed the NBP to implement the tenets of state policy relating to the provision of support for the state-controlled economy and small peasantry, and limiting entities that were considered as capitalist (Jaworski, 1958, pp. 130 ff.).

The banking reform of 1948 was a major step towards adapting the credit apparatus to the emerging centrally managed economy. Banking was strongly subordinated to state policy and economic planning. Numerous organizational and systemic solutions were based decidedly on Soviet models and experiences.

The Functioning of the Banking System

On the eve of the new post-war era of banking, the function of the central bank was formally performed by the pre-war BP S.A., whose headquarters were located in London. The decree establishing Narodowy Bank Polski unlawfully withdrew BP S.A.'s emission rights, although other of its functions were retained, for example, those related to the disposal of gold deposited abroad. This allowed BP S.A. to continue in business until its liquidation in 1951 (Leszczyńska, 2010, pp. 41–42). However, it was the state-owned NBP, which in the years 1945–1949 was headed by Edward Droźniak, a member of the pro-Communist Polish Socialist Party, that played a decisive role in the banking system. The NBP, connected personally with the Ministry of the Treasury (the bank's president was at once a deputy minister), was completely dependent on the government and implemented its monetary policy. The organizational structure of the bank, initially analogous to that of the pre-war central bank, began to change as the reform of the banking system progressed. By 1949, three departments were formed (General, Credit, Foreign), accompanied by several independent sections and offices (among others the Issuing Treasury and the Economic Section). Whereas the number of the bank's branches, initially stable (seventy-four), started to grow from 1948, rising to 110 by the end of 1949 (Jeziński & Leszczyńska, 2001, pp. 72 ff.).

As regards cash transactions, the banknotes issued by NBP were supplied to the market in the form of wages, salaries, social benefits, financing for the purchase of agricultural produce, insurance payments, loans, withdrawals of savings, etc., and returned to the banking system through purchases of goods and services, payments of taxes and duties, saving deposits, etc. Minor settlements between enterprises and institutions were made in cash. Transactions between enterprises and institutions of the state-controlled sector and between these entities and banks were realized on a cashless basis, and, as such, enjoyed considerable popularity. Permits issued by the NBP introduced low cash withdrawal limits, while the majority of transactions were carried out using settlement checks or transfer orders. Natural persons were allowed to open accounts with BZSZ S.A., and with the BRiH following its liquidation.

Despite this, emissions of cash grew rapidly, particularly in the years 1945–1946, totaling in excess of 60 billion PLN, whereas between 1947 and 1949 they almost doubled, increasing from 91.5 billion PLN to 171.9 billion PLN respectively (Hagemejer & Przelaskowski, 1968, p. 97; *Rocznik Statystyczny*, 1947, p. 121).

The strengthening of the NBP's position as a monobank resulted in high lending dynamics, which also testified to the progress being achieved in the reconstruction of the country. The largest amounts (50.7% of all credits granted by the NBP in 1949) were directed to state industry and the head offices handling its supply and sales. The co-operative movement, which in 1948 lost its financial base, namely, the BGS, and was forced to use state loans, came in second (17.3%). Third place was taken by state domestic and foreign trade (16.6% of all loans), which at the time was being expanded. The sizable increase in the number of agricultural loans in 1949 directly reflected the financial support provided by the state for political change in the countryside. More than 85% of a total amount exceeding 65 billion PLN was transferred to state-controlled agriculture. This was accompanied by a concomitant decrease in the supply of credit facilities to municipal and private enterprises in cities; in 1949, they utilized 0.1% and 8% of all NBP loans respectively (calculation on the basis of Table 2).

Table 2. Credit campaign of the NBP in the years 1947–1949
(as on 31 December, in millions of PLN)

	1947	1948	1949
Total	133,753	241,384	551,320
of which:			
state industry	78,376	92,089	279,785
state trade	6,948	36,970	35,971

foreign trade central offices	7,211	37,956	55,743
transport	-	1,000	7,697
co-operatives	25,995	45,094	95,380
municipal economic organizations	717	1,179	675
municipal private sector	6,565	6,758	4,431
agriculture	3,957	15,444	65,035
of which: private farmsteads	2,982	4,717	9,485
various	3,984	4,194	6,603

Source: Jezierski & Leszczyńska, 2001, p. 195.

In the years 1947–1949, indirect loans were initially predominant in the NBP's credit structure, accounting for 59.1% of all loans in 1947, and for 63.4% in 1948. This was due to the extensive use of refinancing credits (86.2 billion PLN in 1947), which was subsequently limited by the banking reform of 1948. In 1949, the share of indirect loans decreased to 39%, while direct lending by the NBP to the economy from budgetary funds increased significantly (Jezierski & Leszczyńska, 2001, p. 198), testifying to growing centralist tendencies in the economy.

As regards commercial state-owned banks, the BGK's Lublin branch was opened already in August 1944, followed by the Rzeszów branch in September. In line with post-war credit policy, the bank was granted the privilege of lending to state-owned industry (with the exception of the agri-food industry), which continued on a path of quantitative expansion. This made it the second largest credit institution after the bank of issue. In 1944, due to difficulties in obtaining adequate working capital, the activities of these two branches were limited. Total deposits related to the transferral of funds from the Government Department of the National Economy and Finance to specific enterprises amounted to 96.4 million PLN, but loans granted only to 2.9 million PLN. In 1945, further branches of the BGK were established in various Polish cities, while its head office was opened in Łódź. Its transfer to Warsaw, to renovated buildings, lasted until mid-1947. In early 1945, the bank received a loan from the Ministry of the Treasury to expand its operations. It provided revolving credits to state-owned enterprises through the discounting of bills of exchange and in the form of term loans against collateral, obtaining the necessary funds from NBP rediscounts. In the summer of 1945, as a result of efforts initiated by the BGK, its area of activity was expanded to include the reconstruction and redevelopment of cities. The bank was permitted to grant medium-term loans for investments and renovation and repair work on the basis of orders placed by the Ministry of the Treasury. At the

end of the year, deposits amounted to 1.8 billion PLN, and loans granted to 5.2 billion PLN. Credits were utilized mainly by the coal, metallurgical and textile industries (Landau, 1998, pp. 221 ff.).

The following years brought an increase in deposits, investments and loans. Deposits came from the resources of entities which used the services of the BGK, and from the savings of the broad population. In the years 1946–1948, they increased from 9.7 billion PLN to 43.9 billion PLN, however this was by no means enough to meet the demand for credit. Over time, the BGK's resources were supplemented with deposits from the Ministry of Reconstruction and the Ministry of the Treasury, the Industrial Investment and Business Fund of the Recovered Territories, the State Depreciation Fund, the State Investment Fund, and, temporarily, from the Social Savings Fund, as well with funds generated from the sale of a part of the supplies delivered by UNRRA. Until 1947 – that is, while it was still legally possible – credits were obtained through the discounting of bills of exchange with NBP; use was also made of refinancing credits provided by the central bank. The assets of the BGK increased from 3.6 billion Polish PLN in 1946 to 118 billion Polish PLN in 1948 (Landau, 1998, pp. 233–234).

Table 3. Credit facilities provided by the BGK in the years 1944–1949 (in millions of PLN)

Years	Credit facilities in total	Revolving credit facilities	Investment credit facilities
1944	3	n.d.	n.d.
1945	5,202	n.d.	n.d.
1946	33,860	11,007	22,853
1947	102,940	29,370	73,570
1948	214,710	39,350	175,360
1949	17,083	17,083	-

Source: Landau, 1998, p. 235.

Initially, the BGK granted both revolving and investments credits to enterprises from the public sector (with the exception of the agri-food industry). In 1948, investment loans accounted for 81.7% of the BGK's entire credit portfolio, and for 82.6% of all investment loans granted. This clearly placed the BGK in the role of an investment bank. In 1949, following the introduction of fresh banking regulations, it lost the right to credit investments financed directly from the state budget. Furthermore, the BGK's pool of revolving credits was decreased in favor of those provided by

the NBP. At the same time, work was underway on the BGK's takeover by the BI, which had been established by one of the decrees of October 1948; the buyout was completed by the end of October 1949 (Landau, 1998, pp. 235–248).

Initially, the PBR took over the financing of investment and revolving credits for the countryside and the agricultural industry, administered the State Land Fund, and carried out special credit campaigns commissioned by the Ministry of Agriculture and Agricultural Reforms and the Ministry of the Treasury (Kłusek, 2013, p. 187). Its tasks were precised by the aforementioned Resolution of the Council of Ministers of 21 August 1947 on the principles of the financial system: "Państwowy Bank Rolny finances the production and sale of agricultural produce and products of the agricultural industry, and also the investment campaign related to the system of agriculture. Państwowy Bank Rolny may, this on the basis of a resolution of the Council of Ministers, issue bonds for investment purposes. Państwowy Bank Rolny may use the network of the Komunalne Kasy Oszczędności credit unions" (Resolution of the Council of Ministers of 21 August 1947 on the principles of the financial system, 1947).

The PBR granted short-term and medium-term loans, mainly boosting agricultural production (among others for colonization, tillage, breeding, and purchases of fertilizer), however its clients also included commercial industrial enterprises (Polskie Zakłady Zbożowe, Centrala Mięсна, Centrala Rybna), and industrial enterprises active in the agricultural sector – especially those engaged in the production of food. Towards the end of its existence, it became involved in the large-scale distribution of medium-term loans for individual farmers (Kłusek, 2013, p. 258). In the years 1946–1949, the value of loans granted by the PBR increased from 10 billion PLN to 275 billion PLN, with revolving credits dominating throughout the period (54% in 1949) (*Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, 1948, p. 672; *Rocznik Statystyczny*, 1950, p. 99).

In 1945, Poczтовая Kasa Oszczędności undertook the collection of funds necessary for its own functioning, among others taking out a loan with the BGK and leasing the "Metropol" hotel in Kraków, which belonged to the latter. Kraków then became the location of the bank's seat, which was moved to Warsaw only towards the end of 1946. The PKO's tasks were defined in the aforementioned resolution of 21 August 1947: "Poczтовая Kasa Oszczędności will handle postal non-cash transactions and act as a storage center of financial resources. Pursuant to the Resolution of the Council of Ministers, Poczтовая Kasa Oszczędności may purchase bonds issued by public long-term credit institutions for investment purposes" (Resolution of the Council of Ministers of 21 August 1947 on the principles of the financial system, 1947).

In practice, due to the pauperization brought on Polish society by the war, activities focused not on the accumulation of savings, but on

check transactions. In the years 1945–1949, turnover on check accounts grew dynamically, and in the final year of the period totaled no less than 3,102 billion PLN, while balances on check accounts rose from 1.4 billion PLN in December 1945 to 18 billion PLN in December 1949. This undoubted success was impacted by the rebirth of economic life and the authorities' decision to force wide-spread usage of non-cash transactions. The issue of passbooks commenced in August 1945, while the *Szkolne Kasy Oszczędności* savings schemes were reactivated in 1947. Campaigns encouraging society to save were intensified, with special offers targeting members of the "Służba Polsce" youth labor brigades and heroes of Socialist labor. The results, however, were modest, and in 1946 there were only 6,600 passbooks for a total of 49 million PLN of deposits, while at the end of 1948 there were 43,300 for a total of 317 million PLN of deposits. Savings deposited with the PKO increased markedly only in 1949. The number of passbooks issued exceeded 270,000, with the value of deposits totaling 1.5 billion PLN. This was directly connected to the banking reform and the administrative decision to transfer savings deposits from other banks to the PKO. During this forced relocation, deposits were withdrawn en masse (for example, no less than 81% from the BGK), and this had a negative impact on the entire savings system. Given the progress of inflation, the low interest rate on deposits, too, did not encourage people to save. Initially, the rate was 3% per year, while from January 1948 it was decreased to just 1% per year. Only deposits requiring three months' notice were given 3% (Landau, 1994, pp. 138–142).

The PKO's tasks included the registration and, when required, payment of pre-war savings deposits. Accounting data from the period shows that savings deposits attained a value of 468 million PLN, while balances on check accounts totaled 177 million PLN. By the end of 1946, claims for 24% of savings and 6% of check deposits had been made; they did not increase significantly in the following years. And since the authorities made it difficult to transfer pre-war funds to new accounts, the recovery of receivables: "Happened only occasionally and concerned relatively small amounts" (Landau, 1994, pp. 142–143).

The bank also attempted to engage in other fields of activity. In 1946, it was granted permission to offer life insurance. These operations, however, resulted in a loss, which forced their transfer to *Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych* in 1948. As part of the general financial policy of the state, the bank purchased treasury notes and securities, and made deposits with state-owned banks for investment purposes. In 1949, PKO was entrusted with the administration and supervision of the resources of *Spółeczny Fundusz Oszczędnościowy* and *Pracownicze Kasy Zapomogowo-Pożyczkowe*, taken over from the BGK (Landau, 1994, pp. 143 ff.).

Table 4. Financial results of the PKO in the years 1946–1949 [in millions of PLN]

Year	Balance sheet total	Gross income	Profit
1946	7,370.3	139.0	6.3
1947	12,430.4	437.3	59.7
1948	18,438.7	898.9	71.6
1949	26,841.6	n.d.	169.2

Source: Landau, 1994, p. 152.

Although in the early post-war years the PKO continued to improve its financial results, its role in the banking system decreased. In 1946, it held 24.2% of all savings, but only 13.8% in 1948. The increase that occurred in 1949 (to 20.8%) was related to the administrative takeover (previously mentioned) of people's savings from other banks. And yet the PKO's position on the market was clearly less significant than it had been in the inter-war period (Landau, 1994, pp. 152–153).

In the summer of 1944, the Lublin branch of Bank Handlowy w Warszawie S.A. resumed operations on a limited scale. At year's end, its balance sheet included 5.2 million PLN of deposits and 236,000 PLN of credits. After the winter offensive of the Red Army had passed, the bank obtained permission from the authorities to broaden its operations, and open a head office in Łódź and further branches. In keeping with its original specialization, it focused on the provision of credits to the shrinking private industry. Their amount increased from 791 million PLN in 1946 to 1,639 million PLN in 1948. BHW S.A. also became involved in co-operation with Western banks (in which it had engaged previously), and this made it easier for it to provide financial services to state-owned foreign trade, maritime and port companies starting in 1948. BHW S.A. was entrusted with this clearly important sphere of operations because, among others, the state had a controlling shareholding in it. At the time, credits granted by the bank increased by almost 90% (from 24.1 to 45.5 billion PLN). However, political decisions caused the handling of foreign trade to be transferred to the NBP, slowing down the activities of BHW S.A. for several years (Jeziński & Leszczyńska, 2001, p. 196; Landau & Tomaszewski, 1970, pp. 142–179; *Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, 1948, p. 672).

After the war, the branches of the distinguished BZSZ S.A. – deprived of capital throughout the years of occupation – spontaneously re-established business operations using funds from the Ministry of the Treasury. The bank provided loans to small and medium-sized private industry, handicrafts, lesser wholesale enterprises, and municipal handicraft co-operatives that did not fall within the remit of Bank Spółdzielczy “Społem” w Warszawie. The reconstruction of capital was hindered by

the way in which the exchange of the Polish zloty was conducted, by the general impoverishment of the population, and by the reduction of rediscount credits, but above all by the shrinking of the private economy. Nevertheless, the bank gradually developed its lending activity, from a capital of 168.1 million PLN in 1945 to 2.1 billion PLN in 1947, and 14.8 billion PLN in 1949. At the end of 1949, the BZSZ S.A. was liquidated, while its assets and liabilities were taken over by Bank Rzemiosła i Handlu w Warszawie, which briefly (from 1 January to 31 December 1950) provided loans to the declining handicrafts, small industry and trade (Jeziernski & Leszczyńska, 2001, p. 196; Ochociński, 1986, pp. 237 ff.; Regulation of the Minister of the Treasury of 19 December 1949 on the transferral to Bank Rzemiosła i Handlu by Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A. w Warszawie of branches and assets and liabilities covered by the so-called Polish Account, and on the placement in liquidation of Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A., 1949).

Bank PKO S.A. sought to quickly take up its traditional function of handling foreign currency transfers commissioned by the Polish émigré community. Already in 1946, making use of its foreign contacts, it launched bilateral money transfers, first with France, through its own branch in Paris, and then with the United States and Canada, through the agency of foreign correspondents. However, in 1947 the number of remittances began to decrease – as it turned out, this was due mainly to the official exchange rates, which were disadvantageous for recipients in Poland. Beneficiaries preferred to receive foreign currencies directly, and then exchange them at the considerably more favorable black market rate. In the spring of 1948, in order to stem the outflow of currencies, Bank PKO S.A. started to organize a system of “internal export.” Acting in co-operation with Państwowa Centrala Handlowa, it undertook to deliver parcels financed by foreign donors to Polish recipients. These packages, paid for in foreign currencies, contained products that were rarely available in the general network of shops and, while considered as attractive by domestic consumers, were usually intended for export or imported (Landau & Tomaszewski, 2002, pp. 130–131; *Sytuacja ekonomiczna Polski w czerwcu 1948 r.*, p. 1).

In 1947, the bank commenced a lending campaign targeting entities involved in foreign trade. At the end of the year, its portfolio included credits of 74 million PLN, which had been granted to enterprises involved in the maritime economy. However, in the same year, Bank PKO S.A.’s lending rights were revoked, and the financing of enterprises engaged in foreign trade and the maritime economy – as has already been mentioned – was temporarily concentrated at BHW S.A. (Landau & Tomaszewski, 2002, pp. 117 ff.).

The operations of those foreign branches of Bank PKO S.A. which had survived the war developed with varying intensity. Its standout branch, located in Paris, began accepting deposits already in 1944; by

1946, they totaled nearly 72 million francs, but began to decline from the following year. It was similar in the case of currency transfers to Poland. The credit campaign that was intended to strengthen Polish-French trade fared slightly better, amounting to 20.6 million francs by 1948. Similar directions of activity were developed by the PKO's Buenos Aires branch, Banco Polaco Polska Kasa Opieki S.A. Whereas the situation of Bank PKO S.A.'s agency in Tel Aviv was considerably more complex, as it co-operated with institutions of the Polish Government-in-Exile, which were widely present in Palestine. The withdrawal of political recognition for the government by the British authorities initiated a wave of cash withdrawals. Their value was halved in 1946, and losses ensued. The financial situation improved in 1947–1948: payments to current accounts and deposits rose, lending intensified, and the bank's balance sheet recorded a slight surplus. The branch of Bank PKO S.A. in New York, where there was an agency which handled currency transfers and promoted internal exports, tried to resume operations, but without success. In 1948, the Pekao Trading Corporation was established there to organize the supply of goods to Poland (Landau & Tomaszewski, 2002, pp. 121–122).

The BGS continued to develop successfully until its liquidation in 1948, enjoying a monopoly in the provision of financial services for co-operatives. It opened 199 branches and agencies, while its lending operations exceeded those of the PBR, totaling 2.2 billion PLN in 1945, 11.8 billion PLN in 1946, 29.1 billion PLN in 1947, and 44.8 billion PLN in 1948. Among the municipal banks, a significant position was held by the PBK, whose lending increased in value from 205 million PLN in 1945 to 1.8 billion PLN in 1947, although falling to 1 billion PLN in 1948. At the time, the KBK had granted only 227 million PLN of credits. By 1947, 291 Komunalne Kasy Oszczędności credit unions, with 134 branches, had been established. They gathered local financial resources, which were intended to finance municipal ownership, handicrafts, trade and small industry. Their lending increased from 343 million PLN in 1945 to 5.5 billion PLN in 1947, and to 6.9 billion PLN in 1948. Short-term loans granted by credit unions and credit co-operatives amounted to 3.4 billion PLN in 1948, and to 8.5 billion PLN in 1949 (Jezierski & Leszczyńska, 2001, p. 196; *Rocznik Polityczny i Gospodarczy*, 1948, pp. 672 and 675).

Summary

The Communist authorities fully subjugated the banking system without resorting to nationalization. They achieved their goal by liquidating private banks and strengthening the public sector, which included state-owned, co-operative and municipal banks. The radical banking reform of 1948 transposed Soviet solutions to the Polish reality.

Their essence was the creation of a monobank – the state-owned NBP – that combined the features of a central bank and a commercial bank. The NBP, deprived by the authorities of independence in the field of monetary policy, exercised strict financial control over the growing state sector of the economy, gathering and distributing its resources. Its dominant role in the planned economy was supported by a few state-controlled commercial banks, which operated within narrow specializations.

The main role of the banking system was to consolidate financial resources and then supply them to the economy, which was oriented on the implementation of specific planned tasks. Importantly, these tasks were assigned by the leadership of the Communist party and passed on to enterprises through an extensive structure entrusted with the centralized management of the economy.

(transl. by Maciej Zakrzewski)

Bibliography

- Biełkowski, A. (2003). Kierunki rozwoju bankowości spółdzielczej w Polsce, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, no. 17, pp. 90–105.
- Decree of 15 January 1945 on Narodowy Bank Polski (1945). *Journal of Laws of 1945*, item 14.
- Decree of 18 December 1945 on the amendment of certain provisions of the Regulation of the President of the Republic of Poland of 17 March 1928 on the banking law (1946). *Journal of Laws of 1946*, Item 10.
- Decree of 25 October 1948 on the reform of the banking system (1948). *Journal of Laws of 1948*, Item 412.
- Decree of 25 October 1948 on the principles of and procedure for effecting the liquidation of certain long-term credit institutions (1948). *Journal of Laws of 1948*, Item 41.
- Decree of 25 October 1948 on the principles of and procedure for effecting the liquidation of certain banking enterprises (1948). *Journal of Laws of 1948*, Item 410.
- Dietrich, T. (1948). *Zasady systemu finansowego Polski powojennej*. Warszawa: Wydawnictwo “Kolumna”.
- Hagemejer, W. & Przelaskowski, W. (1968). *Problemy siły nabywczej pieniądza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jaworski, W. (1958). *Zarys rozwoju systemu kredytowego w Polsce Ludowej*. Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze.
- Jezierski, A. & Leszczyńska, C. (2001). *Narodowy Bank Polski 1948–1970*. Warszawa: Narodowy Bank Polski.
- Kaliński, J. (1991). Bank Inwestycyjny 1949–1969 (Czy tylko historia?), *Materiały i Studia NBP*, booklet 26, pp. 1–21.
- Kłusek, M. (2013). *Państwowy Bank Rolny w latach 1919–1949. Studium historyczno-prawne*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie.
- Kostowski, M. L. & Szczepanec, J. (1972). *Banki w Polsce Ludowej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kucharski, M. (1964). Kształtowanie obiegu pieniężnego. In: *Finanse Polski Ludowej w latach 1944–1960* (pp. 22–66). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Landau, Z. (1969). Czy w Polsce Ludowej dokonano nacjonalizacji banków?, *Przegląd Historyczny*, booklet 4, pp. 700–714.
- Landau, Z. (1972). Losy bankowości prywatnej w Polsce Ludowej, *Finanse*, no. 9, pp. 31–41.
- Landau, Z. (1974). Przeobrażenia systemu bankowego. In: J. Kaliński & Z. Landau (eds.), *Gospodarka Polski Ludowej 1944–1955*, vol. I (pp. 99–100). Warszawa: Książka i Wiedza.
- Landau, Z. (1994). *Historia Poczтовой i Powszechnej Kasy Oszczędności*. Warszawa: Agencja Komunikacji Społecznej SC.

- Landau, Z. (1998). *Bank Gospodarstwa Krajowego*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH – Szkoła Główna Handlowa.
- Landau, Z. & Tomaszewski, J. (1970). *Bank Handlowy w Warszawie S.A. Historia i rozwój 1870–1970*. Warszawa: Muza SA.
- Landau, Z. & Tomaszewski, J. (2002). *Bank Polska Kasa Opieki S.A. 1929–1999*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH – Szkoła Główna Handlowa.
- Leszczyńska, C. (2010). *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*. Warszawa: Narodowy Bank Polski.
- Ochociński, S. (1986). W stulecie założenia centrali bankowej wielkopolskiego systemu spółdzielczości kredytowej, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, *booklet 1*, pp. 223–241.
- Pruss, W. (1964). *Kredyt bankowy i polityka kredytowa*. In: *Finanse Polski Ludowej w latach 1944–1960* (pp. 67–106). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Regulation of the Head of the Government Department of the National Economy and Finances of 5 October 1944 on banking activities in areas liberated from occupation (1944). *Journal of Laws of 1944, Item 38*.
- Regulation of the Minister of the Treasury of 20 October 1949 on the commencement of business operations by Bank Komunalny (1949). *Journal of Laws of 1949, Item 428*.
- Regulation of the Minister of the Treasury of 29 October 1949 on the transferral to Bank Komunalny by Polski Bank Komunalny S.A. w Warszawie and by Komunalny Związek Kredytowy w Poznaniu together with Komunalny Bank Kredytowy w Poznaniu of assets and liabilities covered by the so-called Polish Account, and on the placement of these institutions in liquidation (1949). *Journal of Laws of 1949, Item 429*.
- Regulation of the Minister of the Treasury of 19 December 1949 on the transferral to Bank Rzemiosła i Handlu by Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A. w Warszawie of branches and assets and liabilities covered by the so-called Polish Account, and on the placement in liquidation of Bank Związku Spółek Zarobkowych S.A. (1949). *Journal of Laws of 1949, Item 506*.
- Regulation of the President of the Republic of Poland of 17 March 1928 on the banking law (1928). *Journal of Laws of 1928, Item 321*.
- Resolution of the Council of Ministers of 21 August 1947 on the principles of the financial system (1947). *Monitor Polski 1947, Item 762*.
- Rocznik Polityczny i Gospodarczy* (1948). Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa Czytelnik.
- Rocznik Statystyczny* (1947). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Rocznik Statystyczny* (1950). Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Sytuacja ekonomiczna Polski w czerwcu 1948 r. (1948). *Wiadomości NBP*, no. 8, pp. 1–19.

Triple Occupation. Banking Systems of the Occupying Powers in the Pre-War Eastern Territories 1939–1946

An Outline

Damian Karol Markowski

ORCID ID: 0000-0001-9391-8520
The Jan Karski Institute of War Losses

Abstract

The present article examines the transformation of banking systems in the occupied eastern territories of the Second Poland Republic in 1939–1946. It briefly discusses the banking policies of the Soviet and German occupiers and the essential role they assigned to the financial institutions they established. The text is divided into three main sections: the first presents the issue of banking during the first Soviet occupation of Poland's eastern territories in 1939–1941; the second outlines Germany's occupational banking system in the parts of the Second Republic that were incorporated into the Reichskommissariat Ostland and Ukraine; the third is devoted to the second Soviet occupation in 1944–1945.

The dismantling of the Polish state's administrative and economic structures was a prelude to the profound changes the occupying powers intended to implement in the territories they seized. Under the guise of administration, they set up economic mechanisms to support a system reliant on exploitation. These mechanisms effectively enclosed both the occupied territories and the local populations. One of the most important elements involved the subordination of banking to the ideological and economic goals of the totalitarian regimes. In the occupied eastern territories, banking became a tool used by the Soviet Communists (from September 1939 to summer 1941), then of the German Nazis (from summer 1941 to summer 1944), and then of the Soviets once more when the soldiers of the Third Reich were driven out, until the Union of Soviet Socialist Republics permanently annexed the majority of the pre-war provinces of Wilno, Nowogródek, Polesie, Volhynia, Ternopil and Stanisławów, as well as parts of the provinces of Białystok and Lwów. I had attempted to present a brief overview of the tools used to conduct banking policies as implemented by the occupying powers.

The purpose of the research done was to provide a synthetic outline of the banking systems of the occupying powers in 1939–1946 in the pre-war Eastern Borderlands (with the exception of Eastern Galicia under the German occupation, which was incorporated into the banking systems of the General Government). This subject has already been examined by historians from Poland, Ukraine, Belarus, Russia, and certain western nations.¹ The first section of the text discusses the actions taken by the Soviet authorities with regard to the banking sector in the pre-war Polish Borderlands; the following two present a brief overview of the German banking system and its subordinate “local” system (as I call the shadow banks under the strict control of the occupier) in the years 1941–1944, as well as the reinstatement of the Soviet banking system during their second occupation until the final delineation of the post-war borders and the conclusion of the process to expatriate the Polish population from areas further east. The comparably marginal issues of banking during the short-lived occupation of the Wilno region by Lithuania (October 1939 to June 1940), and of the same region by the Germans, are not discussed in the present text.²

1 See a selected bibliography of the subject at the end of the text. For the general political and economic changes in the described areas, see: Ackermann, 2010; Berkhoff, 2004; Boeckh, 2007; Lemkin, 1942; Podolska-Meducka, 2018, etc.

2 This issue is outlined in: Dieckmann, 2011.

Banking during the first Soviet occupation (September 1939 – June 1941)

On the eve of the outbreak of the Second World War, the eastern territories of the Second Polish Republic had an extensive system of banks and savings banks both subordinate to the State Treasury and in private hands. The Polish Bank, the State Agricultural Bank and Bank Gospodarstwa Krajowego [national development bank – transl.], municipal, private and local banks, outposts of the Polish Savings Bank, the Central Malopolska Savings Bank, the Central Savings Bank and *Ukrayins'ka Shchadnytsya* (Ukrainian Savings Bank), Jewish banks, as well as municipal and communal loan and savings banks and local credit cooperatives all had branches in the eastern provinces.³ These institutions were components of the entire banking and financial system of the Polish state; their accumulated savings may have amounted to as much as PLN 1.3 billion, some of which was likely moved in time to Lithuania and Romania (Bonusiak, 2006, p. 252). Some of the money, primarily banknotes, was destroyed before it could be seized by the invaders. Thus, for example, in Brześć, the Soviet Provisional Board was forced to conclude that, although PLN 12 million had been found in the provincial branch of the Polish Bank, the money had been permanently damaged (Report by Kravtsov, Head of the Personnel Branch of the Central Committee of the Communist Party of Byelorussia..., 1939, pp. 163–165).

The banks and savings banks that existed in the Eastern Borderlands prior to the war ceased to function as a result of military operations and the chaos associated with the collapse of the Polish state. However, they were led to reopen only a few weeks after the immediate turmoil of war had been eliminated and the administrative and party authorities of the partitioning powers had consolidated. On 15 September 1939, that is even before the start of the Soviet aggression against Poland, the People's Commissar for Internal Affairs of the USSR, Lavrentiy Beria, issued a directive to the NKVD operational groups preparing to operate in the occupied Polish territory. The importance of the task of seizing banks and their accumulated financial resources can be seen in the second point of the order in question: "Seize immediately state and private premises: banks, tax offices, and all state and public warehouses with valuables; record and secure all valuables" (Directive of the People's Commissar for Internal Affairs of the USSR Lavrentiy Beria..., 1939, pp. 10–15; *op. cit.* "Zachodnia Białoruś" 17 IX 1939 – 22 VI 1941..., 1998, p. 72).

³ On the variegation of banking and quasi-banking establishments, see e.g. Polesie province in: Bajura, 2013, pp. 21–24.

At the same time, establishments formerly owned by the Polish state or private capital temporarily functioned as local banks, obviously under the control of the Communist authorities. In a report on the situation in the territories of Western Byelorussia, the First Secretary of the Communist Party of Byelorussia (РС СРБ), Panteleimon Ponomarenko, described the situation of banking in the occupied territories as follows:

In cities there are private banks, cooperative banks and the state bank. The banks hold a lot of small deposits, as well as many sizable ones. Customers demand money, in some places limited sums are withdrawn, and in others they await instructions. We have appointed commissioners in the banks. The remaining funds have been sealed. We do not consider it possible to assume any financial obligations to anyone. Small depositors should be paid deposits from private banks. Large deposits of landowners, capitalists, senior government officials and settlers should be treated as national assets and, after paying out small deposits, private banks should be discontinued, leaving only the State Bank active. In that case, industrialists and significant merchants conducting their operations through private banks will undoubtedly be undercut. The problem is complex, so I would like to ask for guidelines (Letter from the First Secretary of the Communist Party of Byelorussia, Panteleimon Ponomarenko, to Joseph Stalin..., 1939, pp. 206–211; *op. cit.* “Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941..., 1998, pp. 147–148).

The aforementioned “large deposits” in banking establishments were substantial indeed. According to Soviet data, the savings banks seized in Volhynia and Eastern Galicia alone contained almost PLN 297 million, belonging to 1,185,000 people (Information from the Political Bureau of the All-Union Communist Party (bolsheviks) on total funds..., 1939, p. 138). The owners of these funds were *de facto* deprived of most of their money as a result of restrictions on withdrawals. Combined with rampant high prices, the nationalization of many stores and the devaluation of the zloty, this brought dire consequences in the form of shortages of basic daily necessities and food.⁴

The first agencies of Soviet banks arrived with staff in Western Ukraine and Western Byelorussia in October 1939. The installation of their establishments advanced by leaps and bounds, with branches of the banks

⁴ In Lwów, for example, bread prices in October were three times what they had been before the outbreak of the war: Lutskyi, 2006, p. 106.

opening first in large cities such as Lwów, Brześć and Białystok, for understandable reasons. A resolution by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) dated 1 October 1939, devoted to the situation in the occupied territories of the “former Polish state,” declared that of greatest importance in the matter of banking was to establish the function of special banking commissars at the existing provincial boards, which were the actual local centers of power. Their task was to take control of Polish banks and conduct a full inventory of them before they were incorporated into the Soviet central bank. The commissars also had to make it possible for the banks to resume operations, which included an extremely important aspect of Soviet banking, i.e. credit policy toward individual industrial plants and state institutions (Minutes of the meeting of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) concerning the organization of political and economic life in the occupied Polish territories, Moscow, 1 October 1939, in: *“Dokumenty vneshney politiki sssr”*, 1992, pp. 19–22).

At the same time, a total ban was established on conducting any transactions using funds held by Polish banks without the approval of the aforementioned commissioners. This meant the *de facto* freezing of capital accumulated in these establishments, and the local authorities were prohibited from using these funds. In accordance with a resolution of the Politburo, international transactions were halted. In terms of organizational subordination, the bank commissars answered to two plenipotentiaries of the USSR State Bank in the territories annexed to the Byelorussian Soviet Socialist Republic (BSRS) and the Ukrainian Soviet Socialist Republic (UkrSSR). The former, responsible for the territories ceded to Byelorussia, resided in Białystok, while the latter, entrusted with the supervision of the banks existing in lands absorbed by Ukraine, was based in Lwów. The staffing of these positions was overseen by Nikolai Bulganin, then chairman of the State Bank of the USSR (Gosudarstvenny bank SSSR, hereafter: Gosbank USSR) and a member of the Politburo (Excerpt from the minutes of the meeting of the ЦКП(б) on the organization of political and economic life..., 1939, pp. 57–61, also published in: *“Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941...*, 1998, p. 157).⁵

According to the aforementioned resolution, savings banks had also to resume their activities (Gnatowski, 1997, pp. 204–205). Most importantly, in light of the 1 October decision of the ЦКП(б), the yet to be established People’s Assemblies were instructed to “settle the matter of the nationalization of banks and heavy industry” (Excerpt from the minutes of the meeting of the ЦКП(б) on the organization of political and economic life..., 1939, pp. 57–61). Under such a slogan it was ordered to organize an

5 Document identical to the aforementioned, albeit published more fully.

election campaign for the People's Assemblies. Plant crews had to elect their delegates with demands for the nationalization of these enterprises (Operational Report No. 42 of People's Commissar of Internal Affairs of the BSRs Lavrentiy Canava..., 1939, pp. 1–16, p. 166, also published in: "*Zachodnia Białoruś*" 17 IX 1939 – 22 VI 1941..., p. 155).

As can be seen, the occupation authorities intended to restore the efficiency of the banking sector relatively quickly, although they had a hidden purpose in doing so even then. These measures were a *de facto* prelude to the full and complete nationalization of the banks. This decision was not made immediately, however; the steps taken in this direction indicated quite unambiguously the fate that was to befall banking establishments in the territory under Soviet occupation. Formal acquiescence to the nationalization of this sphere of the economy came with an "expression of will" from the so-called People's Assemblies of Western Ukraine and Western Belorussia, when the "popular masses" were entrusted with the task of nationalizing not only land, private enterprises, and means of transportation, but also banks. Of course, this was just a propaganda ploy. In reality, the operation was planned in advance and was to proceed not spontaneously, but on the basis of a prepared scenario. According to the official narrative, these actions were intended to end the exploitation of man by man. The "people's consent" for the nationalization of banks came into force on 26–28 October in Lwów for the territories annexed to the USSR and on 28–30 October in Białystok for the lands ceded to the Byelorussian SSR (Głowacki, 1998, pp. 66–69; Wierzbicki, 2009, p. 210).

Due to an inability to resist the totalitarian state, banks and savings banks were transferred en masse to the occupying power. According to official but incomplete data, by the end of 1939, 414 banks and 1,500 other credit institutions had been nationalized in the western regions of the USSR (Volhynia and Eastern Galicia) (Głowacki, 1998, p. 143). The number of institutions seized in Western Belorussia remains unknown, although 95 banks were nationalized in the region of Białystok alone. They became the foundation of a new, top-down organized banking system in the occupied territories. What is more, a few weeks after nationalization, operations began to exclude the Polish zloty from circulation in order to fully replace it with the Soviet ruble (Resolution of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (СКВР(б)) and the Central Committee of the USSR "On the transition to Soviet currency...", 1939, pp. 64–65). To make this arduous process possible, Gosbank, the Soviet Union's central bank, issued an additional 700 million rubles, 400 million of which were to "aid" circulation in the western regions of the USSR and 300 million for securing currency exchange in the western regions of the Byelorussian SSR (Baran, 2012, p. 480).

The occupation authorities effectively introduced their own banking system, incorporating into it a network of establishments seized through nationalization. A key role was played by the State Bank of the

USSR. The central bank had strategic importance for the entire state; it was responsible for handling short-term loans, international transactions, managing the state budget, internal credit plans, money circulation, buying and selling precious metals, foreign currency and balancing the budget. In 1938, Gosbank acquired the status of a state body of special importance when it was excluded from the structures of the People's Commissariat of Finance and henceforth reported directly to the government. In the year of the outbreak of war, it was supplemented by banks financing the army. Its activities were further supported by banks specialized in providing credit and financial services to specific sectors of the economy (e.g., the State Bank for Long-Term Credit for Industry and Energy Management, the Central Bank for Communal Economy and Housing, the Central Bank for Rural Economy, and others). The adoption of such a banking system enabled the Soviets to provide constant financing to major state investments and continuous industrial development (Atlas, 1958; Krotov, 2011; Pohl, 1975; *History of the Bank of Russia*, n.d.).

According to the decision of party leadership at the level of individual regions, field branches of Gosbank were to be established – in accordance with the will of the political leadership of the Soviet Union – by 10 December 1939, with smaller branches at the district and municipal level to begin work no later than ten days later (Baran, 2012, p. 480). Regardless of the Party's orders, the protracted nature of the administrative authorities, which did not represent a high level of competence, caused the establishment of Soviet banking to drag on considerably and remain uncompleted until late spring 1940. As in other areas of administration and organization of social life, the key tasks in banking were assigned to the "Soviet people," i.e. employees appointed to managerial positions from the central and eastern regions of the two republics. At the same time, training was provided to the local population to teach them the secrets of how the Soviet banks were operated (Wierzbicki, 2009, p. 215).

What did the occupying power's banking structures look like? In the areas from which the six western oblasts of the Ukrainian SSR were created, six regional branches of Gosbank had been established by the middle of December 1939, as well as 50 district branches (Bonusiak, 2006, p. 256). What proved extremely important for the finances of the regions, the assets accumulated in the aforementioned banks did not cease to be local capital associated with the people who produced and accumulated them, but were considered to be funds that were, so to speak, central, and therefore at the disposal of higher authorities, who could – but did not have to – allocate part of them to the development needs of the region. At the same time, a strict regime of financial discipline was imposed on the management of the banks in terms of spending the funds that were in their resources (Baran, 2012, p. 480).

Banks were entrusted with the role of stimulating the centrally managed economy and selected production facilities and institutions.

Nevertheless, they also had other tasks to perform. In fact, from the beginning of Communist governance, they became a tool of the totalitarian state in its fight against private enterprises, stores and craftsmen's establishments that were not subject to nationalization. One of the manifestations of this was the restriction on granting credit, which, after the period of wartime chaos, meant that many entrepreneurs had no chance of continuing their businesses. Incidentally, this was part of the authorities' intent and was a tacit complement to measures of a repressive nature in the full sense of the word. Furthermore, the archives of banking establishments were a source of particularly valuable information for the new authorities as regarded loans and credits granted even before the Soviet aggression. The banks had full knowledge of the assets of borrowers before the outbreak of war, which helped categorize the residents of the eastern territories in terms of class and material status.

By way of conclusion to this part of the article, it should be noted that the actions of the authorities during the first Soviet occupation led to the complete liquidation of the Polish banking network that existed in the eastern territories of the Second Republic. The monopolization of the banking sector by the State Bank of the USSR also had the negative effect of making it difficult for many people to apply for business loans and credits. This was also the goal of the authorities, and it was fully achieved. The more resilient and enterprising individuals engaged in economic activity were condemned to the good will (or rather, bad will) of the state, which fully extended its control over public capital and quickly brought about the destruction or takeover of private capital.

Banking during the German occupation (excluding the District of Galicia in the General Government)

The Polish eastern territories occupied by the Germans after the start of the Reich's invasion of the Soviet Union were subjected to three separate and different occupation policies and administrative structures: 1) the provinces of Wilno, Nowogródek and north-east Polesie became part of the Reichskommissariat Ostland; 2) the Białystok province was mostly annexed into the Third Reich (East Prussia Province) as the District of Białystok, which included the Grodno region and part of the pre-war regions of Prużana and Brześć, excluding the Suwałki region; 3) Volhynia and southern Polesie were incorporated into the Reichskommissariat Ukraine. During the first weeks of the German occupation, until late July and early August 1941, decisions of an economic nature were made by the Wehrmacht's Economic Staff (Wirtschaftsstab Ost); only after the war effort moved eastward did civilian administration gradually take over (Pohl, 2009, p. 94).

More permanent decisions (compared to measures taken in the frontier zone) in the field of banking policy in the occupied territories were made only when currency and banking competencies passed to the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories, a body of the German administration that was created to ensure order in the occupied territories of the Soviet Union and undertake their exploitation. The Germans also consider to be Soviet those parts of pre-war Poland that were under Soviet occupation until 22 June 1941, normalized bilaterally as a result of the second Molotov-Ribbentrop Pact.

Just as the Soviet Union had previously done, the German Reich ignored the provisions of Hague Conventions regarding banking policies implemented by an occupying state. Even the provision on the necessity of maintaining a single currency in the conquered territory was violated. The Nazis introduced a currency exchange rate that placed the Reichsmark in a privileged position against the Soviet ruble. Their economic policies regarding money and control over its circulation proved to be another tool for incapacitating the population of the conquered territories. Of the provisions under the Hague Conventions, the occupiers used only the privileges it envisioned, defined by Article 53 of the Hague Regulations as follows:

An army of occupation can only take possession of cash, funds, and realizable securities which are strictly the property of the State, depots of arms, means of transport, stores and supplies, and, generally, all movable property belonging to the State which may be used for military operations (*op. cit.* Pohl, 2009, p. 96).

In autumn 1941, the Germans decided to launch shadow banking institutions in the occupied East. In the regions included in Reichskommissariat Ukraine, they established a network of credit unions with outposts in Rivne, Łuck, Zhytomyr, Vinnytsia, Kirovohrad, Mykolaiv, Dnipropetrovsk, Kryvyi Rih, Kyiv and Brześć (Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates..., 1942). They also extended their activities to the southern part of the areas that had previously been part of the Byelorussian SSR, that is, the Brześć region and the southern boundary of the Polesie province. A total of at least 50 such outposts were established (Eichholtz, 2003, p. 726). Their task was to conduct monetary policy in the occupied territories *ad interim*, that is until a more permanent systemic solution was established to cover the vast areas of Byelorussia and Ukraine with a banking network.

Coordination of these activities was to be carried out by a central body. To this end, the Central Bank of Issue of Ukraine (Zentralnotenbank Ukraine) was established on the territory of Reichskommissariat Ukraine, modelled after the Bank of Issue operating in the General Government.

This bank began operations on 5 March 1942, in accordance with the orders of Alfred Rosenberg, Reichsminister for the Occupied Eastern Territories. Its headquarters was located in Rivne, although branches were set up in both pre-war Poland (Brześć and Łuck) and the former USSR (Zhytomyr, Vinnytsia, Mykolaiv, Kyiv, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk and Kirovohrad). Moreover, it was organized in a similar fashion to the so-called imperial credit unions, which had already been in operation for many months. Of course, this institution was fully dependent on the occupation authorities, and its activities constituted part of the policies concerning the conquered and exploited territories. The aforementioned bank of issue was Ukrainian in name only; most of the management positions were filled by Germans. The president of this “central” bank for Reichskommissariat Ukraine was Dr. E. Einsiedel; his deputy, Dr. Scheffler, was also a German (Klymenko, 2015, pp. 80 ff.). The first major task of Zentralnotenbank Ukraine was the preparation of the currency reform described above, which involved the exchange of Soviet rubles for karbovanets (krb).

In addition to the Central Bank of Issue of Ukraine, a network of economic banks, the so-called W-banks (*Wirtschaftsbanken*), was established to carry out other tasks. The largest and most important of these was the Central Economic Bank in Rivne. Its official task was to “deplete monetary resources” from occupied lands. It is therefore permissible to discuss the Nazis’ intention to use banking to carry out the institutionalized pauperization of the residents of Volhynia and other areas incorporated into the Reichskommissariat Ukraine. By the end of September 1942, the contribution of the economic bank in Rivne had reached more than 1.5 billion krb. The ability to withdraw from the accounts was restricted; limits amounted to no more than 1,000 krb per day and up to 5,000 krb per month (Klymenko, 2015).

But what was the uniqueness of economic banks in the policies of the German occupier? Reichsbank Counselor Hans von Rodewald saw them as the main foundation for the “reconstruction of economic life” at a lower level for the occupied lands of Ukraine. These banks were to be similar in their role to German savings banks and with their activities aimed at financially stimulating (German) investment in the subordinate territory, decide on support for short-term loans, etc. The Central Economic Bank of Ukraine, headed by Director General Dr. Wehage, was in charge of the network of economic establishments. In an article on German banking in the Reichskommissariat Ukraine, Counselor Rodewald succinctly described its tasks: “To be brief, the economic banks were to help ‘fully develop the labor force in the lands sprinkled with the blood of the German soldier’” (Rodewald, 1942). These words fully convey the idea of economic utilization of the lands in the Reichskommissariat Ukraine, all the more so since it was these banks that were supposed to service agricultural cooperatives, i.e. peasant farms joined together for better

exploitation (Makharynych, 2019, p. 54; Perekhrest, 2010, p. 42). A separate role was played by the Central Economic Bank “of Ukraine”, which was a *de facto* supplement to the activities of the banks already mentioned. In the territories of Volhynia, however, this institution was not as important as in the lands of the pre-war USSR.

Unlike the Reichskommissariat Ukraine, the north-eastern territories of the Second Republic included in the Reichskommissariat East were treated similarly in terms of currency to the lands incorporated into the Reich: the German Reichsmark was introduced there, albeit not immediately. In the first months of the occupation, the Soviet ruble remained in circulation, including bills of the highest denominations. To the disappointment of the population, the prices in effect in the territories before the outbreak of the German-Soviet war were maintained, and the tax system was also retained. These measures were the first clear signal to the residents of the occupied north-eastern provinces that hopes for an improvement in the region’s material and economic situation were illusory.

At the initiative of Gustav Schlotterer, one of the architects of the German economic system in the East, border controls between East Prussia and the Ostland were intensified to prevent currency penetration. When exchanging the ruble for the mark, banks were instructed by the Reichsministry for the Occupied Eastern Territories that amounts valued more than 3,000 rubles should be confirmed by applicants with special certificates, explaining the source from which they obtained such an amount (Einschreiben Betr: Währungsneuordnung im Reichskommissariat Ukraine..., 1942). The purpose of such certificates was to possibly block the exchange of larger amounts of Soviet currency.

During the first eight months of the German occupation of Ostland, the improvised banking and credit system was based on partially restored former local banks, nationalized by the Soviet authorities in 1939–1941. The Germans chose not to introduce branches of major Reichsbanks such as Drezdner Bank (Handels- und Kreditbank AG), Bank der Deutschen Arbeit and Commerzbank (Hansabank AG) into the area, as they did in the Baltic states they occupied (Wheatley, 2017, p. 144). This may indicate a lack of greater interest in stimulating the local economy with loans and coordinated financial actions, and would fit in with the intention to maximize the exploitation of Ostland for food production and logging.

The banking system in Ostland was not partially organized by the German authorities until the beginning of the following year. On 23 February 1942, a decision of the Reich Commissioner for the East announced the organization of public savings banks in each district in the Commissariat. These were to be treated as fiduciary in nature and were to handle all financial transactions in their respective areas (*Verköndungsblatt des Reichskommissar für das Ostland*, 1942, p. 35). In March 1942, another

banking body was established in the form of the *Gemeinschaftsbank Ostland*. The institution combined the features and functions of a provincial bank, a clearing house and a central cooperative bank (Wheatley, 2017, pp. 144–145). The *Gemeinschaftsbank Weissruthenien*, headquartered in Minsk, was separated from this institution. Its task was to provide credit and transaction services to enterprises located in the *Generalbezirk Weissruthenien* (General District White Ruthenia). At the time, the district included such occupied Polish lands as most of the pre-war Wilno province (excluding Wilno itself), the area around Głębokie, Wilejka, Nowogródek, Lida, Slonim, Baranowicze and Hancewicze (*Gemeinschaftsbank Weissruthenien – 33 Filialbetriebe – Umfassendes Aufgabengebiet*, 1942, p. 6). In 1943, the Bank of Estonia (reactivated in 1941 after previous liquidation by the Soviets) was also incorporated (along with local assets), but was not authorized to issue money.

Gemeinschaftsbank Ostland had branches in cities where Reich credit unions had previously existed. Its activities extended to Wilno and the former Nowogródek and Polesie provinces. However, with the inclusion of this area in the circulation zone of the German mark, the Nazis abandoned the idea of issuing a local currency there along the lines of the *karbovanets*. The exception was the aforementioned Brześć region, where an extension of *Reichskommissariat Ukraine*'s banking network was implemented in the form of a branch of the Central Bank of Issue of Ukraine. Thus, the *Gemeinschaftsbank Ostland* did not issue local currency, but to some extent regulated monetary and credit policy in Ostland as an extension of such activities of the German state from East Prussia (Gerlach, 1999). One cannot help but get the impression that, as in the territories of Volhynia and *Reichskommissariat Ukraine* as a whole, occupation banking was primarily intended to serve the gradual drain of savings from the residents of the occupied territories and to serve the agricultural sector, feeding the German army under the New Agrarian Order (Chiari, 1993, pp. 77–81; Connor, 2007, pp. 167 ff.; Pohl, 2009, p. 95).

Following the success of the Red Army's winter offensive in 1944 and the threat to western Volhynia, Alfred Rosenberg ordered the evacuation of resources, employees and equipment from the Central Bank of Issue of Ukraine. The business banks and the Central Economic Bank of Ukraine had already been moved, and after the start of Operation *Bagration* the *Gemeinschaftsbank Ostland* and the W-banks of Byelorussia were also secured. According to Rosenberg's plan, presumably hoping for a return to the East, these banks were supposed to resume their activities by the end of 1944 at the latest. However, this did not happen due to the course of the war. On the other hand, in May of that year, profiting on the evacuation of the administration from the *Zentralnotenbank Ukraine* to the General Government, the Germans decided to carry out a detailed inspection of its previous activities. This operation was carried out on Rosenberg's orders, and showed the "unhealthy tendencies" of the

bank's management to spend Reich money indefensibly. Cases of embezzlement of large sums by German officials, mostly those in management positions, also came to light. This situation was made all the more possible thanks to Erich Koch, who did not intend to bring it under his control, and was rarely in Volhynia. The inspection was probably one of the elements of a power struggle within the NSDAP and the German occupation administration. Regardless, those responsible for the abuses were not held accountable, firstly because of the dire situation at the front, and secondly because they probably managed to preemptively destroy the most compromising evidence of their actions in the course of the evacuation (Klymenko, 2015, p. 89).

The research conducted suggests the hypothesis that the territories of the Polish state included in the Reich Commissariats in 1941–1944 were treated even more instrumentally in terms of German banking policy than the lands that were part of the General Government (Kłusek, 2011, pp. 105–131).

The second Soviet occupation (1944–1945)

As had been the case in 1939–1941, within months of the Red Army's "liberation" from German occupation, the eastern territories of the Second Republic – from Nowogródek to Stanisławów – were integrated into the network of the Soviet banking system through nationalization. Or, more appropriately, re-nationalization, as the USSR treated all banking and credit organizations east of the newly demarcated border with Poland as state property according to conditions from before the outbreak of the German-Soviet war (Atlas, 1948). In autumn 1944, this process was largely completed in the areas reincorporated into both the USSR and the Byelorussian SSR. Branches of the USSR State Bank were reconstituted at the regional level in Wilejka, Baranowicze, Brześć and Pińsk (in Western Byelorussia) and in Łuck, Równe, Lwów, Drohobycz, Ternopil and Stanisławów (in Western Ukraine). Soviet banks were also located in Wilno and granted to the Lithuanian Soviet Socialist Republic (LSSR). The central system was restored, supplemented by local "dedicated" banking. The most important financial transactions and the handling of loans to major industrial enterprises, the financing of administration, etc., remained with Gosbank. Nonetheless, numerous minor credit and financial issues remained within the remit of "auxiliary" banks.

The Communist occupiers managed to replace the currency even before they were able to restore their own banking system in the region. Thus, the ruble quickly returned to circulation along with the financial and economic authorities, that is, after no more than a few days following the withdrawal of German troops from the territories in question. To the surprise of the authorities, it turned out that the population had managed

to preserve a considerable stock of rubles. This is evidenced by the amount of “loans” transferred (usually under duress) by locals to the State Defense Fund in the first months after the restoration of Soviet occupation. As a result of these actions, by the end of 1944 the German mark had been completely eliminated from the areas previously under the Reichskommissariat East, as well as from Eastern Galicia. Similarly, the ruble also replaced the karbovanets in Volhynia.

Based on the restored Soviet currency, branches of the State Bank of the USSR in regional centers were fully operational from early 1945. By spring of the same year, the authorities managed to recreate a network of smaller establishments in more significant district centers, cities with the status of separate regions, and in regions of special economic importance due to the industrial hubs existing there (serviced by banks, among others). In 1948, the Soviet authorities established State Bank Plenipotentiaries for the Byelorussian SSR and USSR. The offices of the senior officials served as an apparatus of the Soviet central bank on the territory of the two republics, but were not given the right to issue currency (Luhovenko, 2011; Merkhyakov, 1996, p. 209).

The occupying power’s banking establishments played an important role in the socio-economic transformations serving Sovietization from the first months of the Soviet Union’s reinstated rule over Poland’s eastern territories. Using its extraordinary powers to finance state industry (including military industry), the branches of the State Bank of the USSR were able to carry out complex and costly operations involving support for the transfer of many industrial plants, including heavy industry, from the depths of the Soviet Union to territories near its western boundary. The State Bank remained outside the structure of the People’s Commissariat of Finance of the USSR until 1946 (*History of the Bank of Russia*, n.d.).

The impoverishment of the region’s already poor population was compounded by the results of the monetary reform carried out in Western Ukraine and Western Byelorussia in December 1947. At the time, the authorities deemed it necessary to strengthen the Soviet currency, collect the post-war “surplus”, and abolish the carding system in order to restore the ruble’s buying power. The reform involved exchanging 10 old rubles for one new one and regulating prices at the same time. Amounts placed in state savings banks and banks were to retain their value on a 1-to-1 basis up to the modest sum of 3,000 rubles. Above this limit, they were automatically treated as already-exchanged currency (Batyrev, 1958; Markovsky, 2018).

The authorities were primarily concerned with restoring full state control over the monetary resources that society had managed to accumulate in the three years since the end of the German occupation. According to propaganda, the “speculators”, and therefore the enemies of the authorities, were mainly merchants, owners of stores that had not yet closed,

wealthier farmers and small businessmen who still managed to hold on to the market, which was increasingly under fiscal siege by the financial oppression of the state. As for timing, the post-war monetary reform coincided with a massive campaign for collectivization and Operation “Zapad”, involving the deportation from Western Ukraine of tens of thousands of people whose relatives had participated in anti-Soviet resistance, as well as the launch of a campaign against “bourgeois nationalists” involved in culture and science. The authorities essentially took citizens by surprise with both the timing and the haste of their actions.

As a result, the pace of the introduction of the reform was vertiginous, and was implemented in true revolutionary style: on as early as 16 December 1947, the new currency entered into circulation (with the exception of coins), but the exchange of money from old to new began only on 18 December and was to last only until the end of that year. This caused a mass flocking of the population to exchange points, especially since undeclared money completely lost its value. At the same time, average state prices were set after the reform. As a result of the currency exchange, even people who previously had considerable reserves found themselves in a difficult financial situation. However, prices fell slowly – on the territory of Soviet Ukraine by 17% in 1948 (Baran & Danylenko, 1999, p. 31). By the end of 1950, they had declined by 43% on average, but this was not followed by a corresponding increase in purchasing power (Slusarenko, Husev, Drozynta et al., 2000, p. 359).

Conclusions

The actions of both occupying powers as regards monetary policy and banking systems in the eastern territories were radical and unrelated to the provision of financial security to the local populace. Thus, the basic principles of international law were violated, as dictated by the Hague Conventions, which specify the duties of the occupation administration to maintain the currency of the occupied state, among other requirements. The operations affecting the system of banking establishments in the occupied Polish territories were intended to provide the German authorities with efficient control over the finances of the conquered territories, which was part of the policy of full economic exploitation, which also assumed the deprivation of the Slav and Jewish populations of their financial resources.

Concerning the policies of the second occupier, it should be noted that both in 1939–1941 and 1944–1946 the Soviets aimed at a full unification of the currency and banking systems of the pre-war Polish eastern territories with the currency and systems of the USSR. The currency change and subsequent monetary reform became an opportunity to effectively deprive hundreds of thousands of people of their life savings. This, in turn,

was aimed at breaking the will of the local population to resist the ongoing process of Sovietization and condemned them to economic dependence on the totalitarian state, whose main tools in the economic field remained banking and currency.

(transl. by Ian Stephenson)

Bibliography

Archival resources:

- Branch State Archives of the Security Service of Ukraine (Haluzevyy Derzhavnyy Arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy, HAD SBU)
Directive of the People's Commissar for Internal Affairs of the USSR Lavrentiy Beria on the tasks of the NKVD in occupied Polish territory, Moscow, 15 September 1939. HDA SBU, f. 16, op. 32, spr. 33.
- Federal Archives, Berlin (Bundesarchiv, BA Berlin)
Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 08.01.1942 (1942). BA Berlin, R. 29/3.
Einschreiben Betr: Währungsneuordnung im Reichskommissariat Ukraine vom 05.06.1942 (1942). BA Berlin, R. 29/3.
- National Archives of the Republic of Belarus in Minsk (Natsyianalny arkhiv Respubliki Belarus, NARB)
Letter from the First Secretary of the КРБ Panteleimon Ponomarenko to Joseph Stalin concerning the situation in Polish territories occupied by Soviet troops, Minsk, 25 September 1939. NARB, f. 4, op. 21, spr. 1521.
Operational Report No. 42 of the People's Commissar for Internal Affairs of the Byelorussian SSR Lavrentiy Tsanova to the First Secretary of the КРБ Panteleimon Ponomarenko, Białystok, October 1939. NARB, f. 4, op. 21, spr. 1683.
Report by Kravtsov, Head of the Personnel Branch of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Belarus on the results of the search of the branch of the Polish Bank in Brześć, 26 October 1939. NARB, f. 4, op. 1, spr. 13348.
- Russian Center for the Preservation and Study of Documents of Contemporary History (Rossiyskiy tsentr khraneniya i izucheniya dokumentov noveishey istorii, RTSKHIDNI)
Excerpt from the minutes of the meeting of the Central Committee of the AUCP(b) on the organization of political and economic life in the occupied Polish territories, Moscow, 1 October 1939. RTSKHIDNI, f. 4, op. 3, spr. 1014.
- Russian State Archive of Socio-Political History in Moscow (Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii, RGASPI)
Information from the Political Bureau of the Central Committee of the AUCP(b) on the amount of funds deposited in savings bank accounts in "Western Ukraine", Moscow, December 1939. RGASPI, f. 17, op. 166, spr. 616.
Resolution of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (СКР(б)) and the Central Committee of the USSR "On the Conversion to Soviet Currency in the Territories of Western Ukraine and Western Belarus," Moscow, 8 December 1939. RGASPI, f. 17, op. 3, spr. 1016.

Publications:

- Ackermann, F. (2010). *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919–1989*. Wiesbaden: Harrasovitz Verlag.
- Atlas, M. S. (1948). *Natsyonalizatsiya bankov v sssr*. Moskva: Finizdat.
- Atlas, M. S. (1958). *Razvitie Gosudarstviennogo Banka sssr*. Moskva: Finizdat.
- Baran, W. (2012). Przekształcenia ekonomiczne na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941, *Pamięć i Sprawiedliwość*, no. 1 (19), pp. 477–494.

- Baran, W. & Danylenko, W. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoyi kryzy (1948–1980-i rr)*. Kyiv: Instytut Istoriyi Ukrainy NAN.
- Bayura, A. (2013). Kreditno-bankovskie uchrezhdenia Zapadnoy Bielarusi v 1919–1939 gg., *Bankauski wiesnik, January*, pp. 24–28.
- Batyryev, W. M. (1958). *Denezhnoye obraschenie v sssr*. Moskva: Gospolizdat.
- Berkhoff, K. (2004). *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge-London: Harvard University Press.
- Boeckh, K. (2007). *Stalinismus in Der Ukraine. Die Rekonstruktion des Sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Harrasovitz Verlag.
- Bonusiak, W. (2006). *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Chiari, B. (1993). Deutsche Zivilverwaltung in Weißrußland 1941–1944. Die lokale Perspektive der Besatzungsgeschichte, *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 52, no. 1, pp. 67–89.
- Connor, S. A. (2007). *Golden Pheasants and Eastern Kings. The German District Administration in the Occupied Soviet Union, 1941–1944* [PhD thesis defended at the Department of History at the Wilfrid Laurier University]. Waterloo, Ontario: n.p. Source: <https://scholars.wlu.ca/etd/1048> [accessed: 26.08.2022].
- Dieckmann, Ch. (2011). *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Dokumenty vneshney politiki sssr*, vol. xxii, part 2: 1 sentiabria – 31 dekabria 1939 goda (1992). Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury.
- Eichholtz, D. (2003). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, series 2, part 3, München: Saur.
- Gemeinschaftsbank Weissruthenien – 33 Filialbetriebe – Umfassendes Aufgabengebiet (1942). *Deutsche Zeitung im Ostland*, vol. 2, no. 246, 8 September, p. 6.
- Gerlach, Ch. (1999). *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941–1944*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Głowacki, A. (1998). *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Gnatowski, M. (1997). *W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941*. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe.
- History of the Bank of Russia* (n.d.). Source: http://www.cbr.ru/eng/about_br/history [accessed: 16.12.2021].
- Klymenko, O. (2015). Tsentralnyi emisiynyi bank „Ukraina” – vazhlyvyi mekhanizm Raikhu dla ekspluatatsyi ta pohrabuvannia okupovanykh terytoriy u roky Druhoyi svitovoyi viyny, *Arkhivy Ukrainy*, no. 3, pp. 80–100.
- Kłusek, M. (2011). Problem legalności działań Państwowego Banku Rolnego Generalnej Guberni na przykładzie transakcji sprzedaży obszaru leśnego Laski-Borków z dóbr wilanowskich w 1940 r., *Krakowskie Studia Małopolskie*, no. 16, pp. 107–133.
- Krotov, N. I. (2011). *Ocherki istorii Banka Rossii. Centralnyi apparat: personalnye dela i deyaniya*. Moskva: Yekonomicheskaya Letopis.
- Lemkin, R. (1942). *Key Laws, Decrees and Regulations Issued by the Axis in Occupied Europe*. Washington: Board of Economic Warfare.
- Luhovenko, N. (2011). Problemy zaprovadzhennia i rozvytku kreditno-bankivskoyi systemy Ukrainy: porivnialnyi analiz, *Demokratychni vriaduvannia. Naukovyy visnyk / Democratic Governance. Academic Papers Collection*, no. 8, pp. 116–132.
- Lutskyi, O. (2006). Lviv pod radianskoyu okupatsieyu 1939–1941 rr., *Ukrainskyi Vyzvolnyi Rukh*, no. 7, pp. 89–119.
- Makharynech, M. Ye. (2019). Rehuluvannia zemelnykhi vidnosyn na Volyni periodu nimechskoyi okupatsyi, *Naukovyy Visnyk Akademii Vnutrishnikh Sprav Ukrainy*, no. 3 (112), pp. 87–106.
- Markowski, D. (2018). *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Merkhyakov, W.D. (1996). *Razvitiye kreditnikh uchrezhdeniy v Rossii*. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury.
- Slusarenko, A. H., Husev, W. I., Drozhynta, W. P. et al. (2000). *Novitnia istoriya Ukrainy 1900–2000*. Kyiv: Vyscha shkola.

- Perekhrest, O. (2010). *Silskie gospodarstwo Ukrainy v roky Velykoyi Vitchyznyanoyi Viyny (1941–1945 rr.)*. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NAN.
- Podolska-Meducka, A. (2018). *Okupacyjne systemy pieniężne podczas wojen światowych*. In: J. Łazor & W. Morawski (eds.), *Systemy walutowe współczesnego świata*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historii Gospodarczej.
- Pohl, D. (2009). Niemiecka polityka ekonomiczna na okupowanych terenach wschodniej Polski w latach 1941–1944, *Pamięć i Sprawiedliwość*, no. 1 (14), pp. 93–102.
- Pohl, M. (1975). *Die Finanzierung der Russengeschäfte zwischen den beiden Weltkriegen. Die Entwicklung der 12 großen Rußlandkonsortien*. Frankfurt am Main: Fritz Knap Verlag.
- Rodewald, H. von (1942). *Wirtschaftsbanken in der Ukraine, Ost-Europa Markt*, no. 1–2, pp. 6–9. *Verkündungsblatt des Reichskommissar für das Ostland*, no. 12, 27 February (1942).
- Wheatley, B. (2017). *British Intelligence and Hitler's Empire in the Soviet Union, 1941–1945*. London: Bloomsbury Academic.
- Wierzbicki, M. (2009). Sowiecka polityka ekonomiczna na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski (tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi) w latach 1939–1941, *Pamięć i Sprawiedliwość*, no. 1 (14), pp. 201–236.
- “Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941. *Wydarzenia i losy ludzkie*, vol. 1: Rok 1939 (transl. by M. M. Motyl-Blinczykov) (1998). Warszawa: Wydawnictwo „Rytm”.

Polish Germans in the Stutthof Concentration Camp.

Prewar Polish Citizens of German Origin from the Former Pomeranian Voivodeship Incarcerated in KL Stutthof in 1942–1945 due to Disloyalty to the Authorities of the German Reich

Tomasz Chinciński

ORCID ID: 0000-0003-0726-7528

The Pilecki Institute, The Eugeniusz Kwiatkowski University of Business and Administration in Gdynia

Abstract

The paper explores the fates of ethnic Germans who were Polish citizens from the Pomeranian Voivodeship prior to the Second World War and who were incarcerated in KL Stutthof due to their pro-Polish and anti-German attitudes. They represented a small percentage of the group of camp inmates described as *Volksdeutsche*. These were people who were entered in the second category of the German People's List (*Deutsche Volksliste*, DVL). It has been determined that members of the group of *Volksdeutsche* under consideration were sent to KL Stutthof for the following reasons: on suspicion of involvement in the resistance or providing help to partisan units, as well as having knowledge about such activities and failing to report it to the German police, obtaining entry in the second category of the DVL by means of deception and slandering German police forces. Attention is drawn to the possible correlation between the pro-Polish attitudes of inmates from the second category of the DVL and the intensity of their sense of Germanness, as well as their religion. The need for in-depth research on the national identity of both the prewar German minority and the people entered in the DVL during the war has been emphasized. In order to facilitate understanding, the situation and attitudes of the German minority both before and after 1 September 1939 were analyzed in addition to the German People's List in Pomerania and the KL Stutthof camp as a site of repression against Germans.

After 1 September 1939, the vast majority of *Volksdeutsche* who lived in the prewar Pomeranian Voivodeship showed hostility towards the Poles, either approving of the criminal policies or taking part in German crimes. Recent studies suggest, however, that not all ethnic Germans in Gdańsk Pomerania accepted or participated in the terror against the Polish populace (Ceran, 2019; Paczoska-Hauke & Rabant, 2009; Rabant, 2014). Among the host of attitudes adopted by representatives of the German minority there were also cases of friendly behavior towards Polish neighbors. From the cognitive point of view, the acknowledgment of this part of the historical reality is as interesting as researching negative sentiments.

There were approx. 5,000–7,000 German inmates at the Stutthof camp, and one group of them was known as *Volksdeutsche*.¹ What were the reasons for their incarceration at one of Germany's concentration camps? Did this group comprise people who were imprisoned for choosing loyalty to the Second Polish Republic over loyalty to the Third Reich? Is such a research hypothesis valid and verifiable? Or should the category of "allegiance to the Polish state" be replaced with the expression "propriety towards Poles (Polish neighbors)"? Is it possible to reconstruct the attitudes of ethnic Germans from the prewar Pomeranian Voivodeship concerning German policies in territories annexed into the Reich, this on the basis of surviving and available source material? What can we learn about the motives behind such pro-Polish behavior, as well as about the scale and dynamics of this phenomenon? From an academic perspective, an attempt at answering these questions seems intriguing, and as such serves as the point of departure for research described in the present paper.

The Stutthof inmates who were described as *Volksdeutsche* (VD) in the camp documentation could be either members of the German minority prior to 1 September 1939 (who were assigned to the first or second category of the DVL) or Poles who were entered in the German People's List (third category) during the occupation, because even though they did not belong to the prewar German minority, they had the "right" origin, i.e. family roots in Pomerania from before the First World War. While the term "Polish Germans" or "ethnic Germans" (*Volksdeutsche*) seems adequate in reference to the first group, the second group can be more aptly described as "Germanized Poles" (*Eingedeutsche*).

The paper explores the cases of people who can be called Germans in either an ethnic or a cultural sense and who constituted the German

1 In the literature, the number of all Germans in KL Stutthof is estimated at 5,000 (Orski, 1992, p. 54). Data from the Archives of the Stutthof Museum in Sztutowo (AMS) suggest that the number was higher, approx. 5,000–7,000. This includes both the prisoners whose camp personal files have survived (approx. 4,000) and the inmates whose only traces can be found in the transport lists, the record books or the camp hospital files. This number comprises both Germans from the Reich (*Reichsdeutsche*), including Jews from Germany, and people entered in the DVL.

minority in the prewar Polish state. To this end, the camp documentation was examined in order to determine the surnames of people assigned to the first and second category of the DVL who were incarcerated at KL Stutthof for lack of loyalty to the German state.

The broad notion of disloyalty is taken to mean non-compliance with the policies of the German Reich. Such behavior included contesting the legal order introduced by the German authorities and failure to perform duties imposed by the occupier compounded with loyalty to the prewar Polish state. These actions involved participation in active resistance.

The timeframe selected for the purposes of exploring the fates of ethnic Germans incarcerated at KL Stutthof is the years 1942–1945. The starting date is connected with Stutthof becoming a concentration camp and the beginning of entering information about the prisoner's nationality in the camp documentation, while the ending date is related to the liquidation of the camp. The *Volksdeutsche* under study either came from the prewar Pomeranian Voivodeship or found themselves within its boundaries at the time of their arrest.

The primary source for research into the history of KL Stutthof is the camp documentation, comprising the record book (*Einlieferungsbuch*),² in which every inmate was registered, and prisoner personal files (*Häftlingsakte*).³ The original documents are kept in the Archives of the Stutthof Museum in Sztutowo, while their scans are held by the Arolsen Archives and are available online (<https://arolsen-archives.org/pl>). Other documents produced by the German authorities with regard to the Stutthof inmates can be found in state archives. For the purposes of the present paper, materials from the State Archives in Bydgoszcz and the State Archives in Gdańsk were used.

Researching the history of KL Stutthof has a long tradition. The first monograph of the camp, which saw several reprints, was published more than 50 years ago (Dunin-Wąsowicz, 1970). Research findings concerning

2 Unfortunately it has not survived in its entirety (almost all books for the period between 3 October 1941 and 17 April 1943, as well as fragments from 1939 and 1944–1945 have been preserved). The data was entered by hand in 13 fields (columns). The last field, “remarks” (*Bemerkungen*), usually contained the nationality of the inmate.

3 They contained basic information about the prisoner: date of entry and release, date of re-entry and re-release, name and surname, date and place of birth. All the above data were handwritten on the file. A prisoner category stamp was placed in a separate field in the right top corner, and a nationality stamp was placed below. In some cases there are no markings at all. Apart from the above information, the prisoner file contained various other documents, produced both by the camp administration (e.g. the personal record card which was filled in immediately upon the prisoner's arrival at KL Stutthof and contained his camp number) and – to a lesser extent – by local police posts (e.g. correspondence between the Gestapo post and the KL Stutthof camp headquarters).

inmates of various nationalities⁴ were also systematically published, while a topic-based and comparative study on the state structure and national composition of the camp appeared in print in the 1990s. The study provided approximate numbers of prisoners in each of these groups (Orski, 1992).

In the following years, a monograph devoted to Polish political prisoners was published (Owsiński, 2001), which detailed the fates of those who either refused to accept the third category of the DVL or accepted it but later deserted from the Wehrmacht, as well as those who obtained inclusion in the DVL by means of deception. The issue of the German People's List in Stutthof was discussed in a separate academic paper (Grot, 2007), which detailed various problems connected with nationality changes that camp prisoners also had to face. Another academic work was devoted to the families of Stutthof inmates (Drywa, 2012) who, even though they were entered in the third category of the DVL, refused military service or deserted from the Wehrmacht following enlistment.

A recent academic work comprehensively discusses the issue of police prisoners in KL Stutthof (Gąsiorowski, 2021), who included people described in the camp documentation as either Germans (*Deutsche*) or ethnic Germans (*VD, Volksdeutsche, V. Deutsche*). Also worthy of note is the most recent publication devoted to reeducation prisoners at Stutthof (Drywa, 2020; 2021), among whom there were people of German descent who were classified as *Reichsdeutsche* (Germans with citizenship of the Reich) and *Volksdeutsche* (ethnic Germans entered in the second or third categories of the DVL).

A separate work devoted to Stutthof inmates of German nationality has not appeared in print to date.⁵ A comprehensive study on ethnic Germans in KL Stutthof who were citizens of the Polish state before the war has also not been published.

The present paper adopts a comprehensive and comparative approach to the subject under study. Facts were first established on the basis of available source material, and then interpreted and analyzed with the use of both inductive and deductive methods (non-source knowledge was applied primarily in cases where the surviving documents are incomplete). Broader questions – such as the situation and attitudes of the German minority prior to and after 1 September 1939, the German

4 Among the groups of prisoners who have separate articles devoted to them are Jews, the French (Orski, 1984), Belgians (Orski, 1987) and Scandinavians (Denkiewicz-Szczepaniak, 1977; Kłys, 2016).

5 It is known, however, that a doctoral dissertation “Niemieccy więźniowie obozu koncentracyjnego Stutthof (1939–1945)” [“German prisoners in the Stutthof concentration camp (1939–1945)”] is being prepared by Piotr Chruścielski, a Germanist and employee of the Scientific Department of the Stutthof Museum in Sztutowo. His doctoral advisor is Prof. Grzegorz Berendt. The registration and conferment procedure for a doctoral degree was started on 15 March 2019 at the University of Gdańsk ([Information about the doctoral dissertation of Piotr Chruścielski], 2019).

People's List in Pomerania and the KL Stutthof camp as the site of repression against Germans – were also analyzed, this with the aim of providing a full explanation of the issue.

The German minority in Pomerania: numbers, distribution, situation and attitudes prior to 1 September 1939 and following the outbreak of the war

According to the official census of 1931, 741,000 ethnic Germans lived in Poland before the war, which amounted to 2.3% of all citizens. In the Pomeranian Voivodeship, the German minority numbered 105,400 people, i.e. 9.5% of all residents. Following the administrative reform in April 1938, several counties from the Poznań and Warsaw Voivodeships, which were inhabited by the German minority, were incorporated into the Pomeranian Voivodeship. As a result, on the eve of the war the number of ethnic Germans in the Polish "Great Pomerania" reached 157,811 people, and their percentage rose to 10.1% of all inhabitants of the voivodeship. Although the number of German inhabitants was higher than the national average, in the ethnic sense the Pomeranian Voivodeship was one of the most Polish voivodeships (more than 90% of inhabitants were Poles). The majority of the German populace lived in the countryside. The main cities where they lived in the voivodeship were Bydgoszcz, Tczew, Grudziądz and Toruń (Waszak, 1959, p. 339; Szklarska-Lohmannowa, 1971, pp. 16–18; Szefer, 1967, pp. 33–35; Dąbrowski, 1977, p. 60; Hauser, 1998, pp. 51 ff.; Olstowski, 2014, p. 65).

Ethnic Germans who lived in the Pomeranian, Poznań and Silesian Voivodeships received particular interest and support from the Reich. Berlin treated them as former citizens of the German state who, as a result of the Treaty of Versailles, were separated from their homeland and subjected to intense de-Germanization by the Polish authorities. As a matter of fact, in pursuing assimilation policies with regard to the German minority in the westernmost voivodeships, the Polish authorities were guided first and foremost by safety reasons (Chinciński, 2010, pp. 83–84).

In the years 1934–1938, a period of the easing of tensions between Poland and Germany, the issue of the German minority in Poland disappeared from the official foreign policy of the Reich. Nevertheless, unofficial efforts aimed at fostering the national consciousness of Germans living in the Polish border areas were not abandoned (Jacobsen, 1968, p. 593). A change of approach came with the cooling of Polish-German relations. German authorities began to talk about the "unacceptable" situation of *Volksdeutsche* in Poland. Following the escalation of the political crisis in Polish-German relations, they started to play the role of "victims", which the Reich needed to justify the commencement of war, its main propaganda purpose being the "liberation of *Volksdeutsche*", and to

breed resentment towards Poland in Western societies (Chinciński, 2010, pp. 67–105, 336 ff.).

In 1939, the German minority came under the strong influence of the Reich's propaganda and was subjected to surveillance by the German secret services who sought to recruit members for organizations specializing in sabotage and subversion. These actions affected the attitudes of ethnic Germans in Poland, rekindling hopes for redrawing the border at the 1914 line of the Prussian partition. It was repeated in Pomerania that "following his success, Hitler will not rest on his laurels, but will claim other territories inhabited by the Germans" (Wrzesiński, 1997, p. 256). The Polish authorities noted that local Germans awaited "the return of Pomerania to the Reich" (Situation report on the German minority..., 1938a, p. 435; Situation report on the German minority..., 1938b, pp. 370–371).

Volksdeutsche from western parts of Poland supported German territorial expansion and were even ready to cooperate with their homeland, hoping that the regions where they lived would again be incorporated into the Reich (Kotowski, 1992, pp. 61–63). A small group, about 1% of the entire German minority in Poland, was recruited by the German secret services for strictly subversive activities. This "fifth column" operated on a large scale in the Silesian and Poznań Voivodeships, while Pomerania witnessed events which the German propaganda dubbed the "bloody Sunday in Bydgoszcz."

German subversives are said to have opened fire on Polish army units retreating through Bydgoszcz on 3 and 4 September 1939. During the fighting, retaliation against and lynching of the local Germans supposedly took place. Denying any subversive activities, the Germans portrayed these events as a massacre of the Bydgoszcz *Volksdeutsche*.⁶ The propaganda depiction of the occurrence aroused hostility of a considerable part of the prewar German minority against the Polish populace in the territories of Polish Pomerania that had been occupied and annexed by Germany. The German authorities used the "bloody Sunday in Bydgoszcz" to incite hatred against the Poles, who were portrayed as insidious and treacherous, and to justify their crimes against the civilians. The propaganda message proved to be so convincing that a considerable number of the local *Volksdeutsche* joined the *Selbstschutz*⁷ and took part in the extermination of their Polish neighbors, mostly members of the intelligentsia and the leadership (Chinciński, 2021, pp. 314–327).

6 The course of events in Bydgoszcz was presented differently by Poles and Germans, and to this day remains a source of controversy between historians (Chinciński & Machcewicz, 2008; Olstowski, 2009).

7 It is estimated that as many as 80% of German men capable of bearing arms from the territory where the Reichsgau Danzig-West Prussia was established could have joined the *Selbstschutz* (Bömelburg & Musiał, 2000, p. 58; Góra, 2016, p. 26; Hauser, 1998, p. 53).

These hostile attitudes and behaviors were not exhibited by all members of the German national group in Pomerania. In the prewar minority from the Pomeranian Voivodeship there were also Germans who were not susceptible to the propaganda and did not engage in murdering Poles. Some *Volksdeutsche* showed empathy for the victims of the German terror, sought to help them and had the courage to condemn the crimes (Paczoska-Hauke & Rabant, 2009; Rabant, 2014; Ceran, 2019).

Examples of friendly behavior of ethnic Germans from Pomerania towards the Poles

Such examples can be found in at least several counties of the prewar Pomeranian Voivodeship. In the autumn of 1939, individual people were often saved from death, and there were even cases of prisoners being saved just before their execution. A German pastor Helmut Boecker from Górna Grupa in the Świecie county saved the lives of a Polish priest Alojzy Liguda, the Rector of the Mission House in the same village, and of 15-year-old middle school student Jan Dutka, by intervening on their behalf with the Selbstschutz commander just before their execution. Similarly, the head of the Starogard county contributed to the last-minute cancellation of one of the executions in the Szpegawsk Forest. Another example is the behavior of Benon Schulz, the German village leader from Jaroszewy in the Kościerzyna county, who crossed off the name of a Pole he knew personally, Paweł Linda, from the list of people designated for execution by shooting. Alwina Wenzel, the daughter of a German baker and pastry chef from Skarszewy in the Kościerzyna county, rescued Paweł Szczeciński, an apprentice to her father, from a truck transporting Poles for execution (Paczoska-Hauke & Rabant, 2009, pp. 384–385; Rabant, 2014; Ceran, 2019, pp. 292–293).

Poles also received help in escaping camps and prisons. Gerd Heinrich, a German from the Więcbork county, showed heroic courage, negotiating with a drunk commandant of the Selbstschutz camp in Karolewo and blackmailing him into releasing a Polish blacksmith, Józef Kowalewski. Thanks to the intervention of Radtke, a German from Płosków in the Sępólno county, a Pole, Marian Bethke, was released from the camp in Karolewo. In Skarszewy, local Germans contributed to the release from prison of several people who could have faced death (Paczoska-Hauke & Rabant, 2009, pp. 385–386; Rabant, 2014; Ceran, 2019, pp. 289–290).

In such cases, the arguments that were most widely used to convince the German authorities to release the Poles were the benefits resulting from their work and their good treatment of the German minority before the war. *Volksdeutsche* were guided in their actions by former neighbor relations or professional ties, perhaps by the feeling of gratitude and probably by the need to behave like a decent human being. Local

Germans helped Poles because they considered them good neighbors or employees.

Personal acquaintance and the resulting positive experiences often played a key role in making the decision to help the persecuted Poles. The best example here might be the case of Agnes Brendel, an ethnic German and brewery owner from Kościerzyna, who repeatedly intervened with the German authorities in the Kościerzyna county on behalf of Poles who were being displaced (Rabant, 2014, p. 120). As she admitted herself, she did it because “I did not think myself a real German even for a moment; I bonded with the local populace to the extent that I considered them all my brothers” (Agnieszka Brendel’s petition to the Magistrates’ Court..., 1945, p. 29).

Open condemnation of crimes committed against the Poles in the autumn of 1939 required much courage from the Polish Germans. An official protest against the murdering of civilians was filed with the Gau-leiter of Danzig-West Prussia, Albert Forster, by the German Director of the District Court in Starogard (Ceran, 2019, p. 295). On 6 December 1939, Lily Jungblut – a landowner from the Inowrocław county and member of the NSDAP since 1930 – sent a letter to Hermann Göring, in which she condemned the crimes against Poles (Broszat, 1961, pp. 42–43; Schubert, 2003, p. 181; Zarzycki, 1976, p. 24).

There were also cases of *Volksdeutsche* suffering severe consequences for their pro-Polish attitudes. Adolf Beier, the German village leader from Kleszczewo in the Kościerzyna county, lost his position and was beaten for refusing to sign a list ordering an execution of 18 Poles and for warning the intended victims about the impending danger. Another example is the case of Herman Braatz, who was entered in the second category of the DVL but considered himself a Pole, for which his son Maksymilian was incarcerated first at KL Sachsenhausen, and then at KL Lublin, where he was murdered (Paczoska-Hauke & Rabant, 2009, pp. 386–387, 393).

There were also cases of local *Volksdeutsche* helping Poles and performing acts of kindness towards them after the Pomeranian crime committed by the Germans in the autumn of 1939. Assistance was often provided to Poles who were active in the underground. Thanks to the intervention of Ernst Laaser, the mayor of Kościerzyna, Jadwiga Kosznik (Prokop) was released from investigative jail, where she was incarcerated in the summer of 1944 on charges of cooperating with partisans. Laaser is said to have helped Kosznik because she went to school with his children before the war and came to their defense in conflicts between students of various nationalities (Gašiorowski, 2009, pp. 367–368; Paczoska-Hauke & Rabant, 2009, p. 396).

Otto Piper (Pipper), the German mayor of Kowal in the Włocławek county – a town in the Pomeranian Voivodeship that was incorporated into Reichsgau Wartheland following the German aggression – became

personally engaged in the underground resistance. He was a member of the prewar German minority. As early as in 1939, he began cooperating with the “Grunwald” organization, and in 1940 he was introduced into the Union of Armed Struggle. His main tasks included legalizing (issuing identity documents with fictitious names) and smuggling people threatened with arrest to the General Government. In 1943 he was arrested by the Gestapo. The underground activities of which he was suspected were not proved. Nevertheless, the German court sentenced him to three years of imprisonment on charges of maintaining improper relations with Poles and smuggling goods to the General Government. He served his sentence in the prison in Sztum. In December 1944, he was granted a leave of three days, and did not return to prison – he was hiding in Kowal until the end of the war (Account of Alicja Nowacka née Piper..., 2005; Biographical note – an account by Jerzy Giergielewicz and Bogdan Ziółkowski, 2006).

The example of Otto Piper shows that *Volksdeutsche* were not always guided by material gain or personal gratitude towards individual Poles in their pro-Polish attitudes. In the case of Piper it was rather far-reaching sympathy for the Polish nation or even self-identification with Polishness. A question arises as to the intensity of his sense of Germanness. Did he consider himself more a German or a Pole? Piper’s behavior is an example of disloyalty towards the authorities of the German Reich coupled with loyalty towards the Second Polish Republic. The doings of Agnes Brendel, who – as described above – clearly sympathized with the Polish populace, can be interpreted in the same vein; some Poles saw her rather as a Polish than a German woman.

“Who is German?” – selection and entry in the German People’s List in Pomerania

How were the authorities of the Reich to distinguish Germans from Poles? Guidelines for the treatment of the populace in the annexed territories “from a racial-political point of view” were given in a secret memorial drafted on 25 November 1939 by the NSDAP Office of Racial Policy (Rassenpolitisches Amt). The document reads:

Who is German? A German is a person who, in terms of nationality, customs and the family community, lives like a German, provided that they are of German or related blood. Those Germans will be entered in the German People’s List (Memoriał Urzędu Polityki Rasowej NSDAP..., 1939, p. 99, see also the German original on pp. 401-402).

It was further specified that the above applied to people who were active in German organizations prior to 1 September 1939 or whose ancestors

were all German. The latter category did not include, however, those who spoke Polish at home.

Censuses were seen as a tool for determining the numbers of *Volksdeutsche* and Poles. The results of the first census conducted on 3–6 December 1939 showed growth in the German population of Pomerania – from 158,000 people in 1931 (12%) to 243,000 people (21%). This number included also German immigrants. There are, however, no data for the residents of Gdynia. It should also be noted that the census was taken after the particularly brutal bout of German terror in Pomerania in the autumn of 1939. Another census was conducted on 1–9 December 1940. It again showed a slight increase in the number of German people. German nationality was declared by 265,000 inhabitants of Pomerania, of which number 190,155 were the local *Volksdeutsche*, 59,734 – Germans from the Reich and from Gdańsk, while 14,876 – Germans resettled from the East. Local ethnic Germans accounted for 14% of the total populace of the Polish Pomerania, that is 17% higher than the number of *Volksdeutsche* recorded in the Polish census of 1931. This growth could result from decisions made by some people of uncertain national identity, who under the circumstances of the German occupation declared German nationality (Waszak, 1959, p. 339; Madajczyk, 2019, pp. 460–462; Jastrzębski & Sziling, 1979, p. 264).

A few days after the second census, on 14 December 1940, Albert Forster – in cooperation with Wilhelm Löbsack, the officer for nationality matters in Pomerania – developed the first detailed program for the Germanization of Poles. It was characterized by a strictly pragmatic approach, as the first group to be Germanized were people indispensable to the German economy, i.e. factory workers, agricultural laborers, craftsmen and petty farmers. During the verification procedure, knowledge of German language was less important than professional qualifications and technical skills, as well as orderliness and neat appearance (Broszat, 1961, p. 127; Madajczyk, 2019, p. 465; Jastrzębski & Sziling, 1979, p. 166; Bykowska, 2014, pp. 61–62).

Forster's program referred to the notion of the "German-Polish intermediate stratum", which was defined and explained in the memorial of the NSDAP Office of Racial Policy of 25 November 1939:

This refers to persons who are either completely or partially of German origin or who live in nationally mixed marriages with Poles, if they do not meet the conditions for entry in the German People's List (Memoriał Urzędu Polityki Rasowej NSDAP..., 1939, p. 100, see also the German original on pp. 402–403).

Forster's approach slightly differed from the mode of Germanization adopted by Josef Wagner, the Oberpräsident of Provinz Schlesien, and was totally dissimilar to the concept of a Germanization policy that

was promoted by Arthur Greiser, the Gauleiter of Reichsgau Wartheland. In their Germanization programs, both Forster and Wagner placed great emphasis on the economic value of the incorporated territories, considering the so-called intermediate stratum, i.e. the majority of residents of Gdańsk Pomerania and the Polish part of Upper Silesia, as a social group susceptible to Germanization. The difference between their approaches lay chiefly in the amount of time needed for achieving the Germanization of the “intermediate stratum”. Unlike Wagner, Forster did not implement immediate Germanization of the subjugated Polish territories, assuming that longer observation of the attitudes of the local populace towards Germanness was required. Greiser, in turn, favored Germanization of the land by means of German settlement, at the same time opposing Germanization of the local Polish populace. The granting of the German state affiliation in Wartheland was to be a special privilege enjoyed only by those inhabitants who could prove their Germanness or German origin (Madajczyk, 2019, pp. 462–465, 494; Jastrzębski & Sziling, 1979, p. 166; Pospieszalski, 1948, pp. 508–512).

The Germanization policies were to be harmonized under the Decree of 4 March 1941 concerning German People’s List and German state affiliation in the incorporated Eastern Territories together with secondary legislation in the form of the Regulation of 13 March 1941 concerning the adoption of German citizenship. The new law introduced solutions based on the experiences and ideas gathered by Greiser in Wartheland. This could have been the reason for opposition from Forster, who did not approve of the Poznań model and who, wishing to retain freedom of action, did not publish the decree.

Four categories of *Volksdeutsche* were introduced. The first category of the DVL comprised people of German nationality who “actively participated in the fight for Germanness” before the outbreak of the war (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, p. 257). The second category of the DVL was intended for people of German nationality who “did not actively work for the German cause, but who retained their Germanness in a way that can be proved” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, p. 257). In other words, the first and second categories of the DVL comprised members of the prewar German minority. They were all issued blue IDs, as well as granted citizenship of the Third Reich and German state affiliation (Ziuziakowska, 2016, pp. 337 ff.).

The third category of the DVL was for “people of German origin who developed ties to Polishness over the course of time, but whose behavior indicates that they will again become valuable members of the German national community” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, pp. 259–260). In other words, these were “people mostly of Polish origin of whom, given their political indifference to date, it can be hoped that in time they will become Germanized” (Izdebski, 1946, p. 57). “Poles fit for Germanization” (*Eindeutschungsfähige Polen*) from the third

category were also colloquially called *Eingedeutschte* – in contrast to *Volksdeutsche* from the first and second categories of the DVL – and the process of Germanization was referred to as *Eindeutschung* (Bykowska, 2013, pp. 422–423). People in the third category received green IDs and were granted German state affiliation (Ziuziakowska, 2016, p. 338).

The fourth category of the DVL was intended for people of German origin “who were engaged in political work for the Polish cause” and “were members of Polish organizations or political parties hostile to Germanness or hampered the German cause in any other way” (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, p. 261). These people were completely Polonized and manifested their ties with the Polish nation. They were contemptuously referred to as “renegades”. They received red IDs and were not granted German state affiliation (Ziuziakowska, 2016, p. 339).

The operation of citizenship change in Pomerania began with entering local Germans – prewar Polish citizens of German nationality – in the DVL. Proceedings aimed at confirming their German national identity were held in 1940, before the decree on the DVL was issued. The next step consisted in preliminary racial selection among Poles susceptible to Germanization. It was first applied to people from the so-called intermediate stratum (Madajczyk, 2019, p. 466; Jastrzębski & Sziling, 1979, pp. 174–183).

The Germanization of Poles in Pomerania initially proceeded at a sluggish pace.⁸ A significant increase in the number of entries in the third category of the DVL occurred in 1942. Firstly, Himmler issued a decree (of 10 February 1942) acknowledging all inhabitants of the incorporated territories as Germans and obliging them to apply for entry in the DVL. Secondly, Forster issued a proclamation (of 22 February 1942) calling all inhabitants of Reichsgau Danzig-West Prussia to sign the German People’s List. The proclamation was published in “Deutsche Rundschau” and placed on advertising columns. It informed the populace about the consequences of failure to apply for entry in the DVL by no later than 31 March 1942.

Forster’s proclamation was based on the assumption that all inhabitants of Pomerania were candidates for Germans:

When German armed forces recaptured the old West Prussia in 1939, we did not know how many Germans or people of German origin remained in the liberated territory of the Reichsgau Danzig-West Prussia after twenty years of Polish

⁸ A report on the political situation in *Regierungsbezirk Bromberg* stated that out of approx. 600,000 residents, 24,000 people (approx. 4%) were entered in the DVL by mid-November 1941, including 18,000 in the first and second categories and 6,000 in the third category. This means that the number of German and allegedly German people in this *Regierungsbezirk* increased to 110,000. It is probable that the numbers for other provinces were similar (Madajczyk, 2019, p. 469).

rule. For this reason, we spent the last two and a half years thoroughly verifying and sifting the populace. [...]

We selected people who can be considered Germans due to their behavior and origin. This is why those who, for various reasons, could not publicly appear as Germans for the past twenty years, but whose good morality was attested by other Germans, are also considered by us as Germans and are thus included in the German national community [...]

No person who has hitherto not been noticed but wishes to return to the German national community should be wronged [...] (Odezwa namiestnika i gauleitera Alberta Forstera..., 1942, pp. 288–289).

Fear and panic caused vast numbers of Pomeranians to sign the German People's List. By mid-1942, 681,000 people in total were added to the DVL, the majority of whom were entered in the third category, and only a small percentage in the fourth. The following years also saw a marked increase in the number of people choosing the German national group. By January 1944, approx. 54.5% Poles from Reichsgau Danzig-West Prussia were entered in the third category of the DVL (Broszat, 1961, p. 134).

In Pomerania, as in Upper Silesia, Poles were forcibly entered in the German People's List, and it was quite a widespread phenomenon. Refusal led to arrest and deportation to a concentration camp. There are indications that pressure exerted by employers played a major role. In Pomerania, if the employee neglected the duty to apply for entry in the DVL, their employer could dismiss them and notify the labor office, which in turn could send them for forced labor. It seems that the massive influx of applications for entry in the list resulted mainly from the described circumstances, while police pressure and restrictions, though obviously in use, played a lesser role (Romaniuk, 2007, p. 105).

In the remaining territories of occupied Poland, mostly in the Wartheland and the General Government, the decision to take German citizenship was voluntary and was often followed by collaboration with the enemy. Such persons were contemptuously referred to as *Volksdeutsche* and strongly condemned (Olejnik, 2006, p. 54).

Poles who were entered in the *Volksliste* in Pomerania acquired German state affiliation with retroactive effect from 1 December 1940 (for Germans in the first and second categories it was from 26 October 1939). They could then receive German food rations and higher wages, as well as find employment in various offices or at previously inaccessible positions. Moreover, they did not have to fear eviction. For men, entry in the first three categories of the German People's List meant liability for military service in the Wehrmacht. It is estimated that approx. 500,000 Poles from Upper Silesia and Pomerania who were entered in the third category of the *Volksliste* were enlisted in the German army.

Apart from prewar *Volksdeutsche*, local Poles whose family roots went back to the Prussian partition were also to become Germans. Nevertheless, Poles from Pomerania who were entered in the third category of the DVL to a large extent became Germans only formally. Many of them cultivated their Polishness, took part in the underground resistance and clandestine teaching, while many drafted soldiers deserted the Wehrmacht and – when possible – went over to the side of the Allies. Local Germans entered in the first and second categories of the DVL treated Poles entered in the third category with suspicion or even outright disdain and contempt. Repression, including the death penalty, was used much more often against the *Eingedeutschte* than against ethnic Germans (Madajczyk, 2019, pp. 486–489; Becker, 2020, pp. 226–233).

KL Stutthof as the site of repression against Germans

The camp in Stutthof was established on 2 September 1939 in the territory of the former Free City of Danzig. It functioned without interruption until 9 May 1945. Initially it was the “Stutthof Camp for Civilian Prisoners of War” (*Zivilgefangenenlager Stutthof*) under the German police and ss authorities in Gdańsk. At the time, the majority of inmates were Polish arrestees from Reichsgau Danzig-West Prussia. For several months, in autumn 1941, the camp also served as a reeducation camp for persons avoiding or abandoning work for the benefit of the German Reich, functioning at the time as Stutthof Special Camp (*Sonderlager Stutthof*). On 7 January 1942, it became the German state concentration camp (*Konzentrationslager Stutthof*) under the Inspectorate of Concentration Camps in Oranienburg. Prisoners from almost all of German-occupied Europe began to arrive at KL Stutthof (Gliński, 1979, pp. 74–75, 90, 207).

Initially, the Stutthof camp was intended for “politically unreliable Polish elements” and was supposed to function as a “preventive measure”. The first prisoners were “people of Polish nationality, or more broadly citizens of the Free City of Danzig, including Jews and Germans” (Orski, 1992, p. 12). Poles and Jews formed the majority until the end of 1941. The first German, a Bible Student (Jehovah’s Witness), was admitted on 6 September 1939. In their accounts, former prisoners from a subcamp in Nowy Port mentioned also a few German antifascists who were interned together with the Poles. A bigger group of Germans from Gdańsk was incarcerated at Stutthof in autumn 1941. They were sent to the camp by the Criminal Police Station in Gdańsk, which may indicate that they came to Stutthof in connection with petty crimes. Larger transports of Germans from other concentration camps arrived in Stutthof in the years 1942–1943 (Orski, 1992, pp. 13–15). The recognition of German inmates can be problematic because of a group of Polish citizens who either declared German nationality before the war or adopted it following the incorporation of Polish

territories into the Reich. In the camp jargon, both categories of prisoners were labeled as *Volksdeutsche*.

Stutthof inmates were assigned various categories, such as police prisoners, political prisoners, reeducation prisoners, professional criminals, asocial prisoners, Jews, Bible Students (Jehovah's Witnesses) and others. Police prisoners were persons whose cases were still under investigation, and who thus remained at the disposal of a Gestapo post. Stutthof functioned as "a kind of investigative jail of the Gdańsk Gestapo", especially since the latter half of 1942 (Grabowska, 1988, p. 119). In the case of Germans and people entered in the DVL, the decision concerning incarceration at the camp as police prisoners was made by the head of the Reich Security Main Office (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) in Berlin. Following "protective custody" (*Schutzhaft*) order, this category was changed to protective custody prisoner (*Schutzhäftling*). Such a prisoner additionally gained the status of a political prisoner (*politisch*) and was fully subordinated to the Stutthof concentration camp headquarters, though they still remained at the disposal of the Gestapo (thanks to which the camp personnel did not have the right to kill them, because they could be needed in the investigation). Some police prisoners retained their status until the end of their incarceration at Stutthof (Gašiorowski, 2021, p. 11). It can be hypothesized that the majority of prisoners in this category were prewar Polish citizens of German origin, whose refusal of loyalty to the Third Reich was associated with their loyalty towards the Second Polish Republic.

Also worthy of mention is the category of reeducation prisoners (*Erziehungshäftlinge*), who were sent to Stuthoff after 1 October 1941, mostly for 56 days, for fleeing the workplace, acts of sabotage etc. Recent studies show that so-called reeducation could be applied without a cause, as a preventive and intimidating measure. Prewar Polish citizens of German nationality, who were entered in the second or third category of the DVL, can definitely be found among reeducation prisoners (Drywa, 2020).

While discussing the state and national structure of the camp, it must be noted that *Volksdeutsche* were both prisoners and members of the guard staff at KL Stutthof. In September 1941, the camp personnel was joined among others by *Volksdeutsche* and *Selbstschutz* members from Bydgoszcz, Wyrzysk, Rypin, Wąbrzeźno and Grudziądz and so-called *Baltendeutsche*, i.e. ethnic Germans from Latvia and Estonia (Gliński, 1977, pp. 205–206). It can be safely assumed that these people were entered in the second category of the DVL.

Volksdeutsche in Stutthof – ethnic Germans or Germanized Poles?

Stutthof inmates whose nationality was given as *Volksdeutsche* in the camp files could be both ethnic Germans and Poles entered in the third category

of the German People's List. However, the ways of recording nationality in the *Bemerkungen* section of the camp record book, which from April 1942 included information on national origin, were characterized by far-reaching freedom and variation in nomenclature. For instance, as regards former Polish citizens, "all possible terms were used, such as *VD* (*Volksdeutscher* plus category), *Pole*, *Polin* (Polish man or woman), *Polen*, *ehem. Polen* (former Polish territory), *polnische Minderheit* (Polish national minority), *Danzig* (citizenship of the Free City of Danzig), as well as *Kaschube* (Kashubian nationality)" (Orski, 1992, p. 8).

Poles entered in the third category of the *DVL* figure as prisoners with German state affiliation in the camp files. Germans from the Reich were marked as *RD* (*Reichsdeutsche*), while the entry *VD*, meaning *Volksdeutscher*, indicated rather that the prisoner was entered in the second or third category of the *DVL*. Sometimes the record book and personal file feature the following entries: *VD DVL III*, *VD III Abt.* or *DVL III*, which clearly points to Poles entered in the third category of the *DVL*. There are also a few entries like *Pole VD* or *VD Pole*, which concern those prisoners who had their *DVL* documents revoked. More precise information about state affiliation was given in the protective custody order (*Schutzhaftbefehl*), but this document was not preserved in the files of all prisoners. Thus in many cases it is impossible to determine whether a given prisoner was entered in the second or third category of the *DVL* (Gašiorowski, 2021, p. 295).

Among police prisoners at *KL Stutthof*, almost 340 people were classified as *Volksdeutsche* (Gašiorowski, 2021, pp. 302–469: Table. The list of police prisoners at *KL Stutthof*). The majority of them were imprisoned due to their involvement in the resistance or support for underground organizations. There were also a few cases of suspected sabotage. Some people who were entered in the *DVL* did not have the reasons for incarceration at *KL Stutthof* stated in their documents or their surviving camp files are incomplete and thus it is impossible to determine why they had been sent to the camp (e.g., only the prisoner's account sheet has been preserved).

Since mid-1943, families of deserters from the Wehrmacht were also incarcerated at *KL Stutthof* – as hostages. These were usually parents or siblings, who had a note in their camp files stating *Geisel für ihren Sohn* (hostage for their son) or *Geisel für ihren Bruder* (hostage for their brother), and whose state affiliation was marked as *VD* or *V-Deutsch*. Among *Stutthof* prisoners were also those who refused to sign the *DVL* but who, according to the German administrative authorities, "were members of the German nation" like Edmund Duszyński (Drywa, 2012, p. 68) or "were at least in 50% of German blood" like Stanisław Müller (Owsiński, 2001, p. 106).

A German-sounding name and surname does not always mean that a given prisoner was a representative of the prewar German minority. An example here can be Heinrich Letzerberger from Tczew, who was incarcerated at *KL Stutthof* on 5 May 1943 because the German police accused him of involvement in a Polish resistance organization. On his personal

card, his state affiliation (*Staatsangehörige*) is given as *VD*, which – taking into account his German-sounding surname – could suggest that he was an ethnic German. In his protective custody order, however, it is stated that he was entered in the third category of the *DVL* (Personal record card, Letzerberger Heinrich, 1943, p. 1; Protective custody order, Letzerberger Heinrich, 1943, p. 5).

In the camp documentation, the term *Eingedeutsch* was rarely used to describe people entered in the third category of the *DVL*. Such a case can be found in the personal file of Halina Bauman from Starogard, who was imprisoned at KL Stutthof on 19 July 1943 for active participation in a “Polish resistance organization.” In her protective custody order, the section concerning state affiliation reads *eingedeutsch Abt. 3* (Protective custody order, Bauman Halina, 1943, p. 4).

The source material of the camp documentation often provides only fragmentary knowledge about the fates of people entered in the German People’s List and incarcerated at KL Stutthof. These are police-administrative sources, and information about prisoners contained therein is sometimes incomplete or inaccurate. It is therefore highly advisable to verify and confront this documentation with source material of other types.

The highest number of prisoners were classified simply as *Volksdeutsche* in their camp personal files, and there is no information about their *DVL* category. The “state affiliation” section of the personal record card,⁹ which was completed upon admission to the camp, almost always reads *VD* or *V-Deutsch*, which can mean either the second or the third category. Out of more than 640 personal files of *Volksdeutsche*¹⁰ that were selected and analyzed for the purposes of the present study, in 535 cases it was impossible to determine the *DVL* category. At least 69 people from the latter group were incarcerated for political reasons. A considerable number of imprisoned *Volksdeutsche* were entered in the third category of the *DVL*. In the course of research, it was determined that 121 *Volksdeutsche* were assigned to the third category of the *DVL*. These were mostly prisoners whose protective custody orders have survived in their camp documentation. In the “state affiliation” section of this document, *Abt. 3 der DVL*, or sometimes *DVL Abt. II*, was entered in the majority of cases. The second category of the *DVL* was determined in 12 cases. An ethnic German entered in the first category of the *DVL* was also discovered, but that person was not an inhabitant of the prewar Pomeranian Voivodeship, but

9 The heading of the document read *Konzentrationslager Stutthof*, and *Art. der Haft* was written next to the name of the camp. Police prisoners had *Polizeih.* (abbreviation for *Polizeihäftling*) written next to it, followed in the same line by their prisoner number (*Gef. Nr.* – abbreviation for *Gefangenen Nr.*).

10 The number was determined in the course of research on the basis of prisoner camp files preserved in the *AMS*.

came from that part of the Warsaw Voivodeship that became the *Regierungsbezirk Zichenau* in 1939.

It seems probable that from among the *Volksdeutsche* imprisoned at KL Stutthof whose DVL category cannot be determined, the vast majority were entered in the third category. These were people who took German nationality as a result of the decree concerning the German People's List. A smaller number of those who were entered in the second category may suggest that at the camp, such cases were in the minority also among those prisoners whose DVL category was not specified. These people formed the German minority before the war. There are also indications that a sizable group of Stutthof inmates were members or supporters of underground organizations, who accepted the third category of the DVL in order to facilitate their clandestine activities.

Cases of KL Stutthof prisoners entered in the second category of the DVL

Bernard Papke (Papka). One such prisoner of German nationality who was entered in the second category of the DVL was Bernard Papke (Papka), a mason by trade. His camp file, however, does not contain information about his category of the DVL. He was incarcerated at KL Stutthof on 1 December 1942 for "aiding Poles/the resistance" and released from the camp on 23 February 1943. He was a police prisoner. In his personal record card, in the state affiliation section, there is only one word: *Deutsch* (Personal record card, Papke Bernhard, 1942). There are no other surviving documents in his camp file (e.g. protective custody order) that could help determine whether he was a German from the Reich or a person entered in the DVL. For Germans from the Reich, state affiliation was usually given as *RD* or *Reichsdeutsche*. That he was entered in the DVL can be inferred from other information in the personal record card, e.g. *polnisch + deutsch* was given in the section "foreign language" (*Fremdsprache*) (Personal record card, Papke Bernhard, 1942; Release of prisoner from the camp, Papke Bernhard, 1943). His knowledge of both Polish and German suggests that he came from the incorporated territories rather than the Reich. Moreover, it was stated that he was arrested in Bydgoszcz, where he lived with his family.

It is in the files of the city of Bydgoszcz where we can find confirmation of Papke's entry in the second category of the DVL, which took place on 7 April 1942 (Questionnaire, Papke Bernhard, 1942). It was a mere formality, because in December 1940 Papke had already received a *Volksdeutscher's* ID confirming his German state affiliation (*Volksdeutscher's* ID, Papke Bernhard, 1940). This procedure applied mainly to the prewar German minority. Papke was its active representative, as he was a member of the prewar organizations of ethnic Germans in Poland: *Jungdeutsche Partei* and *Deutsche Vereinigung* (Questionnaire, Papke Bernhard, 1939).

Another piece of information from his personal record card held in his camp file can point to the high standing of Bernard Papke and his family in the German minority in Bydgoszcz. As we learn from the “relatives” (*Angehörige*) section, his father Paul Papke died in 1939 (Personal record card, Papke Bernhard, 1942). A person by the name and surname of Paweł Papka figures on the list of people who were killed in the streets of Bydgoszcz on 3 and 4 September 1939 (Kosiński, 2008, p. 322). Before the war, both Paweł Papka and Bernard Papka lived at Szubińska Street 53/1 in Bydgoszcz (*Księga adresowa miasta Bydgoszczy...*, 1936). This can indicate that they were indeed family, as well as that a mistake was later introduced in their surname or its spelling was changed.

Paweł and Bernard Papke (Papka), who before the war were Polish citizens, must have acknowledged their German nationality. This is evidenced both by the documentation concerning Bernard’s entry in the German People’s List and by Paweł’s death in the streets of Bydgoszcz in the first days of September 1939. It is worth noting that they were German Catholics, which was rare among Germans in Bydgoszcz. The Roman Catholic religion is given both in the death records for Paweł Papka (Kosiński, 2008, p. 322), and in the camp documentation of Bernard Papke (Personal record card, Papke Bernhard, 1942). Before the war, a vast majority of members of the German minority in Bydgoszcz were Evangelicals (either Lutheran or United). In 1936, people of German nationality constituted barely 2% of Catholics in Bydgoszcz (Aleksandrowicz, 1999, pp. 577–578).

Bernard Papke (Papka) was sent to KL Stutthof for helping Poles and the resistance. His short, only three-month stay at the camp may indicate that it was a minor offense or that the evidence gathered in his case was not compelling. Papke could also have been wrongly accused of supporting the Polish underground. Unfortunately, the surviving camp documentation is not conclusive in this regard.

Edward Kref t. Another example of a KL Stutthof prisoner who was entered in the second category of the DVL is Edward Kref t, a teacher from Parchowo in the Kartuzy county, a Roman Catholic. He was a police prisoner. He was incarcerated at the camp on 5 May 1943, because the Gdańsk Gestapo suspected him of being a long-time “member of a Polish resistance organization who took an active part in anti-state activities” (Letter from the ss..., Kref t Eduard, 1943, p. 8). He was arrested on the night of 3/4 May 1943 as part of a Gestapo operation against the Polish underground (Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp commandant, Kref t Eduard, 1943, p. 3).

It is impossible to learn from the surviving camp documentation of which organization he was a member. It can be assumed, however, that Kref t’s case was connected with mass arrests of members of the “Gryf Pomorski” Secret Military Organization which were carried out on the same

night. 226 people were then arrested, of whom about a hundred were sent to KL Stutthof on the following day. The arrestees came from the counties of Kartuzy, Kościerzyna, Starogard, Tczew and Wejherowo (Chrzanowski, Gąsiorowski & Steyer, 2005, p. 354). The operation was probably the result of the Gestapo capturing lists with more than 3,000 surnames of "Gryf" members. Lists containing surnames of the conspirators are said to have been abandoned by the partisans during one of the clashes with German gendarmerie in the vicinity of Kartuzy (Hajduk, 2001, p. 183).

It is mainly documents from his camp file that point to the German nationality of Edward Kreft. In his protective custody order, the section concerning state affiliation reads *DVL Abt. II* (Protective custody order, Kreft Eduard, 1943, p. 7). The correspondence preserved in his personal file indicates that after the Polish territories had been incorporated into the Reich in 1939, Kreft joined the NSDAP and was soon admitted to the ss (Letter from the ss..., Kreft Eduard, 1943, p. 8).

Kreft's membership in both the NSDAP and the ss could suggest that he was a zealous German who had actively promoted the German cause in interwar Poland. This could be further corroborated by the NSDAP's admission procedure for *Volksdeutsche* from Pomerania. First they had to complete a worldview course, which was intended to reinforce their National-Socialist outlook on life. Not every *Volksdeutscher* was accepted, however. The privilege of party membership was reserved mainly for ethnic Germans entered in the first category of the *DVL* (Jastrzębski & Sziling, 1979, pp. 264–265).

Nevertheless, the surviving documentation concerning his teaching career in prewar Poland raises many doubts as to his Germanness. In a questionnaire for the prewar School Board in Kartuzy, Edward Kreft declared Polish nationality (Questionnaire concerning Edward Kreft, n.d., p. 40). Similarly no other document in his teacher's personal file mentions German nationality (Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939]). A question arises why, following incorporation of the Pomeranian Voivodeship into the Reich, Kreft became a German and what were the reasons behind his entry in the second category of the *DVL* and admission to the NSDAP and the ss.

Perhaps Kreft's life in the period of the Prussian partition was important for the German authorities of Reichsgau Danzig-West Prussia. Born in 1893, Kreft served a little more than three years with the German army during the First World War, leaving the military in the rank of gunnery sergeant on 10 November 1918 (Copy of a certificate issued by the Tax Chamber in Poznań..., 1934, p. 22). Next he completed a course of several months at the then-German Teachers' Training College in Kościerzyna (Copy of the certificate of completion of the Teachers' Training College in Kościerzyna..., p. 15; Copy of the certificate of successful completion of the final exam at the Teachers' Training College..., p. 16). Following completion of the course, Kreft worked for almost four months, until 10 January 1920,

as a teacher at a German school (Copy of a certificate issued by the Verification Commission of the Board of Education..., p. 21). When the Polish Republic was reborn, he most probably had to start learning Polish (Copy of the certificate of participation in a course in Polish studies..., p. 18), which was nothing exceptional, as such was the fate of the majority of Poles from Pomerania.

Edward Kreft's decision to choose German nationality could have been guided by the following: his professional and social standing, good command of German and family situation. He had been teaching for twenty years. For a few years before the war he had served as the headmaster of the Public Elementary School in Borek-Wydmuchowo. After incorporation of these territories into the Reich, he began teaching in Parchowo. Perhaps joining the local NSDAP and SS structures was the condition for continuing work in his profession in the German school system? He had to provide for his wife, who probably did not work, and five little children, aged from one to ten years at the time of his arrest.

The German identity of Edward Kreft was confirmed by his brother, Johann Kreft, in a letter to the commandant of KL Stutthof. Intervening on behalf of his brother, Johann assured the commandant about Edward's pro-German attitudes, which could be testified to by local Germans named in the letter (including a policeman from Parchowo). According to Johann, Edward was a "semi-German" who despite many sufferings "survived" the period of Polish statehood and preserved his Germanness. In a completely Polonized environment, Edward sought to bring up his children in the German spirit and spoke German at home (J. Kreft to the KL Stutthof camp commandant..., p. 10). The circumstances in which the letter was written suggest cautious approach to the opinions and views expressed therein. Trying to defend his brother, Johann Kreft could only seek to convince the Stutthof commandant that Edward was a good German. The expression "semi-German" (*wenigen Deutschen*) proves that during the interwar period, Edward could have undergone advanced Polonization or gravitated towards Polish national identity. In his letter, Johann Kreft also pointed to his brother's activity during the period of imposing German rule, to his "willing and amicable" fulfillment of duties in the NSDAP and SS structures. Perhaps this public activity contributed to the local community from Parchowo remembering Edward as a German teacher who, however, did not leave behind any bad memories (*Historia szkoły przed II wojną światową*, 2015).

Following his arrest and incarceration at KL Stutthof, Edward Kreft's German origin was not denied, but his disloyalty towards the German state was noted. According to the SS authorities, he remained "internally an opponent of the German Reich" and confirmed his anti-state attitude through his involvement in the Polish resistance. Disciplinary proceedings were opened against Edward Kreft, which resulted in his degradation and dismissal from the SS (Letter from the SS..., Kreft Eduard,

1943, p. 8). The RSHA ordered his transfer to KL Mauthausen in mid-February 1944 (Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp commandant, Kreft Eduard, 1944, p. 5; Gdańsk Gestapo to the KL Mauthausen camp commandant, Kreft Eduard, 1944, p. 6), but there is no trace that this decision was actually carried out. In the collective memory of the local community, Edward Kreft was killed at KL Stutthof (Historia szkoły przed II wojną światową, 2015). This information, however, is also not corroborated by the surviving camp documentation.

A question arises why Edward Kreft became engaged in underground activities. Was it because of his former social contacts? It is known that one of the members of the Supreme Council of the “Gryf Pomorski” Secret Military Organization was Leon Kleinschmidt, an ethnic Pole and the second school inspector in Kartuzy (Hajduk, 2001, p. 182), who could have known Kreft quite well and could have encouraged him to join the underground movement. Perhaps Kreft was guided by his sympathy for Poles and the Polish state or by his vague sense of nationality?

Did Edward Kreft consider himself a German or a Pole? Or perhaps a Kashubian? Which nationality did he declare in the censuses conducted in the years 1939–1940? These questions will likely remain unanswered, and will form a part of the story of his life that was reconstructed in accordance with the methods of historical research.

Witold Glock. Witold Glock, a resident of Gdańsk from Łubiana in the Kościerzyna county, declaring a Roman Catholic faith, was also entered in the second category of the DVL. He was imprisoned at KL Stutthof on 2 October 1943 as “a member of the Polish resistance” (Personal record card, Glock Witold, 1943, p. 1). He was a police prisoner. His personal record card reads only *V.Deutsch*, but in his protective custody order his state affiliation was specified as *DVL Abt. II* (Protective custody order, Glock Witold, 1943, p. 4). In the camp documentation, there is an order to transfer him to KL Auschwitz (Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, Glock Witold, 1944, p. 2; Gdańsk Gestapo to the KL Auschwitz camp headquarters, Glock Witold, 1944, p. 3). It is unknown whether it was carried out, though in his resume for the Citizens’ Militia, where he applied for work, Glock did not mention his stay at Auschwitz (Resume, Glock Witold, 1945, p. 4).

Between 22 May and 1 October 1945, Witold Glock served in the rank of constable at the Citizens’ Militia County Headquarters in Kościerzyna, where he worked as a warehouseman. There is some information on his wartime fates in his personal records. In a resume written for the purposes of recruitment to the Citizens’ Militia, Glock did not mention that he was entered in the second category of the DVL or that he was involved in the resistance, for which he was supposedly incarcerated at KL Stutthof. Instead, he claimed that in October 1941, “refusing to sign subordination to the Germans”, he left Kościerzyna and went to the General Government,

where after eight months in Siedlce he was captured by the Gestapo and transported to a prison in Gdańsk (Życiorys, Glock Witold, 1945, p. 4).

The story about escape to the General Government in order not to take German nationality (“subordination to the Germans”) is hardly plausible. In 1941, the inhabitants of Pomerania were still entered in the German People’s List on a voluntary basis, and this applied first and foremost to local ethnic Germans, i.e. the prewar German minority. Forced and mass enrollment did not occur until the spring of 1942.

Glock’s attempt to hide both his entry in the German People’s List and his involvement in the Polish underground is hardly surprising. Taking German nationality and participation in a non-communist resistance could make work for the Citizens’ Militia impossible. What is more surprising is that after less than five months, Glock was dismissed from service. Downsizing was given as the official reason (Circular concerning release from the MO, Glock Witold, 1945, p. 8), yet a question remains whether his career in the Citizens’ Militia did not end so quickly, despite positive qualification assessment (Qualification assessment, Glock Witold, 1945, p. 7), due to his hidden membership in the German national group and underground activities. Perhaps the operational departments of the Citizens’ Militia obtained some information in this regard?

More discrepancies can be discovered when comparing data from Witold Glock’s personal camp file and personal records of a functionary of the Citizens’ Militia. According to information from his camp personal record card, Glock was a locksmith by trade and had lived before his arrest in Gdańsk Wrzeszcz at Färberweg Street (now Miszewskiego Street). He was arrested by the Gestapo on 27 October 1943 in Gdańsk, and a month and five days later he was sent to KL Stutthof (Personal record card, Glock Witold, 1943, p. 1). In his resume for the Personnel Department of the Citizens’ Militia, however, Glock wrote that he did not have a trade, that he completed one year of high school and that prior to his incarceration at Stutthof, he had first been at a prison in Gdańsk and then spent half a year in a penal camp (Resume, Glock Witold, 1945, p. 4).

Did Witold Glock attempt to hide his German identity after the war, or was he a Pole who had been entered in the second category of the DVL due to opportunism or by mistake? The discrepancies between the data contained in the materials compiled by the administration of the concentration camp and the narrative derived from documentation prepared for the purposes of recruitment to the Citizens’ Militia do not help find an answer to this question.

Glock’s involvement in the resistance can serve as a clue to his national identity. According to postwar accounts, he was a member of the Polish Insurgent Army (Polska Armia Powstania – PAF), where he served in the Territorial Administration Command as the deputy commander of post and telegraph in the rank of sergeant (Gašiorowski, 1997, pp. 53–54). He came to Stutthof with the entire 20-strong group of arrested PAF

members. This was the result of a Gestapo operation aimed at elimination of PAF structures in Pomerania. The first arrests were made in Gdańsk on 21 August 1943 (Owsiński, 2001, pp. 76–77). Glock was arrested on 27 August 1943 (Personal record card, Glock Withold, 1943, p. 1). Would such underground activity be possible to combine with a strong sense of German identity? It seems to point rather to a weaker German national consciousness and closer ties with Polishness. It has to be borne in mind, however, that among Pomeranian conspirators there were also people who were more inclined towards the German nationality.

The Plińskis. Twenty-year-old Stefania Plińska and her parents – Józefa and Józef Pliński, who owned a farm and a mill in Żur in the Osie commune, Świecie county – were incarcerated at KL Stutthof on 2 August 1944. The Plińskis were sent to the camp following an investigation carried out by the Gdańsk police since 20 May 1944. They were accused of cooperation with the resistance. All family members were assigned the category of police and political prisoners. All of them declared Roman Catholic faith (Personal record card, Plinski Stefania, 1944; Personal record card, Plinski Józef, 1944).

According to the Gestapo, Stefania was a liaison for an underground organization, while her parents supported Polish partisans, among others providing them with shelter or a place for the night in their mill (Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, Plinski Stefania, 1944; Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, Plinski Józef, 1944; Certified copy of the letter from Chief of the RSHA..., Plinski Stefania, 1944; Certified copy of the letter from Chief of the RSHA..., Plinski Józef, 1944). The Plińskis were considered *Volksdeutsche*, and in protective custody orders for Stefania and Józef it was stated that they were entered in the second category of the DVL (Protective custody order, Plinski Stefania, 1944; Protective custody order, Plinski Józef, 1944).

Confirmation of their entry in the German People's List can be found in documentation gathered by the County Office in Świecie. Józef Pliński, his wife and their four children can be found in a list of people who applied for entry in the second category of the DVL (A form with the surnames of people entered in the second category of the DVL..., 1941). Is this sufficient evidence that the Pliński family were Germans? The post-war written account of Stefania Plińska raises doubts in this regard.

While describing the underground activities of herself and her parents, Stefania does not mention their entry in the German People's List (Account of Stefania Magdalena Lewicka née Plińska..., 1979, pp. 1–4). The desire to hide her entry in the second category of the DVL seems understandable, since after the Second World War, the abandonment of Polish nationality was seen as betrayal by the general public. Moreover, the image of a *Volksdeutscher* entered in the second category was at odds with

participation in the anti-German underground movement. We also do not know whether the then-underage girl had anything to say in the decision about her entry in the DVL.

A popular history book concerning the fates of ethnic Germans in the Osie commune also casts doubt as to the Pliński family being members of the German minority before the war. The text reads: “According to a letter from the head of the office in Osie to the *Landrat*, this dated 22 December 1939, Artur Bohm became the owner of [...] a mill in Żur taken from Józef Pliński” (Mieszała, 2013, p. 19). The letter cited by the author of the book has not been found in the course of research, and no documents were discovered to confirm that the German occupation authorities seized Józef Pliński’s mill in the village of Żur in 1939. On the contrary, the list of land register files for 1940 from the surviving documentation of the German Agriculture Office in Bydgoszcz shows that Józef “Plinske” was the owner of the Żur Mill since 5 July 1912 (List of land register files, 1940, p. 25). If we were to assume, however, that in December 1939 the Plińskis lost their property to local Germans, then this could explain why they decided to take the second category of the DVL. Entry in the German People’s List could help them regain lost property. The second group could indeed guarantee restitution, as only a handful of people entered in the third category managed to regain their property (Jastrzębski & Sziling, 1979, p. 173).

Such a hypothesis, however, has its weaknesses. The very idea of local Germans taking over the property of a Polish owner as early as in December 1939 raises some doubts, as at the time *Volksdeutsche* in Pomerania mainly occupied farms vacated by Poles who were resettled to the General Government or fell victim to German executions. Those Poles who remained in Pomerania retained ownership of their properties more or less until 1941. It was only then that the total confiscation of agricultural property owned by Polish inhabitants of the former Pomeranian Voivodeship took place (Jastrzębski & Sziling, 1979, pp. 207–208). Moreover, Stefania Plińska wrote in her account that for the entire period of the German annexation of these territories, she lived with her parents at the mill in Żur, where Polish conspirators and people wanted by the police were hiding in the years 1940–1944. Plińska does not mention the loss of her parents’ property (Account of Stefania Magdalena Lewicka née Plińska..., 1979, pp. 1–4). In 1941, fear of losing the mill and the farm could have prompted Józef Pliński to make the decision about enrolment in the second category of the DVL. He had acquired his property at the time of the Prussian partition, which the authorities could have regarded as an argument in favor of his Germanness.

Józef and Józefa Pliński must have had a good command of German. This is confirmed in Stefania’s account, as she writes about the circumstances of the death of her father, who died at the camp on 15 February 1945 due to exhaustion caused by typhoid fever, and whose body was burned on a pyre. Stefania’s mother learned about this from a witness to the event,

who was a German pharmacist from Berlin (Account of Stefania Magdalena Lewicka née Plińska..., 1995, p. 10).

Knowledge of the German language, which was quite common among the native inhabitants of Pomerania, is not conclusive proof of German identity. Could the Plińskis combine a long-term involvement in supporting Polish underground organizations with German national feelings? Do these circumstances, however, unequivocally point to their Polish national identity? It is difficult to answer these questions. If, however, the Plińskis' enrollment in the second category of the DVL was purely opportunistic, it cannot be assumed that the German office entering them in the DVL was guided by the same approach. It cannot be ruled out that the German clerks saw the Plińskis more as Polonized Germans than Poles marked by the experience of life in the Prussian partition.

The fact that the Plińskis carried out underground activities in their mill for four years without raising suspicions can be seen as supporting the thesis that the local Germans considered the Plińskis members of their own community. Their arrest was not the result of a denunciation by German neighbors, but followed the exposure of the underground group which they were helping. What is more, a befriended local German policeman warned them that the Gdańsk Gestapo had taken interest in their activities (Account of Stefania Magdalena Lewicka née Plińska..., 1995, p. 7).

Leon Nadolski. Employee of the County Office in Kościerzyna, Leon Nadolski, was incarcerated in KL Stutthof on 10 June 1944. He was assigned the category of a police and political prisoner at the camp. According to camp documentation, he was 43 years old, was married, was of the Roman Catholic faith and a tailor by trade, and was entered in the second category of the DVL (Personal record card, Nadolski Leon, 1944, p. 1; Protective custody order, Nadolski Leon, 1944, p. 4; Copy of the letter from Chief of the RSHA..., Nadolski Leon, 1944, p. 2).

Nadolski was sent to the camp on suspicion that he remained in contact with collaborators of Jan Szalewski's partisan unit. He was accused of having knowledge about the Polish resistance thanks to these contacts. He was also suspected of stealing blankets of identity documents from the office where he was employed and handing them over to Polish partisans (Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, Nadolski Leon, 1944, p. 2).

Nadolski was arrested on 25 May 1944 (Personal record card, Nadolski Leon, 1944, p. 1), a day before a massive manhunt for Szalewski's partisans, which was carried out in the area of Łubiana near Kościerzyna. The German police conducted an extensive operation against partisan units in Kashubia since the beginning of May 1944 (Chrzanowski, Gąsiorowski & Steyer, 2005, p. 486). It seems probable that the German police found out about Nadolski's cooperation with Szalewski's people when preparing the operation against partisans.

Nadolski was accused of taking part in legalizing documents for members of Polish underground organizations. This consisted in issuing original German papers for false surnames used by Polish conspirators. It is known that the acquisition of such documents in Kościerzyna was entrusted to Jan Szalewski (Gąsiorowski, 2009, pp. 312–313). Particulars of cooperation between Leon Nadolski and Szalewski's group remain unknown. Was Nadolski taking the *Ausweis* blankets out of the county office only because of his convictions, or did he have some gain in it?

Józef Guźliński. Józef Guźliński, a resident of Tczew, was a police prisoner at KL Stutthof from 3 December 1942. He was arrested by the German police on 9 November 1942. He was a signalman by profession, a Roman Catholic, and married. He was entered in the second category of the German People's List (Personal record card, Guzłinski Josef, 1942, p. 1; Protective custody order, Guzłinski Josef, 1944, p. 3; Copy of the letter from Chief of the RSHA..., Guzłinski Josef, 1944, p. 2).

According to the Security Police Leader from Gdańsk, Józef Guźliński was imprisoned because "he had knowledge concerning a Polish resistance organization" (Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, Guzłinski Josef, 1944, p. 2). The protective custody order, signed by the Chief of the RSHA Ernst Kaltenbrunner, says in turn that "he took active part in high treason through his participation in the Polish resistance" (Protective custody order, Guzłinski Josef, 1944, p. 3).

It is difficult to determine which charge from the documents preserved in Józef Guźliński's personal camp file was true to the facts. Did he simply know about the activities or existence of partisan units and failed to inform the German police authorities, or did he participate in the said activities?

Answers to these questions can be sought in a resume written by Guźliński after the war for the purposes of recruitment to the Volunteer Reserve of the Citizens' Militia. Guźliński stated there that he was a member of the Secret Polish Organization in the years 1941–1942 (Resume, Guźliński Józef, 1963, pp. 1–2; Questionnaire of a member of the ORMO, Guźliński Józef, 1963, p. 3). It seems that he could have made a mistake in the name of the partisan organization and actually could have meant the "Gryf Pomorski" Secret Military Organization.

In Guźliński's resume from the first half of the 1960s there is no mention about his entry in the German People's List (Resume, Guźliński Józef, 1963, pp. 1–2). This is not surprising, however, as confessing that he had taken German citizenship during the war could have prevented his admission to the Volunteer Reserve of the Citizens' Militia. These radical shifts in Guźliński's national identification were probably influenced by dynamic political changes, first connected with the onset of the German occupation, and later with the imposition of the dictatorship of the communist party in Poland. It can be suspected that Guźliński, guided by

desire to survive the war, applied for entry in the DVL, and later joined the Polish Workers' Party and the Volunteer Reserve of the Citizens' Militia.

The Brauns. Joanna and Leon Braun, a married couple from Toruń, were sent to KL Stutthof on 3 March 1944. They were police prisoners. They were imprisoned at the camp in retaliation for the desertion of their son, Alojzy Braun, who during his leave decided not to return to his Wehrmacht unit and instead join a group of partisans in the Tuchola Forest. According to the camp documentation, they were entered in the second category of the DVL (Personal record card, Braun Johanna, 1944, p. 1; Protective custody order, Braun Johanna, 1944, p. 8; Personal record card, Braun Leon, 1944; Letter to the KL Stutthof camp headquarters, Braun Leon, 1944).

The Brauns were hostages for their son. Families of deserters from the Wehrmacht were imprisoned at KL Stutthof as hostages since mid-1943. They were usually parents or siblings. This, however, applied chiefly to people entered in the third category of the DVL, and cases of people from the second category of the DVL are unknown in literature (Drywa, 2012, pp. 68, 74, 77; Owsiniński, 2001, p. 106).

After a little more than two months, on 11 May 1944, Leon Braun was released from the camp (Certificate of release from KL Stutthof, Braun Leon, 1944). His *Volksdeutscher's* ID, confirming his second category, was returned to him (Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, Braun Leon, 1944). Joanna Braun, in turn, remained at Stutthof. What is more, in August 1944, on the order from Chief of the RSHA Ernst Kaltenbrunner, she was moved to KL Ravensbrück. The reason was "her support for the deserter during his escape" and "obstruction of police investigation by making misleading statements" (Copy of the letter from Chief of the RSHA..., Braun Johanna, 1944, p. 7). It was claimed that Joanna Braun "knew about her son's scheming and paid him secret visits in the Tuchola Forest", and "when she was repeatedly questioned about her son by the police, she consciously provided false information" (Gdańsk Gestapo to the KL Ravensbrück camp headquarters..., Braun Johanna, 1944, p. 6). It was assumed that "following her release, she would again act to the detriment of the state" (Copy of the letter from Chief of the RSHA..., Braun Johanna, 1944, p. 7).

The disparate treatment of the couple by the German police authorities may seem surprising. Did the father of Alojzy Braun really not know anything about the mother helping her son escape and hide from the army? Or maybe Leon Braun chose loyalty to the German state over solidarity with his closest family? To what extent was this his informed choice or the result of manipulation or even torture during investigation?

Martin Ittner. An employee of the Social Welfare Office in Gdynia, Martin Ittner, arrived at KL Stutthof on 3 November 1943. He was a political prisoner. He was sent to the camp following his arrest by the Gdańsk

Gestapo and a month of investigation. At the time of his arrest, Ittner was a resident of Gdynia, but he came from Miastko in the Wschowa county (Leszno county before the war). He had a wife and four children and was a tailor and accountant by trade. He was a member of the Catholic Church and was entered in the second category of the DVL (Personal record card, Ittner Martin, 1943, p. 1; Protective custody order, Ittner Martin, 1944, p. 8; Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, Ittner Martin, 1944, p. 4; KL Stutthof camp headquarters to the Gdańsk Gestapo, Ittner Martin, 1944, p. 5).

The reason for his imprisonment at KL Stutthof was that, concealing his membership in a Polish organization, he obtained entry in the second category of the German People's List by means of deception, thus "committing a serious fraud against the German office" (Copy of the letter from Chief of the RSHA..., Ittner Martin, 1944, p. 9). Chief of the RSHA Ernst Kaltenbrunner ordered his transfer to KL Buchenwald. There is no indication that the order was carried out in Ittner's personal file.

The reason for the imprisonment of Martin Ittner suggests that the German police authorities considered him "not German enough" to be entered in the second category of the DVL. His Germanness was tainted by prewar membership in an unspecified Polish organization. Under the regulation of the Reich Interior Minister concerning the acquisition of German citizenship, entry in the second category was made on condition of lack of "ties to Polishness", as this supposedly precluded the preservation of Germanness during the period of Polish rule. It was specified that "these kind of ties can be construed as the very membership in any of Polish organizations" (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, p. 258). The charge brought against Ittner did not mean that his origin was put into question, but that he was entered in the wrong category of the German People's List. Pursuant to the regulation concerning the acquisition of German citizenship, people of German origin who had been members of Polish organizations were to be entered in the third category of the DVL (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, p. 260).

Ludwik Górny. Ludwik Górny was sent to KL Stutthof on 10 November 1943. He came from Buk in the Grodzisk Wielkopolski county, which was located in Reichsgau Wartheland. He was arrested on 23 September 1943 in Gdynia, and this was probably the reason for his incarceration at the Stutthof camp. He was a tailor and accountant by profession and was unmarried. He declared Roman Catholic faith and was entered in the second category of the DVL (Personal record card, Gorny Ludwik, 1943, p. 1; Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, Gorny Ludwik, 1944, p. 4).

He was deprived of liberty and incarcerated at the camp because, according to the Gdańsk Gestapo, "during the Polish rule he actively

opposed the German cause and obtained entry in the second group of the German People's List by means of deception. He also slandered the official authorities in anonymous letters to the highest SS and Police posts" (Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, Gorny Ludwik, 1944, p. 4). The latter charge was better explained in a letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner, who specified that in his anonymous letters, Górný "slandered the leadership and officers and accused them of prohibited actions", thus "causing concern and decay in the ranks of the police" and "burdening the office with unnecessary investigative activities, which impeded the implementation of tasks that were important from a military point of view" (Copy of the letter from Chief of the RSHA..., Gorny Ludwik, 1944, p. 5).

The charge of "opposing the German cause" in the interwar period puts Górný's ties to Germanness into question. It does not, however, disqualify him as an ethnic or cultural German. Pursuant to the regulation concerning the acquisition of German citizenship, people who acted to the detriment of the German cause could be entered in the fourth category of the DVL, provided that they gave their consent. Those who should have been entered in the first or second category but were actively engaged in anti-German activities before the war were treated as "unwanted German populace." Such category of people could not obtain entry in the German People's List (Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy, 1941, p. 261). In other words, only those people of German origin who acted to the detriment of the German cause because of strong Polonization could receive a second chance, while those who preserved their Germanness and yet actively engaged in anti-German activities were excluded from the possibility of acquiring German citizenship. On the basis of available surviving source material, it is impossible to determine in which group the German authorities placed Józef Górný.

Closing remarks

Among KL Stutthof inmates who were described as *Volksdeutsche* in the camp documentation, prewar Polish citizens of German nationality who were entered in the second category of the DVL constituted a small minority. It seems that the majority of *Volksdeutsche* imprisoned at Stutthof were Germanized Poles from the third category of the DVL. There is also a considerable number of prisoners who were entered in the German People's List, but for whom it is impossible to determine their category on the basis of surviving personal camp files. It can be assumed that this group had a similar ratio between people entered in the second and third categories. Moreover, there is also a number of prisoners of German nationality whose traces are preserved only in transport lists, record books or camp hospital files. Due to limited source material for this group of prisoners,

their DVL category and reasons for their incarceration at the camp cannot be determined.

About a dozen prisoners of the Stutthof camp who were entered in the second category of the DVL and were mostly ethnic or cultural Germans can be identified on the basis of surviving sources. They were sent to the camp predominantly on suspicion of involvement in the resistance, providing assistance to partisan units or having knowledge about such activities and failing to report it to the German police. Undoubtedly, such behavior on the part of *Volksdeutsche* can be seen as disloyalty to the German Reich. It could be combined with loyalty to the prewar Polish state or with a particular sympathy for Polish neighbors.

Among the reasons for imprisonment at the camp there was also obtaining entry in the second category of the DVL by means of deception or slandering German police forces. Such activities were indicative of disloyalty to the German state, but on the basis of available source material it is difficult to determine to what extent this was the result of loyalty towards prewar Poland.

The pro-Polish attitudes of some KL Stutthof inmates who were entered in the second category of the DVL raise questions concerning the intensity of their sense of Germanness. Did they consider themselves Germans or Poles? It is often impossible to answer unequivocally, as arguments can be found in favor of both identities. Even if in some cases the evidence seems to be pointing to the Polish national identity, the Germans' optics cannot be disregarded, and they often perceived strongly Polonized people as having deep German roots. This indicates the need for in-depth research on the national identity of both members of the prewar German minority and people entered in the DVL during the war.

It has to be emphasized that among the KL Stutthof prisoners under study who were entered in the second category of the DVL there were people who, following the end of the German occupation, once again took Polish citizenship and erased from their official life stories and accounts any mention of enrolment in the German People's List. Such behavior, however, is hardly surprising, because after the war those who had abandoned their Polish nationality were widely perceived as "traitors of the nation." After 1945, *Volksdeutsche* entered in the second category of the DVL who had suffered repression at KL Stutthof could either leave for Germany, thus forgiving the cruelty of the Nazi authorities, or remain in Poland, thus erasing their former German identity. Such cases confirm the thesis present in the literature that sometimes it can be difficult to clearly define one's national affiliation and that "nationality is not given once and for all, it can evolve under various external circumstances" or even "completely change in the course of life" (Marszał, 2020, pp. 21-22).

The characteristic feature of the group of prisoners under study who were entered in the second category of the DVL is their religion. All of them were Roman Catholics. Taking into account relations between

religions in the region – the prewar German minority in the Pomeranian Voivodeship was predominantly Evangelical – a question arises as to whether religious affiliation could be related to national identity, to the development of pro-Polish attitudes. To identify religious faith with national identity, however, would be to oversimplify matters, as it could not be proved for all the cases. Nevertheless, the absence of Evangelicals among ethnic Germans imprisoned at Stutthof calls into question the representativeness of this group for the prewar German minority as a whole. Therefore, on the basis of research findings concerning a group of Polish Germans incarcerated at Stutthof, it is impossible to form a hypothesis about the general attitude of *Volksdeutsche* from the prewar Pomeranian Voivodeship towards the German policies in the territories incorporated into the Reich.

Polish Germans entered in the second category of the DVL, who were imprisoned at the concentration camp due to their pro-Polish attitudes, came from a few counties of the prewar Pomeranian Voivodeship. They were members of various social groups: the intelligentsia, clerks, craftsmen, workers and farmers. The majority of them had families. They were both men and women.

The motivations behind the pro-Polish behavior of ethnic Germans from Pomerania and the sources of their disloyalty towards the German state often belong in the realm of speculation and best guesses. The reason is the incompleteness of surviving and available source material and the very nature of camp documentation. Research gaps – encountered also while describing other specific issues connected with the subject under study – make it necessary to rely on circumstantial investigation and use probability as a key category of interpretation.

The research shows that few Germans from the second category of the DVL were incarcerated at KL Stutthof for their pro-Polish, and thus anti-German and anti-state behavior. There are indications that they could constitute a small percentage of the whole group of *Volksdeutsche* imprisoned at Stutthof. Such behavior was decidedly exceptional when compared to the conduct of ethnic Germans who in large numbers participated in crimes against Poles.

People entered in the second category of the DVL were sent to the Stutthof camp in the years 1942–1944. This could be related to such phenomena of the time as the intensification of entries in the German People's List, the development of the Polish resistance movement, and the greater activity of the German police with regard to both the Polish Underground State and people entered in the DVL.

(transl. by Aleksandra Arumińska)

Archival sources:

- Archives of the Institute of National Remembrance in Gdańsk (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku – AIPN Gd)
- Glock Witold – personal records of a functionary of the MO [Citizens' Militia]. AIPN Gd, file no. 130/1528
- Circular concerning release from the MO, 17.10.1945 (1945). AIPN Gd, Glock Witold – personal records of a functionary of the MO, file no. 130/1528, p. [8].
 - Qualification assessment, 29.09.1945 (1945). AIPN Gd, Glock Witold – personal records of a functionary of the MO, file no. 130/1528, p. 7.
 - Resume (1945). AIPN Gd, Glock Witold – personal records of a functionary of the MO, file no. 130/1528, p. 4.
- Guźliński Józef – personal records of a member of the ORMÓ [Volunteer Reserve of the Citizens' Militia]. AIPN Gd, file no. 464/489
- Questionnaire of a member of the ORMÓ, 27.01.1963 (1963). AIPN Gd, Guźliński Józef – personal records of a member of the ORMÓ, file no. 464/489, p. 3.
 - Resume, 27.01.1963 (1963). AIPN Gd, Guźliński Józef – personal records of a member of the ORMÓ, file no. 464/489, pp. 1–2.
- Archives of the Pelplin Diocese (Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, ADP)
- The list of priests who on 16 October 1939 were transported from the prison in Starogard Gdański to the Szpegawski Forest, compiled by the Germans (1939). ADP.
- Archives of the Stutthof Museum in Sztutowo (Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, AMS)
- Bauman Halina (camp no. 24173). AMS, file no. IIII911
- Protective custody order, 18.02.1943 (1943). AMS, Bauman Halina (camp no. 24173), file no. IIII911, p. 4. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Braun Johanna (camp no. 32463). AMS, file no. I III 1763
- Personal record card (1944). AMS, Braun Johanna (camp no. 32463), file no. I III 1763, p. 1. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Protective custody order, 01.06.1944 (1944). AMS, Braun Johanna (camp no. 32463), file no. IIII1763, p. 8. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Copy of the letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner to the Gdańsk Gestapo, 01.06.1944 (1944). AMS, Braun Johanna (camp no. 32463), file no. IIII1763, p. 7. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Gdańsk Gestapo to the KL Ravensbrück camp headquarters, 14.09.1944 (1944). AMS, Braun Johanna (camp no. 32463), file no. IIII1763, p. 6. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Braun Leon (camp no. 32491). AMS, file no. IIII25740
- Personal record card (1944). AMS, Braun Leon (camp no. 32491), file no. I III 25740. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Letter to the KL Stutthof camp headquarters, 02.03.1944 (1944). AMS, Braun Leon (camp no. 32491), file no. IIII 25740. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, 17.04.1944 (1944). AMS, Braun Leon (camp no. 32491), file no. IIII25740. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Certificate of release from KL Stutthof, 11.05.1944 (1944). AMS, Braun Leon (camp no. 32491), file no. IIII25740. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Glock Withold (camp no. 25569). AMS, file no. IIII4568
- Personal record card (1943). AMS, Glock Withold (camp no. 25569), file no. IIII4568, p. 1. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Protective custody order, 04.12.1943 (1943). AMS, Glock Withold (camp no. 25569), file no. IIII4568, p. 4. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Gdańsk Gestapo to the KL Auschwitz camp headquarters, 28.07.1944 (1944). AMS, Glock Withold (camp no. 25569), file no. IIII4568, p. 3. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].

- Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, 28.07.1944 (1944). AMS, Glock Withold (camp no. 25569), file no. 11114568, p. 2. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Gorny Ludwik (camp no. 26459). AMS, file no. 111126513
- Personal record card (1943). AMS, Gorny Ludwik (camp no. 26459), file no. 111126513, p. 1. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Copy of the letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner to the Gdańsk police, 02.02.1944 (1944). AMS, Gorny Ludwik (camp no. 26459), file no. 111126513, p. 5. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, 29.02.1944 (1944). AMS, Gorny Ludwik (camp no. 26459), file no. 111126513, p. 4. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Guzlinski Josef (camp no. 17650). AMS, file no. 11118319
- Personal record card (1942). AMS, Guzlinski Josef (camp no. 17650), file no. 11118319, p. 1. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Protective custody order, 07.10.1944 (1944). AMS, Guzlinski Josef (camp no. 17650), file no. 11118319, p. 3. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Copy of the letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner to the Gdańsk police, 07.10.1944 (1944). AMS, Guzlinski Josef (camp no. 17650), file no. 11118319, p. 2. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, 23.10.1944 (1944). AMS, Guzlinski Josef (camp no. 17650), file no. 11118319, p. 2. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Ittner Martin (camp no. 26371). AMS, file no. 11115363
- Personal record card (1943). AMS, Ittner Martin (camp no. 26371), file no. 11118319, p. 1. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Protective custody order, 02.02.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (camp no. 26371), file no. 11118319, p. 8. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Copy of the letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner to the Gdańsk police, 02.02.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (camp no. 26371), file no. 11118319, p. 9. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp headquarters, 27.01.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (camp no. 26371), file no. 11118319, p. 4. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- KL Stutthof camp headquarters to the Gdańsk Gestapo, 08.02.1944 (1944). AMS, Ittner Martin (camp no. 26371), file no. 11118319, p. 5. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Kreft Eduard (camp no. 22745). AMS, file no. 11115975
- J. Kreft to the KL Stutthof camp commandant, 25.04.1944 (1944). AMS, Kreft Eduard (camp no. 22745), file no. 11118319, p. 10. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Protective custody order, 20.09.1943 (1943). AMS, Kreft Eduard (camp no. 22745), file no. 11118319, p. 7. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Gdańsk Gestapo to the KL Mauthausen camp commandant, 17.02.1944 (1944). AMS, Kreft Eduard (camp no. 22745), file no. 11118319, p. 6. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp commandant, 14.02.1944 (1944). AMS, Kreft Eduard (camp no. 22745), file no. 11118319, p. 5. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Gdańsk Gestapo to the KL Stutthof camp commandant, 23.06.1943 (1943). AMS, Kreft Eduard (camp no. 22745), file no. 11118319, p. 3. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Letter from the SS, section XXVI, division III, 30.06.1943 (1943). AMS, Kreft Eduard (camp no. 22745), file no. 11118319, p. 8. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Letzerberger Heinrich (camp no. 22709). AMS, file no. 11119203
- Personal record card (1943). AMS, Letzerberger Heinrich (camp no. 22709), file no. 11119203, p. 1. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Protective custody order, 20.09.1943 (1943). AMS, Letzerberger Heinrich (camp no. 22709), file no. 11119203, p. 5. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].

- Nadolski Leon (camp no. 36689). AMS, file no. IIIII1090
- Personal record card (1944). AMS, Nadolski Leon (camp no. 36689), file no. IIIII1090, p. 1. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Protective custody order, 14.07.1944 (1944). AMS, Nadolski Leon (camp no. 36689), file no. IIIII1090, p. 4. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Copy of the letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner to the Gdańsk police, 14.07.1944 (1944). AMS, Nadolski Leon (camp no. 36689), file no. IIIII1090, p. 2. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, 02.10.1944 (1944). AMS, Nadolski Leon (camp no. 36689), file no. IIIII1090, p. 2. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Papke Bernhard (camp no. 17456). AMS, file no. IIIII1467.
- Personal record card (1942). AMS, Papke Bernhard (camp no. 17456), file no. IIIII1467. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Release of prisoner from the camp, 23.02.1943 (1943). AMS, Papke Bernhard (camp no. 17456), file no. IIIII1467. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Plinski Józef (camp no. 54588). AMS, file no. IIIII2262
- Personal record card (1944). AMS, Plinski Józef (camp no. 54588), file no. IIIII2262. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Protective custody order, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Józef (camp no. 54588), file no. IIIII2262. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Certified copy of the letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner to the Gdańsk Security Police concerning protective custody for Józef Plinski, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Józef (camp no. 54588), file no. IIIII2262. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, 07.11.1944 (1944). AMS, Plinski Józef (camp no. 54588), file no. IIIII2262. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- Plinski Stefania (camp no. 54561). AMS, file no. IIIII2259
- Personal record card (1944). AMS, Plinski Stefania (camp no. 54561), file no. IIIII2259. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Protective custody order, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Stefania (camp no. 54561), file no. IIIII2259. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Certified copy of the letter from Chief of the RSHA Kaltenbrunner to the Gdańsk Security Police concerning protective custody for Stefania Plinski, 26.08.1944 (1944). AMS, Plinski Stefania (camp no. 54561), file no. IIIII2259. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
 - Gdańsk Security Police Leader to the KL Stutthof camp headquarters, 07.11.1944 (1944). AMS, Plinski Stefania (camp no. 54561), file no. IIIII2259. Source: <https://arolsen-archives.org/pl> [accessed: 10.11.2021].
- State Archives in Bydgoszcz (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, APB)
- Agriculture Office in Bydgoszcz (Urzędu Kultury Rolnej w Bydgoszczy, UKR)
- List of land register files (1940). APB, UKR, file no. 443, p. 25.
- County Office in Świecie (Starostwo Powiatowe w Świeciu, SPŚ)
- A form with the surnames of people entered in the second category of the DVL in the Osie commune of the Świecie county (1941). APB, SPŚ, file no. 19/31.
- Files of the city of Bydgoszcz 1559–1945 (Akta miasta Bydgoszczy 1559–1945, AmB)
- Questionnaire, 16.11.1939 (1939). APB, AmB, German People's List. Papke Bernhard, file no. 655.
 - Questionnaire, 07.04.1942 (1942). APB, AmB, German People's List. Papke Bernhard, file no. 655.
 - *Volksdeutscher's* ID, 20.12.1940 (1940). APB, AmB, German People's List. Papke Bernhard, file no. 655.
- State Archives in Gdańsk (Archiwum Państwowe w Gdańsku, APG)
- School Board in Kartuzy (Urząd Szkolny w Kartuzach, USK)
- Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939], file no. 92
- Copy of a certificate issued by the Tax Chamber in Poznań, 27.02.1934 (1934). APG, USK, Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939], file no. 92, p. 22.

- Copy of a certificate issued by the Verification Commission of the Board of Education for the Pomeranian School District, 11.11.1922 (1922). APG, USK, Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939], file no. 92, p. 21.
 - Copy of the certificate of completion of the Teachers' Training College in Kościerzyna, 02.06.1919 (1919). APG, USK, Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939], file no. 92, p. 15.
 - Copy of the certificate of participation in a course in Polish studies in Kościerzyna, 29.08.1922 (1922). APG, USK, Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939], file no. 92, p. 18.
 - Copy of the certificate of successful completion of the final exam at the Teachers' Training College in Kościerzyna, 06.06.1919 (1919). APG, USK, Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939], file no. 92, p. 16.
 - Questionnaire concerning Edward Kreft (n.d.). APG, USK, Collection of personal records concerning Edward Kreft [1920–1939], file no. 92.
- State Archives in Gdańsk, Gdynia Branch (Archiwum Państwowe w Gdańsku Oddział w Gdyni, APGOG)
- County Office in Kościerzyna (Starostwo Powiatowe w Kościerzynie – SPK)
- Agnieszka Brendel's petition to the Magistrates' Court in Kościerzyna, 28.08.1945 (1945). APGOG, SPK, Files concerning rehabilitation and deprivation of Polish citizenship in the years 1947–1949, file no. 35, p. 29.
- The General Elżbieta Zawacka Foundation in Toruń (Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu, FGEZ)
- Account of Alicja Nowacka née Piper from 20 September 2005 (2005). FGEZ, Piper Ottomar, after 1947 Jasiński Antoni, nom de guerre "Atlas", file no. M: 1334/2183 Pom., pp. 1–4. Source: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/201980/edition/203607/content> [accessed: 10.11.2021].
- Account of Stefania Magdalena Lewicka née Plińska, 04.01.1979 (1979). FGEZ, Plińska-Lewicka Stefania Magdalena primo voto Świerczek, nom de guerre "Stefa", file no. K: 399/399 Pom., manuscript, pp. 1–4. Source: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/89255/edition/93820/content> [accessed: 22.11.2021].
- Account of Stefania Magdalena Lewicka née Plińska, 08.09.1995 (1995). FGEZ, Plińska-Lewicka Stefania Magdalena primo voto Świerczek, nom de guerre "Stefa", file no. K: 399/399 Pom., typescript, pp. 5–10. Source: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/89255/edition/93820/content> [accessed: 22.11.2021].
- Biographical note – an account by Jerzy Giergielewicz and Bogdan Ziółkowski (2006). FGEZ, Piper Ottomar, after 1947 Jasiński Antoni, nom de guerre "Atlas", file no. M: 1334/2183 Pom., typescript, pp. 15–19. Source: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/201980/edition/203607/content> [accessed: 10.11.2021].

Primary source editions:

- Grochowina, S. & Kącka, P. (comp.). (2018). *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim. Dokumentacja wybranych problemów*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (hereafter: Grochowina & Kącka, 2018).
- Memoriał Urzędu Polityki Rasowej NSDAP pt. Sprawa traktowania ludności byłych polskich obszarów z rasowopolitycznego punktu widzenia / Die Frage der Behandlung der Bevölkerung der ehemaligen polnischen Gebiete nach rassenpolitischen Gesichtspunkten, Berlin, 25 listopada 1939 roku (1939). In: Grochowina & Kącka, 2018, doc. no. 24, pp. 93–124, 396–425.
- Odezwa namiestnika i gauleitera Alberta Forstera do mieszkańców Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, 22 lutego 1942 roku (1942) / Aufruf. In: Grochowina & Kącka, 2018, doc. no. 105, pp. 288–290, 187–189.
- Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy Wilhelma Fricka o nabywaniu niemieckiego obywatelstwa przez byłych polskich i gdańskich obywateli / Erwerb der deutschen Staatsangehörigkeit durch ehemalige polnische und Danziger Staatsangehörige, 13 marca 1941 roku (1941). In: Grochowina & Kącka, 2018, doc. no. 99, pp. 254–272, 552–570.
- Jaworski, R. & Wojciechowski, M. (eds.), Niendorf, M., Hauser, P. (comp.). *Deutsche und Polen zwischen den Kriegen: Minderheitenstatus und „Volkstumskampf“ im Grenzgebiet: amtliche Berichterstattung aus beiden Ländern 1920–1939 / Polacy i Niemcy między wojnami. Status*

- mniejszości i walka graniczna. Raporty władz polskich i niemieckich z lat 1920–1939 (1997). München: KG – Saur Verlag (hereafter: Jaworski et al., 1997).
- Situation report on the German minority (March 1938) of the County Office in Sępólno Krajeńskie for the Voivodeship Office in Toruń, April 1938 (1938a). In: Jaworski et al., 1997, doc. no. 106, p. 435.
- Situation report on the German minority (March 1938) of the Voivod of Toruń to the Ministry of Internal Affairs, April 1938 (1938b). In: Jaworski et al., 1997, doc. no. 068, pp. 370–371.
- Księga adresowa miasta Bydgoszczy. Rocznik 1936/37 (1936). Bydgoszcz: Wydawca Jan Miernik. Source: <https://kpbc.umk.pl//dlibra/metadatasearch?action=AdvancedSearchAction&type=-3&val1=Title:%22Ksi%C4%99ga+Adresowa+Miasta+Bydgoszczy+%5C:+1936%5C%2F37%22> [accessed: 20.11.2021].

Publications:

- Aleksandrowicz, M. (1999). *Kościół katolicki w Bydgoszczy w latach 1920–1939*. In: M. Biskup (ed.), *Historia Bydgoszczy*, vol. II, part 1: 1920–1939 (pp. 577–578). Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.
- Becker, M. (2020). *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945* (transl. by W. Niemirowski). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Bömelburg, H.-J. & Musiał, B. (2000). *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945*. In: W. Borodziej & K. Ziemer (eds.), *Deutsche-polnische Beziehungen 1939–1945–1949. Eine Einführung* (pp. 43–112). Osnabrück: Fiebre Verlag.
- Broszat, M. (1961). *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt GmbH.
- Bykowska, S. (2013). *Volksdeutsche i eingedeutsche w optyce powojennego ustawodawcy, czyli o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów*, *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, vol. 10, pp. 421–432.
- Bykowska, S. (2014). *Problem obywatelstwa w Trzeciej Rzeszy ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji na Pomorzu*. In: B. Chrzanowski (ed.), *Polska 1939–1945. Obszary inkorporowane do Rzeszy, Generalne Gubernatorstwo oraz ziemie wcielone do Związku Radzieckiego. Podobieństwa i różnice* (pp. 61–76). Toruń: Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej.
- Ceran, T. (2019). „Inni Niemcy”: *pozytywne zachowania Niemców w czasie zbrodni pomorskiej w 1939 roku*. In: A. Bartuś & P. Trojański (eds.), *Cena odwagi: między ocaleniem życia a ocaleniem człowieczeństwa* (pp. 287–299). Oświęcim: Fundacja na Rzecz mdsM, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.
- Chincinski, T. (2010). *Forpocztą Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*. Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Muzeum II Wojny Światowej.
- Chincinski, T. (2021). *Postawy ludności niemieckiej na Pomorzu a wydarzenia z 3–4 września 1939 r. w Bydgoszczy*. In: P. Madajczyk (ed.), *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939* (pp. 305–330). Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Chincinski, T. & Machciewicz, P. (2008). *Wokół wydarzeń bydgoskich z 3–4 września 1939 r.* In: T. Chincinski & P. Machciewicz (eds.), *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty* (pp. 8–39). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Chrzanowski, B., Gąsiorowski, A. & Steyer, K. (2005). *Polska podziemna na Pomorzu w latach 1939–1945*. Gdańsk: Polnord – Wydawnictwo Oskar.
- Dąbrowski, R. (1977). *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia 1918–1939*. Szczecin: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Szczecinie.
- Denkiewicz-Szczepaniak, M. (1977). *Skandynawowie w obozie koncentracyjnym Stutthof (1942–1945)*, *Zapiski Historyczne*, no. 3, pp. 51–83.
- Drywa, D. (2012). *Polacy z III grupy DVL w obozie koncentracyjnym Stutthof z powodu odmowy służby wojskowej w Wehrmachcie*. In: J. Sziling (ed.), *Pomorzanie w Wehrmachcie. Materiały XXI sesji naukowej w Toruniu w dniu 3 listopada 2011 r.* (pp. 67–79). Toruń: Fundacja Generał Elżbiety Zawackiej.
- Drywa, D. (2020). *Arbeitsziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Part I, Zeszyty Muzeum Stutthof*, no. 8 (18), pp. 53–93.
- Drywa, D. (2021). *Arbeitsziehungslager (obóz pracy wychowawczej) Stutthof. Part II, Zeszyty Muzeum Stutthof*, no. 9 (19), pp. 81–130.

- Dunin-Wąsowicz, K. (1970). *Obóz koncentracyjny Stutthof*. Warszawa: Wydawnictwo Morskie.
- Gąsiorowski, A. (1997). *Polska Armia Powstania. Największa tajemnica konspiracji pomorskiej*. Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”.
- Gąsiorowski, A. (2009). *Działalność konspiracyjna i przejawy oporu*. In: A. Gąsiorowski (ed.), *Kościerzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej 1939–1945* (pp. 297–370). Kościerzyna: Muzeum Ziemi Kościerskiej w Kościerzynie.
- Gąsiorowski, A. (2021). *Więźniowie policyjni KL Stutthof (w świetle dokumentów i relacji)*. Sztutowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.
- Gliński, M. (1977). *Stutthof obozem pracy wychowawczej*. *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, no. 2, pp. 203–240.
- Gliński, M. (1979). *Organizacja obozu koncentracyjnego Stutthof (1 września 1939 – 9 maja 1945)*. *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, no. 3, pp. 5–229.
- Góra, M. (2016). *Volksdeutscher Selbstschutz – przyczyny i cele powstania organizacji na podstawie wybranych śledztw Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku*. In: I. Mazanowska & T. S. Ceran (eds.), *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia* (pp. 24–39). Bydgoszcz–Gdańsk: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Grabowska, J. (1988). *Więźniowie*. In: D. Steyer (ed.), *Stutthof hitlerowski obóz koncentracyjny* (pp. 116–178). Warszawa: Wydawnictwo Interpress.
- Grot, E. M. (2007). *Kwestia Deutsche Volksliste w Konzentrationslager Stutthof*. In: K. Minczykowska & J. Sziling (eds.), *Polityka germanizacyjna Trzeciej Rzeszy na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 18 listopada 2006 roku* (pp. 115–134). Toruń: Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskiej Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”.
- Hajduk, B. (2001). *Kartuzy i powiat w latach 1939–1945*. In: M. Widernik (ed.), *Dzieje Kartuz*, vol. II (pp. 155–231). Kartuzy: Gmina Kartuzy. Spółka Wydawnicza Remus.
- Hauser, P. (1998). *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Historia szkoły przed II wojną światową* (2015). *Gazetka Okolicznościowa. 50-lecie Szkoły. Zespół w Parchowie im. gen. Józefa Wybickiego*, p. 1. Source: <https://zsp.edupage.org/a/50-lecie-szkoly> [accessed: 19.11.2021].
- [Information about the doctoral dissertation of Piotr Chruścielski] (2019). Website of the University of Gdańsk, https://bip.ug.edu.pl/st-tyt_nauk/94951/piotr_chruscielski [accessed: 09.11.2022].
- Izdebski, Z. (1946). *Niemiecka lista narodowa na Górnym Śląsku*. Katowice–Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Śląskiego.
- Jacobsen, H.-A. (1968). *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*. Frankfurt am Main–Berlin: Verlag Alfred Metzner.
- Jastrzębski, W. & Sziling, J. (1979). *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Kłys, A. (2016). *Finowie w KL Stutthof*. Sztutowo: Muzeum Stutthof w Sztutowie.
- Kosiński, P. (2008). *Ofiary pierwszych dni września 1939 roku w Bydgoszczy*. In: T. Chinciński & P. Machcewicz (eds.), *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty* (pp. 253–328). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Kotowski, W. (1992). *Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa polskiego w latach 1919–1939*. In: W. Wrzesiński (ed.), *Polska Myśl Polityczna w XIX i XX wieku*, vol. VIII: *Polska – Polacy – mniejszości narodowe* (pp. 53–63). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Madajczyk, C. (2019). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, vol. I (2nd ed.). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk. Muzeum Historii Polski.
- Marszał, T. (2020). *Mniejszość niemiecka w Polsce Środkowej. Geneza, rozmieszczenie i struktura od końca XVIII w. do II wojny światowej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Misała, M. (2013). *Żyli wśród nas... Z dziejów Niemców w gminie Osie*. Osie: Bractwo Czarnej Wody.
- Olejnik, L. (2006). *Zdradcy narodu? Losy Volksdeutschow w Polsce po II wojnie światowej*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Olstowski, P. (2009). *W sprawie tragicznych wydarzeń 3–4 IX 1939 r. w Bydgoszczy*, *Zapiski Historyczne*, no. 1, pp. 115–143.

- Olstowski, P. (2014). *Państwo a społeczeństwo na Pomorzu w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*. In: J. Żarnowski (ed.), *Metamorfozy społeczne. Państwo i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej* (pp. 65–83). Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Orski, M. (1984). Francuzi w obozie koncentracyjnym Stutthof (1941–1945), *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, z. 5, pp. 153–175.
- Orski, M. (1987). Des Belges au camp de concentration de Stutthof (1942–1945), *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, no. 13/14, pp. 91–100.
- Orski, M. (1992). Struktura państwowa i skład narodowościowy obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945, *Stutthof. Zeszyty Muzeum*, no. 10, pp. 5–57.
- Owsiński, M. (2001). *Polscy więźniowie polityczni w obozie Stutthof 1939–1945*. Toruń: Fundacja „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”.
- Paczoska-Hauke, A. & Rabant, T. (2009). *Postawy Niemców wobec ludności polskiej*. In: A. Gąsiorowski (ed.), *Kościerzyna i powiat kościerski w latach II wojny światowej 1939–1945* (pp. 371–397). Kościerzyna: Muzeum Ziemi Kościerskiej w Kościerzynie.
- Pospieszalski, K. M. (1948). Ze studiów nad niemiecką listą narodową w „Kraju Warty”, *Przegląd Zachodni*, no. 5, pp. 508–512.
- Rabant, T. (2014). *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (sierpień–październik 1939 r.)*. In: M. P. Deszczyński & T. Pawłowski (eds.), *Kampania polska 1939 r. Polityka – społeczeństwo – kultura*, vol. II: *Polityka i społeczeństwo. Imponderabilia, pamięć, kultura* (pp. 113–124). Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne. Wydawnictwo Neriton.
- Romaniuk, M. (2007). *Niemiecka Lista Narodowa w Bydgoszczy 1941–1942*. In: K. Minczykowska & J. Sziling (eds.), *Polityka germanizacyjna Trzeciej Rzeszy na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945. Materiały z sesji popularnonaukowej w Toruniu w dniu 18 listopada 2006 r.* (pp. 95–114). Toruń: Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskiej Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek”.
- Schubert, G. (2003). *„Bydgoska krwawa niedziela”. Śmierć legendy*. Bydgoszcz: Miejski Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Bydgoszczy.
- Szefer, A. (1967). *Mniejszość niemiecka w Polsce i w Czechosłowacji w latach 1933–1938*. Katowice–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szklarska-Lohmannowa, A. (1971). *Stosunki narodowościowe w Europie środkowej i południowo-wschodniej w latach międzywojennych*. In: H. Batowski (ed.), *Irredenta niemiecka w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej przed II wojną światową* (pp. 9–25). Katowice–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Waszak, S. (1959). Liczba Niemców w Polsce w latach 1931–1959, *Przegląd Zachodni*, no. 6, pp. 318–349.
- Wrzesiński, W. (1997). *Niemcy po Anschlussie Austrii. Postawy, nastroje i oczekiwania*. In: W. Borodziej & P. Wiczorkiewicz (eds.), *Polska między Niemcami a Rosją. Studia ofiarowane Marianowi Wojciechowskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin* (pp. 249–257). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN.
- Zarzycki, E. (1976). *Działalność hitlerowskiego Sądu Specjalnego w Bydgoszczy w sprawach o wypadki z września 1939 r.* Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.
- Ziuziakowska, E. (2016). Odstępstwa od narodowości polskiej w latach 1939–1945, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, no. 2, pp. 333–363.

Notes about the Authors

Prof. Tomasz Chinciński

A professor at the Eugeniusz Kwiatkowski University of Business and Administration in Gdynia; a historian, a scholarship holder at the Katholischer Akademischer Ausländer-Dienst in Germany (2008–2009), curator of the main exhibition at the Museum of the Second World War (2017; parts concerning among others German occupation systems, German occupation terror, German deportations and bombings). His research interests include the fates of the German minority prior to and after 1 September 1939, the origins and beginning of the Second World War, German occupation of Poland, the problems of cultural memory and the functioning of Polish and German secret services and police in the 20th century.

SELECTED PUBLICATIONS

Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty (co-editor along with P. Machcewicz) (2008); *Forpoczta Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku* (2010); *Postawy ludności niemieckiej na Pomorzu a wydarzenia z 3–4 września 1939 r. w Bydgoszczy*, in: *Pomorze pod okupacją niemiecką. Jesień 1939*, ed. P. Madajczyk, (2021); *Gdyńscy policjanci w drugiej wojnie światowej – losy funkcjonariuszy po wrześniu 1939 roku*, “Dzieje Najnowsze”, vol. 53, issue 3 (2021).

Prof. Janusz Kaliński

A historian affiliated with the SGH Warsaw School of Economics (1965–2018) and the University of Białystok (2003–2013), currently professor emeritus. A researcher of contemporary economic history of Poland and the history of higher economic education.

SELECTED PUBLICATIONS

Autostrady w Polsce, czyli drogi przez mękę (2011); *Gospodarka w PRL* (2012); *Economy in Communist Poland. The Road Astray* (2014); *Lotniska komunikacyjne w Polsce po 1918 roku*, “Przegląd Historyczny”, issue 3 (2020); *What was the direction of the reform of the PRL (Polish People’s Republic) economy in the eighties?*, “*Studia Historiae Oeconomicae*”, vol. 38 (2020); *Kryzys gospodarczy w latach 1979–1982 zwiastunem upadku PRL*, “*Optimum. Economic Studies*”, issue 1 (2021).

Dr. Damian K. Markowski

A historian, Sovietologist, and graduate of the University of Warsaw. He had previously worked at the Office for Commemorating the Struggle and Martyrdom of the Institute of National Remembrance, now an employee of the Jan Karski Institute of War Losses.

SELECTED PUBLICATIONS

Płonące Kresy. Operacja „Burza” na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (2011); *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych* (2018); *Dwa powstania. Bitwa o Lwów 1918* (2019); *From the Molotov-Ribbentrop Pact to the Territorial Agreement of „the Big Three”: Redrawing the Polish-Ukrainian Border in 1939–52*, in: *Making Ukraine: Negotiating, Contesting, and Drawing the Borders in the Twentieth Century*, eds. C. Ardeleanu, O. Palko (2022).

Igor Michał Niewiadomski

A historian, graduate of the University of Warsaw. A PhD candidate at the Faculty of History of the University of Warsaw since 2018. His research focuses on the Western thought and the legitimization of people's power in Polish society. A participant of the Pilecki Institute's fellowship program.

SELECTED PUBLICATIONS

Kwestia powstania warszawskiego w polskiej prasie komunistycznej w latach 1956–1989, “Akademickie Zeszyty Naukowe”, vol. 1 (2017); *Ideaty olimpijskie Jadwigi WajsoŃny na podstawie ksiąŹki „Z dyskiem przez świat”*, in: *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki w Polsce i w Europie (w okresie XIX–XX wieku)*, ed. J. Kosiewicz, E. Małolepszy, N. Organista (2018); *Obchody Tygodnia Ziemi Odzyskanych i Tygodni Ziemi Zachodnich z lat 1946–1948 w świetle ogólnopolskiej prasy komunistycznej*, in: *Vade Nobiscum. Studia z historii politycznej i wojskowej*, eds. P. Budzyński, M. Dawczyk, K. Gryglewski, M. Owczarek, M. Ziółkowski (2019).

Dr. Dmitriy Panto

A historian, graduate of the Sh. Ualikhanov Kokshetau State University (Kazakhstan) and the Catholic University of Lublin. Curator and employee of the Research Department at the Museum of the Second World War in Gdańsk. His research interests include the history of the Catholic Church in the Russian Empire and the Soviet Union, Stalinist terror and deportations into the USSR.

SELECTED PUBLICATIONS

Okupacja sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 (co-authored with W. Łukaszun) (2018); *Deportacje Polaków i obywateli polskich do Kazachstanu w latach 1936–1941* (introduction and compilation) (2019); *Krzywy obraz wojny. Armia Czerwona w Gdańsku i Prusach w 1945 r.* (co-authored with T. Gliniecki) (2019).

Domokos Szokolay

A historian, a research fellow at the Office of the Committee of National Remembrance (NEB). He is an ABD PhD student at the Pázmány Péter Catholic University in Budapest. He is a member of the NEB's Justice Working Group. His research focuses on the transition period of 1944–1945, with special interest in resistance and retaliation. He is a content manager of the NEB's Hungarian Gulag 1945–1953 popular history project, he has contributed to the creation of an exhibition, a short film and a website.

SELECTED PUBLICATIONS

Emlékezés és oral history: Adalékok az 1944-es nemzeti ifjúsági ellenállás előtörténetéhez és kutatási lehetőségeihez, in: *Studia Varia*, eds. J. Balázs, A. Bojtos (2016); „Demokrácia farkasgúzsban”: *A Magyar Államrendőrség Csornai Járási Politikai Osztályának vezetője 1945–1946*, in: *Kommunista kiskirályok*, ed. Gy. Majtényi, Zs. Mikó, Cs. Szabó (2018); *Aki nyíltan szót emelt... Sümegh Lothár internálása és rövid pályaképe*, in: *Collectanea Sancti Martini 7. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője*, ed. T. Dénesi (2019); *Ödön Lénárd. 6,749 Days in the Prison of the Dictatorship*, in: *Heroes Among Us. 50 True Stories of Brave Hungarians in the 20th Century*, eds. G. Czókos, R. Kiss, Á. Máthé, Z. Szalai (2021).

Reviews and Review Articles

Kazakhstan's Painful Coming to Terms With Its Totalitarian Past. Observations in the Margins of Three Source Editions

For obvious reasons, the question of coming to terms with Kazakhstan's totalitarian past arouses considerable interest in Poland, especially as the matter has gained significant momentum of late. Although there is no denying that the Act on the rehabilitation of the victims of mass political repression was adopted already on 14 November 1993, at the time this did not lead to the introduction of any systemic solutions focusing on the declassification of and granting broader public access to archival materials. Indeed, it was only on 24 November 2020 that a decree of the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, set up the State Committee for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (O Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsyi..., 2020). The practical outcome of the Committee's nearly two years of functioning has been the establishment at the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan in Almaty (formerly the Party Archive) of a Center for Information on the Repressed, which is tasked with receiving successive batches of declassified documents from the archives of the National Security Committee (formerly the КГБ), the Ministry of Internal Affairs, the Committee of Legal Statistics and Special Registration of the Prosecutor General's Office of Kazakhstan, and district and regional archives. However, the process – as I was informed by one of the members of the Committee – faces difficulties brought about by the mistrust of certain archival institutions (for example, of the Police Archives in Almaty, and of some district and regional archives). As a result, the Center receives copies of certain declassified documents at a slower rate than was assumed, or they are once again designated as officially secret by the submitting agencies. There is no doubt, however, that the decision to grant a co-ordinating role in the whole process to the Archive of the President – a key archival institution in the country, having at its disposal a sizable budget and aspiring to play the role of Central Asia's leader in the democratic change taking place in this field, as evidenced by its organization of the global Congress of

Archivists “Open Society – Open Archive” on 19–21 October 2022 – was fully justified. To date, the Committee has helped to uncover the history of another, hitherto unknown, НКВД corrective labor camp. It operated in the years 1951–1953 in the Oblast of Eastern Kazakhstan, near the TurkSib railway line, “servicing” the nearby chemical and metallurgical works (Koltsova, 2022).

In Kazakhstan, the first social initiatives aimed at reinstating the historical truth about Soviet-era repressions were born in 1989, in the times of glasnost. They were focused at two locations: the village of Malinovka in Akmola Oblast, home to the former Akmola Concentration Camp for Wives of Traitors to the Motherland, and the township of Zhanalyk, 40 km from Almaty, which in the 1930s and 40s became the location of a mass grave of victims of Stalinist crimes.¹ In due course, the former was chosen as the site of a state-funded memorial and museum complex, which carries on educational activities and gathers collections relating not only to the history of the camp (including, for example, valuable photographs and memorabilia connected with the colonization of the steppes in the times of Stolypin and the Soviet deportations). In 2018, Zhanalyk also became home to the Museum of Victims of Political Repression, which, however, was not newly established, but moved from Almaty (at the request of the Russian ambassador) and deprived of its “official” status and, therefore, of government financing. At this point we should add that the Museum’s exposition is clearly anti-colonial (or anti-Russian) – and not anti-totalitarian – in nature. Namely, the narrative starts off with the anti-Russian uprising of 1916, proceeds with the hunger and forced collectivization of the 1930s, the deportations and persecution of the Kazakh intelligentsia, and ends with the disturbances that broke out in support of the First Secretary of the Communist Party of the Kazakh Soviet Socialist Republic, the Kazakh Dinmukhamed Kunaev, following his dismissal and replacement with Gennady Kolbin, a Russian. It is worth noting that visitors to these places of memory are offered information about Polish women prisoners (Malinovka) and Polish victims of Stalinist crimes in general (Zhanalyk). Whereas the (state) Museum of Victims of Political Repression of the Oblast of Southern Kazakhstan in Shymkent, opened in 2001, is focused primarily on the Great Terror of 1937–1938 and the repressions targeting the members of the Kazakh Alash Autonomy movement, although it also gathers documents concerning other parts of the

1 The beginnings of the memorial complex in Malinovka are connected with the German Ivan Sharf, a deportee who was raised in a Kazakh family and who gained prominence as a social activist and sovkhos director (for more information on his topic, see Musagalieva, Musabekova, Sandybaeva, 2017, pp. 257–279). In Zhanalyk, the catalyst was the “Adilet” (Justice) Association, which initially operated as a branch of “Memorial.”

country. The Museum of Victims of Political Repression, which was set up in the same year in the village of Dolinka, once home to the administrative center of the Karlag (the Karaganda Corrective Labor Camp, an enormous camp system with an area equal to that of France, established in 1931), does not concentrate on the history of the camp alone, and strives to bring to light also other important aspects of Kazakhstan's totalitarian heritage: the terrible hunger brought on directly by the Soviet authorities at the beginning of the 1930s, the deportations, the Great Terror, and the persecution of the local intelligentsia. On 31 May each year, all four institutions host commemorations of the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Hunger, and as such constitute a potential point of interest for the originators of the "Sacred architecture of Kazakhstan" project, which constitutes a part of the Presidential "Spiritual awakening" program (*Rūchani žanggyrū*) (Kabuldinov et al., 2017, pp. 197, 221 ff). This is the backdrop that should be taken into consideration when analyzing the three reviewed publications.

Iz istorii massovogo goloda v Pavlodarskom Priirtyshie. 20-e – 30-e gody XX veka. Sbornik dokumentov i materialov. Karaganda: TOO "LITERA," 2021

The collection of documents published by the State Archive of Pavlodar Oblast, entitled *The history of mass starvation in the Pavlodar Priirtysh. The 1920s–1930s*, contains 118 documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (fonds Kazkrajkom All-Union Communist Party (Bolsheviks)), the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (fonds: Council of People's Commissars of the Kazakh Soviet Socialist Republic, Central Aid Committee for the Starving at the KirCIK, Representation of the Kazakh Soviet Socialist Republic at the Siberian Revolutionary Committee), the State Archive of Pavlodar Oblast and the Center for Documentation of Recent History of the Oblast of Eastern Kazakhstan, and five fragments of press articles, books and memoirs. The selection covers the period from January 1921 to January 1933, although no documents are extant for the years 1926–1927. This is due to the fact that the presented documents actually reference two different phenomena: the hunger of the first half of the 1920s, brought on mainly by the ravages of the civil war and crop failures, but in some part also by the wasteful economic policies of the Bolsheviks and their inept control of the distribution of aid, and the famine from the years 1928–1933, which was caused directly by forced collectivization and the sedentarization of the nomads, and accompanied by the brutal seizure of herds and flocks by the Soviet authorities. The published selection is in line with a trend that is clearly observable in contemporary Kazakh historiography: the topic

of hunger as a form of Soviet genocide occupies a very prominent position – collections of documents are printed, museum exhibitions and conferences organized, and articles and other texts published, but analytical monographs continue to be the domain of foreign, not local, researchers.²

Zhumabay Shayakhmetov. Dokumenty i materialy, Almaty: LEA 2022

Published jointly by the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the Institute of History and Ethnology of the Chokan Valikhanov National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, this collection of documents concerning Zhumabay Shayakhmetov, the first Kazakh to hold the position of First Secretary of the Communist Party of the Kazakh Soviet Socialist Republic, embodies the difficult choices faced by the originators of the country's politics of memory. While it is true that Shayakhmetov, a graduate of the *russko-kirgizskoe uchilishche* born in the Omsk Oblast, where he went on to work as a teacher, was the first Kazakh to occupy such an elevated position in the Republic, we should keep in mind that his career was founded on his service in the НКВД during the period of Stalinist repressions (Stalin called him “the Eagle of the East”). In 1936, he was appointed deputy head of the НКВД for the Oblast of Northern Kazakhstan, which means that his purview included the deportations of Poles from Ukraine, and that he dealt first hand with the crimes of the Great Terror; in 1939, he was appointed Second Secretary of the Central Committee of the local Communist party, and promoted to First Secretary in 1946. During the war, he administered mobilization propaganda and collaborated on writing a textbook on the history of the Kazakh Soviet Socialist Republic, which extolled the “heroic past” of the Kazakhs. The decisive moment that resulted in Shayakhmetov being viewed even in contemporary Kazakhstan as a hero of the nation's anti-colonial struggle, and not as a Communist apparatchik and a representative of totalitarian Soviet authority, occurred in February 1954. It was then that the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Kazakh Soviet Socialist Republic was removed from power as a “defender of the Kazakh steppe” against the Khrushchevite “virgin lands campaign.” Khrushchev later declared that Shayakhmetov understated the agricultural potential of the Kazakh steppes for “nationalist”

² Post-conference materials: Ayagan, 2012; Kudaibergenova, Kozybaeva, Bogaty, 2021; foreign monographs: Mikhailov, 2014; Ohayon, 2004; 2006; 2012; 2013; Cameron, 2016; Olcott, 1981; Kindler, 2011; 2012; 2014; Rohoziński, 2021; an exception is the Kazakh monograph concerning resistance to collectivization: Allaniyazov, Taukenov, 2009; an example of an account of a witness from the period written down by a local researcher, but published in a foreign journal: Nurtazina, 2012.

reasons, gradually becoming convinced that the local Communist nomenclatura was “hostile to modernization” (Mamashuly, 2011; Kanafina, 2007; Yilmaz, 2012; *Zhumabay Shayakhmetov*, n.d.).

The discussed edition contains 136 documents from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of Film, Photographic and Audio Documents, the State Archive of the Russian Federation, the Russian State Archive of Modern History, the Russian State Archive of Socio-Political History, the Special Archive of the State Department of the National Security Committee for the city of Almaty, and also fragments of published memoirs of third persons and post-conference materials. The selection does not include documents from the beginnings of Shayakhmetov’s career at the НКВД, and thus concerning his probable participation in the purges and deportations of the Great Terror. The work starts off with a curriculum vitae of the future First Secretary, dated 18 July 1938, in which he points to his appropriate “class background” – “I was born in the family of a herdsman” – and acknowledges his employment with the security service with the following statement: “On 20 November 1928, I was directed to work at the ОГПУ/НКВД, where I was employed until 15 July 1938” (p. 21). Interestingly, the second document in turn – chronologically earlier – is an application dated 22 April 1938 to the Polish Communist Stanisław Redens, at the time the People’s Commissar for Internal Affairs of the Kazakh Soviet Socialist Republic, for transferral away from the Oblast of North Kazakhstan (p. 22). The real cause of his decision is still up for debate, for it is difficult to accept the reason actually given, that is, an “excessively long” period of stay (sixteen years) in one and the same district. As regards his career in the Party and administrative apparatus of the Republic, Shayakhmetov’s typically “anti-colonial” stance found expression in a note to the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Kazakh Soviet Socialist Republic, Nikolay Skvortsov, dated 4 April 1940 and concerning “*ob osvoenii Golodnoi stepi*,” that is, the management of insufficiently irrigated areas located in the extreme south of the country. In it, he argues that it would be best to relocate the residents of other oblasts deeper into the Kazakh Republic instead of settling these territories with people from outside the country (pp. 27–28). Clearly, therefore, he considered that the “modernization” of Kazakhstan could be achieved only through totalitarian means, i.e., the displacement of large population groups. His suggestion was not followed through, however, and towards the end of the war the local cotton fields were forcibly settled by the Caucasian nations, and in 1952 by Polish deportees from the Belorussian Soviet Socialist Republic. We should further note that in a telegram addressed to the Soviet Minister of Light Industry, Alexei Kosygin, dated 20 November 1952, the Kazakh leader asked for the provision of an additional 1 million rubles for “transporting additionally called up workers and kolkhoz members” to their places of work on the cotton fields (p. 251). These events constitute the

historical backdrop to the Pilecki Institute's film documentary entitled *One Breath from Death*.

***Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsyi zhertv politicheskikh repressii (20-e – 50-e XX veka)*, ed. J. T. Karin, vols I–II, Nur-Sultan 2022**

The collection, which contains a total of 526 documents (273 in volume I and 253 in volume II), has been issued jointly by the Institute of History and Ethnology of the Chokan Valikhanov National Academy and the Design Office of the State Committee for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression. The materials originated from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the state archives of Almaty, Akto-be, Atyrau and North Kazakhstan oblasts, the State Archive of the City of Almaty, and the Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan. Volume I focuses on the repressive decisions of the central and republican authorities, starting off with the Decree on the Revolutionary Tribunal, dated 19 December 1917, and ends with a presentation of the rehabilitation procedures implemented by the Prosecutor General's Office of the Kazakh Soviet Socialist Republic in 1960, at the same time citing certain documents that have already been published. Among others, it contains NKVD order no. 00485 regarding the "Polish operation" of 11 August 1937, and a decision of the Kazkrajkom All-Union Communist Party (Bolsheviks) Bureau from February 1936 concerning Poles and Germans deported from the Ukrainian Soviet Socialist Republic. What is lacking, however, are documents that would augment the information already present in the previously published sets (Zhumashiev, Mikheeva, 2007; Karpykova, 2000; Gribanova, 2000) on the topic of Polish and other special settlers in Kazakhstan. Volume II is different. It contains archival materials covering a narrow time frame (1928–1931) and centers on the process of "dekulakization" and dispossession of the owners of the largest herds, which is relatively less well known than the forced collectivization and sedentarization of the years 1931–1933 (Kozybaev, 1998).

We should hope that the number of source works published in Kazakhstan will increase, and that they will present hitherto unknown, declassified documents concerning ethnic Poles and Polish citizens who were repressed in the country.

Jerzy Rohoziński

ORCID ID: 0000-0003-4835-701X

(transl. by Maciej Zakrzewski)

- Allaniyazov, T. K., Taukenov, A. S. (2009). *Poslednii rubiezh zashchitnikov nomadizma. Istoriia vooruzhennykh vystuplenii i povstancheskikh dvizhenii v Kazakhstanie (1929–1931 gg.)*. Almaty: Lambert Academic Publishing.
- Ayagan, B. G. (ed.) (2012). *Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsyi "Golod v Kazakhstanie": tragediia naroda i uroki istorii*. Astana: Institut istorii gosudarstva KN MON RK.
- Cameron, S. (2016). The Kazakh Famine of 1930–1933: Current Research and New Directions. *East/West. Journal of Ukrainian Studies*, vol. 3, no. 2, pp. 117–132.
- Gribanova, Y. M. (ed.) (2000). *Iz istorii polakov v Kazakhstanie (1936–1956 gg.)*. *Sbornik dokumentov*. Almaty: "Kazakstan."
- Kabul'dinov Z. et al. (eds.) (2017). *Nauchno-obosnovannye kriterii otbora obektov dla vklucheniia v proekt "Sakralnaia geografiia Kazakhstana"*. Almaty: "Atamura".
- Kanafina, Zh. (2007). Stalin nazyval jego "Orel Vostoka," *Karavan*, 7 December. Source: <http://www.caravan.kz/article/8266> [accessed: 05.01.2020].
- Karpykova, G. A. (ed.) (2000). *Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921–1975 gg.)*. *Sbornik dokumentov*. Moskva–Almaty: "ГОТИКА".
- Kindler R. (2011). Die Starken und die Schwachen. Zur Bedeutung physischer Gewalt während der Hungersnot In Kasachstan (1930–1934), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 59, pp. 1–28.
- Kindler R. (2012). ...es gibt menschliche Opfer. Hungerkrise und Herrschaftsdurchsetzung in Westkasachstan, 1927–1934. In: D. Collet, Th. Lassen, A. Schanbacher, *Handeln in Hungerkrisen. Neue Perspektiven auf soziale und klimatische Vulnerabilität* (pp. 151–166). Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Kindler R. (2014). *Stalins Nomaden: Herrschaft und Hunger in Kasachstan* (ed. 2). Hamburg: Hamburger Edition, HIS.
- Koltsova, A. (2022). Issledovateli nashli lager repressirovannykh pervogo urovnia sekretnosti na territorii vko, *Ustinka LIVE*, 1 June. Source: <https://ustinka.kz/kazakhstan/society/73760.html> [accessed: 28.10.2022].
- Kozybaev, M. K. (ed.) (1998). *Nasil'stvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstanie v 1931–1933 gg.* *Sbornik dokumentov i materialov*. Almaty: Izdatel'stvo Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan.
- Kudaibergenova, A. I., Kozybaeva, M. M., Bogaty, R. Zh. (eds.) (2021). *Materialy respublikan'skoi nauchno-prakticheskoi konferentsyi "Golod nachala xx-kh gg. v Kazakhstane i vynuzhdennyie migratsyi kazakhov na sopredel'nyie territorii: problemy issledovaniia"*. Almaty: "Litera".
- Mamashuly, A. (2011). Kak sotrudnik NKVD Zhumabay Shayakhmetov dosluzhilsia do pervogo sekretaria, *Radio Azattyk*, 22 June. Source: http://rus.azattyq.org/content/zhumabai_shayakhmetov_/24242499.html [accessed: 05.01.2020].
- Mikhailov, V. (2014). *The Great Disaster. Genocide of Kazakhs*. London: Stacey Publishing Limited.
- Musagalieva, A. S., Musabekova, R. M., Sandybaeva, U. M. (2017). *Severnii Kazakhstan kak region politicheskikh repressii i deportatsyi narodov sssr*. Astana: Izdatel'stvo Yevraziiskogo Universiteta.
- Nurtazina, N. (2012). Great Famine of 1931–1933 in Kazakhstan: A Contemporary's Reminiscences, *Acta Slavica Iaponica*, vol. 32, pp. 105–130.
- O Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 24 noyabria 2020 goda nr 456 (2020). Source: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> [access: 24.10.2022].
- Ohayon, I. (2004). Du campement au village: sédentarisation et transformations de l'aoul kazakh à la période soviétique, *Cahiers d'Asie centrale*, vol. 13/14, pp. 177–198.
- Ohayon, I. (2006). *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline: Collectivisation et changement social (1928–1945)*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- Ohayon, I. (2012). La famine kazakhe: à l'origine de la sédentarisation, *Sciencespo*, 16 July. Source: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/la-famine-kazakhe-la-origine-de-la-sa-dentarisation.html> [access: 01.06.2016].

- Ohayon, I. (2013). *Collectivisation, famine et sédentarisation des Kazakhs sous Staline*. In: Ch. Stépanoff, C. Ferret, G. Lacaze, J. Thorez, *Nomadismes d'Asie centrale et septentrionale* (pp. 236–243). Paris: Armand Colin.
- Olcott, M. B. (1981). The Collectivization Drive in Kazakhstan, *The Russian Review*, vol. 40, no. 2, pp. 122–142.
- Rohoziński, J. (2021). *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*. Warszawa: Instytut Pileckiego.
- Yilmaz, H. (2012). History Writing as Agitation and Propaganda: the Kazakh History Book of 1943, *Central Asian Survey*, vol. 31, no. 4, pp. 409–423.
- Zhumabay Shayakhmetov (n.d.). In: *Kadrovyyi sostav organov gosudarstvennoi bezopastnosti sssr 1935–1939*. Source: https://nkvd.memo.ru/index.php/Шаяхметов,_Жумабай_Шаяхметович [access: 03.08.2020].
- Zhumashiev, R. M., Mikheeva, L. V. (eds.) (2007). *Spetspereselentsy v Karagandinskoi oblasti. Sbornik dokumentov i materialov*. Karaganda: Izdatel'stvo Karagandiiskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

Philippe Sands

***Szlak szczurów. Historia uciezki
nazistowskiego oprawcy***

**[The Ratline. Love, Lies and Justice on
the Trail of a Nazi Fugitive]**

**Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2022
(transl. by A. Czwojdrak)**

The settlement of crimes committed by the Third Reich during the Second World War is a subject of research for representatives of various scholarly disciplines, first and foremost among them historians, political scientists and lawyers. The very process of uncovering the truth is often laborious for the historian, among others because of the state of preservation of sources produced by the German dictatorship. While a large number of these documents did not survive hostilities, numerous others – such as camp records – were purposefully destroyed to erase all traces of the crimes. Thanks to the testimonies of witnesses who directly experienced the German occupation and survived incarceration at prisons and labor or concentration camps, the researcher can largely reconstruct the crimes committed during the Second World War, however bringing those accountable for them to justice is far more complicated.

The reluctance of various circles in West Germany to try the perpetrators, as well as the Cold War division of the world, affected the work of Germans courts and prosecutors. Today, we are additionally faced with the issue of the time that has passed since the tragic world conflict: many unpunished perpetrators of war crimes and genocide are by now deceased, and thus justice cannot be served. But the question of the reckoning has also another aspect – the psychological dimension pertaining to the perspective on wartime crimes adopted by the families of those who committed them. The book about the German criminal Otto Wächter is partly devoted to the problem. The subtitle of this interesting publication, which appeared in print in 2022, is *Historia uciezki nazistowskiego oprawcy* [A history of the escape of a Nazi murderer]. It has to be noted, however, that the book does not focus on Wächter's escape. The story touches upon numerous themes, some concerning the closest family of the criminal, i.e. his wife and children. The book can be seen as an attempt at answering the question how his family dealt with the criminal life of both husband and father, and whether they were capable of a critical assessment of his past.

The book has four parts composed of chapters. They are prefaced with “Prolog: Rzym, 13 lipca 1949 roku” [Prologue: Rome, 13 July 1949], and end with “Epilog: Rzym, 13 lipca 2019 roku” [Epilogue: Rome, 13 July 2019]. Philippe Sands’ monograph is a multi-faceted reconstruction of the life of the German criminal Otto Wächter. Significantly, it was elaborated on the basis of sources originating not only from public archives, but also from family collections and documents, as Sands established personal contacts with the relatives of his protagonist. As a result, the book does not so much portray Wächter’s wartime criminal activities as focus on his postwar fates, and especially on his attempt to blend in with the new bipolar world and evade responsibility for his doings.

Otto Gustav Wächter was born on 8 July 1901 in Vienna. His father, an anti-Semite and nationalist by conviction, served as an officer in the Austro-Hungarian Army, while his mother came from an affluent Viennese family. Otto spent his childhood (the first seven years, to be exact) in the Habsburgs’ Austrian capital. He was enrolled in a local elementary school (*Volksschule*), and later continued his education in Trieste, on the Adriatic Sea, to where the Wächters moved. At the beginning of the First World War, due to his father’s military service, Otto and his family transferred to Budweis (České Budějovice). After graduating from high school, Otto commenced legal studies at the University of Vienna, which he completed in 1924.

This was the time when his anti-Marxist and anti-Semitic views were crystallizing. While still at university, and barely 22 years old, Wächter joined the German National Socialist Workers’ Party of Austria (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei (Österreich), *DNŠAP*) and the Vienna *Sturmabteilung*. In 1930, he joined the *NSDAP*, receiving number 301,093, while from 1932 he was active in the *SS*. When the National Socialists seized power in Germany in 1933, Wächter started climbing the political career ladder. He was undoubtedly aided in his efforts by his wife, Charlotte, who had contacts in various circles associated with the *NSDAP* and herself was a Party member (having joined on 28 May 1931 with number 510,379). Otto Wächter commenced work at the Main Office of the Security Service of the Reichsführer *SS* (*Hauptamt Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*). In the *SS*, he was promoted to the rank of *Obersturmbahnführer*. We learn about this period of his life – his childhood, youth, studies, fascination with National Socialism, and adult life as a husband – from the first part, entitled *Miłość* [Love].

The second part of the publication, titled *Władza* [Power], contains a description of Wächter’s further fate. Appointed Governor of the Kraków District in October 1939 (Mączyński, 2012, p. 170), he was a trusted collaborator of the Governor-General of the General Government of Occupied Poland, Hans Frank. For example, it was Wächter’s idea to take hostage 120 professors, doctors and lecturers, who were arrested as part of a brutal operation against the Polish intelligentsia, *Sonderaktion Krakau*, on

6 November 1939. Moreover, soon after assuming office, he issued a decree on the marking of Jews, and took part in public executions in Kraków and the outlying areas, among others in Bochnia. Alongside Frank, he was one of the leading enforcers of the Third Reich's criminal ethnic and national policies targeting the Polish residents of Kraków. In the General Government, Wächter implemented the planned persecution and extermination of Jews and Poles. In Kraków, he established a ghetto where thousands of local Jews were imprisoned and later murdered; he personally took part in these executions.

Otto Wächter and Hans Frank not only cooperated closely, but were also friends. They eagerly took advantage of their position as high-ranking occupation officials to satisfy their craving for luxury, looting private apartments and stealing valuables – including works of art. Wächter's name appears in the memoirs of Edward Kubalski concerning the Nazi occupation of Kraków, with the author wryly noting that while introducing National-Socialist order in the former Polish capital, the German officer regularly seized Polish property to ensure that he and his wife lived in suitable comfort. Kubalski wrote the following entry for 22 December 1939:

German dignitaries went back to their Vaterland for the holidays. The market square is full of trees and bustle – but there is no joy and no “dough”. Many households will not celebrate a traditional Christmas Eve. Prof. Szyszko-Bohusz, Geppert and other members of the Visual Arts Faculty from Łobzowska Street were arrested a few days ago for holding meetings without permission. This was obviously just a pretext. Mr. [Kajetan] Mühlmann, head of the Governor's art department, is indefatigable. The Czartoryski Gallery was partly looted, even though it belongs to the foundation, not to the state. Sculptures, so-called guild paintings, medieval paintings, and other paintings of great value ([Gierymski], Matejko) were likewise stolen from the National Museum to adorn Mr. Wächter's chambers in the Pod Baranami Palace. Mrs. Wächter herself was picking and choosing furniture and Gdańsk wardrobes [emphasis by the author] (Kubalski, 2010, p. 44).

At the beginning of 1942, Otto Wächter was assigned a new task.¹ In January, he replaced Dr. Karl Lasch as Governor of the District of

¹ The subsequent governors of the Kraków District were Dr. Ferdinand Wolsegger (until 31 January 1942), ss-Brigadeführer Dr. Richard Wendler (until 25 May 1943),

Galicia, taking up office in Lwów (Kubalski, 2010, p. 193).² According to the memoirs of his wife Charlotte, he was personally selected for the post by the leader of the Third Reich, Adolf Hitler, since it could be said that he was the right man to implement the genocidal policies adopted at the Wannsee Conference. In the Simon Wiesenthal collection, Philippe Sands discovered a typescript deposited by Rose Stephenson, who had been Wächter's secretary already in Kraków. Accompanying him to Lwów, she described a city in chaos, devoid of order and hygiene. She attributed the blame to Wächter's predecessor, Dr. Lasch, who despite clear orders had failed to establish a Jewish ghetto. After Wächter arrived in Lwów, "a ghetto was built, persecution commenced, and stricter regulations came into effect" (p. 356). The secretary herself witnessed the crimes committed there.³ The extermination of the city's Jews was one of Otto Wächter's "achievements" (Honigsman, 2007).

Philippe Sands has been equally meticulous in his analysis of Otto Wächter's postwar fate, which occupies the third part of the book. Here, his research is based on the Wächters' impressive family archives, to which he was granted access. After the end of the war, Otto Wächter spent some time in Austria, from where he proceeded to Rome. In Italy, he commenced efforts to leave for South America – as many other German criminals did at the time. Before he managed to escape the country, however, he fell ill and died.

Otto Wächter had several funerals. The chapter *Pięć pogrzebów O.W.* [O.W.'s five funerals] opens the fourth part of the book. The first inhumation took place on 16 July 1949. Following a service officiated by Bishop Alois Hudal, Wächter was buried in the Roman cemetery of Campo Verano. But although his wife requested that his remains be moved to a mausoleum in Palermo, Sicily, and the Italian authorities granted permission, he was not reinterred. Thus, acting in secret and in violation of the law, and ostensibly in order to fulfill her husband's wish to be buried in Austrian soil, Charlotte transported his body to Austria. In consequence, Wächter was buried for a second time, on a plot of land near Haus Wartenberg in Salzburg. This occurred around 1960. A few years later, he was moved yet again, to the garden of a property purchased by his wife near the town

Dr. Ludwig Losacker (until 10 October 1943), and Dr. Kurt Ludwig Ehrenreich von Burgsdorff (until the end of the German occupation) (Mączyński, 2012, p. 170).

² Dr. Karl Lasch was the brother-in-law of Governor-General Hans Frank, and had previously occupied the post of Governor of the Radom District. He was sentenced to death for trading in carpets and paintings (Mączyński, 2012, p. 187).

³ In Lwów, Jews were incarcerated at camps, one of which was situated on Janowska Street. This facility was a major site of the extermination of Jews in Lwów, with survivors describing it as a location of torture and regular shootings. Those who worked outside the camp, like Simon Wiesenthal, who was employed at the Eastern Railway Repair Works found themselves in a better position (Stankowski, 2009, p. 44).

of Fieberbrunn, 70 kilometers from Salzburg. The fourth funeral, participated in by Wächter's children, extended family members, and a priest, took place in 1974; the last was held in 1985, when his exhumed remains were placed on the lid of his wife's coffin (p. 239).

Otto Wächter's stay in Rome is shrouded in ambiguity. First of all, Philippe Sands asks the important question why a wanted German criminal was not arrested. An answer of sorts may be gleaned from the correspondence between Otto and Charlotte, which shows that their survival in the Italian capital was aided by numerous friends, not only from Italy, but also from Austria and Ukraine. Among them were Puccio Pucci, a lawyer, sportsman, Fascist and close collaborator of Alessandro Pavolini, the secretary of Partito Fascista Repubblicano who was shot together with Benito Mussolini on 28 April 1945, and Bishop Jan (Iwan) Buczko (Bucko), a Ukrainian nationalist who during the war, when Wächter was Governor of the District of Galicia, served as an auxiliary bishop of the Ukrainian Greek Catholic Church. The group also included Albert Schnez, a Wehrmacht colonel who in 1949 wanted to establish a secret army of former soldiers and officers of the Third Reich to defend West Germany against Communism. Schnez was later an officer in the Bundeswehr.

A Catholic clergyman, the previously mentioned Bishop Alois Hudal, who was influential in Vatican circles, came to play an important role in Wächter's life. He took care of the gravely ill Otto, was present at his death, and – as he himself noted in 1949 – certified it with his signature: “I hereby confirm that Dr. Otto Gustav, Freiherr von Wächter, passed away in my arms and at peace with the Lord on 13 July at 11.00 p.m. at the Hospital of the Holy Spirit” (p. 235). Other of Bishop Hudal's less glorious deeds included providing assistance to Franz Stangl, who was third on the global list of criminals from the period of the Second World War. The former commandant of Sobibór and Treblinka camps, he did not answer for his actions before a court, but instead found shelter in Italy. He received a passport from the German Red Cross and took up residence in a seminary. From there he went to Syria, and next to Damascus and Brazil (Stankowski, 2009, pp. 114–115).

To some extent, Philippe Sands' book references the work of Niklas Frank, which was his coming to terms with the legacy of his father, Hans Frank. Niklas publicly admitted to being the son of a criminal – both in press and television statements, and in his book (Frank, 1991).⁴ He carried out a unique analysis of his life: recalling his childhood, during which his father had been Governor-General in Kraków, he assessed the human cost of his parent's political advancement. He also described

⁴ This is the Polish translation of the book that originally appeared in German (Frank, 1987). Niklas Frank also published a book about his mother (Frank, 1995; 2005).

various events from his father's life, presenting the actions which resulted in the persecution and death of so many people during the war. It was not easy for him, especially since his closest family did not share his critical opinion of his father. It may seem that in its final message, Sands' book about Wächter would lead to a similar conclusion on the part of the criminal's son. However, Horst Wächter – one of Otto's six children (the others were Sieglinde, Heidegund, Waltraut, Lieselotte and Otto Richard) and Sands' chief interlocutor – could not bring himself to judge his own parent like Niklas Frank had his. Only one of the criminal's grandchildren, Horst's daughter, had the courage to declare “my grandfather was a mass murderer”, and her telling words end the book under review.⁵ Sands had many conversations with Otto's son. The attitude adopted by Horst and his mother Charlotte when confronted with evidence of the crimes committed by their father and husband, respectively, provides food for thought.

Finally, a few words should also be said about the author of the book. Philippe Sands is a Professor of Law at University College London and a practicing barrister at 11 King's Bench Walk. He has appeared before international tribunals in cases resulting from the events in Chile (the legacy of Augusto Pinochet), Yugoslavia and Rwanda, among others. The book about Otto Wächter is not his first publication, he has also written, among others, *Powrót do Lwowa. O genezie „ludobójstwa” i „zbrodni przeciwko ludzkości”* (Warszawa 2018) [East West Street. On the Origins of “Genocide” and “Crimes Against Humanity”], for which he was awarded the Baillie Gifford Prize and the British Book Award for Non-Fiction Narrative Book of the Year.

Witold Stankowski

ORCID ID: 0000-0001-9242-5644

(transl. by Aleksandra Arumińska)

Bibliography

- Frank, N. (1987). *Der Vater. Eine Abrechnung*. München: C. Bertelsmann.
- Frank, N. (1991). *Mój ojciec Hans Frank* (transl. by E. Kacprzycka, J. Kwiatkowski). Warszawa: Wydawnictwo „Rok” 1991.
- Frank, N. (1995). *Moja niemiecka matka* (transl. by J. Wolska-Stefanowicz). Warszawa: Wydawnictwo „Bellona”.
- Frank, N. (2005). *Meine deutsche Mutter*. München: C. Bertelsmann.

⁵ Also worthy of mention is the book by Jennifer Teege, the granddaughter of Amon Göth, a German criminal and commandant of the concentration camp in Kraków-*Płaszów* (Teege, Sellmair, 2013).

- Honigsman, J. (2007). *Zagłada Żydów lwowskich (1941-1944)* (transl. and comp. by A. Redzik). Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny.
- Kubalski, E. (2010). *Niemcy w Krakowie. Dziennik 1 IX 1939-18 I 1945* (comp. J. Grochalski, Z.R. Grabowski). Kraków-Budapeszt: Wydawnictwo Austeria.
- Mączyński, M. (2012). *Organizacyjno-prawne aspekty funkcjonowania administracji bezpieczeństwa i porządku publicznego dla zajętych obszarów polskich w latach 1939-1945. Ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa jako stolicy Generalnego Gubernatorstwa*. Kraków: Wydawnictwo PROMO.
- Stankowski, W. (2009). *Szymon Wiesenthal. Biografia*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Teege, J., Sellmair, N. (2014). *Amon. Mój dziadek by mnie zastrzelił* (transl. by E. Twardoch). Warszawa: Prószyński i S-ka.

